ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

2008

ВИДАЄТЬСЯ ЩОРІЧНО. КИЇВ

ЗМІСТ

Від редакційної колегії **6**

БЕРЕСТ Р. Я. Основні результати рятівних археологічних досліджень на поселенні липицької культури поблизу Ганачівки у 2008 р. **7**

БІЛЯЄВА С.О., БОЛТРИК Ю.В, КАРАШЕВИЧ І.В., ФІАЛКО О.Є. Про роботу Південної Середньовічної експедиції у 2008 р. **9**

БРОВЕНДЕР Ю.М., ЗАГОРОДНЯЯ О.Н., КЛЮЧНЕВА И.Н. Исследование памятников Картамышского археологического микрорайона в Донбассе **12**

ВАХТИНА М.Ю., СТОЛЯРЕНКО П.Г. О работе Порфмийского отряда Боспорской археологической экспедиции Института истории материальной культуры РАН в 2008 г. **15**

ВНУКОВ С.Ю. Исследования городища Кара-Тобе под г. Саки в 2008 г. **17**

ВОРОНОВ С.О., РЕЙДА Р.М., ВАХОНЄЄВ В.В. Глибоководні дослідження Міжнародної підводно-археологічної експедиції біля південного узбережжя Криму **19**

ГОЛУБЄВА І.В. Археологічні дослідження середньовічних пам'яток Харкова у 2008 р. **21**

ГОЛУБЄВА І.В. Археологічні дослідження Цареборисівської фортеці у 2008 р. **24**

ГОРБЕНКО К.В. Раскопки укрепленного поселения Дикий сад эпохи поздней бронзы в 2007 г. **26**

ГОТУН І.А. Новий етап досліджень старожитностей Софіївської Борщагівки **30**

ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М. Багатошарове поселення між Ходосівкою та Лісниками за результатами робіт 2008 р. **33**

ГОТУН І.А., КАЗИМІР О.М. Розвідкові роботи на території Ходосівського археологічного комплексу **37**

ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М., КАЗИМІР О.М. Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині **40**

ЕГОРОВА Т.В., ПОПОВА Е.А., КОВАЛЕНКО С.А., БЕЛОВИНЦЕВА Н.И. Исследования Крымской археологической экспедиции МГУ в окрестностях г. Евпатория в 2008 г. **47**

ЗАГОРОДНЯЯ О.Н., БРОВЕНДЕР Ю.М., СКИБА В.М. Исследование памятника раннего средневековья на Луганщине **49**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2009

ЗАДНИКОВ С.А. Раскопки зольника 13 в 2008 г. на Западном укреплении Бельского городища **50**

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., ВЄТРОВ Д.О. Нові дослідження граветської стоянки Троянове 4 на Кіровоградщині у 2007 р. **53**

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., ВЄТРОВ Д.О., МАНЬКО В.О., ХОПТИНЕЦЬ І.М., ОЗЕРОВ П.І. Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Озерове на Кіровоградщині **58**

ЗИНЬКО В.Н., ЗИНЬКО А.В., ТВАРДЕЦКИЙ А. Работы Боспорской охранно-археологической экспедиции в 2008 г. **62**

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., БАЮК В.Г. Рятівні дослідження у м. Луцьку на Яровиці у 2008 р. **64**

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ПАНИШКО С.Д. Дослідження давньоруського Любомля **67**

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ПАНИШКО С.Д. Дослідження у Луцьку на вул. Гнідавській **70**

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ПАНИШКО С.Д., БАЮК В.Г. Унікальна колекція керамічних сопел з Жидичина **72**

ЗУБРИЦЬКА А.О., КОВАЛЬ О.А., ОСАДЧІЙ Є.М., ПОЛЬГУЙ В.І., ПЕТРАУСКАС А.В. Роботи Житомирської археологічної експедиції **75**

ИБРАГИМОВА А.М., БЕКИРОВ Т.Ш. Археологические исследования в Салачике в 2008 г. **78**

ІБРАГІМОВА А.М., ГАВРИЛЮК Н.О. Дослідження Дюрбе хана Хаджі Герая у 2008 р. **81**

ІВАКІН Г.Ю., БАРАНОВ В.І., ОНОГДА О.В. Архітектурно-археологічні дослідження на території Старого Київського Арсеналу **84**

ІВАКІН Г.Ю., ІОАННІСЯН О.М., ЙОЛШИН Д.Д., ЗИКОВ П.Л., ЛУКОМСЬКИЙ Ю.В. Роботи Архітектурно-археологічної експедиції на Десятинній церкві 2008 р. **88**

ІВАКІН Г.Ю., КОЗЮБА В.К., КОМАР О.В., МАНІГДА О.В. Археологічні дослідження ділянок біля Десятинної церкви 2008 р. **91**

ИВЧЕНКО А.В. Результаты исследований 2007 и 2008 гг. на некрополе Ольвии **94**

КАЗАКОВ А.Л., ЧЕРНЕНКО О.Є., СОРОКІН С.О. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2008 р. **98**

КАРАВАЙКО Д.В. Исследования городищ юхновской культуры **100**

КЕДУН І.С. Розкопки в м. Новгород-Сіверський у 2008 р. **104**

КЛЕНИНА Е.Ю., БЕРНАЦКИ А.Б. Археологические исследования жилого дома в квартале LX в западной части Херсонесского городища в 2008 г. **105**

КОБЕЦЬ В.Д. Підводні дослідження пам'яток західного узбережжя Криму експедицією Центру підводної археології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка **108**

КОВАЛЕНКО В.П., ЛУЦЕНКО Р.М., МОЦЯ О.П. Дослідження в Шестовиці у 2008 р. **111**

КОВАЛЕНКО В.П., МЕЗЕНЦЕВ В.І., СИТИЙ Ю.М. Дослідження Церкви Живоначальної Трійці в Батурині у 2008 р. **114**

КОВАЛЕНКО В.П., МОЦЯ О.П., СКОРОХОД В.М. Археологічна розвідка по «Шляху Мономаха» **117**

КОВАЛЕНКО В.П., СИТИЙ Ю.М., ТЕРЕЩЕНКО О.В. Дослідження на Цитаделі Гетьманської столиці у 2008 р. **121**

КОВАЛЕНКО О.В., ЛУГОВИЙ Р.С. Археологічні дослідження в Чутівському та Новосанжарському р-нах Полтавської обл. у 2006—2008 рр. **124**

КОВАЛЬОВА І.Ф., ВЕКЛЕНКО В.О. Дослідження Новобогородицької фортеці у 2008 р. **127**

КОЗАК Д.Н. Рятівні дослідження багатошарового поселення на Хрінницькому водосховищі **131**

КОЗАК Д.Н., ТКАЧ В.В. Рятівні дослідження поселення Хрінники 8 у 2008 р. **133**

КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Археологічні дослідження у Києві по вул. Артема, 52-Б, Д **136**

КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Археологічні дослідження у Києві по вул. Десятинній, 11- А **138**

КОЗЛОВСЬКИЙ А.О., ІЄВЛЕВ М.М., КРИЖАНОВСЬКИЙ В.О. Дослідження у Києві по провулку Десятинному, 3А/Б, 5 Д **143**

КОЛОДА В.В., КВИТКОВСКИЙ В.И. Археологические исследования ХНПУ на территории Харьковской обл. в 2008 г. **146**

КОСАКІВСЬКИЙ В.А., РУДЬ В.С. Археологічні дослідження в с. Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл. **150**

КРАВЧЕНКО Э.Е., ПЕТРЕНКО А.Н. Исследования археологического комплекса Маяки в среднем течении Северского Донца в 2008 г. **153**

КРАВЧЕНКО Э.Е., ПЕТРЕНКО А.Н., МИРОШНИЧЕНКО В.В. Исследования поселения Грузское 8 в 2007 г. **157**

КРАПІВІНА В.В., БУЙСЬКИХ А.В. Дослідження ділянки Р-25 в Ольвії 2008 р. **162**

КРАСИЛЬНИКОВ К.И., КРАСИЛЬНИКОВА Л.И., ПРОБЕЙГОЛОВА А.С. Спасательные раскопки кургана на р. Красная **165**

КРАСИЛЬНИКОВА Л.И., КРАСИЛЬНИКОВ К.И. Салтово-маяцкий горизонт поселения у с. Давыдо-Никольское **168**

КРУТИЛОВ В.В. Раскопки античного поселения на о-ве Березань (участок Т) **171**

КРУТИЛОВ В.В., СМИРНОВ А.И. Раскопки античного поселения на о-ве Березань (участок ГШ) в 2007—2008 гг. **175**

КРЫЖИЦКИЙ С.Д., ХМЕЛЕВСКИЙ Д.Н. Северная оборонительная стена римской цитадели в Ольвии **177**

КУШТАН Д.П. Нові дослідження замчища Б. Хмельницького у Суботові **179**

ЛЫСЕНКО С.Д. Предварительные результаты исследования кургана скифского времени у хут. Березовка **182**

ЛЫСЕНКО С.Д., ЛЫСЕНКО С.С. Исследования Малополовецкого археологического комплекса в 2008 г. **185**

ЛЫСЕНКО С.Д., ШКЛЯРЕВСКИЙ Е.И., КВИТНИЦКИЙ М.В., ЧЕРНОВОЛ Д.К. Предварительные результаты исследования многослойного поселения Кощеевка 8 в Фастовском р-не Киевской обл. **187**

МАГОМЕДОВ Б.В., ДІДЕНКО С.В. Новий черняхівський могильник біля с. Легедзине на Черкащині **192**

МАЙКО В.В., ДЖАНОВ А.В., ФАРБЕЙ А.М. Археологические исследования ближайшей округи Сугдеи в 2007—2008 гг. **194**

МАЙКО В.В., ДЖАНОВ А.В., ФАРБЕЙ А.М. Раскопки в портовой части средневековой Сугдеи в 2007 г. **198**

МАЦКЕВИЙ Л.Г., ГНАТЮК Р.М., ПАНАХИД Г.І. Новітні роботи Львівської обласної експедиції **202**

МОЛЕВ Е.А. Раскопки городища Китея **205**

МУЛЬД С.А. Исследования позднескифского могильника у с. Левадки в 2007—2008 гг. **207**

МЫЦ В.Л., ЮРОЧКИН В.Ю. Исследования храма Христа Спасителя на г. Бойка в Крыму в 2008 г. **210**

НЕРАДЕНКО Т.М. Археологічні дослідження Молюхового Бугра **214**

НИКОЛАЕНКО Г.М. Исследования Гераклейской экспедиции в 2008 г. **218**

ПАШКЕВИЧ Г.О. Палеоетноботанічні дослідження 2008 р. **221**

ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., БУЙНОВ Ю.В. Охоронні дослідження на поселеннях доби бронзи Завод Комсомолець та Мерефа 4 на Харківщині **223**

ПЕЛЯШЕНКО К.Ю., КРЮТЧЕНКО О.О. Дослідження на городищі скіфського часу біля с. Циркуни на Харківщині у 2008 р. **228**

ПЕТРАУСКАС А.В., ГОТУН І.А., КОВАЛЬ О.А. Посад літописного Вишгорода за результатами робіт Північної експедиції 2008 р. **231**

ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Дослідження енеолітичного поселення в м. Острог (уроч. Земан) у 2008 р. **232**

ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л., БАРДЕЦЬКИЙ А.І. Охоронні дослідження багатошарового поселення у с. Розваж на Рівненщині **236**

ПРИЩЕПА Б.А., БОНДАРЧУК О.А., ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Археологічні роботи в Острозі на проспекті Незалежності, 3 ..... **240**

ПРОБЕЙГОЛОВА А.С. Раскопки поселения поздней бронзы у с. Давыдо-Никольское в 2007—2008 гг. **243**

ПРОБЕЙГОЛОВА А.С., КРАСИЛЬНИКОВ К.И. Исследования кургана 6 могильника у с. Каменка в 2008 г. **245**

ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., ЛЯШУК П.М., МЕДВЕДЕВ Г.В. Охранные исследования 2008 г. на территории Мемориала «Поле Альминского сражения» **247**

ПУЗДРОВСКИЙ А.Е., МЕДВЕДЕВ Г.В., СОЛОМОНЕНКО А.Е., ТРУФАНОВ А.А. Охранные исследования Альминской экспедиции в 2008 г. **248**

РОМАНЕЦЬ В.Ф., МАЦКЕВИЙ Л.Г., КОЧКІН І.Т. Новітні роботи Прикарпатської експедиції **251**

РОМАШКО В.А., ТЕСЛЕНКО Д.Л. Работы на поселении Лобойковка 1 в 2008 г. **254**

РОМАШКО В.А., ТЕСЛЕНКО Д.Л., ФЕЩЕНКО Е.Л. Раскопки курганов у с. Николаевка Петропавловского р-на Днепропетровской обл. **256**

РОМАШКО В.А., ФЕЩЕНКО Е.Л. Раскопки кургана покровской срубной культуры у пгт Кировское в Нижнем Присамарье **259**

САВЕЛЯ О.Я., КРАВЧЕНКО Э.А., ЛЫСЕНКО Р.В., ФИЛИППЕНКО А.А., ШЕВЧЕНКО Д.А. Результаты исследований поселения Уч-Баш в 2006—2008 гг. **261**

САГАЙДАК М.А., ХАМАЙКО Н.В., ВЕРГУН О.І. Нові дослідження торговельно-ремісничих садиб давньокиївського Подолу **264**

САМОЙЛЕНКО В.Г. Исследования на участке 19 куртины оборонительных сооружений Юго-Восточного р-на Херсонеса Таврического **268**

САМОЛЮК В.О. Розкопки ґрунтового могильника доби бронзи та давньоруського часу в с. Лючин на Рівненщині **270**

СКОРИЙ С.А., СУПРУНЕНКО О.Б. Археологічна експертиза ділянки під розміщення електростанції поблизу Комсомольська на Полтавщині **273**

СТЕПАНЧУК В.Н., РЫЖОВ С.Н., МАТВИИШИНА Ж.Н., КАРМАЗИНЕНКО С.П. Исследования палеолитических памятников на севере Кировоградской обл. в 2008 г. **276**

СТЕПАНЧУК В.Н., РЫЖОВ С.Н., ПУДОВКИНА А.С., ПИСАРЕВ И.Б. Раскопки стоянки Мира под Запорожьем в 2008 г. **278**

СТЕПАНЧУК В.Н., СИВОЛАП М.П., МАТВИИШИНА Ж.Н., КАРМАЗИНЕНКО С.П. Исследования палеолитических памятников на юге Черкасской области в 2008 г. **281**

СУПРУНЕНКО О.Б., ШЕРСТЮК В.В. Археологічні обстеження у пониззі Сухого Кобелячка на Полтавщині **284**

ТАЙКОВА С.Ю. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції 2007 р. **288**

ТЕТЕРЯ Д.А. Археологічні дослідження на території передмістя Переяслава Руського в 2008 р. **291**

ТОМАШЕВСЬКИЙ А.П., ПАВЛЕНКО С.В. Дослідження Овруцької волості у північних р-нах Житомирської обл. у 2008 р. **294**

УСАЧУК А.Н., ПОДОБЕД В.А., ПОЛИДОВИЧ Ю.Б., ЦИМИДАНОВ В.В. Раскопки кургана на территории аэропорта г. Донецк **300**

УШАКОВ С.В., ТЮРИН М.И. Раскопки базилики Крузе в 2008 г. **304**

ХРАПУНОВ И.Н., ВЛАСОВ В.П., МУЛЬД С.А., СТОЯНОВА А.А., ШАПЦЕВ М.С. Раскопки памятников римского времени в предгорном Крыму **309**

ХРШАНОВСКИЙ В.А. Раскопки некрополей Илурата и Китея в 2008 г. **312**

ЧЕРНЕНКО О.Є., КАЗАКОВ А.Л., ПЕЧЕНИЙ Є.В. Дослідження на території Чернігівського дитинця у 2008 р. **314**

ЧИСТОВ Д.Е. Работы Березанской (Нижнебугской) экспедиции Государственного Эрмитажа на о-ве Березань в 2008 г. **316**

ШАЛОБУДОВ В.М., КОВАЛЬОВА І.Ф. Археологічні дослідження посаду Новобогородицької фортеці **319**

ШЕРСТЮК В.В., ЛЯМКІН В.В. Поселення Павлівка ІІ поблизу Комсомольська **321**

ШРАМКО И.Б. Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. **323**

ШРАМКО І.Б., ГОЛУБЄВА І.В., ЗАДНІКОВ С.А., ОКАТЕНКО В.М., ПЕЛЯШЕНКО К.Ю. Археологічні розвідки в м. Харків і Харківській обл. у 2008 р. **325**

ШРАМКО И.Б., ЗАДНИКОВ С.А. Охранные исследования многослойного поселения Песочин-Мобиль 2 под Харьковом в 2008 г. **329**

Наші автори **332**

У К А З
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
№ 694/2008

Про День археолога

Ураховуючи вагомий внесок українських учених-археологів у розвиток вітчизняної археології, дослідження, збереження, популяризацію археологічної спадщини України та на підтримку ініціативи громадськості

п о с т а н о в л я ю:

Установити в Україні професійне свято — День археолога,

яке відзначати щорічно 15 серпня.

6 серпня 2008 року **Президент України Віктор ЮЩЕНКО**

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Пропонований випуск науково-інформаційної збірки «Археологічні дослідження в Україні 2008 р.» є ювілейним, десятим, випуском і підводить підсумки польового сезону 2008 року. Він традиційно містить повідомлення про результати польових археологічних досліджень, нові відкриття, сучасні проблеми та перспективи вивчення археологічної спадщини України.

У 2008 р. археологічні дослідження здійснювали 258 науковців, які представляли 68 установ України та вісім установ Росії. Кваліфікаційна рада з питань дослідження археологічної спадщини України видала 443 дозволи (Відкриті листи) на проведення досліджень пам'яток України. Із них на археологічні дослідження — 143, на науково-рятівні — 159, на розвідки з правом шурфування, зокрема на експертизи, — 135, на розвідки без шурфування для складання «Зводу пам'яток історії та культури України» — 6. У дев'яти випадках відмовлено у наданні кваліфікаційних документів через неподання наукового звіту про результати попередніх археологічних досліджень, відсутність актів передачі знахідок на постійне зберігання до державного музейного фонду України.

Загальна кількість досліджень, здійснених за Відкритими листами, виданими на дослідження археологічної спадщини України у 2008 р., у порівнянні з попереднім роком (370) зросла на 19 %.

Разом з тим, слід відзначити і деякі негативні тенденції польових археологічних досліджень. Аналіз виданих Відкритих листів засвідчує зростання кількості пам'яток, які досліджуються, на тлі майже незмінної кількості фахівців-археологів, що призводить до затримок здачі наукових звітів про польові дослідження та зниження їхньої якості. Тривогу викликає збільшення питомої ваги розвідкових досліджень і зменшення повноцінних розкопок, що пояснюється відсутністю державного фінансування фундаментальних археологічних досліджень. З цих же причин залишилися не використаними 70 Відкритих листів, виданих на дослідження археологічної спадщини України у 2008 р.

Важливим принципом наукового дослідження археологічної пам'ятки є публікація результатів цих робіт (ст. 9 Закону України «Про охорону археологічної спадщини»). Відомо, що пам'ятка під час розкопок знищується повністю або частково і продовжує існувати лише в публікаціях та колекціях. З огляду на викладене, Кваліфікаційна рада з питань дослідження археологічної спадщини України прийняла рішення про видачу кваліфікаційних документів (Відкритих листів) на проведення польових досліджень на наступний рік за умови надання матеріалів про результати археологічних досліджень попереднього року для публікації у науково-інформаційній збірці «Археологічні дослідження в Україні». Однак, на жаль, до цієї збірки надійшло лише 107 статей від авторів, які отримали Відкриті листи на проведення досліджень у 2008 р. Ці статті складають лише 30 % інформації, яка мала би бути надрукована тут. Редакційна колегія сподівається на сумлінне ставлення дослідників до справи введення в науковий обіг здобутих археологічних матеріалів, що докорінно покращить науково-інформаційне наповнення наступних випусків нашої збірки.

У 2008 р. проявилися позитивні зрушення у ставленні посадових осіб, журналістів, широкого загалу до проблем дослідження та охорони археологічної спадщини України. Завдяки спільним зусиллям археологів, громадськості і правоохоронних органів України було встановлено численні факти зловживань при наданні дозволів на будівельні роботи на землях історико-культурного призначення, де розташовані пам'ятки археології. У більшості областей місцева влада та суб'єкти господарювання з розумінням ставляться до необхідності проведення археологічних досліджень на стадії проектування відведення земельних ділянок під містобудівні, шляхові, меліоративні та землевпорядні роботи. Значною мірою це стало можливим завдяки створенню і активній діяльності в багатьох областях структурних підрозділів Інституту археології, які стали об'єднавчими осередками археологів на місцях і виконують величезний обсяг робіт з дослідження археологічної спадщини України. Інститут археології НАН України та його структурні підрозділи в областях здійснили близько 10 тис. експертиз земельних ділянок із загальною площею понад 23 тис. га.

Визнанням вагомого внеску українських учених-археологів у розвиток вітчизняної археології, дослідження, популяризацію археологічної спадщини України став Указ Президента України від 06.08.08 за № 694/2008 про встановлення професійного свята — Дня археолога, яке відзначатиметься щорічно 15 серпня. Редколегія бажає вченим-археологам плідних польових досліджень, вагомих відкриттів і творчої наснаги у відтворенні давньої історії нашої держави.

Р.Я. Берест

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ РЯТІВНИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОСЕЛЕННІ ЛИПИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ ГАНАЧІВКИ У 2008 р.

The paper presents the main results of rescue archaeological research at the site of Lypytska culture near Hanachivka village in the 2008 season. Based on the factual material the chronological frames of the monument existence and peculiarities of material and spiritual culture have been determined.

Ще у 1998 р. поблизу с. Ганачівка Перемишлянського р-ну Львівської обл. автор відкрив та частково обстежив унікальне одношарове поселення липицької культури II—III ст., на якому, окрім житлових та господарських споруд, виявлено залишки потужного залізоробного виробництва. У вітчизняній історичній науці липицьку культуру часто асоціюють із дакійськими племенами. Саме військово-політичні процеси, які на початку II ст. відбувалися у даків на кордонах із Римською імперією, сприяли переселенню багатьох дакійських племен на землі Прикарпаття. Під час археологічних досліджень в межах кількох земляних житлових споруд було виявлено розвали залізоплавильних горнів, «розлитий» метал, шматки криці, деревного вугілля, фрагменти керамічного посуду із вкрапленням металу тощо. Ширше результати проведених археологічних досліджень було подано у фаховій науковій збірці «Археологічні дослідження Львівського університету» та у матеріалах Міжнародної наукової конференції «Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть».

Аби не допустити випадкових руйнувань, про існування цінної історичної пам'ятки римського часу поблизу Ганачівки було повідомлено місцевій сільській та районній адміністрації, мешканцям села, дирекції районного краєзнавчого музею тощо. Однак з того часу через відсутність фінансування, необхідного для належного виконання науково-дослідних робіт, археологічні дослідження на пам'ятці не проводилися.

Восени 2007 р. зазначене поселення липицької культури потрапило у зону земельних робіт, які проводило місцеве фермерське господарство з метою будівництва відпочинкового комплексу. Внаслідок механічного порушення культурного шару на поверхні ґрунту було виявлено уламки розбитих зернотерок та жорен, фрагменти добре випаленої обмазки, ліпної та кружальної кераміки, яка за характерними ознаками належала до липицької культури. Ще більш вразили знахідки на поверхні людських кісток, конкретні факти «зрізаних» кремаційних та інгумаційних поховань тощо. Навесні наступного року завдяки активній підтримці керівника Управління охорони культурної спадщини у Львівській обл. В.І. Івановського земельно-будівельні роботи на місці липицького поселення в Ганачівці вдалося зупинити.

Внаслідок рятівних археологічних досліджень, проведених у польовому сезоні 2008 р., було обстежено залишки різнотипних житлових споруд, підтверджено наявність на зазначеному поселенні потужного гончарного комплексу, виявлено багато цінних та нових археологічних матеріалів, які розширюють уявлення про матеріальну та духовну культуру племен липицької культури, котрі проживали у Верхньому Подністер'ї в перших століттях н. е.

Загалом зазначимо, що поселення у Ганачівці належить до населених пунктів відкритого типу. За останніми підрахунками на пам'ятці було не менш, ніж 20 різнотипних житлових споруд. Пам'ятка розташована у прирічковій долині між потужними височинами Гологірського кряжу. Селище простягалося смугою (40 × 250 м) вздовж невеликого струмка, котрий входить у водну систему Західного Бугу.

Рятівні археологічні роботи 2008 р. засвідчили, що на західній околиці липицького поселення, яке нині опинилося в межах одного із недавно забудованих ставів, розміщувався невеликий гончарний горн. Про його існування

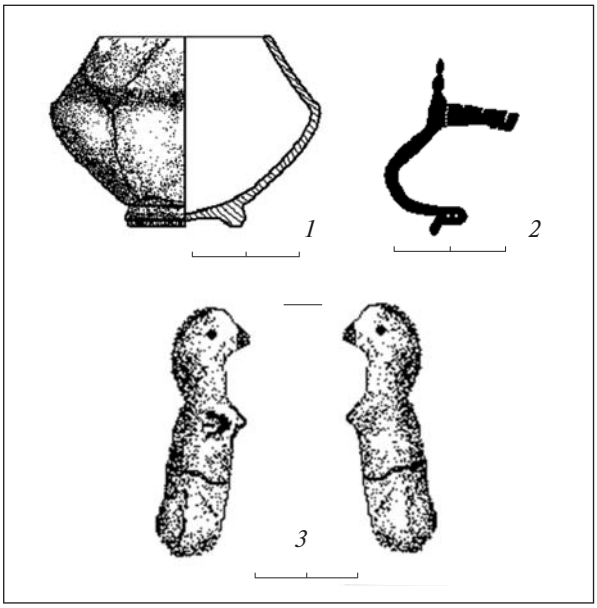

Рис. 1. Ганачівка, знахідки 2008 р.

свідчать знахідки товстих (3—4 см) та доволі великих, ледь овальної форми фрагментів випаленої глиняної обмазки, скупчення золи та великої кількості кусків деревного вугілля, керамічні сопла, фрагменти окремих керамічних виробів (вірогідно, важків до ткацьких верстатів, тягарців для рибальських сіток), а також фіксація на шарі характерного долинного чорнозему слабко випаленої глиняної «плями» округлої форми (діаметр 0,9 м), яка, ймовірно, є відбитком основи гончарного горна.

Серед знахідок значну історичну цінність складає ліпний та гончарний посуд липицької культури. Одну із груп ліпних виробів представлено традиційними для дакійців чашоподібними посудинами на чітко виділеному піддоні (рис. 1, *1*). Посуд має блідо-коричневий колір, добре загладжені стінки. Загалом слід зазначити, що аналоги керамічних виробів, знайденим в Ганачівці у 2008 р., відомі з досліджень багатьох липицьких поселень, які у різні роки на землях Верхнього Подністер'я проводили М.Ю. Смішко, В.Д. Баран, Д.Н. Козак, В.М. Цигилик та інші відомі дослідники.

Важливим у процесі проведення рятівних досліджень стало встановлення хронологічних меж існування селища. Знахідки фрагментів традиційної липицької кераміки та посуду зубрицької культури розширюють період існування до II—III ст. Додатковим підтвердженням датування селища є бронзова фібула з високою спинкою (рис. 1, *2*), яка за відомими аналогами культур римського часу датується другою половиною III ст. і є характерною для зубрицької культури. Це дає підстави вкотре підтверджувати, що в межах зазначеної липицької пам'ятки відбувалася подальша трансформація спільноти в нові етнокультурні субстракції.

Цінними знахідками, які було виявлено у Ганачівці у 2008 р., є скляні намистини, виготовлені із зеленуватого та голубого скла, різної форми та розмірів; невеличкі керамічні прясла, відомі з праці В.М. Цигилика; округлі та прямокутні металеві пряжки, залізні вудила, кухонні ножі та інші матеріали, які значно поповнюють уявлення про різні сторони побутового, господарського, виробничого та культурного життя дакійського населення на землях українського Прикарпаття.

Рідкісною та цінною знахідкою на пам'ятці можна вважати дитячу керамічну іграшку, яку виявлено на долівці в напівземляній житловій споруді. Вона характерно зображає невеличку пташку (рис. 1, *3*), котра легко асоціюється із маленьким курчам. На іграшці добре виділяється голівка, очі, дзьоб, шия та крило, яке плавно переходить у продовгувате, невеличке, заокруглене в нижній частині руків'я. Особлива значущість знахідки полягає у тому, що вперше за понад сто років дослідження пам'яток липицької культури у Верхньому Подністер'ї вдалося знайти мистецький витвір носіїв зазначеної культурної спільноти, який може бути відображенням їхніх світоглядних уявлень чи конкретних природних уподобань.

На нашу думку, припущення, уже висловлене окремими дослідниками щодо культового призначення знахідки, не має належної аргументації. По-перше, її виявлено в житлі, а не культовій споруді серед побутово-господарських речей. По-друге, зважаючи на функціональність, зрозуміло, що невеличка ручка (≈ 4,2 × 1,8 см) є дуже зручною для дитячої руки і надто малою та непрактичною для руки дорослої людини.

Підсумовуючи наведене, слід відзначити, що результати рятівних археологічних досліджень у Ганачівці в польовому сезоні 2008 р. дали багато цінного, цікавого та нового матеріалу, який розширює та збагачує наші уявлення про дакійські племена, які на межі ер проживали на праукраїнських землях Верхнього Подністер'я.

С.О. Біляєва, Ю.В. Болтрик, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко

ПРО РОБОТУ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2008 р.

The publication is devoted to the results of the study of mediaeval monuments of the northern Black Sea region in 2008. Permanent excavations in Ochakiv of Mykolaiv Oblast, prospecting in Beryslav Region of Kherson Oblast, and a series of works by means of non-destructive archaeology in Ackerman fortress in Bilhorod-Dnistrovskyi of Odesa Oblast have been undertaken.

Протягом сезону 2008 р. співробітники Південної середньовічної експедиції провели комплекс досліджень пам'яток XIV—XVIII ст. у Північному Причорномор'ї.

У м. Білгород-Дністровський Одеської обл. працював міжнародний колектив учених з Великобританії, Канади, США, Туреччини й України. Тривали міждисциплінарні дослідження методами неруйнівної археології на терені Аккерманської фортеці XIV—XVIII ст. та навколо неї. Робота складалася з кількох блоків, які відрізнялися своїми напрямами та завданнями.

Насамперед значно розширилися обмірні та геофізичні обстеження, у яких брали участь вчені України та Великобританії, з використанням супутникового GPS Trimble R3, магнітометра Geoscan FM36 Fluxgate Gradiometer, Ground Penetrating Radar та обладнання, представленого І. Ільчишиним, а саме електронного тахеометра Trimble M3 і Geoscan RM15. Завдяки застосуванню взаємодоповнюваної техніки отримано нові дані щодо будівельних залишків у внутрішньому просторі фортеці та поблизу неї. Продовжено й обміри на західній частині стін між Цивільним та Нижнім двором фортеці, які дали можливість поточнити загальні розміри фортеці, а також окремих її ділянок. Цього ж року розпочато обмірні роботи у рові фортеці із залученням електронного тахеометра Trimble M3, який дав можливість працювати у важкодоступних місцях рову.

З метою подальшого вивчення архітектурно-будівельної періодизації, зіставлення архітектурних засобів розбудови на різних етапах існування фортеці та встановлення відносної хронології структурних елементів та фортеці в цілому продовжено натурні обстеження архітектурно-будівельних комплексів та окремих елементів фортифікації, зокрема куртин, башт, бастіонів. Результати досліджень дозволили поточнити будівельну періодизацію окремих частин фортеці Молдавського та Османського періодів, які відбивали ступінь пристосування фортифікації до різних етапів розвитку артилерії і були конче необхідними у зв'язку зі змінами у системі озброєння та розвитку артилерійської техніки у Європі. В межах обстеження архітектурно-будівельних об'єктів здійснено відбір проб розчинів. За попередніми визначеннями, всі зразки належать до вапняково-піскових розчинів, але маючи певні відмінності, репрезентують різні будівельні та хронологічні періоди з урахуванням функціонального призначення відповідних споруд та їхніх частин.

Важливим кроком до встановлення абсолютної хронології об'єктів фортеці є запровадження вивчення конструктивних елементів з деревини шляхом дендрохронологічних аналізів. За Договором між ІА НАНУ та Лабораторією Корнуельського університету, США (ЛАНЕД) здійснено відбір 58 зразків у різних частинах фортеці.

Продовжено також дослідження в галузі історичної археології. Зіставлення інформації про розбудову та ремонтні роботи на терені Аккерманської фортеці XVI—XVII ст. дозволяє відтворити ретроспективу розвитку структурних частин пам'ятки, зокрема Нижнього двору, району порту. В основу зіставлення покладено уривки повідомлень, які містяться у документах османських архівів. Узгодження наративної інформа-

ції з відповідними натурними об'єктами слугує підставою для визначення хронологічної складової цього пошуку.

У сезоні 2008 р. було продовжено камеральне вивчення та цільову фотофіксацію значного масиву матеріалів археологічних досліджень минулих років, переданих на зберігання до Білгород-Дністровського краєзнавчого музею, вивчення окремих категорій артефактів з написами, зокрема люльок.

Крім того, на базі експедиції було проведено Польовий семінар, присвячений проблемам всебічного вивчення Аккерманської фортеці, а також сучасного стану та заходів збереження цієї пам'ятки. Окрім співробітників експедиції, в ньому взяли участь: віце-президент АН Молдови доктор архітектури М.Є. Шлапак та заступник директора Українського науково-технічного центру консервації та реставрації (ДПТЦ «Конрест») Р.Б. Гуцуляк. Обмін інформацією та обговорення питань проводились за окремими проблемними блоками проекту. Перший блок присвячувався дендрохронологічним дослідженням, завдання яких та очікувані результати докладно виклав представник ЛАНЕД проф. Т. Важний. Він підкреслив значні потенційні можливості Аккерманської фортеці у справі побудови єдиної кореляційної шкали Європи. Т. Важний звернув увагу на те, що деревина, використана в архітектурно-будівельних конструкціях фортеці, представлена переважно дубом з первісних лісів, не лише є добрим матеріалом для датування, але й дозволяє вирішувати багато питань, пов'язаних з їх походженням, кліматом та навколишнім середовищем у цілому.

В. Остапчук нагадав про повідомлення писемних джерел щодо постачання деревини з Валахії та Молдови. Про необхідність порівняння зразків з матеріалами Подніпров'я зауважив С.М. Сагайдак. Ю.В. Болтрик звернув увагу на важливу обставину: вивчення фортець у просторі, їх взаєморозташування, може, у свою чергу, пролити світло на питання контролю за водними шляхами і сприятиме з'ясуванню шляхів постачання деревини. У дискусії взяли участь також К. Фінкель та М.Є. Шлапак.

Наступний блок обговорень охоплював проблеми, що виникають у процесі геодезичних та геомагнітних обстежень поверхні у дворах та поза стінами фортеці. Їм присвятив свій виступ А. Тернер, який відзначив складність роботи з магнітометром та георадаром в умовах наявності сучасного бруду і комунікацій. Про результати обстежень, проведених у 2008 р., та подальші плани обмірних робіт за допомогою GPS йшлося у виступі І.В. Карашевич.

Значну увагу учасники круглого столу приділили питанням архітектурно-будівельної періодизації фортеці і відносної хронології її складових. За попередніми результатами макроаналізу та візуальних обстежень док. Дж. Беннетт відзначив способи будування різних частин фортеці та вживання декількох типів каменю, що дозволило говорити про певну відносну хронологію пам'ятки. Але найважливішим, на його думку, є мікроаналіз, зокрема перебудов, пов'язаних зі змінами в артилерії (розміри гармат для XV ст., форма веж та особливості кам'яної кладки).

Результатами вивчення матеріального комплексу, здобутого за останні археологічні сезони, поділилися С.О. Біляєва та О.Є. Фіалко. Обговорювалися питання хронології окремих груп знахідок та окремих будівельних комплексів.

Активну участь в обговоренні проблем історії будівництва фортеці та стану її вивчення взяла М.Є. Шлапак, автор відомих монографій з архітектури Аккерманської фортеці та численних робіт з історії фортечного будівництва на теренах Молдавського князівства доби середньовіччя. Вона зауважила, що у її працях було більше запитань, ніж відповідей. Дослідниця вказала на результативність робіт, проведених міжнародною експедицію, яка є потужною та висококваліфікованою командою, що вчасно робить свої відкриття загальним надбанням наукової спільноти. Вона підкреслила, що лише міжнародна група фахівців, яка працює на засадах міждисциплінарних досліджень, може ефективно вивчати таку складну пам'ятку як Аккерманська фортеця, де відбилися культурні традиції різних народів Євразії. Необхідно докласти максимум зусиль для продовження успішного проекту та збереження об'єкта для прийдешніх поколінь. Ще пані М.Є. Шлапак висловила подяку керівництву експедиції за запрошення до співпраці та плідне наукове спілкування.

Підсумки обговорення наріжних питань досліджень, розглянутих на Польовому семінарі, підвела керівник експедиції С.О. Біляєва.

Роботи було також проведено у м. Очаків Миколаївської обл., де працювала лише українська частина складу експедиції. Тут тривали обстеження фортифікації міста: залишків Старої фортеці, на місці якої було побудовано містечко Менглі Гірея та османську фортецю Ози,

укріплень окольного міста (в районі уроч. Левада, так званого Турецького валу неподалік Морського порту, фортифікацій часів Російської імперії). По периметру укріплень здійснено обмірні роботи за допомогою GPS та уточнення координат фортифікаційних споруд. В уроч. Левада продовжено розкопки ділянки, частину якої ми досліджували у 90-ті рр. XX ст. Тут відкрито залишки господарських будівель та ями, які за знахідками (фрагменти кухонного та столового посуду, напівфаянсових виробів турецьких центрів художньої кераміки Ізнік і Кютах'я, уламки чашок з китайського фарфору, посуд зі скла) датуються переважно XVI—XVI ст. Значну частину колекції складали знаряддя праці з заліза, а також уламки побутових виробів із бронзи. У колекції монет, крім османських, слід відзначити невеличкий скарб російських монет Катерини II з білого металу. Траплялися також поодинокі античні знахідки.

З метою подальшого вивчення розповсюдження культурних нашарувань територією сучасного міста закладено шурф на середині східного краю (ринкової сторони) Центрального скверу поза межами колишніх фортець. Знайдена в шурфі кераміка сграфіто, яка за аналогіями може бути віднесена до XIV ст., засвідчує існування тут поселенської структури до побудови містечка Менглі Гірея у 1492 р.

Розвідки у Херсонській обл. були зосереджені у двох місцях. Насамперед було здійснено обстеження залишків фортеці Кизи-Кермен, яка відома за писемними джерелами з середини XV ст. За допомогою GPS встановлено точні координати всіх кладок, що помітні в узбережній смузі. Це своєю чергою дозволяє порушити питання про подальше вивчення фортеці. Наступним кроком було обстеження башти біля с. Козацьке Бориславського р-ну з фіксацією її координат.

Ю.М. Бровендер, О.Н. Загородняя, И.Н. Ключнева

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ КАРТАМЫШСКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МИКРОРАЙОНА В ДОНБАССЕ

The results of the research of monuments in Kartamysh archaeological micro-region in Donbas are published. In 2008, the excavations covered the technogenic area of the mine Chervone Ozero I, at Chervone Ozero 1 and Chervone Ozero 3 settlements, and at the cape-shaped area near the mine Chervone Ozero IV. Also the experiments in modelling of metallurgic circle were ongoing successfully.

Начало археологическим раскопкам комплекса памятников древней производственной деятельности в уроч. Картамыш (с. Новозвановка Попаснянского р-на Луганской обл.) было положено в 2001 г. совместными усилиями Донбасского государственного технического университета (ДонГТУ), тогда Донбасского горно-металлургического института, ИА НАНУ и Воронежского государственного университета (ВГУ). За время полевых исследований памятников Картамыша накоплена огромная источниковая база по древнему металлопроизводству, отражающая все звенья его сложной цепи.

В археологическую литературу этот комплекс прочно вошел под названием Картамышский археологический микрорайон памятников эпохи бронзы. Выявленные здесь масштабы производственной деятельности, информативность и репрезентативность источников, великолепная степень сохранности древних объектов создали для Картамышского микрорайона (Картамышского горно-металлургического комплекса) имидж уникальной археологической территории.

В 2008 г. организаторами и участниками экспедиции были ДонГТУ, ИА НАНУ, ВГУ, а также Луганский областной краеведческий музей. Существенную помощь в проведении полевых работ оказали Луганское областное территориальное отделение МАН Украины и археологический клуб «Скиф» (г. Брянка). Раскопки велись на техногенном участке рудника Червонэ озеро I, поселениях Червонэ Озеро 1, Червонэ Озеро 3 и мысовидном участке (вблизи рудника Червонэ озеро IV), ранее связываемого с поселением Червонэ озеро 2. На базе руд Картамышского рудопроявления были также продолжены эксперименты по моделированию металлургического цикла древней производственной деятельности. Следует отметить результативность этого исследовательского поиска. Материалы экспериментов в настоящее время анализируются. Важным событием полевого сезона 2008 г. на Картамыше явилось проведение VII международного Картамышского полевого семинара «Проблемы горной археологии».

Техногенный участок рудника Червонэ озеро I. Исследования велись в северо-восточной части общей площади раскопа, на участке в 32 м^2. По профилю, фиксируемому в восточной стенке раскопа, прослежена следующая стратиграфия: дерновое покрытие подстилается слоем комковатого серого гумуса мощностью до 0,35 м. Под ним залегает слой плотного темно-серого гумуса, достигающего 0,65—0,75 м толщины. С глубины 1,0—1,1 м до 1,9 м мощным пластом фиксируется красная глина (переотложенный нижнепермский аргиллит). Его подстилает слой рыхлой серо-зеленой супеси с примесью сильно окисленной дресвы песчаника мощностью 0,1—0,12 м. Ниже, с глубины 2,0—2,02 м, толщиной 0,2—0,26 м вновь фиксируется слой красной глины, ниже которого прослеживается аналогичный описанному слой серо-зеленой супеси. Его мощность варьирует от 0,08 до 0,12 м. С глубины 2,28 до 2,6 м вновь залегает слой красной глины, ниже которого отмечена яма, заполненная рыхлым зеленоватым песчанистым техногенным прослоем без примесей. Фиксируемая по профилю ширина ямы 2,12 м, глубина 0,5 м. Она впущена в слой плотной красной глины. С глубины 2,62—3,12 м прослеживается пласт коренной породы слоистого песчаника.

В своей основе культурные остатки залегают в слое рыхлой серо-зеленой супеси с примесью сильно окисленной дресвы песчаника, а также в заполнении ямы. Незначительное количество находок происходит из слоя красной глины (переотложенного нижнепермского аргиллита).

В археологическом отношении весь найденный в раскопе материал культурно однороден и связан с населением бережновско-маевской срубной культуры. Об этом свидетельствует немногочисленная, но достаточно выразительная коллекция фрагментов пяти сосудов: четырех баночных и одного горшка. Один из них украшен налепным валиком. Следует заметить, что на данном памятнике, в силу своей специализации, керамика является достаточно редким явлением.

Основной массив находок связан с производственной деятельностью. Среди них выделяется группа каменных горнодобывающих орудий: мотыга, молоты (2 экз.), обломки орудий (7 экз.), а также каменных орудий горно-обогатительного цикла: рудодробильные плиты-платформы (3 экз.), рудодробильные и рудотерочные камни (20 экз.). Среди костяных изделий (24 экз.) выделяются пропитанные медной зеленью ребра (в редких случаях лопатки и трубчатые кости) животных, особенностью которых является заостренность и заглаженность (завальцованность) края кости. Анализ результатов экспериментальных исследований, проведенных на Картамыше, дает основание разделять точку зрения В.Б. Панковского об их использовании в качестве горно-обогатительных орудий. Коллекцию каменных дисков пополнили 2 экз.

О функционировании на техногенном участке рудника Червонэ озеро I металлургического цикла свидетельствуют находки штейна. На площади раскопа 2008 г. найдено пять крупных их кусков. Два из них повторяют очертание придонной части сосуда (плавильной чаши). Небезосновательно и предположение о наличии здесь остатков металлургических печей, фиксируемых по скоплению камней, среди которых встречена обильная вкрапленность древесного угля.

Обращает внимание выявленная в центральной части раскопа каменная конструкция, сложенная из четырех вертикально стоящих плит песчаника (тип каменного ящика). Ее размеры 0,45 × 0,30 м, высота плит 0,36—0,4 м. На дне конструкции выявлен слой мелко дробленой окисленной медной руды. Ранее такие конструкции уже встречались на техногенном участке. Возможно, они использовались для сбора рудного концентрата. Раскопки данного объекта будут продолжены в следующем полевом сезоне.

Продолжены также раскопки ***поселения Червонэ Озеро 1***, ранее характеризуемого как производственный участок 2 рудника Червонэ озеро I, начатые в 2007 г. Напомним, поселение Червонэ Озеро 1 расположено вблизи рудника Червонэ озеро I и непосредственно примыкает к южному и, как выяснилось позднее, юго-западному склону его породного отвала. Таким образом, поселение дугообразно опоясывает породный отвал рудника Червонэ озеро I. В 2008 г. раскопки осуществлялись на двух участках — сектор А и сектор Б.

Сектор А. Раскоп 2008 г. (раскоп 2) непосредственно примыкал к западной части раскопа 2007 г. (раскоп 1). Вскрытая раскопом 2 площадь составила 160 м^2. Прослежена следующая стратиграфия: дерновое покрытие подстилается равномерным слоем темно-серого гумуса мощностью 0,9—1,0 м. Ниже следует материк, представленный глиной светло-коричневого цвета. В западной части раскопа темно-серый гумус нарушен поздней ямой (XIX в.), заполнение которой представлено слоем смешанного грунта.

Артефакты фиксировались во всей толще грунта до материка. Обращает внимание практически полное отсутствие находок на участке, расположенном ближе к породному отвалу. В археологическом отношении все они культурно однородны и связаны с населением бережновско-маевской срубной культуры. Интерес представляют остатки каменной конструкции, выявленной и частично исследованной в южной части раскопа 2. Ограниченная исследованная площадь постройки не дает пока возможности дать ее характеристику.

Диагностичным материалом для культурно-хронологического определения памятника является керамика. Всего в полевом сезоне 2008 г. здесь выявлены фрагменты 15 сосудов, в том числе пять развалов. Относительно общего количества керамики, валиковая посуда (8 фрагментов) составляет 53,3 %. Среди нее заметно выделяются образцы, известные на памятниках вовнигского типа в Степном Поднепровье, иллюстрирующие жизненность бабинских керамических традиций. Производственный инструментарий, а также иные свидетельства производственной деятельности, выявленные в раскопе 2 поселения Червонэ Озеро 1, представляют все циклы металлопроизводства: горнодобывающий (мотыга, три молота), горно-обогатительный (рудодробильная плита-платформа, 10 рудодробильно-рудотерочных камней), металлургический (четыре фрагмента ошлакованной керамики) и металлообрабатывающий (два обломка камен-

ных литейных форм, шесть абразивов). Коллекция каменных дисков в этом полевом сезоне увеличилась на 7 экз. Заметно отсутствие костяных орудий труда, массово представленных на техногенном участке рудника Червонэ озеро I.

Разборка скопления камней в районе комплекса каменных конструкций в восточной части раскопа 2007 г. позволила выявить жертвенную яму округлой формы, в заполнении которой находилось большое количество костей животных. Яму перекрывал мощный каменный заклад. Среди камней встречены и крупные куски керамики. Размеры ямы 2,6 × 2,5 м, углублена в материк на 0,3 м. Таким образом, есть основания говорить об исследовании еще одного комплекса, иллюстрирующего сложную систему производственных культов древних рудокопов.

Сектор Б. С целью определения площади поселения Червонэ Озеро 1, а также поиска наиболее ранних культурных слоев, связанных с разработкой медных руд Донбасса, в полевом сезоне 2008 г. был заложен раскоп в районе юго-западного склона породного отвала рудника Червонэ озеро I. Площадь раскопа 75 м^2. Установлена следующая стратиграфия: дерновое покрытие подстилал слой темно-коричневого гумуса мощностью до 0,5 м. В центральной части раскопа он нарушен линзой светло-серого грунта мощностью до 0,42 м. Материк залегал на глубине 0,38—0,75 м. Культурные остатки встречены в основном в слое светло-серого грунта, представляющего собой заполнение каменной постройки.

Постройка 1 — полуземлянка углублена в грунт до 0,42 м (в материк до 0,2 м), имела подквадратную форму, ориентирована по линии северо-запад—юго-восток. Ее размеры 6,8 × 5,6 м. Дно корытообразное, слегка понижалось к центру. Стенки котлована укреплены кусками медистого песчаника. В некоторых местах они достигают высоты до 0,3 м. На дне центральной части постройки выявлено скопление мелко дробленых камней медистого песчаника, среди которых фиксировались вкрапления древесного угля. За пределами постройки, в районе северо-западного ее угла, с глубины 0,3 м от поверхности выявлена яма округлой формы, заполненная костями животных. Ее диаметр 0,9 м, глубина около 0,3 м.

Особый интерес представляет найденный в 4 м на север от постройки 1 жертвенный камень. Данная находка в виде крупного куска кварцитовидного песчаника на уплощенной поверхности верхней части имеет четко фиксируемое углубление, к краю переходящее в желоб. Размеры камня 0,7 × 0,5 × 0,6 м. Внешне он напоминает наиболее часто встречаемое на Картамыше горнодобывающее орудие — привязной молот.

Находки, встреченные на площади данного раскопа, культурно однородны и связаны с населением бережновско-маевской срубной культуры. Керамика представлена фрагментами от 38 сосудов. Валиковая керамика составляет около 16 %. Бросаются в глаза фрагменты венчиков сосудов, орнаментированные валиком вовнигского типа (3 экз.).

Среди производственного инструментария выявлены орудия горнодобывающего (мотыга, молот) и металлообрабатывающего циклов (четыре абразива), а также каменные (3 экз.) и керамический (1 экз.) диски.

Поселение Червонэ Озеро 1 будет исследовано далее в следующем сезоне.

Продолжены также раскопки ***поселения Червонэ Озеро 3***. Раскоп был заложен в южной части общей площади раскопа. Исследована площадь 56 м^2. Характеристика памятника уже дана в научной литературе, поэтому ограничимся лишь кратким сообщением о новых находках.

Весь материал из раскопа отчетного полевого сезона бережновско-маевской срубной культуры. Массовые находки связаны с производственной деятельностью. Среди них орудия горно-обогатительного цикла (рудодробильная плита-платформа и рудодробильно-рудотерочный пест) и металлообрабатывающего (обломок каменной литейной формы). Среди других находок, связанных с производственной деятельностью, выделяются свидетельства металлургического цикла (шлак, штейн, ошлакованный камень).

В полевом сезоне 2008 г. проведены исследования на мысовидном участке гряды, в 200 м на северо-восток от карьера рудника Червонэ озеро I, ранее связываемого с поселением Червонэ Озеро 2. Закладка здесь 10 шурфов, охватывающих весь мыс, археологического материала не дала, за исключением двух фрагментов керамики эпохи бронзы. Разведочные шурфы были заложены и на двух прилегающих к описываемому мысах. Культурный слой здесь также не обнаружен.

Подытоживая, следует констатировать результативность полевого сезона 2008 г. и уверенность в безусловной перспективности дальнейших исследований памятников Картамышского горно-металлургического комплекса.

М.Ю. Вахтина, П.Г. Столяренко

О РАБОТЕ ПОРФМИЙСКОГО ОТРЯДА БОСПОРСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ РАН В 2008 г.

During the protective research in Porphmium in 2008 at the north-eastern part of the settlement an area of Hellenistic fortifications was studied, and at the necropolis to the west from the settlement a vault made of limestone blocks and containing the 2nd c. BC burial was discovered.

В 2008 г. Порфмийский отряд Боспорской археологической экспедиции ИИМК РАН проводил раскопки античного городища Порфмий и его некрополя. Основными задачами работы, как и в предыдущие годы, оставались охранно-спасательные, так как памятники подвергаются интенсивному разрушению как в силу естественных причин, так и из-за деятельности грабителей.

На городище раскопки велись на северном участке раскопа В (2) в северо-восточной части поселения. Здесь был заложен новый раскоп 10 × 10 м по линии северной стены эллинистического времени. На этом участке городище подвергается разрушениям, развалы древних построек видны в осыпи северо-западного склона плато, на котором располагалось древнее городище. Новый раскоп был заложен на участке, подвергающемся разрушению, с целью проследить направление северной эллинистической стены Порфмия и, в перспективе, попытаться уточнить план эллинистических фортификационных сооружений, выявленный в результате исследований под руководством Е.Г. Кастанаян (1953, 1968—1979 гг.).

Рис. 1. Фрагмент эллинистической терракотовой статуэтки из раскопа по трассе северной оборонительной стены Порфмия

В 2008 г. культурный слой на новом раскопе был открыт на глубину до 0,8 м от современной поверхности. Вдоль северного борта раскопа были выявлены развалы верхней части оборонительной стены городища, достигавшие до 1,5—2 м в ширину. Развалы состояли из крупных, почти необработанных глыб мшанкового известняка (из подобных глыб сложены участки стены на раскопе А—Б, открытые ранее) и более мелких камней, очевидно, использовавшихся в забутовке кладки. В западной части раскопа, от южного до северного бортов, на глубине 0,5 м была выявлена горелая прослойка (ширина до 2 м, интенсивность до 0,03 м), содержавшая обгоревшие обломки керамики и раковин моллюсков. Здесь были найдены два фрагмента клейменой боспорской черепицы и три бронзовых монеты пантикапейской чеканки. Монеты датируются в пределах 70—40 гг. III в. до н. э.[1]

В 2,5 м к западу от западного и в 3 м от северного бортов раскопа были найдены два крупных хорошо обработанных блока известняка, лежащих под прямым углом друг к другу; длина большего из них 1,3 м. Основания их «уходят» в пол раскопа 2008 г. Назначение этих блоков предстоит выяснить при дальнейших ис-

[1] Определение нумизматических находок сделано А.В. Куликовым, которому мы выражаем благодарность.

Рис. 2. Склеп 4 в процессе раскопок 2008 г.

следованиях; не исключено, что они являются остатками основания большого общественного здания. На расстоянии 2,8 м к западу, у восточного борта раскопа выявлены остатки стен подпрямоугольного помещения размерами 3 × 1,8 м, ориентированного по сторонам света. Основная масса материала, обнаруженного в процессе раскопок, принадлежала позднеэллинистическому времени. Найдены фрагменты гераклейских, родосских и синопских амфор с клеймами, фрагменты «мегарских» чаш, столовой посуды. Среди находок — два фрагмента головок терракотовых статуэток, одна из них довольно хорошей сохранности (рис. 1). После окончания раскопок объекты были законсервированы, земляные отвалы удалены с территории городища. В следующем полевом сезоне планируется продолжение работ на этом участке.

Работы также велись на территории некрополя. На участке некрополя к западу от городища был раскрыт склеп 4, сложенный из крупных блоков известняка, потревоженный грабительскими раскопками в межсезонье. Склеп состоял из дромоса и погребальной камеры (рис. 2). Он, как и открытые ранее, был ориентирован по оси восток-запад, дромос находился в западной части. Пол дромоса был земляным, стенки обложены камнями. Дромос удалось проследить на площади 1,02 × 0,8 м. Вход из дромоса в погребальную камеру был заложен двумя плоскими плитами, поставленными на ребро. Снаружи они были укреплены вертикально поставленным камнем. Камера имела длину 1,85 м, ширина ее в восточной части 0,75 м, в западной — 0,58 м. Кладки, образующие ее стены, сохранились в высоту на три ряда камней. Кладка рядовая из известняковых подпрямоугольных блоков, сохранилась в высоту до 1,1 м. Длина блоков в нижнем ряду 38—45 см, в среднем и верхнем — 30—35 см, толщина — 23—25 см. Камера имела земляной пол, посыпанный каменной крошкой (или же на дно ее были положены плиты из известняка менее прочной породы, раскрошившиеся к моменту раскопок). Она содержала остатки по меньшей мере трех костяков (одного женского и двух детских), в значительной степени потревоженных грабителями. Судя по остаткам верхних частей костяков, найденных *in situ*, погребенные лежали на спине, головой на восток. По-видимому, погребенных сопровождал «богатый» инвентарь: в процессе расчистки склепа найдены многочисленные фрагменты столовых и туалетных сосудов, несколько бусин. Судя по керамическим материалам, погребения относились ко II в. до н. э.

Были продолжены разведки некрополя, зафиксированы грабительские ямы, появившиеся в межсезонье, собран и зафиксирован подъемный материал. Учитывая важность исследования некрополя, подвергающегося интенсивным грабительским раскопкам, в 2009 г. планируется продолжать исследования его разрушающихся объектов.

С.Ю. Внуков

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА КАРА-ТОБЕ ПОД г. САКИ В 2008 г.

The paper is devoted to the research of the Greek and Scythian hill-fort Kara-Tobe. The conducted work supplemented the knowledge about planning and dating of the central part of the hill-fort in the Greek and Scythian periods.

Кара-Тобинская археологическая экспедиция ИА РАН в 2008 г. отметила 25-летие начала исследования греко-скифского городища Кара-Тобе на западной окраине г. Саки в Северо-Западном Крыму. Раскопки поселения в прошедшем сезоне велись на двух основных участках: к югу и юго-западу от Центральной башни городища, к востоку и северо-востоку от нее. Основной задачей работ к югу и юго-западу от башни было доследование скифских сооружений с целью подготовки площади для раскрытия залегающих ниже конструкций греческого Центрального строительного комплекса. На участке к востоку и северо-востоку от башни планировалось доследовать остатки восточных помещений Центрального строительного комплекса, а также раскрыть северо-восточный угол скифской цитадели и расположенные здесь помещения. Общая исследованная в 2008 г. площадь составила около 312 м^2, из них на более чем 210 м^2 работы продолжались, прирезанная площадь составила 100 м^2. Мощность снятого слоя от 0,2 м до 1,6 м.

В результате проведенных работ к югу и юго-западу от Центральной башни был полностью открыт юго-западный угол внешней стены скифской цитадели и доследованы примыкавшие к ней изнутри сооружения. Это открытые ранее помещения 35, 51, 56 и двор между помещениями 56 и 17 II строительного периода (скифского). В них выявлены ранние жилые уровни, относящиеся к началу этого периода (горизонт 2а; вторая половина I в. до н. э.). В помещениях они отмечены намазками полов, во дворе — плохо сохранившимися остатками ранней вымостки. В смежных помещениях 35 и 51 зафиксированы следы сильного локального пожара конца I в. до н. э. К сожалению, находки из слоя пожара маловыразительны. Работы, проведенные к юго-западу от башни, позволили уточнить и частично пересмотреть периодизацию застройки этого участка.

Кроме того, на прирезанных площадях в южной части участка в верхних слоях были обнаружены невыразительные обрывки стен и завалы камней IV и III строительных периодов, которые не дали четкой картины. В скифских отложениях нового квадрата 74, заложенного на линии продолжения к югу ряда восточных помещений Центрального строительного комплекса, частично раскрыты только две перерезающие друг друга круглые скифские землянки третьей четверти I в. до н. э. В одной из них удалось проследить прямоугольный выступ, видимо, являвшийся входом. На южном участке также обнаружено три новых впускных безинвентарных погребения, принадлежащие располагавшемуся здесь позднесредневековому кладбищу.

К востоку от Центральной башни разобраны полы помещения 60 и северной части помещения 57, относящихся к разным горизонтам функционирования Центрального строительного комплекса (I строительный период, конец II — первая треть I вв. до н. э.). Пол помещения 60 был намазан непосредственно на материк. Под более поздним помещением 57 зачищены остатки полов еще одного, плохо сохранившегося, помещения, примыкавшего с юга к помещению 60 и синхронному ему. Весь этот участок избит более поздними ямами и землянками. Также был полностью раскрыт северный отрезок восточного фаса восточной стены Центральной башни, завершивший исследование этой стены.

На новых прирезанных площадях к северо-востоку от Центральной башни следов северной стены скифской цитадели не обнаружено. Выборка восточной стены тянется далее на север и уходит в северный борт раскопа. Таким образом оказалось, что на севере граница цитадели проходит далее от башни, чем со всех других сторон.

Кроме того, на прирезанной площади частично раскрыто новое скифское помещение 64, примыкающее с севера к помещению 61. Зачищенный в нем жилой уровень, отмеченный глиняным полом, относится к строительному горизонту 2б (первая четверть I в. н. э.). В одном из углов помещения 64 открыта полукруглая каменная «загородка», в центре — глиняный столик, а у одной из стен — вкопанное тулово синопской амфоры. На других площадях к северо-востоку от Центральной башни каменных строительных остатков не обнаружено. Видимо, они были полностью разобраны в древности. Здесь сняты скифские отложения горизонта 2а.

Помимо этого, на городище в 2008 г. было выбрано 16 разновременных зерновых ям глубиной до 2,5 м. Ярких находок на Кара-Тобе в прошедшем сезоне не было. В подавляющем большинстве это фрагменты стандартной керамики. Среди находок можно отметить только три бронзовых проволочных браслета, бронзовую фибулу среднелатенской схемы, несколько железных и бронзовых стрел, в том числе двухлопастную с шипом, явно здесь случайную, а также очень крупную железную трехлопастную стрелу, возможно, от метательной машины. Найдены также плохо сохранившаяся бронзовая монета, четыре клейма на амфорных ручках, несколько маловыразительных граффити и другое.

Таким образом, работы 2008 г. существенно дополнили наше представление о планировке и периодизации центральной части городища Кара-Тобе в греческий и скифский этапы его истории.

С.О. Воронов, Р.М. Рейда, В.В. Вахонєєв

ГЛИБОКОВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПІДВОДНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ БІЛЯ ПІВДЕННОГО УЗБЕРЕЖЖЯ КРИМУ

The publication is devoted to the research of the III International Deep-water Expedition in 2008 in the territorial waters of Ukraine to the south from the Crimea. As a result, the group of not known before objects of underwater heritage has been revealed.

У 2008 р. було проведено дослідження шельфу Чорного моря в акваторії південного узбережжя Криму. Пошук та паспортизацію пам'яток здійснював Департамент підводної спадщини ІА НАНУ спільно з Інститутом археологічної океанографії Університету Род Айленд, США (Institute of Archaeological Oceanography, University of Rhode Island, керівник групи К.Л. Крофф). Пошукові і дослідницькі роботи проводилися з 5 по 17 вересня 2008 р.

Головна мета експедиції — пошук місця загибелі об'єкта підводної культурної спадщини України, санітарного транспорту «Армения» (загинуло близько 7 тис. осіб). В ході експедиції проведено комплекс пошукових робіт в територіальних водах України біля узбережжя Криму від мису Лукулл (Каламітська затока) до мису Ілля (Феодосійська затока). Головною ділянкою пошуку об'єкта був район південного узбережжя Криму між мисами Херсонес і Аю-Даг. Дослідження проводилися з використанням гідролокаторів бокового огляду «4200-MP side scan sonar system» (США) та телекерованого підводного апарата «Remotely operated vehicle» model 1000 (США). Глибини розвідкових досліджень: від 40 до 1075 м. Довжина досліджуваної ділянки 359,1 км. Програма передбачала лише пошук затонулих об'єктів та їх кіно-фотофіксацію, без проведення розкопок.

Вперше паралельно з археологічними дослідженнями під час експедиції було здійснено наукову програму Морського гідрофізичного інституту НАН України. Проведено дослідження навколишнього середовища, яке оточує виявлені об'єкти (течію, особливості глибин, прозорість, розчинення кисню і температурний режим), з метою опрацювання проекту довготермінового збереження пам'яток для підводної експозиції Морського музею України. В експедиції взяли участь представники ВМС України та Міністерства культури і туризму України.

Пошукові та дослідницькі роботи проводились автономно на кораблі океанографічних досліджень типу «T-AGS-60» «USNS «Pathfinder».

При виконанні розвідувальних робіт було перевірено вірогідність розташування одинадцять об'єктів підводної культурної спадщини, які перебувають на обліку в ІА НАНУ і координати яких зафіксовано в державних архівних фондах України та Російської Федерації. В ході досліджень в повному обсязі вивчено квадрати вірогідної загибелі підводних човнів «Л-23» (СРСР, 1944 р.) і «UB-7» (Німеччина, 1916 р.), санітарного транспорту «Армения» (СРСР, 1941 р.), навчального корабля «Днепр» (СРСР, 1942 р.), мінного загороджувача «Прут» (Російська Імперія, 1914 р.) та шести неідентифікованих об'єктів. Жодного об'єкта в архівних координатах виявлено не було. Під час досліджень відкрито 14 нововиявлених об'єктів історії та археології. З них дві відкриті пам'ятки обстежено.

Підводними пошуками було виявлено та попередньо ідентифіковано мінний загороджувач «Прут», підводний човен «U-18» (Німеччина, 1944 р.) і сторожовий катер «Малий мисливець СКА-0112» (СРСР, 1942 р.). Серед 17 нововиявлених об'єктів історії та археології найбільший інтерес становлять залишки великого вітрильно-

веслового судна на траверсі маяка Ай-Тодор (глибина 103 м) і залишки вітрильно-веслового судна на траверсі мису Ай-Я (глибина 107 м). Пам'ятки можуть представляти античну епоху або середньовіччя.

Усі виявлені об'єкти є винятково рідкісними зразками військово-морської техніки різних епох. Мінний загороджувач, підводний човен та сторожовий катер включено до переліку найцінніших підводних пам'яток України, розташованих на дні Чорного моря. Створено точну 3D карту місць розташування об'єктів з метою державного обліку всіх виявлених пам'яток.

Протягом терміну досліджень фахівці ДПСУ ІА НАНУ здобули високу професійну кваліфікацію в експлуатації найсучасніших пошукових засобів та підводної робототехніки. Результати експедиції внесли низку змін та доповнень до Реєстру підводної спадщини України та до підводно-археологічної карти України.

І.В. Голубєва

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ХАРКОВА У 2008 р.

The article contains concise information about the results of protective archaeological excavations undertaken on the territory of dytynets (citadel, at 11, Kvitka-Osnovyanenko Street) and of posad (trading quarters, at 8, Klochkovska Street) of Kharkiv fortress, as well as at the discovered settlement of the 1st millennia AD in Novo-Chuykivska Street. For the first time, in the historic centre of the city a layer and structures with Ancient Rus and imported synchronous ceramics have been recorded.

В ході археологічних експертиз, які проводила ДП ОАСУ Слобідська археологічна служба, С.А. Задніков на ділянках за адресою вул. Клочківська, 8 та вул. Квітки-Основ'яненка виявив культурний шар другої половини XVII—XVIII ст. З архівних даних та картографічними методами дослідження встановлено, що ділянки розташовані відповідно на посаді та дитинці Харківської фортеці. У місцях за адресою вул. Ново-Чуйківська, провулки Перший та Другий Чуйківські в Київському р-ні м. Харкова у 2008 р. автором відкрито поселення I тис. За вказаними адресами протягом 2008 р. здійснювалися охоронні археологічні дослідження.

Верхні нашарування сучасного будівельного сміття в центрі міста було знято землерийною технікою замовників. Після розчищення території під розкоп роботи виконували співробітники ДП ОАСУ Слобідська археологічна служба, студенти історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та наймані робітники замовників.

Вул. Клочківська, 8. Ділянка, на якій досліджено культурний шар, становить 546 м^2. Стратиграфія: від рівня сучасної поверхні до глибини 0,50—2,0 м в різних місцях знайдено насипні нашарування, густо насичені уламками сучасного будівельного сміття, нижче залягають вологі чорні супіски з артефактами другої половини XVII—XVIII ст., що замінюються жовтим материковим піском у східній частині ділянки та чорним торф'янистим ґрунтом у західній. Розкоп у багатьох місцях перерізаний сучасними перекопами, льохами, фундаментами споруд та мережею підземних комунікацій. Різний рівень та потужність нашарувань пояснюється розміщенням ділянки біля схилу правого корінного берега р. Лопань (рис. 1).

На неушкоджених частинах розкопу виявлено артефакти та чотири археологічних об'єкти (комплекси). Дослідження останніх ускладнювали ґрунтові води, тому їхні межі

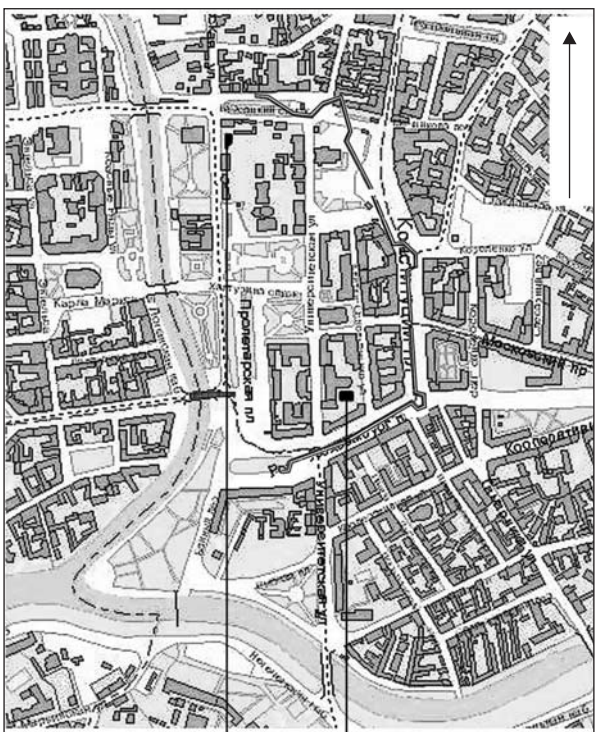

Рис. 1. Харків. Сучасна карта центральної частини міста з нанесенням меж фортеці 60-х років XVIII ст. та розкопів 2008 р.

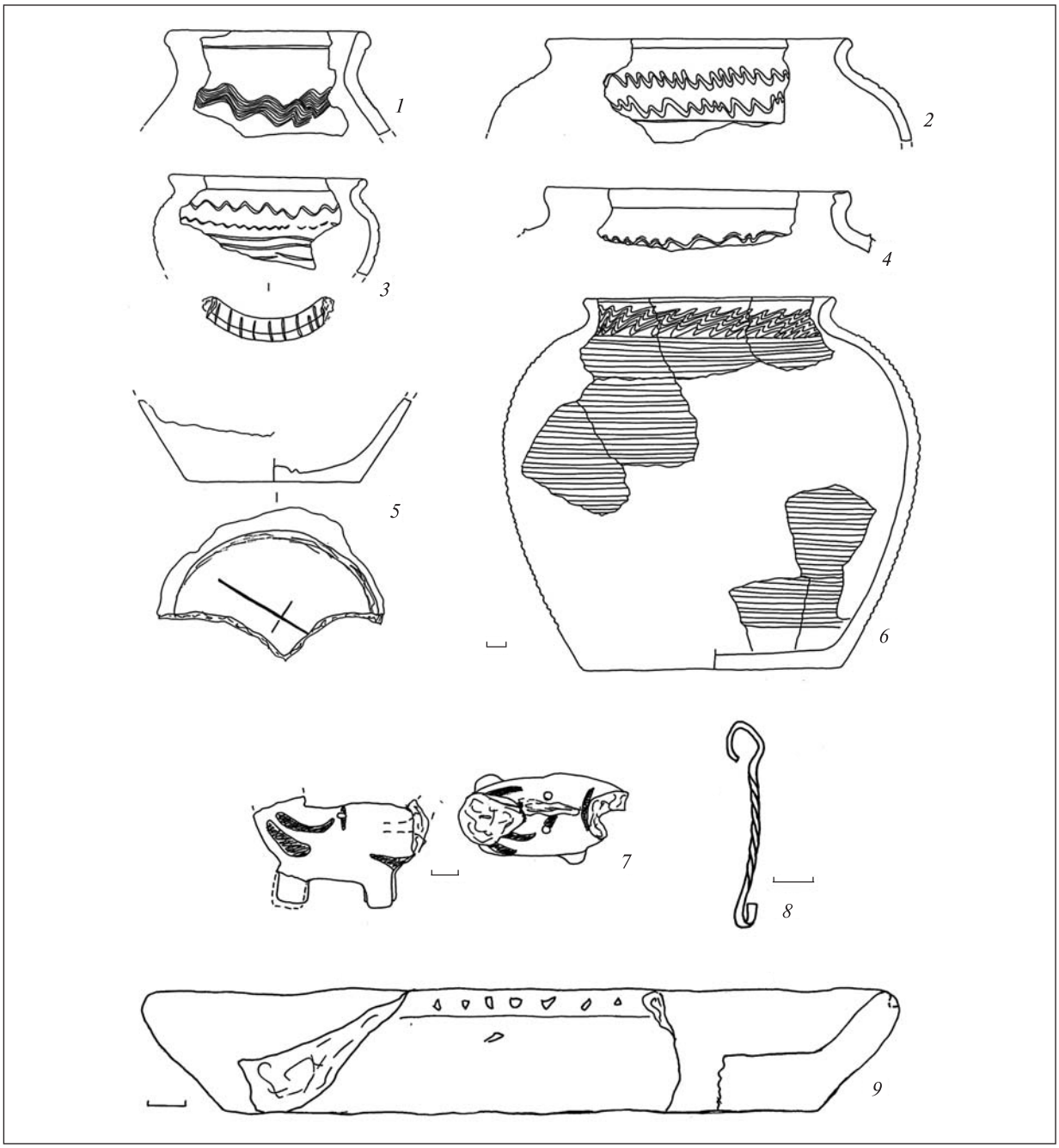

Рис. 2. Харків. Артефакти з розкопок 2008 р.: *1—6* — кераміка з розкопу по вул. Квітки-Основ'яненка; *7* — керамічна іграшка з розкопу по вул. Клочківській; *8* — мідний ланцюжок з розкопу по вул. Ново-Чуйківській; *9* — ліпна жаровня з розкопу по вул. Ново-Чуйківській

встановлено орієнтовно. Два з них (об'єкти 2 та 4) являли собою залишки господарських приміщень, об'єкт 3 виявився похованням коня. Увагу привертає об'єкт 1, що за розмірами, особливостями розміщення, заповнення й артефактами інтерпретується як житло другої половини XVII ст. В ньому зафіксовано розвал кахляної печі, уламки побутової кераміки, значну кількість кісток тварин та мідні лускоподібні копійки Олексія Михайловича. Об'єкт розташовувався нижче від рівня ґрунтових вод, тому його форму та розміри не встановлено.

Після реставрації отримано кілька археологічно цілих кахлів з розвалу печі, що мають експозиційну цінність. Окремо слід вказати на поганий стан збереженості речей із заліза та міді, що в умовах вологих ґрунтів дійшли в еродованому вигляді.

Вул. Квітки-Основ'яненка. Досліджувалася ділянка на корінному березі біля злиття рік Харків та Лопань в історичному центрі міс-

та (рис. 1). Розкоп із загальною площею 450 м^2 закладено на вільній від забудови території. До рівня 1,5—1,7 м в різних місцях були насипні нашарування сучасного побутового та будівельного сміття, фундаменти споруд, нижче залягав попелястий чорноземний ґрунт з матеріалами другої половини XVII—XIX ст., під ним (1,9—2,1 м) чорний супіщаний ґрунт з уламками давньоруського посуду та кістками тварин, що повільно переходив у похований ґрунт (давня поверхня) і після 2,30 м змінювався жовтим материковим піском.

У межах культурних відкладень козацької доби виявлено окремі споруди, залишки гончарної побутової та архітектурно-декоративної кераміки, вироби з заліза та скла, монети різних номіналів, карбовані за Михайла Федоровича, Олексія Михайловича та Петра I, а також за Христини Августи та Сигізмунда III Вази. Серед останніх відзначимо колекцію монет Петра I, представлену різними типами: від дореформених срібних лускоподібних копійок до мідних монет західноєвропейського зразка. Привертає увагу мідний литий хрест другої половини XVII ст.

Важливим вважаємо виявлення супіщаного ґумусованого культурного шару, насиченого уламками давньоруського посуду (рис. 2, *1—6*). Про напівкочовий характер цього населення дозволяє говорити значний відсоток порізаних для приготування кісток диких тварин. Понад тим, виявлено відповідні археологічні об'єкти (господарські ями). На дні одного з них знайдено череп хлопчика, а також черепи вовків та кістяк кози в анатомічному стані (атрибуція В.Л. Бондаренка).

Вул. Нова-Чуйківська. Поселення Чуйківська розташоване на невеликому дюнному підвищенні правого берега безіменного струмка, під самовільно влаштованими городами по вул. Ново-Чуйківській Київського р-ну. У вересні 2008 р. на ньому досліджено площу 140 м^2. Стратиграфія: від рівня сучасної поверхні до глибини від 0,3 м простягається орний чорноземний ґрунт з окремими уламками ліпного посуду, нижче (0,30—0,60 м) розміщуються чорні ґумусовані ґрунти з уламками ліпного посуду, від 0,60 до 1,0 м залягає давній похований ґрунт, що змінюється помаранчево-жовтою материковою глиною.

В розкопі виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки, що нагадують зразки пеньківської культури, а також три об'єкти (комплекси). Останні являли собою заглиблені в материк господарські ями округлої в плані форми. Дві з них (1 і 3) містили фрагменти ліпного посуду, серед яких окремо слід відзначити профіль жаровні (рис. 2, *9*) та уламок вінця скляного виробу.

Серед загалу знайдених артефактів привертають увагу бронзовий ланцюжок для культових підвісок (рис. 2, *8*), уламок стінки амфори з ручкою та профілі глиняних ліпних жаровень з насічками по краю відігнутого бортика.

Внаслідок археологічних досліджень уперше зафіксовано культурний шар з уламками давньоруської та імпортної синхронної кераміки в історичному центрі Харкова, одержано нову інформацію про матеріальну культуру та побут мешканців Харківської фортеці другої половини XVII—XVIII ст., уточнено дані про історичну топографію давнього міста та отримано яскраві археологічно цілі артефакти, що можуть поповнити експозиції музеїв міста. Відкриття та початок дослідження поселення I тис. надає нову інформацію для вивчення заселення краю за доби раннього середньовіччя.

І.В. Голубєва

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦАРЕБОРИСІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2008 р.

The article presents a concise description of the results of planned archaeological research in the Fortress of Tsar Borys in 2008. During the excavations a public square has been localized. The materials obtained corroborated the conclusion that local elite resided in dytynets (citadel).

У 2008 р. тривали дослідження Цареборисівської фортеці біля с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл. Цього року дослідження зосереджувалися на дитинці фортеці (рис. 1, *1*).

Розкоп V займав центрально-західну частину дитинця. Загальна площа складала 240 м^2, виявлено один археологічний об'єкт — заглиблену в давню поверхню яму, заповнену попелом. Практична відсутність археологічних об'єктів (житлових та господарських комплексів) на достатньо великій розкритій площі розкопу, а також слабка насиченість культурного шару артефактами можуть свідчити про те, що на цьому місці розташовувався майдан.

Загальна площа розкопу VI склала 99 м^2, його розміщено в південно-східній частині дитинця. Зафіксовано шість археологічних об'єктів: господарські ями та залишки наземної споруди. З цього розкопу походить доволі значна кількість фрагментів гончарної побутової кераміки та археологічно ціла глиняна деталь архітектурно оздоблення, срібні монети західноєвропейських країн та Московської держави, коштовні прикраси.

Зафіксовано наступну стратиграфію: 0—0,05 м — дерен; 0,05—0,35 м — гумусований чорнозем з матеріальними залишками обох періодів існування фортеці; 0,35—0,60 м чорно-

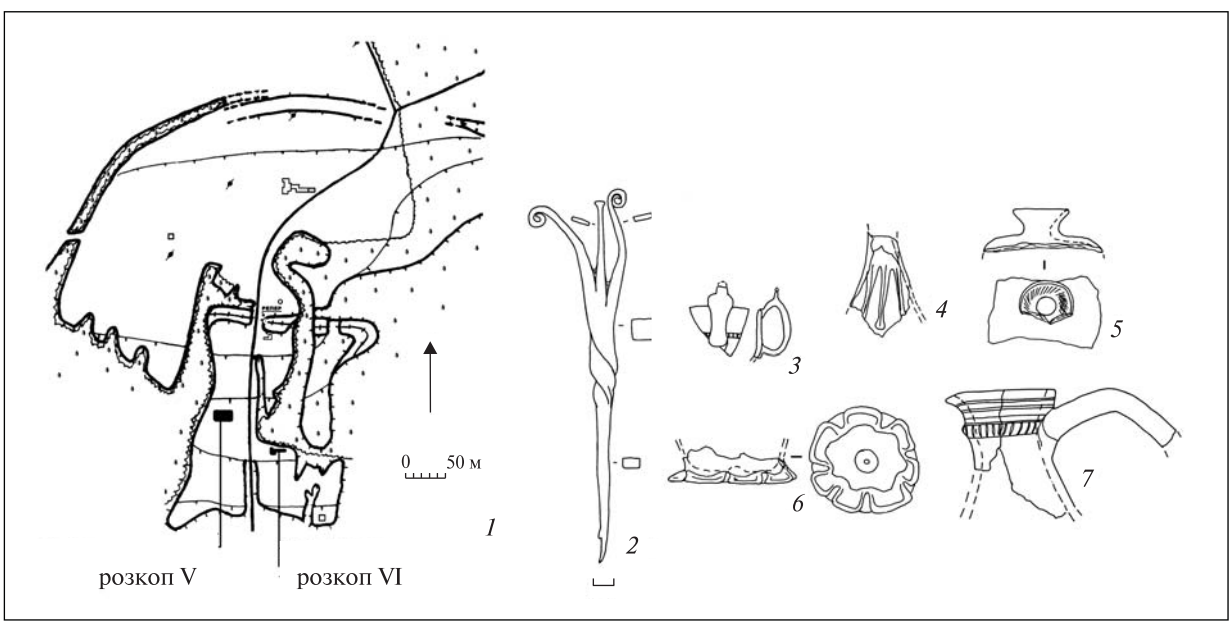

Рис. 1. Цареборисівська фортеця, розкопки 2008 р.: *1* — план фортеці із нанесеними розкопами; *2* — залізо; *3—6* — скло; *7* — кераміка, полива

зем поступово переходить у суглинок; з глибини 0,60 м — помаранчева материкова глина.

Речовий матеріал отримано здебільшого в розкопі VI. Представлений він переважно керамічними виробами черкаського типу другого періоду функціонування фортеці, рідше траплялися фрагменти горщиків московського типу. Значний відсоток фрагментів керамічного посуду, вкритого зеленою поливою, та скляних виробів свідчить про високий рівень достатку мешканців цієї частини городища (рис. 1, *3—7*). Цей висновок підтверджується також вищим номіналом монет, знайдених у розкопах дитинця (срібні півтораки Сигізмунда III Вази та лускоподібні копійки Московської держави). Серед коштовностей слід відзначити срібну каблучку з гравіруванням, мідну каблучку зі скляною та емалевими вставками, срібну сережку, мідну сережку зі скляною намистиною, а також мідну ручку дзеркала з антропоморфними зображеннями та поліхромними емалями.

Дослідження цього року розширили уявлення про давнє планування городища, підтвердили припущення про те, що основними мешканцями дитинця була еліта фортеці (наявність значного відсотка дорогого керамічного та скляного посуду, високого номіналу монет та коштовних прикрас). Деякі знахідки мають високу експозиційну цінність.

К.В. Горбенко

РАСКОПКИ УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ ДИКИЙ САД ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ В 2007 г.

The excavations at «posad» (trading quarter) of Bilozerska culture settlement Dykyi Sad in Mykolaiv in 2007 revealed the area of a faced fosse, the remains of 11 structures (sets of dwellings and husbandry buildings), and a wide «square» with pits of various purposes, among which were ritual pits. The finds included pottery (fragment of a cast for making celts, phallic sculpture, etc.), bronze (knife, knife-saw, and awls), objects made of bone and horn (ridge, etc.), archeozoologic and palaeobotanic materials.

В течение полевого сезона 2007 г. комплексной археологической экспедицией научно-исследовательского центра «Лукоморье», лаборатории археологии и этнологии НГУ имени В.А. Сухомлинского и НУНИ ОНУ имени И.И. Мечникова были продолжены раскопки укрепленного поселения (городища) финальной бронзы Дикий Сад в г. Николаеве на пересечении улиц Артиллерийской и Набережной. Поселение располагается на высокой террасе левого берега р. Ингул при слиянии с р. Южный Буг. Общая площадь сохранившейся территории около 3 га.

Задачи проводимых в 2007 г. исследований были следующие: спасение памятника от природной эрозии и техногенного разрушения; накопление новых археологических материалов; продолжение работ по подготовке объекта к музеефикации, так как обнаруженные на нем артефакты указывают на незаурядный характер памятника, единственного укрепленного поселения в Северном Причерноморье на рубеже II—I тыс. до н. э.

Основные работы велись на участке — «Строительный котлован» («посад» укрепленного поселения) в раскопах 1, 3, 4. Общая площадь раскопанной территории составила 1496 м^2. Раскоп 1 — промоина-ров (104 м^2). Раскоп 3 — помещения 3—7 и 11, хозяйственные и ритуально-культовые ямы (21 яма). Раскоп 4 — помещения 8—10.

В сезоне 2007 года получены новые данные, раскрывающие жизнь, быт и ритуалы древнего населения нашего региона, подтверждены основополагающие тезисы о характере и структуре городища.

«Посад» располагался в северо-западной части поселения на расстоянии от 30 до 50 м от «цитадели». На исследованной части «посада» зафиксировано 16 объектов: 1) северо-западный оборонительный ров с остатками каменной облицовки; 2) 11 помещений — наземные, слегка углубленные и углубленные конструкции (помещения хозяйственного назначения — погреба, хранилища, жилища с глинобитными стенами и жилища с остатками каменных сооружений); 3) три хозяйственные ямы, примыкающие к помещению 1; 4) хозяйственная площадка с 21 ямой (хозяйственные и ритуально-культовые). Ямы располагались на ровной площадке между жилищами, образуя своеобразную центральную хозяйственную площадь «посада».

Промоина-ров выполняла оборонительную функцию (северная система оборонительных сооружений укрепленного поселения) или функцию фундамента ограды — оборонительной стены (?). На это указывает каменная кладка по внутренней части рва со стороны основной территории памятника и глубина объекта, которая являлась достаточной преградой. Каменная кладка состояла из трех—четырех слоев. Камни были уложены с применением постелисто-ложкового принципа на глинисто-грязевом растворе. Исходя из расположения камней, можно предположить, что эта гряда была облицовкой южного борта рва. Длина исследованной части рва 54 м, ширина 2,0—3,0 м, глубина 1,3—1,35 м от уровня древней поверхности. В заполнении зафиксированы фрагмен-

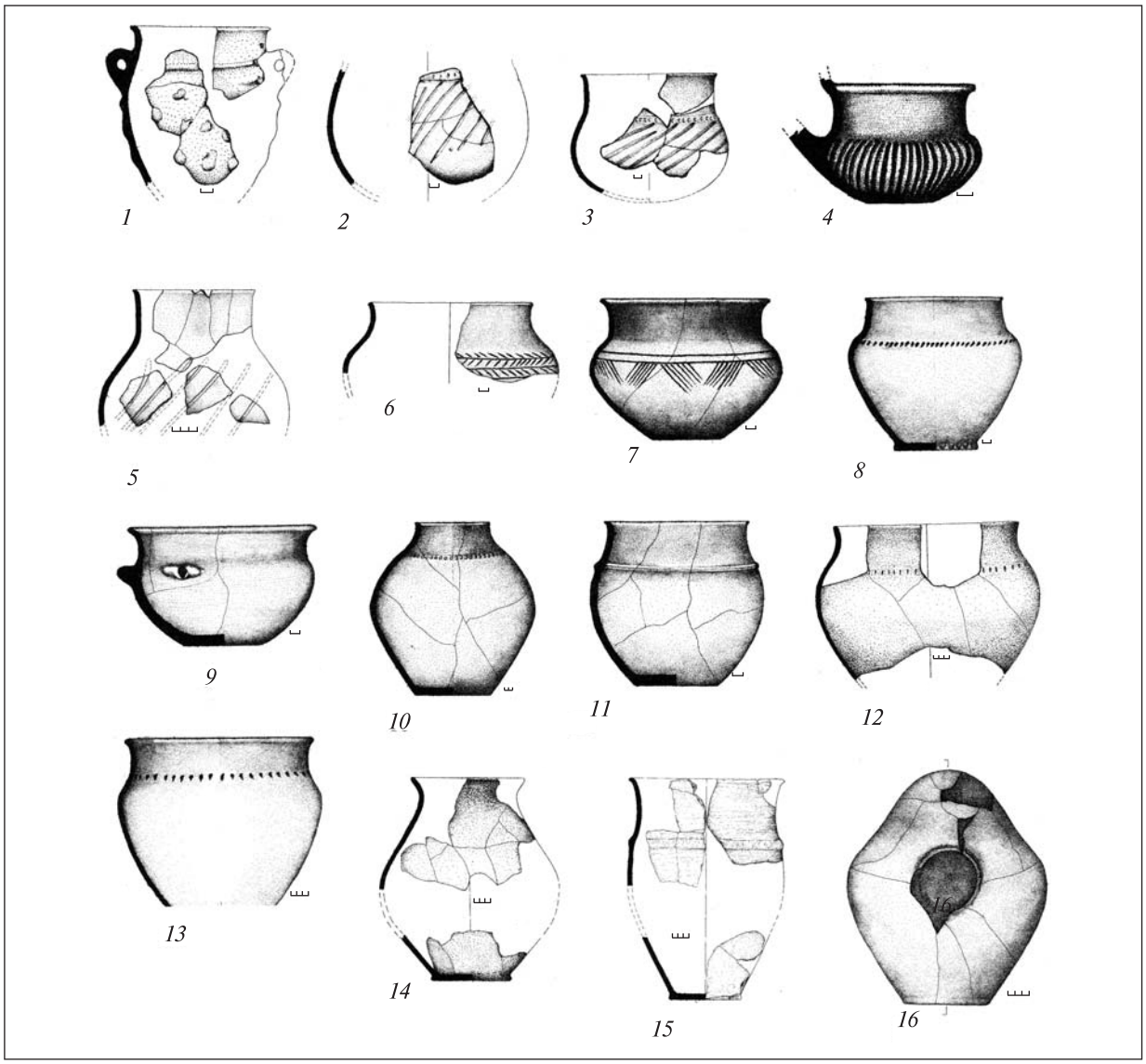

Рис. 1. Дикий Сад, керамика: кубки (*3*), черпак (*4*), кубковидные горшки (*2, 5*), горшки (*1, 6—8, 10—13, 15*), корчага (*14*), ваза (*9*), урна (*16*)

ты керамической посуды (рис. 1), каменные орудия труда, фрагмент каменной литейной формы (для кельта) (рис. 2, *5*), полуфабрикат костяного конька (рис. 2, *1*), кости животных, роговой стержень крупного рогатого скота.

Полуземлянки и наземные конструкции использовались обитателями Дикого Сада как жилые помещения (1, 2, 4, 5, 8—11). В них были зафиксированы хозяйственные и ритуально-культовые ямы, кострища; в половине из них — остатки каменных конструкций (облицовка, цоколи, углубленные фундаменты глинобитных стен). Камни были уложены плашмя с применением постелисто-ложковой и смешанной постелисто-ложковой и орфостатной систем (помещение 11) и элементами перевязки. В центральной части помещений 2, 5 и 8 зафиксированы практически идентичные каменные конструкции, состоящие из небольших плит известняка, выложенных в форме подквадратного «корыта» (камни стояли на ребре). Аналогичная конструкция зафиксирована на поселении Вороновка II (жилище 1 белозерского времени). Эти каменные конструкции могли быть фундаментами для деревянного стола или какими-либо другими хозяйственными сооружениями. Однако можно предположить, что это и ритуально-культовые сооружения для отправления домашних ритуалов, связанных с почитанием духов предков. В заполнении жилищ преобладают находки керамической посуды (рис. 1) и костей животных, встречаются орудия труда из камня, в частности каменный топор (рис. 2, *8*), кости

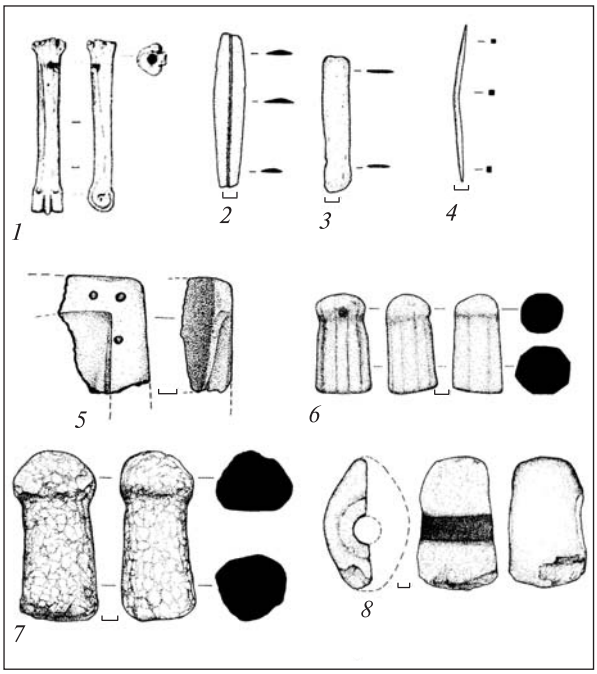

Рис. 2. Дикий Сад, находки: заготовка для «конька» (*1*); лезвие бронзового ножа (*2*); лезвие бронзовой пилки (*3*); бронзовое шило (*4*); литейная форма для кельта (*5*); каменный пест (*6*); каменная модель фаллоса (*7*); каменный топор (*8*)

и бронзы — нож, нож-пилка, шилья (рис. 2, *2—4*).

Вблизи помещения 1 были зафиксированы две большие хозяйственные ямы, которые могли быть связаны с помещением. Яма 1 (1,25 × 0,6 м, глубина 0,8 м) — подпрямоугольная, располагалась к западу от помещения. Заполнение: суглинок с гумусированными вкраплениями и фрагмент серолощеного кубка с зональным прочерченным орнаментом. Яма 1а — округлая, располагалась западнее ямы 1 грушевидной формы (диаметр горловины 0,6 м, дна 1,2 м, глубина 0,8 м). Заполнение: гумусированный суглинок с пеплом, золой, камнями и фрагментами керамики. Яма 2 (1,7 × 1,5 м, глубина 0,35 м) — округлая, располагалась за помещением к юго-востоку. Заполнение: суглинок с гумусированными вкраплениями, в верхнем уровне мелкий известняковый бут и скопление костей. На дне находились невыразительные фрагменты керамики.

Хозяйственные помещения (хранилища, погреба) имели овальную форму и были углублены в материк от 0,3 до 2,1 м (3, 6, 7). В их заполнении было зафиксировано большое количество костей животных и рыбы, каменные и костяные орудия, обломки посуды. Помещения 3, 6, 7 и 4, исходя из их расположения и конструктивных особенностей, образовывали единый архитектурный комплекс. Помещение 4 (жилое) было центральным в комплексе, а помещения 3, 6 и 7 (хозяйственные) примыкали к жилищу и использовались в качестве вспомогательных хозяйственных сооружений.

Между помещениями 3, 4, 7 и 5 зафиксированы хозяйственные (1—7, 9, 12—19, 21) и ритуально-культовые ямы (8, 10, 11, 20). Ямы 7 и 16, возможно, были полифункционального характера. Ямы располагались на ровной площадке, которая, по всей видимости, была своеобразным хозяйственно-бытовым центром всего «посада».

Ямы хозяйственного назначения имели диаметр 0,5—0,7 м и глубину 1,0—1,2 м. Часть ям облицованы известняковыми камнями. В этих ямах зафиксированы остатки посуды, кости животных и рыбы, остатки обугленных зерен проса обычного, ячменя, пшеницы двузернянки, культурного винограда и древесного угля.

Ритуально-культовые ямы по размерам не уступали хозяйственным, но заполнение было совсем другим: захоронение человеческих черепов, частей скелетов животных и вотивные предметы (рис. 2, *7*).

К наиболее ярким культовым ямам можно отнести пять (8, 10, 11, 16, 20). В яме 10 зафиксирована каменная антропоморфная стела, которая стояла вертикально на каменном фундаменте по центру ямы. Ямы 10 и 6 соединяло вытянутое углубление с прокаленным дном. Возле ям углубление было забито керамикой и мелким известняковым бутом. Возможно, эти две ямы образовывали ритуально-культовый комплекс, связанный с почитанием духов предков или героев. В яме 8 на дне располагалось захоронение черепа человека без нижней челюсти и горшок. В яме 20 под толстым слоем камней находились три человеческих черепа без нижних челюстей и горшок биконической формы с отверстием по центру тулова (рис. 1, *16*), вероятно погребальная урна. В яме 16 на дне найден каменный макет фаллоса (рис. 2, *7*). В яме 11 находилось захоронение части скелета теленка.

Подводя итоги археологическим исследованиям на территории укрепленного поселения Дикий Сад в 2007 г., отметим, что наиболее значительными результатами этих исследований стали: масштабные раскопки «посада» и получение новых данных о жизни и быте древнего населения Степного Побужья; установление конструктивных черт и особенностей памятника; комплексный анализ характера архитектурных сооружений Дикого Сада и его материальной культуры.

Благодаря новым раскопкам на памятнике стало возможным проследить особенности застройки городища, которое, вероятно, состояло из трех частей: «укрепленной цитадели», «предместья» и «посада».

На нескольких объектах «посада» заметны следы разрушения и пожара. В заполнении помещений и рва найдены фрагменты черепов и отдельных костей человека. Отсутствие наконечников стрел в культурном слое не дает пока возможности говорить о штурме городища. Кроме того, зафиксированы следы вторичного использования уже разрушенных помещений с сооружением более легких плетеных и камышовых стен. Эти факты косвенно свидетельствуют об изменении общей конъюнктуры в регионе с началом железного века. Зафиксированные артефакты позволяют утверждать, что Дикий Сад как стационарное укрепленное поселение (городище?) перестало использоваться и было оставлено жителями.

В материальной культуре жителей городища прослеживаются как местные традиции (формы керамической посуды в виде горшков, кубков, черпаков (рис. 1), каменные песты (рис. 2, *б*), куранты и костяные орудия), так и влияния и заимствования из соседних культур окружающей ойкумены эпохи финальной бронзы. Материалы, найденные во время раскопок городища в 2007 г. (рис. 1, 2), подтверждают тезис, что жители Дикого Сада успешно развивали промыслы, в частности рыболовство и охоту (находки большого количества костей диких животных и рыбы), занимались скотоводством и земледелием, развивали ремесла, среди которых необходимо отметить керамическое, металлообработку и косторезное (орудия труда из костей животных).

Можно констатировать, что анализ основных археологических показателей Дикого Сада подтверждает уникальный для местного региона характер памятника. Прежде всего, это наличие оборонительных сооружений, которые прямо указывают на важное политико-экономическое место укрепленного поселения в регионе Степного Побужья на рубеже II—I тыс. до н. э., оригинальные и нестандартные архитектурные конструкции с необычным заполнением, с сочетанием различных культурных традиций.

І.А. Готун

НОВИЙ ЕТАП ДОСЛІДЖЕНЬ СТАРОЖИТНОСТЕЙ СОФІЇВСЬКОЇ БОРЩАГІВКИ

The excavations of the settlement near Sofiivska Borshchahivka on both slopes of the Nyvky River were renewed in 2008 by the Northern expedition. The cultural layer with the sunken parts of the objects contained Ancient Rus ceramics, including fragments of Pontic amphorae, pottery debris of the age of palaeometals, fragments of glass bracelets, plinthoi fragments, knives and other metal wares, hones, etc.

У поточному сезоні після десятирічної перерви продовжено вивчення давньоруського селища по вул. Скіфська у с. Софіївська Борщагівка поблизу ставка 10 на р. Нивка. Пам'ятку на схилах тераси обох берегів річки відкрив у 1956 р. В.Д. Дяденко, а 1983 р. її частину поряд з Окружною дорогою обстежував О.В. Сєров. Правобережне поселення розкопували у 1992 та 1993 рр. О.П. Моця та автор; у 1995 та 1997 рр. — експедиції на чолі з О.П. Моцею та П.М. Покасом. Результатом досліджень стало виявлення матеріалів чорноліської, ранньоскіфської та підгірцівсько-милоградської культур, знахідок і об'єктів давньоруського (зокрема й післямонгольського) часу та козацької доби.

У 1992 р. у зв'язку із запланованим будівництвом на правому березі на площі 1300 м^2 досліджено 61 об'єкт, зібрано досить репрезентативну колекцію знахідок підгірцівсько-милоградської культури, XIII—XIV та XVII—XVIII ст. У 1993 р. попередні роботи тривали: вивчено 13 об'єктів XIII—XIV та XVII—XVIII ст. на площі понад 200 м^2. Встановлено, що ще на межі бронзового і раннього залізного віків (II—I тис. до н. е.) тут з'явилися носії чорноліської культури. Їм належали виявлені біля одного з об'єктів уламки верхньої частини ліпного горщика тюльпаноподібної форми значних розмірів (діаметр вінець становив 25 см). Зовнішня поверхня виробу чорного кольору, загладжена. Вінця під прямим кутом (майже горизонтально) відігнуті назовні, висота до ребра 29 см. Пізніше, у VI—III ст. до н. е., територія освоюється населенням підгірцівсько-милоградської культури. Матеріали цього періоду репрезентовані характерним ліпним посудом, що має з внутрішнього боку вінця ненаскрізні проколи, які зовні утворюють випуклості-«перлини». Показовий у цьому сенсі розвал горщика, виявлений на дні одного із об'єктів. Тісто грубе, посудина збереглась на висоту 11 см при діаметрі дна 6,5 см.

Знахідки давньоруської доби представлені керамічним матеріалом (фрагменти кухонного посуду, серед яких є з одно- чи двобічною поливою; траплялися денця із клеймом тощо), виробами із заліза (замок, ключ від іншого, вістря стріли, пряжка, ножі, збруйні кільця та інші — всього близько 20 предметів), каменю (прясло, точильні бруски, уламок плити, яка могла бути архітектурною деталлю), кістками тварин. Привертають увагу уламки цегли, що відрізняються від давньоруської плінфи.

Козацька доба на пам'ятці фіксується за об'єктами, що містили характерну кераміку, залізні вироби, половину кістяного руків'я ножа, скляні предмети. Суттєво, що при дослідженнях виявлено уламки амфор, які, за спостереженнями В.В. Булгакова, репрезентують характерні зразки візантійської тарної кераміки. Серед них фрагменти посуду, які переважали в тарній кераміці XII—XIII ст. і трапляються в комплексах XII—XIV ст. Особливості однієї з них дозволяють звузити термін її побутування до XIII—XIV ст. Такий посуд має причорноморське походження (Херсонес). Уламки амфорної тари, зафіксовані при розкопках 1993 р., належали посуду, побутування якого припадало на XII—XIV ст. У Києві амфори саме такого типу представлені рідкісними фрагментами серед матеріалів XII—XIII ст. з розкопок

Десятинної церкви та повним профілем із шарів переважно XII ст. з Подолу. Не виключено, що уламки, виявлені в попередньому сезоні і в сезоні 1993 р., належали одній посудині.

Як згадувалося, на різних берегах річки досліджено археологічні об'єкти і доби розквіту Київської Русі, і XIII—XIV ст., тобто часів після навали Батия. Останнім періодом датовано ями для зберігання збіжжя, відкриті надвірні вогнища з глинобитними черенями та сажновугільними прошарками в заповненні, господарські та господарсько-побутові об'єкти. В одному з них — із прямовисними стінками та східчастим входом — зі східного боку виявлено розвали горщиків з кістками бика, вівці, свині, а поруч — керамічну покришку та цеглину, якими посудини могли накривати. Привертає увагу споруда із залишками обробки пірофілітового сланцю — породи, яка надходила з Овруцького кряжу і була досить широко вживаною в давньоруський період. При дослідженнях виявлено побутовий інвентар, елементи костюма та предмети озброєння. Показові бронебійний наконечник стріли, інкрустований жовтим металом залізний стрижень з кільцем.

Важливо, що попри зафіксований письмовими джерелами розгром Києва 1240 р., неподалік продовжувало існувати поселення. Це зайвий доказ проти великодержавницької концепції російських дослідників М.П. Погодіна та О.І. Соболевського про колонізацію великоросами північно-східної Русі, спустошення Подніпров'я і заповнення цього демографічного вакууму малоросами — українцями, що прийшли сюди з району Карпат. Демографічний потенціал Києва після 1240 р., звісно, постраждав. Загинули захисники, потрапили в неволю висококваліфіковані ремісники. Але завдяки існуванню і подальшому розвитку поселень, подібних дослідженому, демографічний баланс відновлювався і сприяв відродженню звичного політико-економічного значення Києва.

Привертає увагу припущення про локалізацію в цій місцевості певних літописних подій та пунктів. Піддаючи сумніву конкретні ототожнення, відзначимо слушність самої думки про зв'язок вказаної території з подіями давньоруського часу. Щодо пізнішого періоду, то цю пам'ятку, у зв'язку із виявленням розкопками відповідних матеріалів, можна пов'язувати з однією із Борщагівок (Софіївська, Братська, Микільська, Петропавлівська, Михайлівська — за назвою монастирів, яким вони належали), котрі разом з назвою річки (Борщовка) та місцевості (Борщовська земля) фігурують у письмових джерелах з XV ст. Як вважав відомий дослідник Київщини Л. Похілевич, топонім «Борщагівка» походить від найближчих від міста монастирських хуторів, що постачали до столу ченців необхідну для борщу городину. Вказані назви згадуються в грамоті литовського великого князя Олександра 1497 р., у записі в рукописному Євангелії XVI ст., у грамоті короля Сигізмунда Августа 1570 р., у жалуваній грамоті митрополита Михайла 1590 р., у грамоті царів Іоанна і Петра Олексійовичів 1694 р., в універсалах гетьманів Івана Мазепи 1699 р. та Данила Апостола 1729 р., у Книзі Київського намісництва 1787 р. та ін. В описі XVI ст. Борщовської землі, подарованої Золотоверхому Михайлівському монастирю його ктитором великим князем Святополком-Михайлом, вказуються її територіальні межі: *«почав от тесных улиц к Владимировой груше, от груши старою дорогою к Жилянским лозам, от лоз на курган Жилянский, от кургана к Борщовке, Борщовкою вниз от селища Борщовского в луговину, луговиною к вербам вверх и к дороге Борщовской, дорогою вверх Лыбеди и к гатке, от гатки вверх в долину глубокую, из глубокой долины на старое путище, путищем опять к тем улицам»*.

1995 р. у зв'язку з будівництвом житлового масиву проведено роботи на лівому березі. На площі 6600 м^2 досліджено житлову споруду, чотири будівлі ремісничого і промислового призначення та господарського і побутового використання, 59 ям. Зафіксовано матеріали скіфського та давньоруського періодів. Житло є типовим для південноруського села, зрубне, з глинобитною піччю в кутку. З однієї будівлі походили численні сліди обробки чорного металу та бронзи. Деякі із ям використовувалися для зберігання збіжжя. Серед знахідок — побутовий інвентар, сільськогосподарський реманент та ремісничий інструментарій, прикраси, фрагменти керамічного посуду вказаних періодів, зокрема уламок амфори із графіті на стінці. В літературі наводилися дані щодо розмірів дослідженого житла (4,40 × 4,70 м за глибини 0,68 м) та ям для зберігання збіжжя (діаметр 1,5—2,2 м, глибина до 2,0 м) і характеризувалися отримані знахідки. Кераміка репрезентована переважно кухонним посудом, траплялись також глеки та фрагменти амфор причорноморського походження. Привертають увагу світильник на високій пустотілій ніжці з наліпним плескатим блюдцем та полив'яний горщик невеликих розмірів. Виявлено також залізні наконечник стріли, пряжки, ножі, цвяхи, фрагменти струга та коси-горбуші;

уламки скляних браслетів, пірофілітові прясла, кістяні вироби. Суттєво, що датуються знахідки другою половиною XI — першою половиною XIII ст., тобто ця ділянка поселення передує дослідженій в попередні сезони.

1997 р. у зв'язку із проектуванням забудови на тому ж березі вивчалася ділянка завбільшки понад 6,25 га. Відкрито 200 м^2, уточнено територію давнього поселення, локалізовано розповсюдження культурного шару, зібрано матеріали доби бронзи, раннього залізного віку, кінця I тис. та XI—XII ст.

Матеріали, отримані розвідками 1956 р., зберігаються в наукових фондах ІА НАНУ, знахідки з розкопок 1992—1993 рр. — в Музеї історії м. Києва, охоронних робіт 1997 р. — в Київському обласному археологічному музеї.

Роботами Північної експедиції 2008 р. продовжено дослідження лівобережного поселення. Відкрито 50 м^2. Зафіксовано культурний шар, місцями знищений практично до материка вибиранням ґрунту, виявлено плями заповнення об'єктів різного призначення. З огляду на завершення сезону їх дослідження перенесено на наступний рік. Зібрано матеріали трипільської (?) культури, доби палеометалів, давньоруського періоду та козацьких часів. Привертають увагу уламки амфор причорноморського виробництва. Крім фрагментів керамічного посуду, до колекції взято шматки плінфи, уламки скляних браслетів, залізні ножі та інші вироби, точильні бруски тощо.

На наступний сезон заплановано збільшити обсяг дослідження цієї пам'ятки.

І.А. Готун, О.М. Казимір

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ МІЖ ХОДОСІВКОЮ ТА ЛІСНИКАМИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОБІТ 2008 р.

The results of the 2008 season of the research of a settlement between Khodosivka ans Lisnyky are being put into scientific circulation. On the new area the materials of mostly Pidhirtsevo-Mylohradska culture, as well as Slavic antiquities of the 2nd and 3rd quarters of the 1st millenium, have been discovered.

Північна експедиція ІА НАНУ за фінансової та організаційної підтримки підприємства «Хутір Ясний» (П.Т. Куций, В.В. Сіненко, С.Г. Євдоченко) продовжила реалізацію започаткованої у 2003 р. програми вивчення, збереження і музеєфікації старожитностей між Ходосівкою та Лісниками, студіювання давніх ремесел і промислів, популяризації історико-культурної спадщини регіону серед широкого загалу. Протягом поточного сезону на території Хотівського лісництва Боярської лісово-дослідної станції на досліджуваному багатошаровому поселенні з матеріалами понад 20 культур, горизонтів і типів велись роботи на одному розкопі, розпочатому минулого року. Про критерії вибору ділянки для розкопок, методичні прийоми, які застосовувалися в ході робіт, уже йшлося в попередніх публікаціях, тому відзначимо лише, що 2003 р. у закладеному на ділянці «Город лісника» шурфі 1 × 1 м було виявлено 64 фрагменти ліпного посуду доби пізньої бронзи, раннього залізного віку, ранньослов'янського часу, фрагмент стінки гончарної посудини, кістки тварин і залізний предмет. Розбитий тут протягом сезону 2007 р. розкоп VII був введений до загальної системи реперів, створеної на пам'ятці; всього роботи велися на одному секторі в південно-західному куті ділянки, біля верхів'я направленого у бік заплави яру, який обмежує територію з півдня. Досліджена ділянка (100 м^2), зрозуміло, не може дати достатньо підстав для глобальних висновків. Тоді було вивчено один об'єкт та отримано досить цікавий матеріал щодо специфіки освоєння території досліджуваної пам'ятки давньою людністю.

За сезон 2008 р. на пам'ятці у системі восьми секторів (2—9) відкрито 698 м^2 площі, де виявлено і досліджено 35 об'єктів (2—36). Простежено, що одразу за шаром дерну, що сягав 0—0,05 м, залягав гумусований шар темно-сірого кольору, пошкоджений оранкою (0,05—0,35 м). Нижче (0,32—0,70 м) простежено шар жовто-сірого супіску. З глибини переважно 0,70 м фіксувався суглинистий материковий шар світло-жовтого кольору. Культурний шар містив уламки ліпного посуду, поодинокі шматки обгорілої глиняної обмазки та печини, металургійних шлаків. Особливість керамічного комплексу — розвали, або посудини, у яких реконструйована значна частина профілю (показово, що деякі походили не із заповнення того чи іншого об'єкта, а безпосередньо з культурного шару селища); речовий матеріал — побутовий інвентар (прясла, ножі, точильні бруски, розтирачі тощо), бронзова підвіска та ін. (рис. 1, 2).

Зокрема, у південно-східній частині квадрата Б/1 на глибині близько 0,50 м було зафіксовано понад 30 фрагментів однієї посудини. Вдалося частково реконструювати (складено повний профіль) горщик тюльпаноподібної форми із проколами під вінцями, який належить до підгірцівсько-милоградської культури. Максимальне розширення тулуба припадає приблизно на середину висоти. Колір плямами, переважно бурий, сірий. Поверхня шорстко-загладжена, частково залощена. Тісто з домішками жорстви та піску. Вінця дещо відігнуті назовні. Висота виробу становить 257 мм, діаметр вінця 170 мм, дна 100 мм, плічок 175 мм. Ще одне скупчення кераміки (22 фрагменти) від однієї посудини було зафіксо-

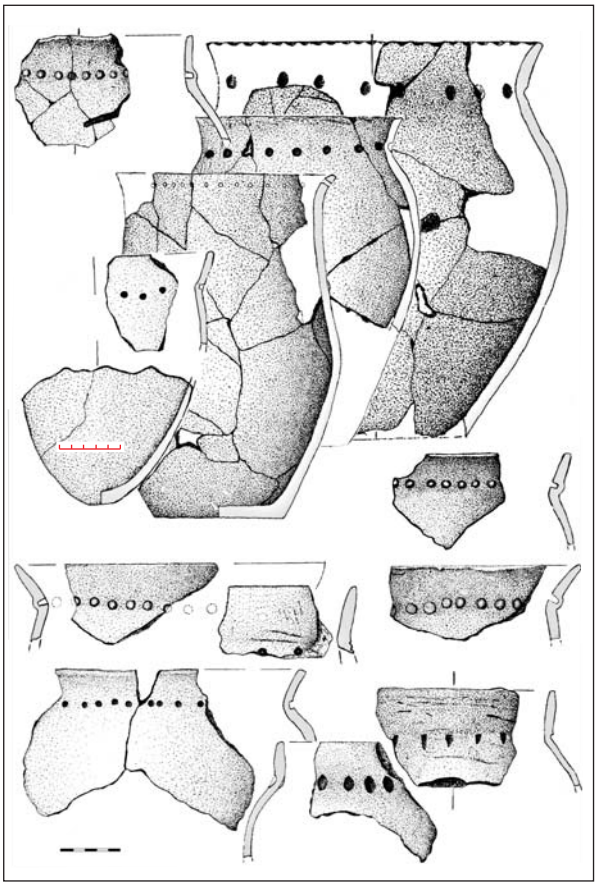

Рис. 1. Кераміка І тис. до н. е. з багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками

ване у північно-східній частині цього ж квадрата. Посудина реконструйована від вінець до рівня придонної частини. Колір плямами з відтінками сірого, бурого і коричневого. Вінце — з пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю. Поверхня шорстка. Тісто з домішками жорстви, піску, дрібного шамоту.

Об'єкти репрезентовані переважно ямами господарського призначення чи побутово-господарського використання, проте є такі, що вирізняються з-поміж решти конструктивними особливостями, специфікою заповнення тощо.

Привертає увагу *об'єкт 5*, простежений у квадратах В—Г/1 сектора 2 та квадратах В—Г/5 сектора 3 у вигляді плями сіро-чорного забарвлення, яка світлішала ближче до південно-західного краю. Глибина фіксації 0,70 м, заповнення заходило в материк до позначки 0,56 м від рівня фіксації. У плані об'єкт круглий, діаметр 1,34 м. Стіни майже вертикальні, дещо заокруглюються ближче до дна. Основний шар заповнення мав сіро-чорне забарвлення і підстелявся у південно-західній частині шаром сірого супіску, що виходив на поверхню. Північно-східна частина об'єкта була частково перекрита пізнішим об'єктом 14. Матеріал із заповнення представлений 9 уламками вінець, 104 фрагментами стінок (із них 79 дрібних), фрагментом денця (з двох уламків) ліпних посудин, кісткою тварини, шматком лімоніту та двома — пісковику. Привертають увагу верхня частина ліпного горщика з прокресленими семизубим знаряддям взаємоперехрещеними смугами неглибоких прямих ліній, три фрагменти стінок з прокресленим зубчастим знаряддям орнаментом, схожим на попередній, уламок стінки з двома рядами наколів по зовнішній поверхні та фрагмент ліпного вінця мініатюрної посудини. Також часто траплялися уламки кераміки червоно-бурого кольору, що містили грубі зерна шамоту; не виключено, що цей посуд належить слов'янському населенню І тис.

Прикладом також може слугувати *об'єкт 7*, виявлений у квадраті Б/3 у вигляді темно-сірої круглої плями з діаметром 1,4 м. Рівень фіксації плями 0,3 м від сучасної поверхні. У розрізі — об'єкт зрізано-конічний. Глибина 0,8 м від рівня фіксації. Заповнення об'єкта тришарове: шар, утворений темно-сірим супіском, мав потужність 0,40 м і рівномірно розповсюджувався у верхній частині споруди; він підстелявся сірим супіском, що мав потужність 0,20—0,25 м, який у свою чергу перекривався шаром темного сіро-жовтого суглинку. Цей шар завтовшки 0,20—0,24 м містив з південного боку суглинистий прошарок темно-коричневого кольору. Заповнення об'єкта містило уламки ліпного посуду (25 фрагментів неорнаментованих стінок та ще 187 дрібних, 1 — придонної частини, 4 — денець, 22 — уламки вінець, з яких 3 прикрашені орнаментом, 1 — ручки), остеологічний матеріал (1 зуб тварини, 5 обпалених кісток та 1 необпалена), 4 шматки граніту, 2 — пісковику та 2 шматки обпаленої глиняної обмазки.

Показовий *об'єкт 10.* Зафіксований на глибині 0,4 м від рівня сучасної денної поверхні у квадратах Б—Г/1, В—Г/2 сектора 4, квадратах Б—Г/5 сектора 5 у вигляді дещо витягнутої з північного заходу на південний схід овальної плями, яка виділялась на тлі світлого материка своїм темно-сірим супіщаним заповненням. Довжина об'єкта становила 3,88 м за ширини 3,48 м та максимальної глибини 0,2 м. Стінки об'єкта похилі і переходять у відносно рівну долівку. В центральній частині споруди виявлено стовпову яму 0,24 м в діаметрі, що заглиблювалась в материк на 0,37 м. Одношарове заповнення об'єкта — темно-сірий супісок, який пе-

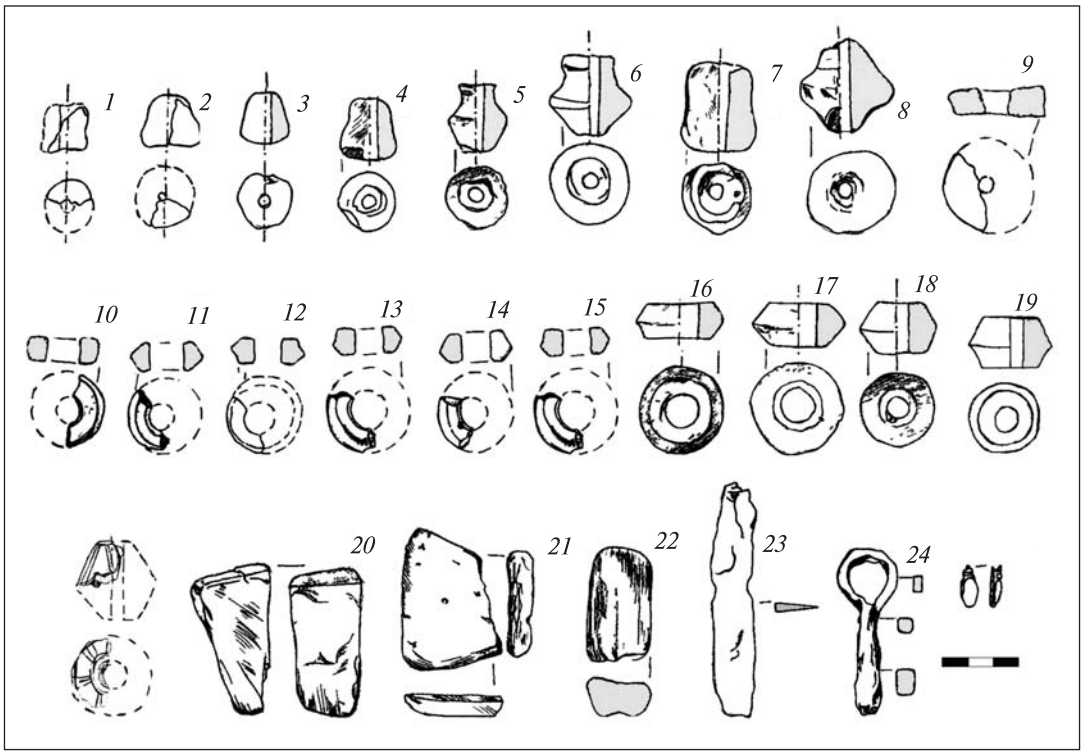

Рис. 2. Типи речових знахідок з багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками

реходить в материк (глина темно-жовтого кольору) — містило посудиноподібне керамічне прясло на глибині 0,42 м (0,02 м від рівня фіксації об'єкта) коричневого кольору, з висотою 30 мм, діаметром основ 26 мм та 29 мм, з отвором 6—7 мм в діаметрі; фрагмент точильного бруска на глибині 0,5 м (0,1 м від рівня фіксації об'єкта) завбільшки 30 × 20 × 20 мм та досить численний керамічний матеріал. Зокрема, неорнаментованих та орнаментованих вінець виявлено по 5 уламків, стінок, відповідно, 46 та 8 фрагментів, денець — 2 уламки. В керамічному комплексі будівлі привертає увагу розвал горщика підгірцівсько-милоградської культури, який походив з південної частини заповнення.

Інший приклад — *об'єкт 19*, зафіксований у вигляді плями неправильної овальної форми темно-сірого супіску в квадратах В—Г/1 сектора 5 на глибині 0,40 м від рівня сучасної денної поверхні. Об'єкт витягнутий вздовж осі північний захід — південний схід. Встановлено, що довжина об'єкта становила 1,32 м за ширини 1,04 м та максимальної глибини 0,64 м. Стінки, прямовисні з північного сходу і південного заходу, є незначний (до 0,12 м) підбій у північно-західній та південно-східній частинах об'єкта. Одношарове заповнення — темно-сірий супісок, який плавно переходить в материк (глина темно-жовтого кольору) — містило фрагменти ліпної кераміки доби пізньої бронзи — раннього залізного віку (вінець неорнаментованих — 2 фрагменти, прикрашених орнаментом — 3, стінок неорнаментованих — 32) та кістки тварин, зокрема обпалену.

На окрему увагу заслуговує *об'єкт 20*, виявлений на глибині 0,3 м у вигляді темної плями 2,4 × 1,5—1,6 м. Заповнення споруди заходило вглиб на 0,18 м і складалося з двох шарів: до 0,10—0,12 м — темно-сірий супісок; від 0,10—0,12 м до 0,18 м — чорно-сірий супісок з вуглинами, сажею, шматками горілої деревини. У північно-східній частині об'єкта простежено підовальну (0,20 × 0,25 м) концентрацію печини, можливо, сліди вогнища. По периметру стінок заглибленої частини споруди, на відстані 0,05—0,10 м від країв котловану фіксується тонкий (1—2 см) шар глиняної обмазки. У заповненні виявленно керамічні уламки, серед яких малої посудини та посуду ранньоскіфської культури.

Ще кілька *об'єктів — 2—4, 6, 12, 13, 14—18, 22, 34—36* — овальні та неправильно овальної, неправильно круглої форми, яйцеподібні, підпрямокутні, зафіксовані на глибині 0,25—0,72 м від рівня сучасної поверхні, витягнуті в меридіональному або широтному напрямку та з північного сходу на південний захід, північного заходу на південний схід, заглиблені на 0,12—0,45 м при довжині (діаметрі) 0,85—1,90 м і ширині 0,55—1,30 м, мали переважно дещо похи-

лі стінки і рівне або з незначним заглибленням дно. З їх світло-сірого, сірого та темно-сірого супіщаного заповнення походила кераміка, а саме, розвали та неповні розвали посуду, глиняні прясла, розтирачі, шматки каміння та обгорілої глиняної обмазки, остеологічні знахідки. Зокрема, прясло керамічне, знайдене на глибині 0,05 м у заповненні об'єкта 12 і мало посудиноподібну форму, висоту 26 мм, діаметр основ 20 мм, боків — 32 мм і 28 мм, отвір з діаметром 6 мм. Ще одне керамічне прясло із заповнення того ж об'єкта біконічне, заввишки 13 мм, з діаметром основ 23 мм, ребра — 33 мм, з отвором 10 мм у діаметрі.

Об'єкти 26, 32 подібні до попередніх, круглі та овальні, заповнені темно-сірим супіском. Їх довжина (діаметр) становили 1,08—1,20 м, ширина — 1,04 м, максимальна глибина дещо більша: 0,64—0,70 м. Мали відносно прямовисні стінки та переважно рівну долівку. Їх заповнення містило уламки ліпного посуду, шматки обгорілої глиняної обмазки, остеологічний матеріал, речові знахідки. Так, з об'єкта 26 походило біконічне керамічне прясло з діаметром ребра 0,31 мм, отвору — 0,22 мм.

Показово, що, на перший погляд, в керамічному комплексі цієї ділянки поселення переважає посуд середини I тис. до н. е. підгірцівсько-милоградської археологічної культури. Разом з тим, частина слабкопрофільованих горщиків з дещо відігнутим вінцем побутувала в межах I тис. до н. е. — I тис., а значна кількість біконічних прясел, як низьких пропорцій з широким отвором, так і високих з вузьким, зокрема й орнаментованим прокресленими лініями, вказує на досить високий відсоток слов'янських матеріалів серед знахідок сезону. Остаточні висновки можливі лише після повного опрацювання колекції.

Дослідження багатошарового поселення між Ходосівкою та Лісниками планується продовжити.

І.А. Готун, О.М. Казимір

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

The publication is devoted to the results of the archaeological prospecting of the Northern expedition at the Khodosivka archaeological complex. It presents the data on the recently discovered monuments and already known ones with the specified characteristics.

Північна експедиція ІА НАНУ в межах вивчення і популяризації культурної спадщини Ходосівського археологічного комплексу провела обстеження кількох урочищ на території Ходосівської сільської ради Києво-Святошинського р-ну. Під час цих робіт перевірено стан відомих пам'яток археології (щодо деяких — поточнено наявну інформацію) та відкрито нові.

З 1947 р. на території комплексу відоме поселення в уроч. Вечірній Ліс. Дослідники середини минулого століття відзначали наявність культурного шару потужністю 0,65—0,80 м, насиченого фрагментами кераміки, кістками тварин, вуглинами та шматками печини. За даними О.Ф. Покровської та Н.В. Лінки, посуд є типовим для XI—XII ст.: кружальний, орнаментований горизонтальними або хвилястими лініями. У шурфі знайдено до 200 фрагментів посуду на площі 1,5 м^2, два залізні вістря стріл, наконечник списа, багато кісток та вугілля. Разом з тим, В.О. Петрашенко та В.К. Козюба, які проводили суцільне обстеження мікрорегіону, локалізували цю пам'ятку навпроти с. Кременище в місці впадіння глибокої балки до долини р. Віта. Склалося враження, що йдеться про різні поселення. Перевірка даних експедиції «Великий Київ» 1947 р. дозволила простежити шар з давньоруською керамікою і синхронними залізними виробами. Таким чином, поселення ***Ходосівка-Вечірній Ліс*** локалізується саме у вказаному місці. Ймовірно, В.О. Петрашенко та В.К. Козюба виявили інше поселення.

Біля оглядового майданчика у місці розриву насипу валу старою дорогою Круглик—Іванковичі, заасфальтованою минулого року у зв'язку зі спорудженням елітного котеджного містечка на східній околиці Іванковичів, у довізному ґрунті зібрано численні уламки ліпного посуду доби первісності, палеометалів та гончарного — давньоруського і післямонгольського часу, а також шматки печини і кістки тварин. Безумовно, ці знахідки пов'язані з руйнуванням культурного шару багатошарової пам'ятки. Виїзд на місце комісії органів охорони культурної спадщини дозволив з'ясувати, що поселення розташоване на надзаплавній терасі правого берега р. Петиль, на території, де споруджується згадане котеджне містечко. Вивчення літературних і архівних джерел дозволяє дійти висновку, що мова йде про нову пам'ятку, розташовану на північний захід, вище за течією р. Петиль від пункту 36 біля с. Рославичі, відомого за результатами розвідок В.О. Петрашенко та В.К. Козюби. Пам'ятка скіфського часу і зарубинецької культури, зафіксована цими дослідниками, розміщена на високому правому березі р. Петиль, на полі, за лісистими схилами долини р. Петиль, по ній проходить високовольтна ЛЕП. Об'єкт, пошкоджений будівництвом, розташований на високій першій надзаплавній терасі дещо далі на захід від високовольтної лінії.

Друга надзаплавна тераса лівого (північного) берега р. Петиль, зруйнована яром і пошкоджена спорудженням ЛЕП та, ймовірно, недавніми дорожніми роботами, містила уламки ліпного посуду. Шурфуванням за межами яру простежено наявність під верхнім сірокоричневим суглинком завтовшки до 0,30 м гумусованого шару, потужність якого місцями сягала 0,75 м. Зачистки вертикальних стінок яру також дозволили виявити кілька уламків ліпної кераміки. Зі сходу ділянка межує з гли-

бокою балкою зі струмком. Надзаплавна тераса була зайнята поселенням чи, принаймні, його периферійною ділянкою, частина якого знищена. Пам'ятка може продовжуватись на захід, до згаданої асфальтованої дороги, а також під нею і далі в напрямку нинішнього дачного масиву. Це припущення потребує подальших розвідкових робіт. На етапі проведеного обстеження нову пам'ятку за назвою урочища іменовано ***Ходосівка-Ґедзів Хутір 2***.

Багатошарове поселення ***Ходосівка-Ґедзів Хутір 1***, виявлене на схід від описаного, займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Петиль. Простежене за уламками ліпної кераміки, наявними на слабкозадернованій поверхні. На сьогодні воно потребує уточнення особливостей культурного шару та тенденцій його розповсюдження.

На схід від поселення Ходосівка-Ґедзів Хутір 2, на протилежному схилі названої обводненої балки, на північ від поселення Ходосівка-Ґедзів Хутір 1, на рівні другої надзаплавної тераси при шурфуванні у шарі коричневого гумусованого суглинку виявлено шматки печини. Цей пункт отримав назву поселення ***Ходосівка-Ґедзів Хутір 3***. Його розміри та особливості нашарувань також потребують уточнення.

На протилежному, правому березі р. Петиль, навпроти поселення Ходосівка-Ґедзів Хутір 1, на першій надзаплавній терасі у кротовинах та на слабкозадернованих ділянках поверхні зібрано уламки ліпної кераміки. За назвою урочища цей пункт отримав шифр ***Ходосівка-Вила 1***. Визначення розмірів пам'ятки та особливостей її культурного шару також залишено на перспективу. Показово, що у напрямку цієї пам'ятки, за 400 м на північний захід від пункту, про який ітиметься далі, на надзаплавній терасі В.О. Петрашенко та В.К. Козюба знайшли кілька фрагментів ліпної кераміки. Не виключено, що вказане місцезнаходження певною мірою збігається з цим пунктом, хоч відстань між охарактеризованою пам'яткою і наступною дещо більша.

Південно-східну частину урочища в місці впадіння правої притоки до р. Петиль займає поселення, виявлене розвідками В.О. Петрашенко та В.К. Козюби (Рославичі, пункт 35). Дослідники характеризували пам'ятку як двошарове поселення на мисі у місці злиття р. Петиль з безіменним струмком, що тече у північній частині Рославичів, за 1,7 км на північний схід від села. Тоді було виявлено уламки кераміки скіфського часу і пізньозарубинецької. При обстеженні 2008 р. на пам'ятці зібрано фрагменти ліпного посуду. Вони взяті з шифром ***Ходосівка-Вила 2***.

Таким чином, поточнено розташування одного селища, виявлено одне зруйноване поселення (Ходосівка-Ґедзів Хутір 2) та ще три поруч (Ходосівка-Ґедзів Хутір 1, 3, Ходосівка-Вила 1). Останнє, можливо, збігається з місцезнаходженням, згаданим під час розвідки 1991 р. . Також обстежено відоме поселення поруч (Рославичі, пункт 35) та зафіксовано факт руйнування невідомого раніше багатошарового поселення на території Васильківського р-ну поруч із межами Ходосівської сільради.

Біля південної частини укріплень Великого Ходосівського городища, пошкоджених в середині минулого століття при терасуванні площі під колгоспні сад та виноградник, проведено обстеження земельної ділянки у зв'язку зі зміною її цільового призначення. Шурфуванням на території досліджуваної ділянки простежено наявність зверху темно-коричневого гумусованого суглинку завтовшки від 0,20 м до 0,30—0,45 м. У двох випадках, в місцях ймовірних планувальних робіт (на що вказують особливості сучасного ландшафту), товщина сягала близько 0,75 м. У північно-західній частині цієї ділянки виявлено фрагменти верхньої частини черепа людини, можливо, з поховання, зруйнованого терасуванням. Попри відсутність у шарі шматків печини та обмазки, вуглин тощо, на всій площі вдалося виявити досить невиразний археологічний матеріал. Зокрема, зафіксовано вісім дрібних уламків ліпної кераміки доби пізньої бронзи — раннього залізного віку (?), фрагмент ручки гончарної посудини XVII—XVIII ст., вкритої зеленою поливою, неатрибутований уламок дуже кородованого залізного виробу із втраченим металевим ядром.

На глибині близько 1,2—1,5 м у західній та південно-західній частинах обстежуваної ділянки зафіксовано два поховання за обрядом інгумації. Контури могильних ям, викопаних у світло-жовтому материковому суглинку, не простежувались. Збереженість антропологічного матеріалу середня: довгі кістки, кістки черепа, хребці вціліли непогано; ребра, фаланги, інші дрібні кістки або відсутні, або майже зітліли. Вдалося простежити численні колоторубані рани на нижніх кінцівках кістяка, розташованого у західній частині ділянки. Привертає увагу розташування похованого випростано на спині головою на захід. Поруч із цим

тілопокладенням виявлено дуже кородований залізний ніж великих розмірів. Ні для давньоруських часів, ні для козацької доби публікації подібних клинків невідомі. Лабораторне вивчення виробу дозволило Г.О. Вознесенській зробити висновок про побутування технології, за якою виготовлено клинок, до XV—XVI ст. Біля наступного поховання зафіксовано дуже кородований залізний цвях.

На етапі проведеного обстеження нову пам'ятку за назвою урочища іменовано ***Ходосівка-Могили***. Питання її хронології залишається відкритим. Глибина могильних ям вказує на їхню належність до періоду після давньоруських часів, протягом яких небіжчиків ховали на незначній глибині від денної поверхні. У той же час вона значно менша від регламентованих владою Російської імперії поховань нового часу. Відсутність слідів могильних ям вказує на досить ранє походження поховань, а нечисленні знахідки невизначеної хронології не дають змоги продатувати їх за інвентарем.

І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір

ПРОДОВЖЕННЯ РОБІТ НА СЕЛИЩІ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ НА КИЇВЩИНІ

The publication is devoted to the results of research of an extraordinary Ancient Rus settlement Khodosivka-Roslavske of Khodosivka archaeological complex. Despite the small area, quite interesting materials describing various aspects of life of the ancient habitants of the settlement have been discovered. Unexpected was the record of a goldsmith's workshop where amber jewelry were made.

У поточному сезоні продовжено вивчення відкритого у 2007 р. давньоруського селища Ходосівка-Рославське поблизу с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну. Минулого сезону розкопом завбільшки 127 м^2 на найвищій ділянці поселення виявлено та досліджено шість об'єктів житлового та господарського призначення, зібрано керамічний та остеологічний матеріал, численні індивідуальні знахідки. Відкрита площа 2008 р. становить 107 м^2 (рис. 1). Культурний шар — темно-сірий однорідний супісок, частково пошкоджений оранкою. Він мав потужність 0,40—0,50 м і містив численні фрагменти гончарної кераміки доби Київської Русі (вінця, денця, ручки, стінки), кістки тварин, печину та окремі шматки металургійних і керамічних шлаків. Основні зусилля поточного сезону було спрямовано на вивчення залишків двох споруд — об'єктів 7 і 9.

Об'єкт 7 зафіксовано на рівні материка на глибині 0,40 м від сучасної поверхні, хоч концентрація матеріалу, зокрема кераміки та кісток, свідчить про те, що його верхня межа була на 0,15—0,25 м вище. Пляма округлої форми (діаметр близько 4 м) виділялась чорно-сірим забарвленням на тлі світлого материкового піску. Межі плями аморфні, читались умовно. Край північно-східної частини заповнення зливався з заповненням споруди 9. Після вивчення заглибленої частини об'єкта з'ясувалося, що пляма мала прямокутну форму з заокругленими кутами, її розміри 3,70 × 3,70 м. Об'єкт зорієнтований кутами за сторонами світу з незначним відхиленням, заглиблений у материк на 0,60—0,70 м. Заповнення споруди багатошарове. Основний шар — однорідний сірий супісок потужністю до 0,40 м. Зверху його перекривав шар однорідного чорно-сірого суспіску, в якому подекуди траплялися невеликі лінзи світло-сірого суспіску; цей шар насичений уламками кераміки, кістками тварин тощо. Його потужність в центральній частині становить 0,35 м, у напрямі материкових стін він поступово втрачає інтенсивність і біля країв майже не фіксується. Під ним у центральній частині простежено лінзу чорно-сірого суспіску з включенням вуглин. Аналогічний прошарок, насичений вуглинами, частково перекритий прошарком однорідного сіро-жовтого суспіску, фіксувався на дні споруди. До північного кута об'єкта прилягала з'єднана з ним кругла в плані яма 1,40 м в діаметрі з аналогічним заповненням. З півдня у долівці об'єкта 7 простежено яму видовженої неправильної форми; подібне заглиблення виявлено і в суміжній частині об'єкта 9. Дно ями у цій частині заходило у материк до позначки 0,53 м від рівня долівки; заглиблення тяглося в меридіональному напрямі на 1,60 м і містило однорідний темно-сірий супісок. З північно-західного боку споруди на дні, на глибині 0,38 м, розчищено рештки зітлілої колоди близько 1,20 м завдовжки та 0,10 м завширшки. Стан її збереженості дуже поганий.

Із заповнення об'єкта 7 походять кістки тварин, уламки гончарної кераміки часів Київської Русі, серед яких трапляються фрагменти з жовтою та зеленою поливою. Крім масового матеріалу, в будівлі та поблизу неї виявлено понад 50 індивідуальних знахідок, серед яких показовими є уламки гладеньких, кручених та псевдовитих скляних браслетів різних кольорів (кількість сягає 33), цілий та склеєний з двох

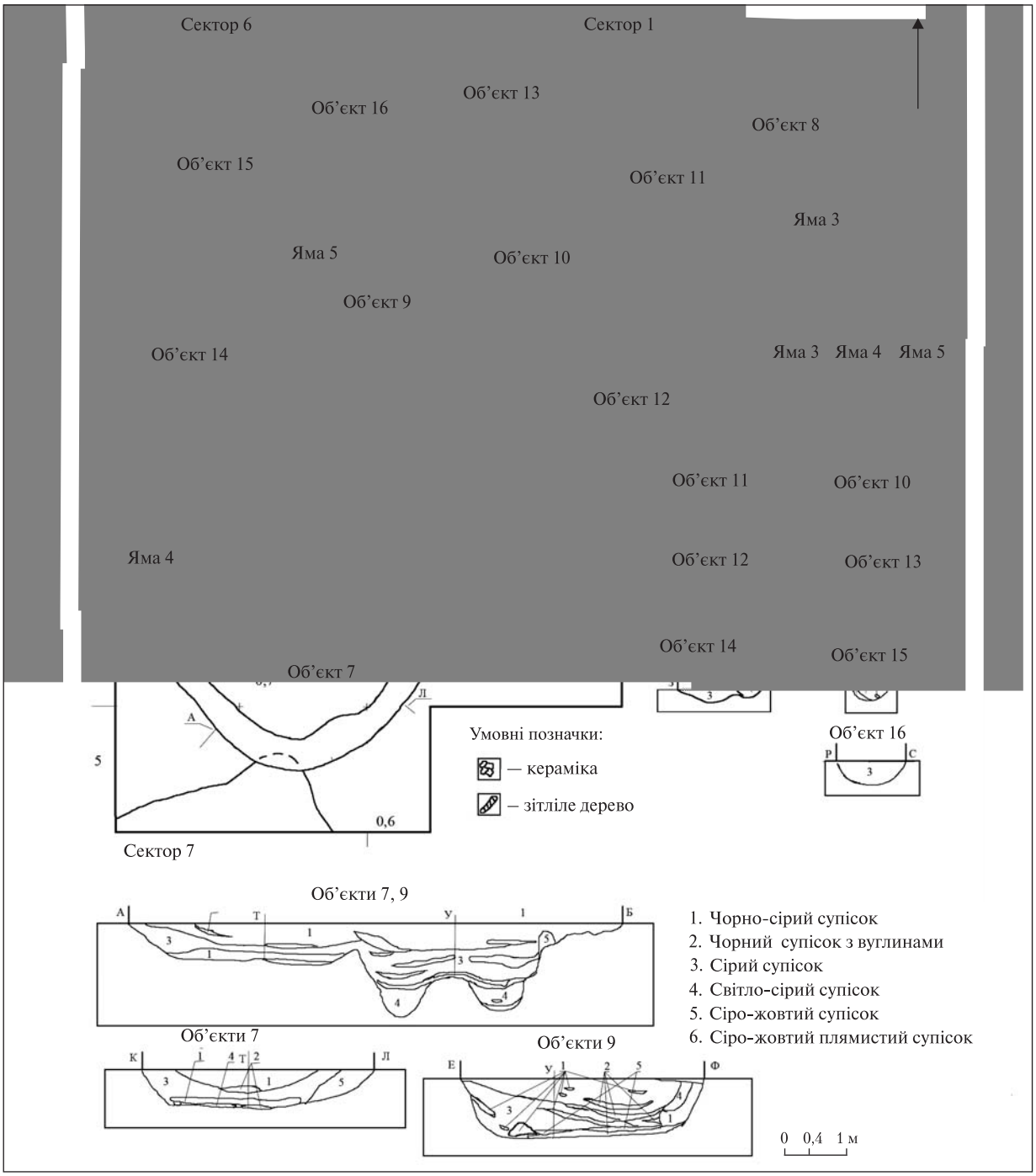

Рис. 1. Поселення Ходосівка-Рославське. План ділянки зі спорудою з бурштиновими знахідками та перетини об'єктів

половин браслети, скляна намистина, шматки бурштину, фрагмент жорна, кістяна деталь руків'я ножа, точильні бруски, фрагменти глиняних та свинцевих важків, залізні ножі, знаряддя для обробітку ґрунту, цвяхи, уламки інших виробів (рис. 2).

У південній частині котлован об'єкта 7 на 0,20—0,30 м перетинав інший об'єкт доволі значних розмірів, що простежено за північною та західною бровками. Дослідження цієї споруди заплановане на наступний сезон.

Об'єкт 9 фіксувався на глибині 0,40 м від рівня сучасної поверхні на тлі світлого материка, мав підпрямокутні обриси, розміри 3,40 × 3,80 м та подібну до попереднього орієнтацію. Його котлован заглиблений у материк на 0,90 м. Південно-західна межа об'єкта 9 впритул прилягала до споруди 7. Заповнення будівлі багатошарове. Зверху залягав шар чорно-сірого супіску, подекуди з дрібними уламками згорілого дерева. Його потужність коливається від 0,20 до 0,55 м. На різній глибині фіксували-

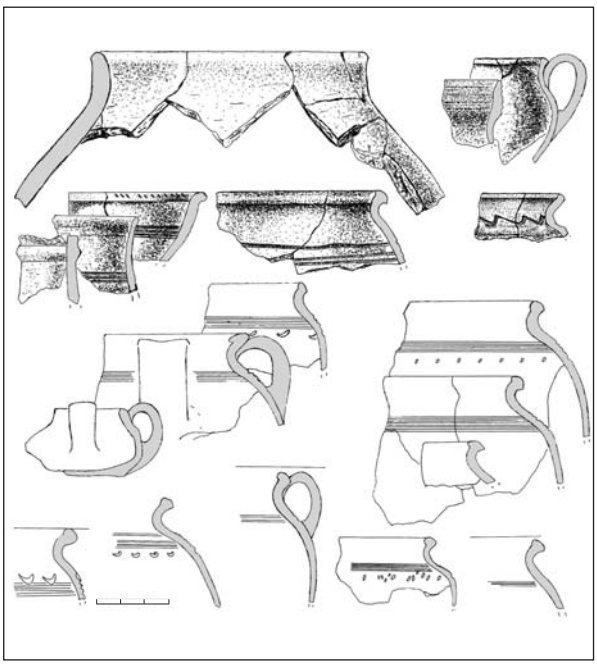

Рис.4. Керамічний посуд

і зовсім відсутня в південній. Не виключено, що тут варто вести мову про видовжене заглиблення у долівці об'єкта 7 та округле в долівці об'єкта 9 зі спільною плямою на рівні фіксації. Іншу яму, з діаметром 0,55 м і глибиною 0,16 м від рівня долівки, заповнену однорідним сірим супіском, розчищено в північній частині котловану споруди. Дещо на південь від неї, ближче до центру, розташовувалася ще одна невелика яма з діаметром 0,20 м і глибиною 0,20 м, заповнена чорним супіском із залишками горілої деревини. Ці ями є рештками якихось конструкцій будівлі.

Іншою конструктивною особливістю споруди є наявність двох невеликих напівсферичних заглиблень, розташованих впритул до північно-східної стіни. Їх заповнення ідентичне верхньому шару об'єктів 7 і 9, вони заглиблені в материк на 0,25 м і 0,37 м. Трохи вище від рівня фіксації одного із заглиблень, на 0,27 м нижче від рівня сучасної поверхні, розчищено неповний розвал давньоруського кружального горщика. Наразі складно говорити про призначення цих двох заглиблень та їх зв'язок з основним обсягом будівлі. Можливо, вони виникли раніше або пізніше від споруди 9, проте стратиграфічно цього простежити не вдалося. У західній частині заповнення об'єкта 9 на глибині 0,75—0,80 м знайдено ще один неповний розвал давньоруського гончарного горщика вперемішку із кістками тварин; у північній частині на глибині 0,25 м розчищено рештки згорілої колоди завдовжки 0,30 м.

Із заповнення споруди походить численний керамічний матеріал, репрезентований уламками гончарного посуду, подекуди зі слідами поливи зеленого, жовтого та зрідка червоного кольорів. Слід окремо відзначити кілька уламків посуду із зеленою поливою з обох боків. Крім того, із заповнення походить остеологічний матеріал, представлений лускою і кістками риб, птахів, дрібних і великих тварин.

Загальна кількість індивідуальних знахідок з об'єкта перевищила 300 одиниць. Серед них доволі багато уламків скляних браслетів (близько 30 екз.), дві скляні намистини, точильні бруски, фрагменти жорен, навершя бронзового хреста-енколпіона відносно великих розмірів, залізні цвяхи, ножі, кресало, заклепки, уламок бронзової накладки, бронзова голка, свинцеві пластини, скляні намистини, заготовки намистин з бурштину та завершені вироби, а також сировина та відходи виробництва (кількість бурштинових знахідок сягнула за 230), шиферні прясла (чотири цілих та фрагментованих), бронзова шпилька, свинцевий тягарець, вироби з кістки тощо (рис. 2).

На функціональні особливості споруди вказують знахідки уламків бурштину в її заповненні. Окремі з них мають чіткі сліди обробки — спилювання, шліфування та свердління. Крім того, тут знайдено заготовки виробів із бурштину, намистини без отвору, уламки та вже готові вироби (рис. 3). Це дає можливість інтерпретувати споруду як майстерню ювеліра, який працював із вказаною сировиною.

Щодо знарядь, якими міг користуватися майстер, спеціальні інструменти для цього не потрібні, достатньо універсальних знарядь широкого призначення. Серед знахідок зі споруди, котрі могли б використовуватися для обробки бурштину, виявлено ножі (могли застосовуватися для зняття природних окисів з поверхні майбутньої заготовки). Привертає увагу наявність, крім виробів звичайних розмірів, мініатюрного залізного черешкового ножа, довжина леза якого не перевищує 20 мм. Точильні бруски могли застосовуватися для надання виробам остаточної форми та шліфування поверхні. Підтвердження використання їх у цьому виробництві знаходимо у проаналізованій Р.Г. Шаповаловим складеній на початку XII ст. праці монаха-бенедиктинця Теофіла «Список различных искусств»: *«...осторожно шлифуй янтарь с водой на ровном песчаном камне до тех пор, пока золотистый цвет его не проступит везде равномерно»*. Згадане джерело вказує,

що давнім ювелірам були відомі і способи термічної обробки бурштинової маси для корегування кольору та для виготовлення бурштинового лаку. З цією метою могли застосовувати свинцеві пластини, аналогічні знайденим у заповненні споруди. Теофіл зазначав, що на них клали бурштин, накривали його зверху спеціальною сумішшю і потроху нагрівали. Проте наразі невідомо, чи практикували це майстри з поселення Ходосівка-Рославське. Знайдена пластина, як і решта інструментів, універсальна за призначенням і могла використовуватись і для інших потреб. До того ж, протягом минулого сезону виявлено такі вироби і випрямлені, і згорнуті в трубку, тож це могли бути важки до рибальських сіток.

Крім описаних об'єктів, після зачистки поверхні материка на площі сектора досліджено низку ям, котрі мали господарське чи побутове призначення.

Три з них — *об'єкти 10, 11, 12* — розташовувалися на північний схід від заглибленої частини споруди 9. Це невеликі округлі ями, 0,60—1,20 м у діаметрі, заглиблені в материк на 0,14—0,36 м, їх заповнення складав темно-сірий супісок. За знахідками всі вони датуються давньоруським часом. Привертає увагу фрагмент зеленого дитячого скляного браслета з невеликим діаметром із заповнення об'єкта 11; з цієї споруди походив також ще один уламок браслета.

Залишки наземної споруди, *об'єкт 8*, вдалося дослідити в культурному шарі. Вона фіксувалася у вигляді концентрації кераміки, шматків печини та кісток тварин на глибині 0,15 м від рівня сучасної поверхні. Хоча на тлі темно-сірого культурного шару заповнення споруди дещо вирізнялося інтенсивнішим забарвленням, його межі можна визначити лише умовно. Пляма об'єкта дещо видовжена по лінії північ—південь, її розміри 3,20 × 2,00 м, потужність заповнення близько 0,20 м. У заповненні та поблизу виявлено глиняне прясло, уламки скляного браслета, фрагмент жорна та фрагменти точильних брусків. Привертає увагу фрагмент клинка меча (?). На рівні материка у східній частині об'єкта досліджено невелику округлу яму з діаметром 0,48 м, заповнену чорно-сірим та однорідним сірим супіском. Напевно, вона конструктивно належить до споруди 8.

Об'єкт 14 зафіксований на північ від об'єкта 7 у вигляді сірої круглої плями 1,40 м в діаметрі. Заповнення об'єкта одношарове: однорідний сірий супісок. Стіни споруди плавно переходять у долівку, заглиблену в материк на 0,25 м. У заповненні, крім кераміки, виявлено велику кількість кісток. Індивідуальні знахідки репрезентовані фрагментом жорна. Аналогічне заповнення з кісток тварин мала і яма біля об'єкта 9 з діаметром 0,45 м і глибиною 0,15 м.

Низку схожих ям виявлено у північно-західній частині сектора — це *об'єкти 13, 15, 16* та яма у квадраті Д/4 сектора 6. Усі вони округлої в плані форми, діаметр від 0,60 м до 1,30 м. Стіни поступово переходять у долівку та заглиблюються в материк на 0,20—0,56 м. Заповнення об'єкта 13 двошарове. Вгорі залягав шар чорно-сірого супіску, нижче — сіро-жовтого плямистого супіску. Дещо на захід від нього розташовано об'єкт 16. Він за характером заповнення подібний до об'єктів 1 та 5, досліджених у попередньому сезоні. Це однорідний сірий супісок, що ближче до долівки плавно переходить у материк. У заповненні виявлено уламок стінки ліпного горщика та дрібну кістку. Поряд з цим об'єктом розташований ще один — яма у квадраті Д/4 сектора 6 зі схожим заповненням. Її діаметр 0,54 м, стінки заглиблені в материк на 0,56 м. З верхньої частини заповнення ями походять нечисленні дрібні уламки давньоруського посуду, пов'язані з навколишнім культурним шаром, у нижній частині кераміки не виявлено, а траплялись лише дрібні шматочки перепаленої глини.

Об'єкт 15, розчищений поруч, читався у вигляді овальної плями, дещо видовженої по осі північ—південь, і мав розміри 0,76 × 0,54 м. Котлован заглиблено в материк на 0,20 м. Об'єкт заповнений однорідним чорно-сірим супіском і, крім гончарної кераміки часів Київської Русі, містив уламок жорна та значну кількість великих і дрібних шматків печини, напевно від якоїсь глиняної конструкції, можливо печі.

У північно-західному куті розкопу виявлено низку плям, що продовжуються за межами сектора в північному і західному напрямках. Їх дослідження також заплановано на наступний сезон.

Крім охарактеризованих знахідок, виявлено значну кількість кераміки та речового матеріалу в культурному шарі (рис. 2, 4). Частина зафіксована безпосередньо поруч з описаними об'єктами і, ймовірно, входить до їх комплексу, решта характеризує цю ділянку поселення загалом. Серед них варто назвати близько 60 уламків скляних браслетів та три намистини; понад 10 точильних брусків; п'ять цілих та фрагментованих шиферних прясел та ще два глиняних, датованих добою палеометалів; сім

ножів, їхніх лез та уламків; свинцеві пластини, литі вироби та важки; залізні ключ, уламок вудил, пряжку, кільце, шило, голку, частину ланцюга, цвяхи та інші вироби, фрагменти глиняного важка (рис. 2). З шару походили також 10 шматків бурштину. Загалом кількість індивідуальних знахідок перевищує 520, з них близько 250 — сировина, напівфабрикати, готові вироби, брак та відходи майстерні з обробки бурштину (рис. 3).

Незважаючи на незначну відкриту за два сезони площу (234 м^2), досліджувана пам'ятка постає як неординарний соціально-економічний феномен з високорозвинутим виробництвом (рільництво, скотарство, полювання, рибальство, металургійна справа, обробка бурштину тощо) та значною кількістю престижних речей (полив'яний посуд, прикраси та елементи заможного костюма) у користуванні мешканців. Цікаво, що за переважання у керамічному комплексі посуду з профілюванням, притаманним XII — першій половині XIII ст., трапляються горщики з оформленням верхнього краю вінця, характерним для монгольсько-литовської доби. Поза всяким сумнівом, дослідження цього селища потребує продовження.

Т.В. Егорова, Е.А. Попова, С.А. Коваленко, Н.И. Беловинцева

ИССЛЕДОВАНИЯ КРЫМСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ МГУ В ОКРЕСТНОСТЯХ г. ЕВПАТОРИЯ В 2008 г.

The paper is devoted to the research of Chayka hill-fort which revealed four building periods dated from the middle of the 4th c. BC to the 1st c. AD. Besides, the publication presents the results of the ongoing research of the mound 36 at the necropolis near the urban type settlement of Zaozerne.

Крымская археологическая экспедиция продолжила работы на городище Чайка и некрополе у пгт Заозерное[1]. Общая площадь раскрытых участков на городище около 300 м^2 при средней мощности слоев от 1 до 1,5 м. Основные работы велись в центральной части городища к западу от западной оборонительной стены греческой крепости. Их целью являлось выявление греческих слоев и строительных остатков, относящихся к первому, самому раннему, периоду существования поселения (вторая половина IV в. до н. э.). Выяснено, что на протяжении всего этого времени вдоль западной оборонительной стены располагались два ряда помещений, которые претерпевали некоторые перестройки, изменявшие их размеры и, по-видимому, функции. На этом основании выявлено четыре строительных подпериода.

Два южных помещения, примыкавшие к башне, в раннее время имели небольшие размеры. Позже их объединили в одно узкое длинное помещение хозяйственного назначения. В остальных помещениях при перестройках поднимались и заново намазывались полы. Большинство из них были жилыми, о чем говорит наличие остатков печей. В одном из помещений найдена херсонесская фракционная амфора, площадка, выложенная черепицей, и большой фрагмент стенки пифоса. В другом располагалась выложенная камнем прямоугольная загородка и глиняный столик. В третьем помещении выявлена полукруглая каменная загородка в северо-западном углу и лестница в северо-восточной части, свидетельствующая, по-видимому, о наличии второго этажа.

К востоку от линии помещений в трех первых подпериодах находилась площадь, первоначально плотно утрамбованная глиной, а позже вымощенная каменной крошкой. С юга она была ограничена стеной, к которой в третьем подпериоде был пристроен еще один ряд помещений. В одном из помещений этой линии в северо-западном углу, к западу от дверного проема, выходившего на площадь, располагался древнегреческий туалет. Слив, выложенный по дну калиптерами и перекрытый плоскими камнями, проходил под северной стеной помещения и частично под площадью, где на расстоянии полутора метров от туалета находилась выгребная яма.

В четвертом подпериоде восточный ряд помещений расширен за счет того, что была разобрана старая и выстроена новая восточная стена, и на площади построено еще одно здание, в результате чего образовалась узкая улица (около 1,2 м), утрамбованная каменной крошкой.

После разрушения греческой крепости помещения вдоль западной оборонительной стены были разобраны. Камни из стен этих помещений использованы для выравнивания поверхности под каменную крошку двора усадьбы 2, построенной позже на этой площади.

По находкам клейм на амфорных ручках, фрагментов чернолаковой керамики, весь усадебный комплекс датируется серединой IV — рубежом IV—III вв. до н. э.

В центральной части городища продолжалось исследование участка, на котором располагалась кузнечная мастерская. В 2002 г. был открыт горн и ямы с остатками кузнечно-металлургического

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ № 08-01-18047е «Изучение античных памятников окрестностей Евпатории».

производства (шлаки, спекшиеся гвозди и т. д.). В отчетном сезоне раскопана еще одна яма прямоугольной в плане формы. Яма, заполненная горелым слоем с большим количеством железных шлаков, бронзовых и железных предметов, была перекрыта двумя уровнями каменных завалов, относящихся ко времени первоначальной греческой крепости (вторая половина IV в. до н. э.). Завалы содержали большое количество материала: фрагменты тарной керамики, черепиц, чернолаковой и столовой красноглиняной посуды.

К западу от позднескифского поселения доследовались слои, предшествовавшие позднескифскому зольнику. В 2007 г. при раскопках нижних слоев зольника обнаружен материал, свидетельствующий о существовании на этом месте более ранних греческих слоев. В 2008 г. на площади двух квадратов исследованы напластования, материал из которых свидетельствует о том, что их образование относилось ко времени от конца IV до конца III вв. до н. э.

Одной из задач сезона 2008 г. стало доследование в северной части позднескифского поселения. Возникла необходимость исследовать участок под улицей третьего строительного периода (рубеж — середина I в. н. э.) для определения планировки первого периода. В 70-х гг. XX в. были открыты помещения, предположительно считавшиеся башнями, которые, возможно, фланкировали въезд на поселение. Работами 2008 г. обнаружен участок северной оборонительной стены, имевшей более высокую подошву, нежели первоначально построенная стена. Этот фрагмент стены стоял на чистом песке и представлял собой заклад между упомянутыми помещениями-башнями. Таким образом, в первом периоде здесь, возможно, располагался вход на поселение.

К югу от предполагаемого входа, на уровне второго периода существования позднескифского поселения, открыто круглое сооружение. Оно представляло собой несколько рядов камней кладки, обмазанной глиной на высоту около 70 см. Выше стенка состояла из плотной глиняной массы. Диаметр по дну 1,5 м, толщина стен 20—30 см. Пол сооружения составлял слой плотной глины толщиной около 10 см. В центре находилось возвышение с углублением посередине. Стенки сохранились на высоту около 1 м. Назначение сооружения, по-видимому, было производственным. Внутри, в засыпи из песка, найдено большое количество измельченной керамики. Но определенно о назначении круглого сооружения пока говорить затруднительно.

В 2008 г. продолжено исследование кургана 36 на некрополе у пгт Заозерное. В северо-западном секторе открыт каменный склеп, нижняя часть которого вырублена в материковой скале, а верх надстроен крупными плитами известняка. К склепу подходил дромос, сложенный из грубо обработанных камней. В склепе открыто семь костяков. Единственная находка — бронзовая серьга в виде маленького кольца.

В юго-восточном секторе расчищен небольшой кромлех, обозначивший центр кургана. Внутри кромлеха обнаружено захоронение на заглубленной и подтесанной скальной поверхности. В погребении найдена тоже только бронзовая серьга в виде небольшого кольца. В северо-западном секторе на уровне каменного наброса открыто два безинвентарных захоронения младенцев в амфорах.

У насыпи найдено довольно большое количество керамики, в основном, фрагменты амфор. Датирующими являются ручка херсонесской амфоры с клеймом 315—300 гг. до н. э., чернолаковая керамика, в том числе ойнохойя начала III в. до н. э. Раскопки 2008 г. выявили, что курган продолжается к югу, и требуется его дальнейшее доследование.

О.Н. Загородняя, Ю.М. Бровендер, В.М. Скиба

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКА РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ НА ЛУГАНЩИНЕ

The paper presents the analysis of the research at Makshiivka settlement in Luhansk region, which allows the authors to relate the site with the habitants of Saltovo-Mayak culture of the Early Mediaeval period. Low finds saturation of the cultural layer gives grounds to characterize the site as a nomad point.

В 2008 г. Центрально-Донецкой археологической экспедицией ЦДАЭ ИА НАНУ проведены исследования поселения эпохи раннего средневековья у с. Макшеевка Перевальского р-на Луганской обл. В полевых работах приняли участие студенты и гимназисты археологического клуба «Скиф» г. Брянка. Памятник выявлен в 2007 г. сотрудниками ЦДАЭ ИА НАНУ в ходе проведения археологических разведок.

Поселение расположено в 2,3 км на запад от с. Макшеевка в долине р. Лозовая, на её левом берегу. Территория распространения археологического материала, представленного немногочисленными фрагментами керамики, костями животных, занимает участок 40 × 40 м. С запада памятник ограничен крутым склоном, с востока — рекой. Общая вскрытая на поселении площадь составила 192 м^2.

Установлена следующая стратиграфия: материк в виде желто-коричневой глины залегал на глубине 0,6—0,5 м; с глубины 0,2 м его перекрывает светло-серый гумус, выше которого прослеживается слой дернового покрытия мощностью до 0,1 м. Культурные остатки в виде фрагментов керамики салтово-маяцкой культуры (94 экз.), костей животных (357 экз.), изделий из камня и кости залегали по всей толще грунта вплоть до материка. Материал культурно однороден.

В северо-восточной части раскопа с глубины 0,2 м от поверхности в слое светло-серого грунта выявлена постройка подовальной формы, ориентированная по линии север—юг. Её глубина 0,4 м, размеры — 3 × 4 м. В заполнении найдены фрагменты керамики (4 экз.) и кости животных (91 экз.). На дне постройки зафиксировано скопление плоских плит из песчаника размерами от 0,3 × 0,3 м до 0,4 × 0,6 м.

Среди керамики, насчитывающей фрагменты семи венчиков, 86 стенок и одного дна, выделяется группа гончарной (54 экз., 57,4 %) и лепной посуды (40 экз., 42,6 %).

Гончарная керамика в своей основе представлена амфорной посудой красноватого цвета (33 экз., 61,1 %). Обжиг равномерный, черепок плотный. Небольшую коллекцию гончарной посуды составляют фрагменты керамики серого цвета (16 экз., 29,6 %). Она отличается, кроме того, наличием значительной примеси крупнозернистого песка. Три фрагмента украшены прочерченным орнаментом в виде параллельных или перекрещивающихся линий. Один фрагмент украшен накольчатым орнаментом.

Фрагменты лепной керамики (40 экз.) отличаются рыхлостью структуры, обжиг неравномерный — от светло-коричневого до черного цвета. Отдельные образцы орнаментированы прочерченными линиями. Выделяется фрагмент венчика лепного сосуда с внутренним ушком.

Коллекция изделий из камня также немногочисленна и представлена тремя абразивами. Они изготовлены из светло-серого и темно-серого плитчатого песчаника трапециевидной формы. Стороны изделий уплощены, а некоторых — отшлифованы в процессе использования. Костяные изделия представлено шилом, изготовленным из трубчатой кости крупного животного. Поверхность орудия залощена.

Анализ материала, полученного в результате раскопок Макшеевского поселения, позволяет связывать данный памятник с населением салтово-маяцкой культуры эпохи раннего средневековья. Слабая насыщенность находками культурного слоя свидетельствует о непродолжительности существования поселения и дает основание характеризовать его как кочевье.

С.А. Задников

РАСКОПКИ ЗОЛЬНИКА 13 В 2008 г. НА ЗАПАДНОМ УКРЕПЛЕНИИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

The paper presents the results of 2008 excavations of a burnt mound 13 in the Western fortification of Bilsk fortress. Several household pits, remains of a room, a clay altar, and also the material of the 7th c. and 6th c. BC have been discovered.

В 2008 г. совместной экспедицией Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина и ДП ОАСУ Слобожанская археологическая служба продолжено изучение зольника 13 Западного укрепления Бельского городища (рис. 1, *1*). Раскопками 2005 и 2007 гг. была исследована юго-восточная часть зольника, поэтому раскоп 2008 г. примыкал с северной стороны к исследованным ранее участкам и был расположен ближе к центру зольника.

На площади 144 м^2 обнаружены четыре хозяйственные ямы, жертвенник, жертвоприношения животных, остатки помещения и траншея В.А. Гордцова 1906 г., получен многочисленный материал раннескифского времени.

В раскопе прослежена следующая стратиграфия: до глубины 0,25—0,35 м шел пахотный слой; ниже, на глубине от 0,25—0,35 м до 0,6—0,9 м — культурный слой чернозема, насыщенного золой серого цвета; от 0,6—0,9 м до 0,9—1,2 м находилась погребенная почва, которая постепенно сменялась материковым суглинком. В северной части раскопа были прослежены границы раскопа 1906 г., ориентированного по линии север—юг. В непотревоженном культурном слое, на глубине 0,7 м от уровня современной поверхности, обнаружен глиняный жертвенник диаметром 0,8 м. Слой глины мощностью 0,1 м был обожжен и побелен или обмазан белой глиной.

Кроме того, исследовано несколько ям. Следует отметить яму 8 округлой в плане формы, имеющую глубину 1,6 м. В нижней части заполнения найдены остатки глиняного орнаментированного жертвенника. Его обломки уже ранее попадались в яме 2 (2005 г.).

Интересной оказалась яма 10 округлой в плане формы, которая начиналась на глубине 0,8 м и имела общую глубину 3,4 м. В ее заполнении на глубине 1,6 м найдено скопление стенок античных амфор и лепных корчаг. На дне лежала заготовка костяного налучья, оформленного в зверином стиле. Детали изображения не проработаны, на поверхности не заметны следы использования.

Перед началом проведения археологических раскопок на зольнике 13 в 2005, а затем и в 2006 гг. К.М. Бондар была проведена геофизическая магнитная съемка, которая показала наличие в пределах зольной насыпи нескольких аномалий. Первая оказалась остатками наземного культового помещения, вторая — наземного жилища. В этом году была проверена еще одна аномалия, отмеченная при геофизической съемке. Выявлено помещение, большая часть которого находилась за пределами раскопа и будет исследована в следующем году. В заполнении встречены крупные куски глиняной обмазки, сброшенной в яму, фрагменты лепных горшков и столовой чернолощеной посуды, глиняный светильник на трех ножках.

В южной части комплекса на глубине 2,40—2,65 м обнаружено несколько жертвоприношений собак. Особенно интересен скелет собаки, у которой на шее, в области третьего и четвертого позвонков, имелось ожерелье из мелкого бисера. Возле черепа другой собаки лежала раковина каури (рис. 1, *23*).

В целом, среди вещественного материала, найденного на вскрытом в этом году участке зольника, преобладают фрагменты местной кухонной (горшки) и столовой (миски, черпаки, корчаги) посуды (рис. 1, *24, 25*). Античная

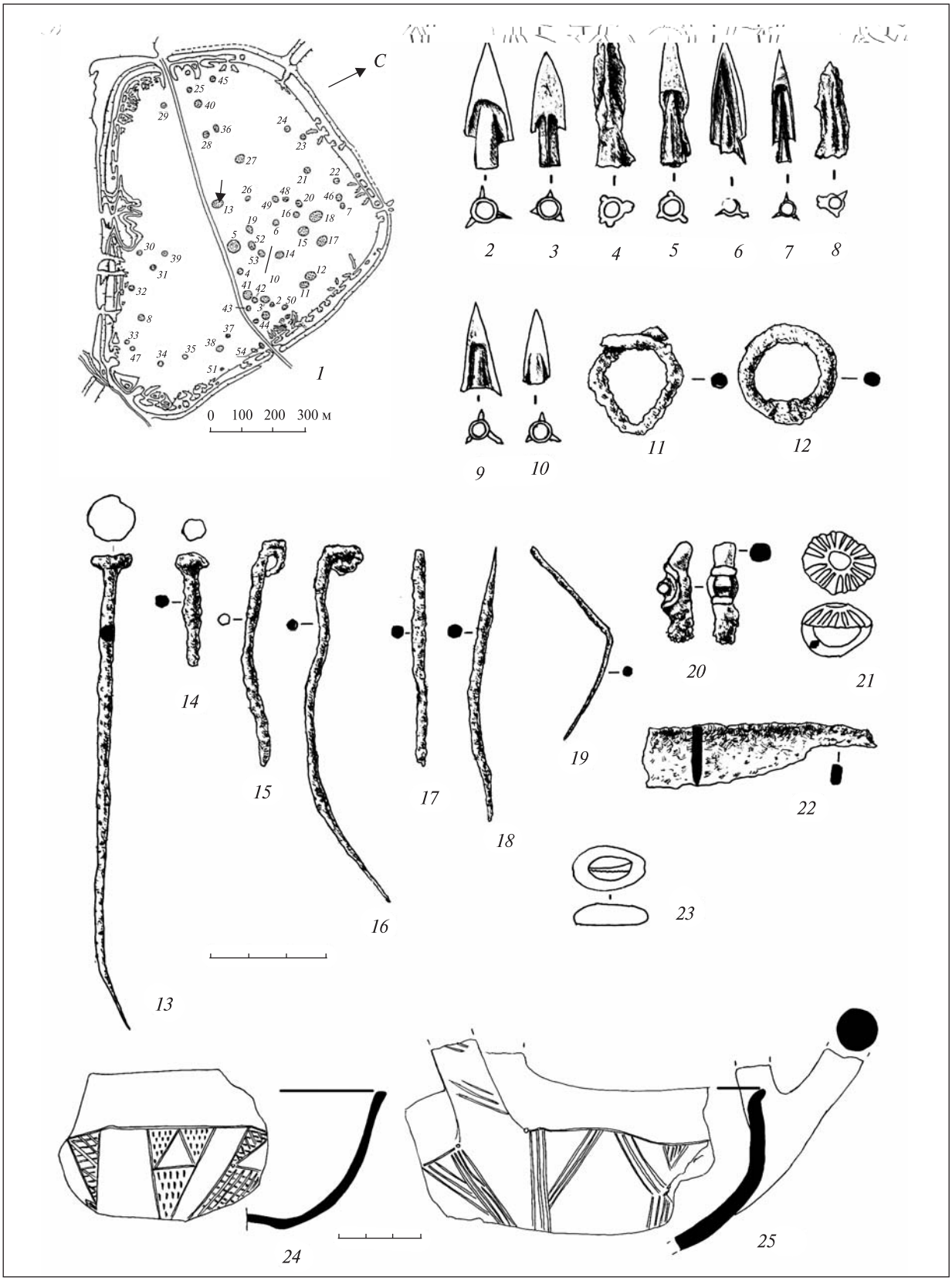

Рис. 1. Западное укрепление Бельского городища. Зольник 13, 2008 г.: *1* — схема Западного укрепления с обозначением места раскопок, *2—10* — бронзовые наконечники стрел, *11* — железное кольцо, *12* — бронзовое кольцо, *13* — бронзовая булавка, *14—16* — железные булавки, *17, 18* — железные шилья, *19* — железная игла, *20* — фрагмент биметаллического псалия, *21* — бронзовая бляшка от конской упряжи, *22* — обломок железного ножа, *23* — раковина каури, *24, 25* — обломки черпаков

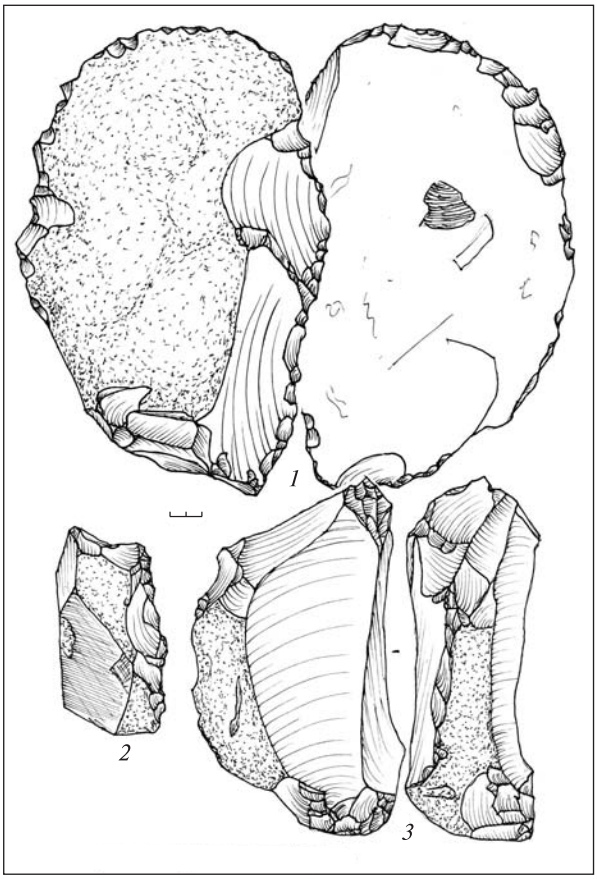

Рис. 2. Крем'яні матеріали стоянки Озерове

південь. Глибина шурфу 0,70 м. Знахідки залягали в орному шарі і гумусі (0,0—0,30 м), а також у верхній частині лесу (0,30—0,70 м), що його підстилав. Шурф виявив зруйнований оранкою шар стоянки. Він залягав до глибини 0,35 м. Він темно-сірий, сіро-жовтий хорошої якості з білою та біло-блакитною патиною. Деякі предмети мають вапняковий наліт. Знайдено 14 предметів: 10 відщепів та їх фрагментів, два базальні уламки пластин, авіваж та масивний відщеп з ретушшю по краю. Ретуш нерегулярна пряма притуплювальна.

Шурф 2 завбільшки 2 × 1 м розташований за 40 м від краю уроч. Коробчинський Ліс, за 40—42 м на північ від шурфу 1 і за 300 м від дороги між селами Лікареве та Коробчине. Орієнтований по лінії північ—південь. Глибина шурфу 1,0 м. Знахідки залягали у всій товщі шурфу, але найбільша їх концентрація зафіксована на глибині 0,80—0,95 м. Кремінь тотожний підйомним матеріалам, темно-сірий, сіро-жовтий хорошої якості з білою, біло-блакитною патиною. На багатьох предметах вапнякова кірка. За глибинами знахідки розміщуються таким чином: 0,0—0,25 м (гумус) — 2 відщепи; луска, скол підправки нуклеуса, два предмети мають механічні пошкодження; 0,25—0,50 м (гумус, перехід до гумусованого суглинку) — два відщепи (аморфний та масивний) зі слідами від сильного удару при розколюванні; 0,50—0,75м (гумусований суглинок — суглинок) — уламок кременю аморфний, два відщепи, два пластини, медіальний уламок пластини. Серед виробів із вторинною обробкою слід виділити різець (7 × 4 × 2,2 м) на правому куті зламаної пластини, утворений п'ятьма—шістьма сколами. На лівій стороні на куті зламу пластини ретуш зі спинки регулярна, загострювальна, вигнута (рис. 1, *2*). Скребок на відщепі з хвилястою східчастою, притуплювальною ретушшю зі спинки, по дистальному краю (рис. 1, *9*). Крім цього, тут знайдено фрагмент трубчастої кістки поганої збереженості. Середні розміри пластин: довжина 7,8—2,2 см, ширина 3—1,2 см, товщина 0,6—0,3 см.

Основний шар стоянки, розташований на межі лесоподібного суглинку та лесу, фіксується за горизонтальним заляганням предметів високої концентрації на глибині 0,80—0,95 м. Збереженість матеріалів дуже добра. На цьому рівні було знайдено: нуклеус-відбійник двоплощинний (6,8 × 8 × 7,6) (рис. 1, *10*), пренуклеус, 4 уламки нуклеуса (два з них разом з відщепом складаються в один виріб, крім них, у невеликому скупченні знайдено ще один відщеп та відщеп з ретушшю), авіваж, 13 відщепів та їх уламків (досить масивних), реберчаста пластина, 10 пластин та їх фрагментів. Серед виробів з вторинною обробкою знайдено лише відщеп із нерегулярною високою ретушшю, можливо від використання (рис. 2, *2*) та скреблоподібне знаряддя (або великий масивний первинний відщеп?) 14,5 × 10 × 5,7 см, дуже патиноване. Патина біла до жовто-брудної. Ретуш нерегулярна розповсюджена окремими ділянками по всьому краю відщепу, направленість різна з дорсальної та вентральної сторін (рис. 2, *1*).

Негативи нуклеуса і нуклеподібних уламків мають ширину в середньому 3—2 см і заломи від сильних ударів при розколюванні. На двох пластинах є невеликі губки на п'ятках. Середні розміри пластин: довжина 6,5—4 см, ширина 3—1,5 см, товщина 1—0,6 см.

Колекція стоянки Озерове за показниками якості сировини, значними розмірами пластинчастих заготовок і виробами з ретушшю на великих і дуже великих пластинах, що мають ширину від 2 до 4 см і більше, вирізняється розвиненою технікою отримання великих пластин, що контрастує з широким використанням зна-

чних за розмірами первинних відщепів для виготовлення знарядь, особливо зі скребковою функцією. Все це дає підстави, за аналогією зі стоянкою Троянове 4, розташованою в цьому ж регіоні, визначити пам'ятку, як спеціалізовану стоянку-майстерню. Схожість матеріалів стоянок Озерове та Троянове 4 полягає не тільки в подібності колекцій, а й у стратиграфії залягання основних горизонтів знахідок у верхній частині бузького лесу. Єдиним недоліком стоянки на сьогодні є мала кількість культурно визначальних виробів із вторинною обробкою.

Враховуючи нечисленність граветських пам'яток у Центральній Україні, стоянка Озерове є перспективною пам'яткою, що потребує подальших досліджень. Значна подібність матеріалів, яку демонструють граветські пам'ятки Озерове, Троянове 4 та ще низка пунктів басейну р. Велика Вись на Кіровоградщині, при подальшому дослідженні може допомогти пролити світло на формування різних верхньопалеолітичних культурно-технологічних традицій в регіоні Центральної України зокрема та Східної Європи загалом.

В.Н. Зинько, А.В. Зинько, А. Твардецкий

РАБОТЫ БОСПОРСКОЙ ОХРАННО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 2008 г.

In 2008, the Bosporan protective archaeology expedition continued the excavations of Tyritake. At the area XXVI of 1025 м², structures of the earliest stages of the second—third quarters of the 6th c. BC and the last quarter of the 6th c. — the first quarter of the 5th c. BC were studied. At the area XXVII, near the Western wall of the city, the Polish group researched the remains of the Late Ancient structures on the area of 150 м². At the area XXVIII of 200 м², the remains of the Northern fortification and the detached two buildings of the 5th through the 6th c. AD were excavated over 20 m long.

Боспорская охранно-археологическая экспедиция (начальник В.Н. Зинько) Крымского отделения Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины (г. Симферополь) совместно с Центром археологических исследований Фонда «Деметра» (г. Керчь) в 2008 г. продолжала исследования в рамках двух больших комплексных программ: «Тиритака — город и хора на Боспоре Киммерийском» и «Хора Нимфейского полиса». В работах участвовали студенты и преподаватели исторического факультета Одесского национального университета, а изучением геоморфологии в прибрежной части хоры между городами Тиритака и Нимфей занималась группа под руководством А.В. Поротова (МГУ). Кроме этого, с 2008 г. в изучении Тиритаки по совместному украинско-польскому проекту «Боспорский город Тиритака» начала принимать участие археологическая миссия Национального музея г. Варшавы под руководством А. Твардецкого.

Основные археологические работы велись на городище Тиритака. На центральном раскопе (участок XXVI, общая площадь 1025 м²), где в 2007 г. были открыты слои и постройки последней четверти VI — первой трети V вв. до н. э., было продолжено исследование сооружений этого, а также самого раннего периода застройки городища. Впервые на Тиритаке открыта небольшая землянка подпрямоугольной формы и входом с западной стороны (рис. 1). Расположение столбовых ям позволяет предполагать шатровое перекрытие. Судя по фрагментам амфорной тары и кубков, это сооружение относится ко второй—третьей четверти VI в. до н. э. Тем же временем датируется и несколько хозяйственных ям. В конце третьей четверти VI в. до н. э. они были засыпаны и на Тиритаке началось строительство наземных построек. В центральной части раскопа XXVI в 2008 г. были завершены исследования большой усадьбы, состоящей из нескольких сырцово-каменных построек, сгруппированных вокруг небольшого хозяйственного двора (рис. 2). Особо следует отметить сохранившийся на всю высоту каменный цоколь и часть сырцовой стены, высотой до 0,8 м, помещения 1. Керамические комплексы из помещений, хозяйственных ям и двух печей датируются последней четвертью VI — первой четвертью V вв. до н. э. Это, в первую очередь, фрагменты аттических и коринфских чернола-

Рис. 1. Тиритака. Землянка второй—третьей четверти VI в. до н. э.

Рис. 2. Тиритака. Сырцово-каменные постройки последней четверти VI — первой четверти V вв. до н. э.

ковых киликов, а также ранние варианты хиосских пухлогорлых амфор. Большой интерес представляют находки фрагментов клазоменских и самосских амфор конца VI в. до н. э. Все эти постройки перекрыты слоем мощного пожара, который датируется рубежом первой—второй четверти V в. до н. э.

На новом раскопе XXVII (общая площадь 150 м^2), заложенном вблизи западной крепостной стены, польскими коллегами была открыта на площади около 50 м^2 каменная вымостка с монументальным водостоком, сложенным из больших известняковых блоков. К востоку от нее обнаружены остатки стен нескольких разрушенных помещений. Судя по фрагментам керамики, вымостку предварительно можно датировать позднеантичным временем.

В 2008 г. также были начаты археологические исследования в северной части города, и к западу от раскопа XXI В.Ф. Гайдукевича был заложен новый раскоп XXVIII общей площадью 200 м^2. Здесь на протяжении 20 м было открыто продолжение северной крепостной стены города и прилегающие к ней с юга постройки. Начато исследование двух помещений, верхние слои заполнения которых предварительно датируются V—VI вв. н. э.

После завершения раскопок все отвалы были вывезены с территории городища, а раскопы по акту сданы на охрану Керченскому историко-культурному заповеднику.

На тиритакской хоре были продолжены маршрутные разведки, основной целью которых было обнаружение античных сельских поселений на западной окраине. Однако значительные участки территории древней сельской округи здесь оказались уничтожены железорудными карьерами.

О.Є. Златогорський, В.Г. Баюк

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ЛУЦЬКУ НА ЯРОВИЦІ У 2008 р.

The results of the research at Yarovytsya, the outskirts of ancient Lutsk, discovered the materials of Komarivska culture and of Ancient Rus period (13th c.). A find of a bronze temple ring of Komarivska culture is of a special interest. The excavations allow the authors to state that a long-term settlement existed in Ancient Rus period in the basin of the Sapalaivka River.

Розкопки проведено Волинською філією ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ в червні 2007 р. в м. Луцьк по вул. Івана Франка, 44, на території колишнього консервного заводу (у 1930-х рр. — територія пивзаводу Вацлава Земана), у кварталі нової житлової забудови (рис. 1).

Досліджувана ділянка розміщена в історичному районі Яровиця, який займав правий берег однойменної правої притоки р. Стир. Населенню Яровиці та її поселень-супутників, розташованих у межиріччі р. Яровиця (Сапалаївки) та р. Стир, на думку С.В. Терського, належали курганні могильники Вульки та Вишкова. Археологічні матеріали з випадкових розкопок у 1930-х рр. дали типовий для XI—XII ст. речовий матеріал. Головним і очевидно єдиним храмом с. Яровиця, на думку Б.Т. Сайчука, була церква Св. Вознесіння (1621—1657), що стояла на пагорбі посеред давнього кладовища, знесеного радянською владою у 1990 р. Давньоруське поселення, що прилягає до заплави правого берега р. Сапалаївка (притока р. Стир), вперше дослідив 1971 р. Г.В. Охріменко. У котловані при спорудженні Будинку маляти він виявив рештки давньоруської землянки з піччю, розвалами кількох горщиків, глиняного тигля з масивною ручкою та отвором біля нього, шматочки олова, остеологічний матеріал. На думку С.В. Терського, тут на межі X—XI ст. була майстерня ювеліра. Матеріали того ж часу знайдено в котловані і за межами житла.

Перші археологічні розвідки на території ділянки проводив польський археолог, директор Луцького музею Ян Фітцке. У невеликій газетній публікації, маловідомій в історіографії, дослідник інформував, що, завдяки зацікавленості історією власника пивзаводу Вацлава Земана, на його ділянці було проведено розвідку і виявлено матеріали неолітичного періоду та доби бронзи. Під час визволення Луцька у лютому 1944 р. на території, де були заплановані розкопки, відбувалися тривалі бої і загиблі були поховані у межах броварні.

Ділянка розташована на правому корінному березі р. Сапалаївка, що домінує над заплавною низинною територією. Для дослідження було обрано єдину вільну від забудови виробничими приміщеннями колишнього консервного заводу ділянку завбільшки 96 м^2, на якій закладено розкоп 8 × 12 м. Буквена нумерація його йде зліва направо від А до Г, цифрова — від 1 до 6. Рівень дна розкопу доведено до материка на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні. Стратиграфія розкопу мала такий вигляд: до 0,25 м — шар асфальтного покриття та щебенева подушка; 0,25—0,35 м — суглинок з вкрапленнями будівельного та побутового сміття і знахідками пізньосередньовічного часу; 0,35—0,55 м — шар асфальтного покриття; 0,55—0,7 м — прошарок виробничого шлаку; 0,7—0,85 м — світлий суглинок, у якому трапляються фрагменти кераміки часу Київської Русі та поодинокі знахідки ліпної кераміки; 0,85 м — передматериковий шар ґрунту, що нижче переходив у світлий материковий суглинок.

Культурний шар простежувався з глибини 0,25 м у вигляді ґрунту із вкрапленнями дрібних шматків глиняної обмазки, фрагментів гончарної та окремих уламків ліпної кераміки й остеологічного матеріалу, а також їх окремих скупчень, що зауважено зокрема у квадра-

тах Б, В-2, 4 та Б-6 на глибині 0,9—0,95 м від сучасного рівня. Встановлено, що у південно-східній та західній частинах розкопу культурний шар до рівня материка було знищено шлаковими ямами котельні колишнього консервного заводу, а на решті площі розкопу його було суттєво пошкоджено. У північно-західній частині, у квадратах А-4, 5, 6 на рівні материка простежено перекоп-траншею завбільшки 0,2 × 8,0 м, засипану світлою материковою глиною. У північній частині розкопу при зачистці на глибині 0,9 м зафіксовано пляму, насичену давньоруською керамікою, яка при подальшому дослідженні виявилась спорудою зі стовповою конструкцією.

Споруду 1 відкрито під шаром шлаку в квадратах Б, В, Г-4, 5 на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні. Вона має підпрямокутну в плані форму з розмірами 1,8 × 1,1 м і висотою прямовисних земляних стін 0,2—0,25 м від рівня долівки, орієнтована кутами за сторонами світу. Стіни та частково долівка у південній та південно-східній частинах знищені шлаковою ямою. Долівка рівна, підмазана глиною і добре утрамбована. У зруйнованій південно-східній частині простежено фрагменти печини та округлу в плані стовпову яму з діаметром 0,22 м і глибиною 0,16 м, насичену попелом та вугіллям.

Заповнення споруди складав гумусований суглинок, в якому виявлено фрагменти гончарної кераміки. За формою вінець і технологічними ознаками автори відносять їх до двох типів. До першого належать фрагменти горщиків загальноруського типу, в яких вінця завершуються валиками. Шийка деяких посудин дуже низька і відігнута майже під гострим кутом. Кераміка переважно білоглиняна, виготовлена з білої відмуленої глини, однак трапляється сіроглиняна та темна. У глиняному тісті є домішка піску. На зламі представлені фрагменти однорідні, часом триколірні. Уламки здебільшого орнаментовані врізними горизонтальними паралельними лініями, нанесеними на плічка горщиків, однак трапляються поєднання хвилястої і паралельної орнаментації та неорнаментовані фрагменти. Однотипну з описаною кераміку виявлено при дослідженнях Луцька та приміських поселень.

До другого типу належить верхня частина білоглиняної волинської амфори (рис. 2) з вертикальним гофрованим зовні вінчиком, діаметр 11,5 см. На внутрішньому боці помітні чіткі сліди доліплювання вінця до вже готового тіла амфори. Верхня частина тулуба орнаментована врізним хвилястим орнаментом. Фрагмент на зламі вінця триколірний, нижче (стінки) — білий, що вказує на неоднаковий випал окремих частин амфори. У тісті є домішки дрібних вапнякових конкрецій. Кераміку такого типу виявляли С.В. Терський під час дослідження уроч. Пристань та валу дитинця давньоруського Лучеська і С.Д. Панишко у Любомлі. Виходячи з технологічних особливостей більшості знайдених у споруді вінець та складу глиняного тіста, кераміка належить до давньоруського періоду і датується за аналогами XIII ст.

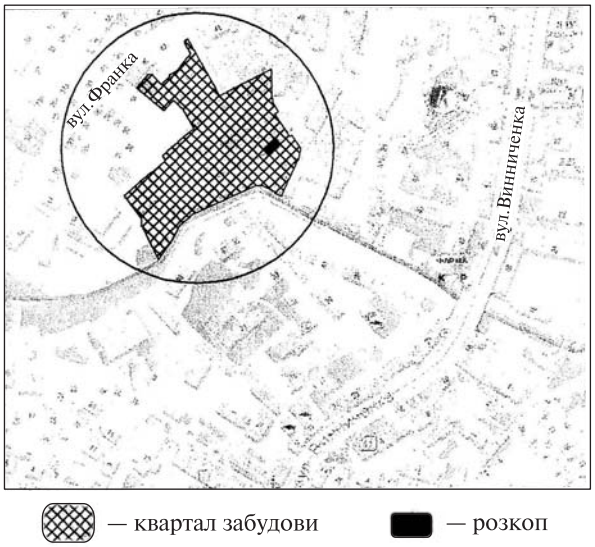

Рис. 1. Яровиця. Ситуаційний план розташування розкопу та кварталу забудови

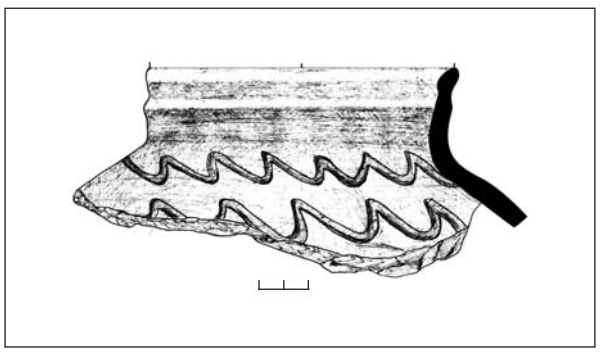

Рис. 2. Фрагмент білоглиняної волинської амфори із заповнення споруди 1

Господарську яму 1 було виявлено як темну пляму від насиченого ліпною керамікою заповнення на глибині 0,9 м від рівня денної поверхні приблизно за 1,15 м на північний схід від споруди 1 у квадратах Г-3, 4. Яма підпрямокутна в плані, з розмірами 1,3 × 1,0 м і глибиною від рівня виявлення 0,6 м. Стінки прямовисні, дно рівне, утрамбоване. Заповнення ями складав темно-сірий суглинок з уламками ліпної кераміки. Ці фрагменти належать характерним для

комарівської культури товстостінним кухонним горщикам тюльпаноподібної форми цеглястого, рідше темно-цеглястого кольорів. Орнаментація відсутня, поверхня окремих фрагментів підлощена. На зламі вони мають однорідний цеглясто-темий колір, поверхневий шар яскравіший. У глиняному тісті є домішки перепаленого та потовченого кременю. Вінчики однотипні, досить високі та слабко відігнуті. У заповненні ями виявлено також бронзову прикрасу — скроневе кільце, виготовлене з тонкого дроту, з розклепаними кінцями. Відтак, господарська яма належить до комарівської культури тшинецько-комарівської культурно-історичної спільноти і датується за аналогією з керамікою з Майдану Липненського XVI—XI ст. до н. е.

Крім того, в культурному шарі поза об'єктами виявлено певну кількість інших знахідок. Гончарний посуд періоду Київської Русі представлений однотипними з описаними фрагментами посуду, а також іншими знахідками.

Горщики середньовічного періоду репрезентовано фрагментами так званої «задимленої кераміки». Це якісний тонкостінний посуд сірого кольору, іноді з внутрішнього боку вкритий поливою та орнаментований паралельними врізними лініями. На зламі така кераміка однорідна. Профілі верхніх частин посуду однотипні. Вінця досить високі, слабко відігнуті або вертикальні. Окрім фрагментів горщиків, виявлено уламок ручки від сковорідки. Схожу до цієї кераміку досліджено під час розкопок господарської споруди у м. Луцьк по пр. Волі, 4а у 2007 р.

Також у культурному шарі в незначній кількості траплялися фрагменти ліпної кераміки комарівської культури, подібні до описаних. Відмінна від цієї ліпна кераміка представлена фрагментом стінки горщика цеглястого кольору. На зламі фрагмент однорідний, у тісті є домішка грубого кварцового піску.

Металеві вироби з культурного шару представлені добре вцілілими підковою до взуття та ключем, вироби зі скла — скельцем овальної форми (від окулярів чи пенсне?) та дном і частиною стінки карафки. Також виявлено фрагмент помірно спрацьованого точильного бруска прямокутної форми із каменю (розміри 5,0 × 2,0 × 1,5 см) та крем'яний нуклеус з ознаками багаторазового сколювання пластин.

Розкопки 2008 року дали новий матеріал і для дослідження давнього приміського району Яровиця, і для розуміння поселенської структури Лучеська Великого у період, синхронний із виявленими об'єктами. Дослідження шару періоду Київської Русі з 1930-х рр. до останніх археологічних розкопок дають можливість констатувати, що в уроч. Яровиця над берегом р. Сапалаївки в цей період існувало тривале поселення.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛЮБОМЛЯ

The paper presents the main results of the research at Ancient Rus Lyboml in the 2008 season. The most interesting is a partly excavated log cabin and individual finds, namely, a big pointed amulet made of a horn. The research resulted in specification of the size of a circuitous city of Luboml.

Археологічні дослідження проводилися на двох суміжних ділянках у центральній частині міста на відстані 0,2 км на захід від городища Фосія, що є залишками дитинця давньоруського Любомля, вперше згаданого у літописі під 1287 р. До цього часу залишаються точно не з'ясованими розміри його окольного міста. Через це одним з головних завдань роботи експедиції було встановлення наявності або відсутності культурного шару давньоруського часу на досліджуваній ділянці.

Траншея 1 мала розміри 2,0 × 8,0 м за глибини 2,25 м. Починаючи від рівня 2,0 м (рівня ґрунтових вод на момент досліджень), воду доводилося періодично відкачувати помпою. Верхній шар до глибини 0,3 м складався з піщаної підсипки, щебеню та асфальту. Нижче по всій площі траншеї розпочався шар будівельного сміття новітнього часу (переважно битої цегли), який містив окремі знахідки пізньосередньовічних матеріалів.

В охарактеризованих шарах, прошарках та об'єктах знайдено значну кількість кераміки, що була основною категорією знахідок. До відмітки 1,4 м від рівня сучасної поверхні переважну більшість масових знахідок становили матеріали нового та новітнього часу.

Водночас тут траплялася пізньосередньовічна кераміка. Це верхні частини горщиків з вінцями, що із внутрішнього боку мали заглиблення для припасування покришки. Іноді такі вінця із зовнішнього боку додатково оформлені валиком із защипами. Траплялися також фрагменти розширених догори горщиків (ваз) із різко відігнутими вінцями. Зрідка фіксували ніжки від глиняних сковорідок.

Характер знахідок дещо змінювався у шарі 1,4—1,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Тут відзначено помітне зростання частки вінець із заглибленням для покришки з внутрішнього боку та з гострим краєм. З цього шару походять дві цікаві індивідуальні знахідки — масивний роговий гостроконечник та мініатюрна сокирка-амулет.

Роговий гостроконечник (рис. 1) мав довжину по ребру згину 24 см. Тупа сторона з діаметром 2,3—2,4 см оформлена у вигляді шести-(?) або семигранника. Шість граней завширшки 1 см простежуються чітко, а сьома завширшки 0,5 см — слабко. Грані займають дві третини довжини гостроконечника, далі до гострого кінця він набуває округлої форми. Вся поверхня зашліфована. Тіло виробу монолітне, однак у його тупому кінці є конусоподібне заглиблення з діаметром 1,4 см і глибиною 2 см. На відстані 0,5 см від тупого краю гостроконечника в місці заглиблення зроблено два наскрізних отвори для підвішування амулета, що також мають конусоподібну форму. Їх зовнішній діаметр 1 см, внутрішній — 0,5 см.

Сокирка-амулет виготовлена зі свинцю (олова). Довжина її 1,8 см, висота леза 1 см, ширина леза 0,9 см. Руків'я дещо потовщується у на-

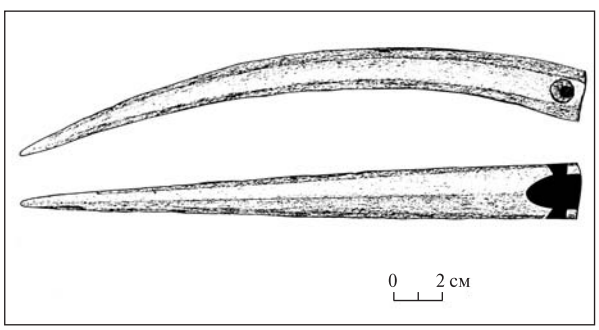

Рис. 1. Роговий гостроконечник

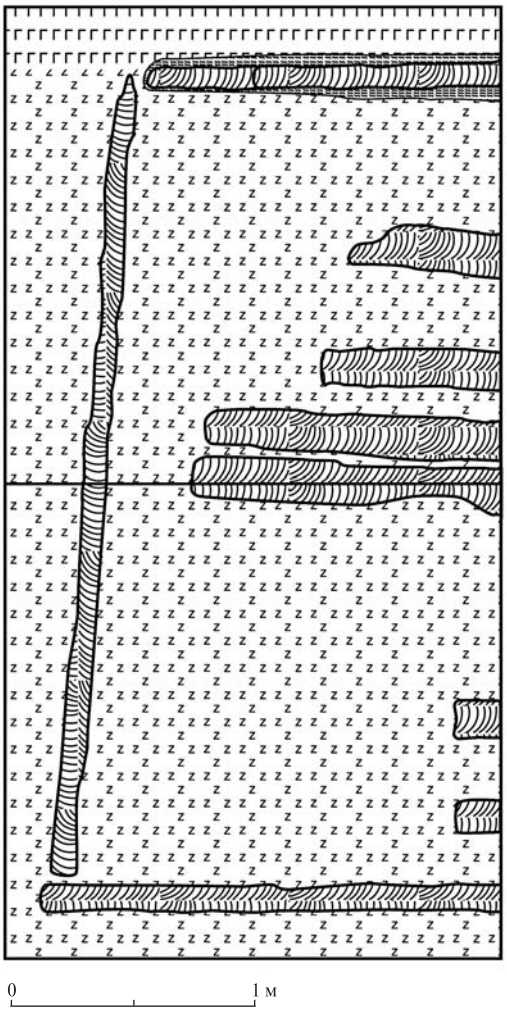

Рис. 2. План західної частини зрубу 1

прямку від сокири, чотиригранне, біля зламу має товщину 0,3 см. Власне сокира має чітко виражений обух та розширене у напрямку руків'я лезо.

На рівні 1,8 м від сучасної поверхні було виявлено дві дерев'яні конструкції (частину зрубу, дерев'яний настил) та окрему дошку. Повністю розкрито нижнє вінце західної стіни зрубу, що мало довжину 3,2 м за товщини колоди 0,1 м (рис. 2). Від південної стіни зрубу збереглося також тільки одне вінце, яке на дослідженій ділянці мало довжину 1,84 м при товщині колоди 0,1 м. Від північної стіни зрубу повністю збереглося нижнє вінце завдовжки 1,42 м та частково верхнє — 1,0 м.

На рівні нижніх вінець зрубу у його внутрішній частині простежено 6 дощок від підлоги. Жодна із дощок не відкрита на всю довжину, але встановлено, що їх ширина коливалася в межах 0,12—0,16 м за товщини 0,03—0,05 м.

У заповненні зрубу знайдено значну кількість фрагментів кераміки та окремі металеві предмети. Серед останніх можна згадати залізні цвяхи та фрагмент свинцевого предмета невстановленого призначення (прикраси?). Більшість фрагментів вінчиків зі зрубу мають із внутрішнього боку заглиблення для покришки, але значна їх частина походить від горщиків зі слабко вираженою відігнутою та заокругленою на кінці шийкою. Тут же знайдено один класичний давньоруський валикоподібний вінчик. У заповненні зрубу виявлено також фрагмент вертикальних прямих вінець з гофруванням на зовнішньому боці.

Основну частину кераміки зі зрубу за якістю можна поділити на дві групи: перша — виготовлена з тіста невисокої якості і погано випалена, темно-сірого або чорного кольору; друга — подібної якості, але сірого кольору. Тісто та випал вертикального гофрованого вінчика мали невисоку якість та цеглястий колір. Найвищої якості було тісто фрагмента білоглиняного вінчика зі слабко вираженим валиком, під шийкою якого був нанесений розпис коричневою фарбою — горизонтальна смуга завширшки 0,4 см.

На одному стратиграфічному рівні зі зрубом, у північній частині розкопу, зафіксовано дерев'яний настил завбільшки 1,0 × 0,4 м, який продовжувався у східній стінці траншеї. Він складався із двох поздовжніх дощок, орієнтованих по лінії північ—південь, і однієї поперечної. Дошки лежали на прошарку глини завтовшки 0,03—0,05 м. Тут же зафіксовано окрему велику дошку, орієнтовану чітко по лінії північ—південь, яка продовжувалася у північній стінці траншеї. Довжина дослідженої частини дошки 2,15 м, ширина 0,20 м, товщина 0,05—0,8 м.

Нижче від рівня 1,8 м від сучасної поверхні у північній частині розкопу темний гумусований пісок поступово переходив у світлий материковий пісок, який розпочався на глибині 2,0 м. На цьому ж рівні (–2,0 м) на момент дослідження був рівень ґрунтових вод. Тому для продовження дослідження у південній частині розкопу, де материка ще не було досягнуто, з цієї ділянки (від північної стінки зрубу 1 до південної стінки траншеї) проводилося періодичне викачування води.

Внаслідок застосування такої методики на ділянці квадрата 3—4 було досягнуто материкового піску, який залягав на рівні 2,25 м від сучасної поверхні. Встановлено, що на цій території на материку, який плавно понижувався у південному напрямку, був настил з мінерального матеріалу (затверділого вапняного розчину), який з півдня обмежувався добре вцілілою

дошкою завширшки 0,3 м та завтовшки 0,08 м, що була поставлена на ребро. На момент дослідження настил був поколотий внаслідок просідання ґрунту. Цікавим видається фрагмент затверділого розчину з відбитком лапи тварини завбільшки 2,5 × 2,3 см з чотирма пальцями. Паралельно до цієї дошки, за 0,4 м на південь від неї (під південною стіною зрубу, але ніяк не пов'язана з ним), проходила окрема колода завтовшки 0,08 м.

У квадраті 4 на настилі з мінерального матеріалу зафіксовано дві дошки, що продовжувались у східній стінці траншеї. Їх ширина 0,25—0,3 м, товщина 0,02—0,03 м.

Шар між рівнем зрубу та рівнем настилу з дошками на ньому характеризувався незначною кількістю знахідок. Серед них показовим був фрагмент горщика з добре вираженою шийкою та відігнутим вінчиком із заокругленим краєм. На ньому простежуються ознаки валика, а під шийкою — горизонтальні лінії. Ще був фрагмент дна. За характером тіста та випалом це типовий давньоруський посуд.

На поверхні настилу знайдено бронзовий ґудзик, діаметр якого 2,2 см, товщина — 0,2 см. У перетині він дещо випуклий. З лицевої сторони в центрі ґудзика є опуклина з діаметром 0,9 см, навколо якої розміщено 13 менших, з внутрішньої помітні сліди відливання виробу у складній ливарній формі.

Траншея 2 була закладена на відстані 30 м на північ від траншеї 1. Розміри її 14,0 × 1,0 м, глибина 2,20 м. У цій траншеї, що в цілому характеризувалася відносною бідністю знахідок порівняно з траншеєю 1, спостерігалася така стратиграфія. Верхній шар до рівня 0,2 м від сучасної поверхні становив тришарове покриття (пісок, гравій та асфальт), нижче були різноманітні підсипки.

На ділянці квадратів 5—8 шар будівельного сміття перекривав кілька скупчень, які містили значну кількість глини. У квадраті 5—6 простежено лінзу завширшки 2,2 м і 0,5 м потужності, що складалась із глини та фрагментів печини. У ній у квадраті 6 на глибині 1,4 м від поверхні виявлено розвал кераміки, з якого вдалось склеїти верхню частину великої покришки. У квадратах 7 і частково 8 зафіксовано скупчення глини, перемішаної з гумусом, що лежало на подібному утворенні, але з більшою концентрацією гумусу. На ділянці квадратів 10—13 простежено потужне скупчення будівельних залишків на шарі гумусу, яке мало загальний нахил на північ. У верхній частині цього скупчення виділявся суцільний шар фрагментів випаленої обмазки завтовшки до 0,2 м, що лежав на шарі шматків обгорілого дерева такої ж потужності. На ділянці квадратів 1—2 на глибині 2,0 м при зачистці материка зафіксовано яму, що продовжувалася у східній стінці траншеї. Розміри розкритої частини ями 1,1 × 0,6 м, глибина — 0,4 м.

Основною категорією знахідок у траншеї 2 були фрагменти кераміки, кахлів, а також битої цегли нового та новітнього часу. Внаслідок великої потужності перемішаного шару будівельного сміття, який фактично доходив до темного гумусу (похованого горизонту), у шарах траплялася різночасова кераміка.

Це фрагменти горщиків зі слабко вираженою шийкою та трохи відігнутим прямим вінцем, розширених догори горщиків (ваз) з прямим різко відігнутим вінчиком. Значно рідше траплялись фрагменти вінець, які були потовщені та заокруглені на кінці. У траншеї 2 траплялися також фрагменти покришок, хоча знахідки вінчиків із заглибленням із внутрішнього боку, на відміну від траншеї 1, тут нечисленні. Досить поширеною категорією знахідок у траншеї 2 були фрагменти кахлів.

Отримані при дослідженнях окольного міста давньоруського Любомля матеріали в цілому можуть бути датовані пізньосередньовічним періодом. Найраніші з них сягають XIII ст. Наявність матеріалів заключного етапу давньоруського періоду вказує на входження ділянки траншей 1 та 2 до складу окольного міста Любомля.

Знахідки язичницьких амулетів, великого рогового гостроконечника та мініатюрної сокири, вказують на живучість дохристиянських вірувань населення Любомля у XIV—XV ст. Зважаючи на близькість цього регіону до Жемайтії, яка охрестилась тільки у XV ст., у цьому можна вбачати певний литовський вплив, можливо, навіть наявність представників цього народу в етнічному складі волинського міста.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко

ДОСЛІДЖЕННЯ У ЛУЦЬКУ НА вул. ГНІДАВСЬКІЙ

Archaeological research in Lutsk at the Hnidavska Street resulted in the discovery of an Early Iron Age hearth of complicated construction and an Ancient Rus period husbandry pit, despite of partially destruction of a monument during the reburial of the victims of the World War II.

Досліджувана ділянка розташована в межах м. Луцьк на високому лівому березі першої надзаплавної тераси р. Стир на висоті 15 м. На протилежному березі річки, на відстані 1,5 км на північний схід, розміщується замок Любарта — дитинець давнього Лучеська.

У зв'язку з перепохованням радянських військовополонених, розстріляних у 1941 р., на ділянці було закладено траншею, що мала розміри 4 × 8 м і була орієнтована по лінії південний захід — північний схід. При дослідженні до неї було зроблено дві прирізки — у північно-східному напрямку продовжено лінію квадратів А—Б на один квадрат, а також у західному куті розкопу невеликою прирізкою досліджено черінь, що виходив за межі первинної траншеї. Загальна площа досліджуваної ділянки становила 42 м^2. Оскільки сучасна денна поверхня розкопу дещо понижувалась у північно-східному напрямку, єдиним репером для фіксації глибин залягання об'єктів та знахідок був обраний рівень сучасної поверхні у південному куті траншеї. Глибина розкопу була доведена до рівня 1,4 м від репера. Виявлено кілька цікавих об'єктів та значну кількість різночасових знахідок.

Верхні шари (до рівня 0,8 м від репера) на дослідженій ділянці мали чіткі сліди перепланування поверхні у другій половині XX ст. На це вказували знахідки цього часу, серед яких і радянські монети. При цьому, вже на глибині 0,2 м у квадраті Б-4 було зафіксовано прямокутний складений із цегли на цементному розчині і покритий цементним тиньком квадратний стовп, сторони якого мали довжину 0,55 м. На те, що цей об'єкт не був забутуванням ями, вказує наявність тиньку на всій його поверхні. При подальшому вибиранні ґрунту було встановлено, що висота цього стовпа сягала 0,45 м, тобто він був поставлений на поверхню, що лежала на 0,65 м нижче від репера.

На глибині 0,6 м у квадраті Б-1 було зафіксовано добре вцілілу вимостку із великих фрагментів битої цегли новітнього часу у вигляді доріжки з акуратно сформованими краями. Ширина доріжки становила 0,45 м, довжина її вцілілої частини 1,25 м. Загальний напрям доріжки — з південного заходу (де вона продовжувалася у стінці траншеї) на північний схід. Вимостка була зроблена у чверть цеглини. Доріжка викладена фрагментами цегли різних відтінків цегляного кольору без будь-яких клейм. Положення цегляного стовпа та доріжки, що вела до нього, в одному стратиграфічному горизонті вказує на їх одночасне існування, та, можливо, функціональний зв'язок. Не виключено, що тут маємо справу із постаментом та підходом до нього — залишками якогось пам'ятника середини XX ст.

У ході подальшого дослідження траншеї на глибині 1,0 м від репера було зафіксовано два об'єкти: у квадратах А-3, 4 — пляму від заповнення ями та у квадраті Б-1 черінь, що продовжувався у північно-західній стінці траншеї. З метою повної розчистки та дослідження череня до траншеї було зроблено прирізку.

Черінь мав форму, близьку до овальної, видовжений по лінії схід—захід. Розміри череня 1,4 × 1,0 м. При розбірці череня виявилося, що він мав два шари підмазки, розділені вимосткою із фрагментів різночасової кераміки. Тут серед давньоруських фрагментів траплялись і знахідки ранньозалізного часу (рис. 1, *1, 2*).

На рівні фіксації череня (приблизно 1,0 м від репера) у квадраті А-3, 4 зафіксовано нечітку пляму від заповнення ями, яка продовжувалася у південно-східній стінці траншеї. Оскільки в межах траншеї перебувала лише частина зафіксованої ями, а прирізка на цій ділянці була неможливою через наближеність до стінки траншеї недавнього перепоховання, вирішено було заповнення ями не вибирати, а досліджувати її послідовно разом з навколишнім культурним шаром. Така методика дозволила досягти дна ями, яка була опущена в материк на 0,3 м.

Яма мала у перетині дзвоноподібну форму, глибина сягала 0,7 м від рівня фіксації. Досліджена частина ями (у межах траншеї) мала у плані овальну форму: діаметр її дна становив 2,3 м, а горловини — близько 1,6 м. Датувальних знахідок у ямі не виявлено.

Культурний шар пам'ятки дуже змішаний. У межах одного штика траплялась різночасова кераміка. Однак в цілому можна виділити дві великі групи масових знахідок: ранньозалізного часу та періоду Київської Русі.

Керамічний матеріал ранньозалізного часу представлено фрагментами стінок, денець та вінчиків, а в окремих випадках і великими уламками, що дозволяють реконструювати великі частини профілів верхніх частин посуду. Найбільш характерними формами посуду є такі.

1. Горщик видовжених пропорцій, тулуб якого наближається до біконічної форми зі слабко вираженою шийкою та вертикальним вінчиком (рис. 1, *6*). Вінчик вгорі оформлений косими насічками. Тісто таких фрагментів грубе, містить крупні включення товченого каменю та пустоти, що утворилися внаслідок вигорання органічних домішок. На зламі вони мають однорідний світло-коричневий колір, як і їхня поверхня.

2. Приземкуватий горщик з найбільшим розширенням тулуба під слабко вираженою шийкою, невеликим, ледь відігнутим вінчиком (рис. 1, *7*). Тісто таких горщиків має середню якість, у ньому містяться домішки дрібного піску. На зламі фрагменти мають однорідний темний колір, тільки їх поверхня відрізняється світло-коричневим кольором.

3. Горщик біконічної форми з найбільшим розширенням тулуба у верхній частині (рис. 1, *8*). Вінчик та шийка слабко виражені. Тісто фрагментів має середню якість без видимих грубих домішок, на зламі однорідно чорне. Поверхня також чорна, в окремих місцях темно-сіра, лощена.

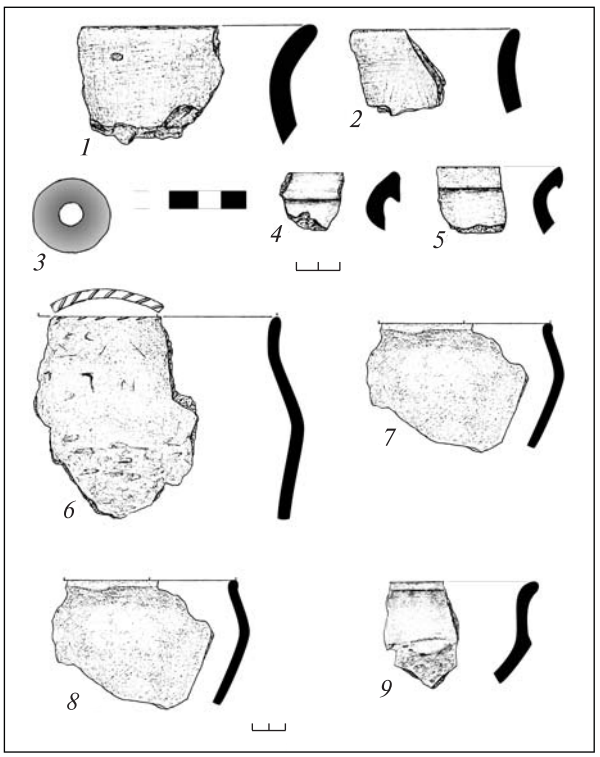

Рис. 1. Знахідки з розкопок на вул. Гнідавській: *1—2* — черінь; *3—9* — культурний шар

4. Горщик з округлим тулубом, добре вираженою шийкою та відігнутими вінцями, які ззовнішнього боку мають округлий валик. У верхній частині тулуба під шийкою такі горщики мали наліпи (рис. 1, *9*). Тісто середньої якості. Поверхня світло-коричнева або темно-сіра.

Окрім описаних реконструйованих профілів, знайдено значну кількість дрібних фрагментів вінець. Цікавою індивідуальною знахідкою є керамічне прясло з діаметром 3,5 см та товщиною 0,8 см (рис. 1, *3*). Діаметр внутрішнього отвору становить 1,0 см. Тісто високої якості, без видимих грубих домішок, добре випалене. Поверхня світло-коричнева трохи залощена.

Давньоруська кераміка представлена фрагментами стінок, денець та вінець горщиків X—XI ст. Характерною ознакою вінчиків таких горщиків є наявність манжета (рис. 1, *4, 5*). Тісто та випал високої якості.

Результати досліджень ділянки по вул. Гнідавській дозволяють стверджувати факт інтенсивного заселення цієї території у ранньозалізному віці та в період становлення Луцька як феодального міста.

О.Є. Златогорський, С.Д. Панишко, В.Г. Баюк

УНІКАЛЬНА КОЛЕКЦІЯ КЕРАМІЧНИХ СОПЕЛ З ЖИДИЧИНА

During the research in Zhydychyn near Lutsk two objects were discovered, one of which revealed at least 17 ceramic nozzles from metallurgic furnaces dated to the 14th c. Such a large collection allows the authors to study various technological aspects of craft production and its organization in Volyn region in that period.

У зв'язку із будівельними роботами Волинська філія ДП НДЦ ОАСУ проводила дослідження у с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл. Досліджена ділянка розташована на високому правому корінному березі р. Стир, за 0,6 км на північний схід від городища, що є залишками літописного Жидичина, та за 0,1 км на схід від Миколаївського монастиря, згаданих у літописі в 1227 р.

Досліджено 56 м^2 площі. Вертикальна стратиграфія на ділянці розкопу: до 0,1 м — дерен; 0,1—0,4 м — супіщаний ґрунт з вкрапленнями будівельного сміття та фрагментами кераміки переважно пізньосередньовічного часу; 0,4—0,6 м — супіщаний ґрунт із численними фрагментами кераміки, що нижче переходив у материковий пісок. Виявлено дві споруди.

Споруда 1 (досліджена частково) зафіксована за 0,6 м від рівня сучасної поверхні у квадратах А-2, 3. Виходячи із невеликої вцілілої частини, вона мала прямокутну в плані форму. Висота прямовисних стінок котловану 0,35—0,40 м від рівня долівки. Долівка рівна, утрамбована. Споруда, очевидно, була орієнтована кутами по сторонах світу. У дослідженому східному куті споруди простежувались ознаки опалювального пристрою у вигляді обпаленої ділянки долівки з нечіткими обрисами.

Заповнення споруди складав темно-жовтий супіщаний ґрунт, в якому містились численні фрагменти гончарної кераміки, які здебільшого за формою вінець датуються XII—XIII ст. Серед них виділяються фрагменти товстостінної білоглиняної посудини, частково вкритої зеленою поливою із внутрішнього боку та по вінцях, зі старанно оформленим отвором завбільшки 3,0 × 2,5 см. Цікаві також знахідки двох денець гончарних горщиків із клеймами у вигляді правильного хреста із однією заломленою стороною.

Споруда 2 мала овальну в плані форму, розміри 3,2 × 2,4 м. Висота її вертикальних земляних стін 0,7 м від рівня долівки. Долівка рівна, не утрамбована, у ній трапляються невеликі овальні в плані заглиблення. При вибиранні заповнення споруди 2 було виявлено велике монолітне скупчення у північно-західній частині, яке складалось із глини, зокрема обпаленої, фрагментів стінок зруйнованої опалювальної споруди та гумусу. Це скупчення мало в цілому видовжену з південного заходу на північний схід форму та увігнуту до середини верхню поверхню. Довжина скупчення 1,25 м, ширина 0,8 м, висота 0,7 м. Між скупченням та стінкою споруди 2 проміжок становив 0,1 м.

Розбір цього скупчення дав цікаві результати. Тут, як і у заповненні споруди, знайдено значну кількість фрагментів керамічних сопел зі слідами металургійного виробництва. Причому, чітко зафіксовано, що хоч у межах скупчення великі фрагменти сопел і не лежали компактно, та майже всі вони мали однакову орієнтацію — розтрубом до середини споруди 2.

У нижній частині скупчення на підлозі споруди 2 стояв цілий горщик середньо видовжених пропорцій заввишки 15,5 см (рис. 1, *1*). Діаметр тулуба горщика 15,5 см, вінець — 14,5 см. Вінчик на внутрішньому боці мав добре виражене заглиблення для покришки. Верхня частина тулуба орнаментована поздовжніми лініями, сформованими у процесі виготовлення горщика на гончарному колі. Тісто та випал високої якості, поверхня має сірий колір. Горщик можна датувати XIV ст.

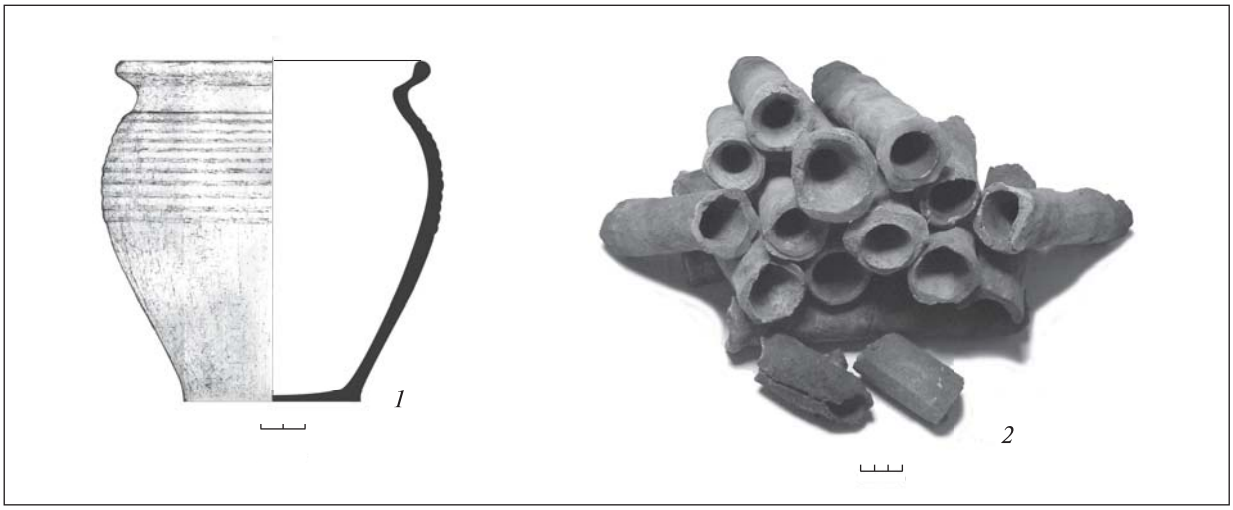

Рис. 1. Жидичин. Горщик (*1*) та колекція керамічних сопел (*2*) зі споруди 2

Заповнення котловану споруди складав гумусований насичений попелом супіщаний ґрунт, в якому виявлено фрагменти гончарної кераміки, шматки шлаку і криці та керамічні сопла від горна, а також дитячу іграшку — невипалену земляну кульку з діаметром 4,5 см.

Кераміка із комплексу споруди 2 за формою вінець і технологічними ознаками датується XIII—XV ст.

Сопла та їхні фрагменти траплялись у північно-східній частині споруди навколо монолітного скупчення глини. Тут же знайдено кілька фрагментів криці та залізного шлаку. З них найбільший інтерес являють дві невеликі криці з овальною нижньою поверхнею.

При вибиранні заповнень споруди 2 та скупчення було виявлено 4 цілих сопла та 27 їх уламків (12 фрагментів тильної сторони з розтрубом для кріплення рукава повітродувного міха, 9 фрагментів обпалених кінців сопел що вставлялись у горн та 6 фрагментів середньої частини сопел) (рис. 1, *2*). Це унікальний комплекс, який, безумовно, потребуватиме подальшого наукового опрацювання. Тут зупинимося на загальній характеристиці цього матеріалу та описі найбільш показових та інформативних знахідок.

Сопло 1 мало довжину 23,0 см. За формою воно виділялось серед усіх повністю вцілілих сопел та їх фрагментів, оскільки мало широкий розтруб овальної форми з діаметром до 7,0 см та потовщувалось у передній округлій у перетині частині до 4,5 см. І саме сопло, і його внутрішній канал дещо вигнуті. Діаметр каналу 2,2 см. Поверхня виробу загладжена. Тісто високої якості без видимих домішок. Сопло використовувалось у виробництві, на його оплавленому кінці простежуються сліди залізного шлаку.

Сопло 2 мало довжину 23,5 см та видовжену форму. Зовнішня поверхня нерівна, погано оформлена шляхом здавлювання долонею, через що його діаметр коливається у різних місцях в межах 4,0—4,5 см. Розтруб сопла у його задній частині виділяється слабко, він має добре виражену гранчасту форму (чітко простежується 6 граней). Тобто при виготовленні сопла зрізання залишків тіста на розтрубі проводилося не одним кільцевим рухом, а шляхом шести послідовних відсікань лишків. Сопло виготовлене з однорідного тіста без видимих грубих домішок. Внутрішній канал сопла з діаметром 2,4 см ледь помітно вигнутий. Сопло використовувалось у виробництві, на його оплавленому кінці простежуються сліди залізного шлаку.

Сопло 3 мало довжину 24,5 см, за формою видовжене. Його поверхня дещо нерівна. Зовнішній діаметр сопла коливається в межах 4,0—4,5 см. Вціліла частина розтрубу вказує на його округлу форму. Специфічним є оформлення його внутрішнього каналу, який мав помітну конусоподібну форму з діаметром біля розтрубу 2,5 см та на кінці 2,0 см. Власне розтруб був не просто відігнутий, а й оформлений з внутрішнього боку додатковим загладжуванням. Тісто відносно грубе, містить помітні дрібні мінеральні домішки, а також пустоти, що утворилися внаслідок вигорання дрібних органічних вкраплень. У середній частині тіла сопла простежується поперечна лінія завдовжки 4,0 см і завширшки 0,2 см, що була прокреслена на його поверхні до первинного випалу. Сопло використовувалось у виробництві, на його оплавленому кінці простежуються сліди залізного шлаку.

Це сопло характеризується іще двома особливостями. По-перше, пропечена під дією ви-

сокої температури частина сопла сягає практично половини його довжини. По-друге, не тільки на кінці, а й по всій поверхні сопла простежуються дрібні плями від залізного шлаку.

Сопло 4 мало довжину 20,5 см. Поверхня трохи нерівна, однак загладжена. Діаметр сопла становить близько 4,0 см. Розтруб ледь відігнутий, з діаметром 5,0 см, сформований ізсередини круговим загладжуванням. Канал має діаметр 2,5 см, дещо зігнутий. Сопло виготовлене з тіста доброї якості, грубі включення у ньому не простежуються. Сопло використовувалось у виробництві, на його оплавленому кінці простежуються сліди залізного шлаку. Це сопло характеризується також пропеченістю під дією високої температури майже до половини своєї довжини.

Окрім охарактеризованих чотирьох повністю вцілілих сопел, знайдено 12 фрагментів їх тильної сторони з розтрубом для кріплення повітродувних міхів. Реконструювати довжину цих сопел немає змоги, однак, виходячи із зовнішніх морфологічних ознак, більшість із них походять від подібних до описаних сопел. Разом з цим знайдено кілька задніх частин менш масивних сопел — з меншим діаметром і тоншими стінками.

Сума цілих сопел (4) та вцілілих задніх частин з розтрубом (12) дає разом 16 екз. Цю кількість доповнює один фрагмент середньої частини сопла (без ошлакованого кінця та розтрубу), поверхня якого, на відміну від попередніх, оформлена у вигляді 10 граней шляхом поздовжнього загладжування. Виходячи з цього, з певністю можна говорити про принаймні 17 сопел, залишки яких представлено у колекції.

Окрім цього, у заповненнях споруди 2 та скупчення знайдено 9 ошлакованих кінців сопел та їх фрагментів, а також 6 фрагментів середніх частин сопел. На жаль, знайти їм відповідники та склеїти ці фрагменти не вдалось. Однак за їх рахунок загальна кількість сопел у колекції може бути дещо збільшена.

Вцілілі екземпляри та великі фрагменти сопел мають дещо вигнутий внутрішній канал. Уявлення про процес його формування дають дрібні фрагменти. На їхній внутрішній поверхні простежуються різної вираженості сліди поздовжніх та кругових рухів матриці, на якій формувалося сопло.

Ділянки на зламі середніх частин стінок сопел, тобто у місцях, які не піддавались дії високої температури при використанні виробу за призначенням, як правило, рівномірно випалені на момент виготовлення самого сопла. Разом з тим, низка фрагментів на зламі триколірні, тобто сильніше випалені зовні, що цілком закономірно, та всередині, що для сопла з відносно вузьким каналом потребує пояснення. Не виключено, що у цьому випадку в момент випалювання гаряче повітря якимось чином спрямовували (продували?) через канал сопла. Можливо, у гончарному горні виріб розташовували у вертикальному положенні над продухою.

Цікаві спостереження можна зробити, аналізуючи фрагменти ошлакованих кінців сопел. Найцінніший у цьому значенні фрагмент передньої частини сопла завдовжки 9,5 см і з діаметром 4,5 см. З одного боку він має чітко виражену поздовжню тріщину, яка утворилась під дією високої температури на місці з'єднання країв заготовки сопла, що обгорталась навколо матриці при його виготовленні. Ця ознака дозволяє реконструювати технологію формування сопел з глиняного тіста. З іншого боку передньої частини цього фрагмента сопла збереглась частина стінки горна, яка приварилась до нього у момент використання сопла. За цією ознакою можна встановити глибину вставляння сопла у горн — щонайменше 3,0 см.

Ще один фрагмент кінця сопла має сліди повторного використання. На ньому чітко видно, що після першого використання за призначенням кінець сопла зламався, очевидно, у момент його виймання зі стінки горна. Після цього сопло іще раз використовувалося для дуття повітря, внаслідок чого місце зламу вкрилось шаром шлаку.

Інформативним є також фрагмент ошлакованого кінця сопла, який на внутрішньому каналі з діаметром 2,2 см упродавж 5,0 см від кінця має суцільний шар запеченого шлаку завтовшки до 0,4 см, що після закінчення дуття витікав з горна через сопло. Це, по-перше, вказує на використання сопла саме у металургійному, а не у ковальському горні, а, по-друге, може свідчити про просторове положення цього сопла у момент його використання, а саме, про розміщення горна не в ямі, а на підвищенні.

Знайдена у споруді 2 колекція керамічних сопел для металургійного виробництва може бути датована XIV ст. За кількістю знайдених екземплярів у одному добре датованому об'єкті вона є унікальною. Безумовно, ці пам'ятки потребують повної публікації та відповідної наукової інтерпретації. Однак уже зараз можна говорити про високий рівень розвитку тогочасного волинського ремесла. Будівництво Любартом Луцького замку, що став символом величі Волині литовського періоду, хронологічно збігається з часом формування описаної колекції, виявленої за 8,0 км від нього.

А.О. Зубрицька, О.А. Коваль,
Є.М. Осадчій, В.І. Польгуй, А.В. Петраускас

РОБОТИ ЖИТОМИРСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

During 2007—2008, archaeological research were conducted in Korosten, Novohrad-Volynskyi and its region of Zhytomyr Oblast. In Korosten the excavations were carried out at a hill-fort 1 and at «posad» (trading quarter) of a hill-fort 3. In Novohrad-Volynskyi the works were concentrated at hill-fort of mentioned in chronicle Vozvyahel and its suburbs. Also the archaeological prospecting within the borders of Novohrad-Volynskyi Region was conducted.

Дослідження в м. Коростень. Протягом польового сезону 2008 р. було проведено невеликі за площею розкопки городища 1, на якому досліджувались нашарування берми 2, рову та посаду. Виявлено численний та різноманітний інвентар: поодинокі знахідки фрагментів ліпного посуду VI—VII ст., кераміки лукарайковецької культури та значну кількість гончарного посуду IX—X ст., кістки тварин, предмети побутового та господарського призначення, ремісничі знаряддя, елементи військового обладунку, зброї, прикраси та монети.

На бермі 2 впритул до розкопу 2001 р. було закладено розкоп 1 з метою вивчення системи оборонних споруд. Загальна площа дослідженої ділянки становить 20 м^2. Для вивчення стратиграфії в розкопі було залишено бровку, орієнтовану за лінією схід—захід. Виявлено сім основних шарів, які сформувалися впродовж існування городища та кілька об'єктів різної культурно-хронологічної належності.

Аналізуючи стратиграфічну ситуацію розкопу 1, можна зробити висновок, що майданчик, на якому збудовано берму 2, був природним утворенням, на користь чого свідчить горизонтальне залягання культурного шару, який у нижній частині містить знахідки доби бронзи — раннього залізного віку, а у верхній — знахідки, які репрезентують переддавньоруський та давньоруський часи.

Стовпові ями, зафіксовані в межах розкопу, слід відносити до давньоруського періоду. Їх наявність вказує на проведення будівельних та ремонтних робіт на городищі. Про пожежу на дитинці може свідчити дуже пропечений шар жорстви, в якому кераміка майже спеклася з гранітною крихтою. Є фрагменти ранньослов'янського і давньоруського посуду.

З метою з'ясування конструктивних особливостей оборонного рову городища впритул до східної стіни траншеї 2003 р., яка перерізала рів, закладено розкоп 1 завбільшки 4 х 6 м. Зафіксовано кілька стратиграфічних горизонтів заповнення об'єкта. Верхній шар лінзоподібної форми представлений однорідним темно-сірим супіском, який разом зі знахідками давньоруського часу містив окремі предмети сучасного та новітнього періодів. Вірогідно, він утворився внаслідок планування місцевості, під час якого було знівельовано западину рову. Нижче залягав горизонт, представлений тонкими замивними шарами сірого супіску та рожевої жорстви, що утворилися природнім шляхом після припинення функціонування рову внаслідок карального походу княгині Ольги. Нижній тонкий прошарок практично без знахідок, утворений темно-сірим супіском із рожевою жорствою, вочевидь був відкладений до знищення городища. Більшість знахідок (прикраси, монети, зброя, оздоблення ремінної гарнітури походять із другого горизонту).

При дослідженні частини посаду городища 1 у 2008 р. виявлено кілька побутових та господарських споруд IX — першої половини X ст. Переважну більшість верхніх нашарувань у межах розкопу знищено сучасним нівелюванням поверхні. Цікаві та численні знахідки зафіксовано пробним просіюванням ґрунту із грабіжницької ями на першому ескарпі та відвалів із розкопів попередніх років дослідження, що може свідчити про перспективність та важливість цих робіт.

Дослідження у Новоград-Волинському р-ні Житомирської обл. Вивчення літописного Возвягля, яке розпочали Б.А. Звіздецький і М.П. Кучера, після десятирічної перерви було продовжено у 2007—2008 рр. Протягом 2007 р. Житомирська археологічна експедиція працювала на дитинці Північного городища: було проведено зачистку відслонень природного та антропогенного походження в межах городища та прилеглої до нього площі, а також збори підйомного матеріалу на посаді та візуальне обстеження округи літописного Возвягля. Внаслідок археологічних досліджень було виявлено кілька господарчо-побутових будівель, отримано численний і різноманітний речовий матеріал, представлений побутовими речами, прикрасами, предметами ремісничо-господарського призначення і військового обладунку давньоруських дружинників. У ході обстежень досліджувалась двочастинна структура Північного городища зі складною комбінованою системою оборонних споруд, яка включала окремі в'їзди до дитинця та додатковий оборонний майданчик (барбакан), одно- та багаторядну систему валів і ровів, подвійну лінію ескарпів та виносне укріплення, що прикривали в'їзд до міста. В межах розкопу виявлено також декілька пізньосередньовічних християнських безінвентарних трупопокладень.

У польовому сезоні 2008 р. досліджувались городище літописного Возвягля, прилеглий до нього посад міста та найближча поселенська околиця. Проведено розкопки селища, розташованого впритул до посаду, а також обстеження археологічних пам'яток в межах району.

Тривали дослідження на майданчику дитинця Північного городища літописного Возвягля. Всього було розкрито площу майже 20 м^2. Виявлено залишки трьох пізньосередньовічних трупопокладень, які в цілому виконані в православних християнських традиціях, — безінвентарне поховання в ямі, орієнтоване головою на захід. Особливістю могил, виявлених у 2008 р., є нетрадиційне для православних поховань використання каменю (в ногах на підсипці та покладеного безпосередньо на обличчя покійника). Подібні способи використання каміння в могилах багато дослідників пов'язують із пережитками поховальних традицій західно-балтського племені ятвягів. Ще однією особливістю, відзначеною у сезоні 2007 р., є незвична поза померлого — із зігнутими в ліктях та піднятими до голови руками. Пальці щільно стиснуті в кулак, а щелепи зведені.

У межах розкопу 2008 р. виявлено декілька господарських споруд давньоруського часу, які можна датувати кінцем XII — першою половиною XIII ст. У їхньому заповненні виявлено численні знахідки предметів побуту (гончарна кераміка), ремісничі знаряддя (ножі, голки великого розміру) та прикраси (скляні браслети, бронзові бляшки).

Слід відзначити, що вздовж усієї площі розкопу 2008 р. зафіксовано шар перевідкладеного материкового лесоподібного суглинку. Його наявність є ще одним доказом того, що рів відділяє дитинець від додаткового захисного майданчика (барбакану) і підтверджує гіпотезу М.П. Кучери про те, що Північне городище (на відміну від Південного) має двочастинну структуру.

У сезоні 2008 р. було продовжено дослідження зовнішніх оборонних споруд Північного городища літописного Возвягля, а саме, насипного майданчика між центральним в'їздом до цього городища і стрімким обривом берега р. Случ. Пошуковим шурфом, закладеним у крайній південній точці майданчика, зафіксовано майже 2,0 м насипного ґрунту.

З метою вивчення наземних характеристик захисних споруд літописного Возвягля приватний підприємець О. Чубенко на замовлення ІА НАНУ здійснив аерофотозйомку городища і прилеглої території з висоти 200—300 м. У такий спосіб отримано ще один доказ для висунутого в 2007 р. припущення про штучний характер вказаного майданчика. Так, на знімку чітко видно, що перший зовнішній рів продовжується вздовж усієї деревно-земляної захисної конструкції, яка розташовувалась на насипному майданчику, аж до стрімкого берегового схилу. Крім того, перегляд знімків в інфрачервоному випромінюванні дозволив зафіксувати на розораних ділянках городів кілька плям, які за розмірами та округлою формою можна співвідносити із залишками розораних курганів. Для остаточної перевірки отриманих результатів необхідне проведення розкопок та шурфування.

Одним із напрямів польових досліджень, запланованих на 2008 р., було вивчення посаду Возвягля. Внаслідок візуального обстеження місцевості, зачистки природних відслонень та вибіркового шурфування встановлено, що площа посаду літописного Возвягля XII—XIII ст. за попередніми розрахунками може складати приблизно 60 га без урахування території, зайнятої об'їзною дорогою, та лежить на південь від дороги.

Обстежено найближчу прилеглу до городища територію, де на сьогодні виявлено 15 археологічних пам'яток — поселень відкритого типу,

переважна більшість з яких містить матеріали XII—XIII ст. Саме вони утворювали найближчу поселенську околицю міста. В межах госпдоговірної угоди ІА НАНУ проведено розкопки на одному із прилеглих до посаду поселень. Загальна обстежена площа становила близько 0,98 га. Після шурфування встановлено ділянку розповсюдження культурного шару і повністю її досліджено. Суцільна розкрита площа склала 4 400 м^2. Виявлено 27 об'єктів. Ті з них, які мають достатньо репрезентативний набір знахідок для визначення культурно-хронологічної належності, можна віднести до ранньозалізного віку (кілька господарських ям милоградської культури) та давньоруського часу XII—XIII ст. (господарські ями).

Розпочато проведення археологічних розвідок в межах Новоград-Волинського р-ну. Виявлено нові поселення, датовані від доби бронзи — раннього залізного віку до періоду пізнього середньовіччя. Відкрито і обстежено городище мисового типу з двома лініями валів та ровів XII—XIII ст. у с. Городище. Знято його напівінструментальний план та проведено шурфування дитинця. Можливо, саме на цьому місці, виходячи із характеристик речового матеріалу і оборонних споруд, у давньоруський час було зведено укріплення. Також можна стверджувати, що городище, розташоване на протилежному правому березі р. Церем, зважаючи на його розміри, конфігурацію та насиченість культурними рештками, датується раннім залізним віком, що припускав і М.П. Кучера.

Окрім розвідок та розкопок, проведено ознайомлення і, за можливості, фіксацію археологічних матеріалів, які зберігаються у шкільних музеях та приватних колекціях. Найважливішими результатами можна вважати фотофіксацію колекції шкільного музею в с. Киянка, в якій представлено матеріали зруйнованого господарською діяльністю могильника культури кулястих амфор. Слід також відзначити матеріали із приватного зібрання Г.Б. Чапліна, в якому представлено знахідки фібул та монет пізньоримської доби, що виразно засвідчують поселенський характер пам'яток, з яких вони походять, виявлених за десятки кілометрів на північ від відомих сьогодні. Візуальне обстеження територій, на яких було знайдено фібули IV ст., дозволило виявити ліпний та гончарний посуд черняхівської культури поблизу с. Гульськ Новоград-Волинського р-ну.

Підводячи підсумки, можна сказати, що 20 років досліджень літописного Возвягля та його околиць вимальовують нові наукові проблеми: місцезнаходження та характер поселенських пам'яток римського періоду в північній частині досліджуваного району, звідки походять знахідки монет; подальша доля населення Возвягля в XI ст. і локалізація пам'яток навколо міста в XIV ст.; етнічні, соціальні або культові чинники, які спричинили характер незвичного поховального обряду на Північному городищі та багато іншого. Подальші дослідження можуть надати можливість знайти відповіді на поставлені запитання.

А.М. Ибрагимова, Т.Ш. Бекиров

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В САЛАЧИКЕ В 2008 г.

The paper presents a short description of a new architectural and archaeological complex Zincirli medrese situated in the suburbs of Bakhchisaray discovered in 2008. It was a bath-house of two parts containing 10 rooms (5 in the women's part and 5 in the men's one), and a kulkhan (a heating system). The structure existed from the middle of the 15th c. to the end of the 18th c.

В августе 2008 г. Бахчисарайской археологической экспедицией были продолжены раскопки местности Салачик на окраине г. Бахчисарай. Исследовался архитектурно-археологический комплекс Зынджырлы-медресе, состоявший из Дюрбе хана Хаджи-Герая, Зынджырлы-медресе, мечети и мусульманского кладбища. Работы осуществляются с 2005 г. в рамках сотрудничества между Украиной и Турецкой Республикой в области культуры по проекту реставрации памятников Зынджирлы медресе и Дюрбе хана Хаджи Герая для последующего музейного использования. После необходимых консультаций и адаптации проекта к требованиям Украины в 2006 г. на территории архитектурного комплекса возобновились работы в соответствии с Договором от 18 декабря 2006 г. между БГИКЗ и СП «УСРА» при финансовой поддержке Турецкого управления сотрудничества и развития.

При проведении благоустройства территории комплекса в июне 2008 г. с западной стороны медресе был разобран хозяйственный корпус. На образовавшейся площади заложили раскоп общей площадью 2500 м^2. В ходе понижения культурного слоя к западу от медресе на расстоянии 12 м от юго-западного угла медресе и в 8 м от северо-западного угла выявлены остатки хамама XV в., часть двора и колодец.

Здание хамама (рис. 1), прямоугольное в плане, длиной 30 м и шириной 25 м состояло из 11 помещений. Оно включает два изолированных отделения (мужское и женское), в каждом из которых по пять помещений и помещение кюльхана — отопительной системы (помещение В), общей для всего сооружения. Мужское отделение состоит из сауны[1] (помещение А1), комнаты для омовений (А2), туалета (А3), зала отдыха (А4) и прихожей (А5). Женское отделение состоит из сауны (помещение Б1), комнаты для омовений (Б2), туалета (Б3), зала отдыха (Б4) и прихожей (Б5).

Сауна А1 — представляет собой квадратное в плане помещение размерами 5,4 × 5,4 м, высота стен от 2,0 до 2,4 м. Стены сложены из отесанных плит известняка (0,4 × 0,6 м) на глинисто-известковом растворе, в некоторых местах на стенах сохранилась гидростойкая штукатурка — хорасан. Она состоит из раствора гашеной выдержанной несколько лет извести с примесью песка, мелко растертой керамики и белой глины. В верхней части стен на высоте 1,8 м от пола горизонтально проложены керамические трубы в два ряда для подачи горячей и холодной воды к раковинам для омовений. Дверной проем находится в южной стене помещения, его ширина 0,8 м, высота от 0,6 м до 2,0 м. Он был выложен из плотно пригнанных плит известняка размерами 0,6 × 0,8 м, стена между помещениями сауны и комнаты для омовений двухпанцирная, шириной 1,5 м, внутри между кладками — забутовка. Для определения последовательности сооружения кладок углы помещения были расчищены от штукатурки. В северо-восточном, юго-восточном и северо-западном углах сохранились перевязи кладок стен, из чего следует, что все стены сауны первоначальны. Полы в помещении сауны выложены плитами известняка неправильной формы 0,8 × 0,6 × 0,3 м. Пол в некоторых местах просел, так как под каменным полом на-

[1] Описание помещения дается в соответсвии с порядком их исследований — с севера на юг.

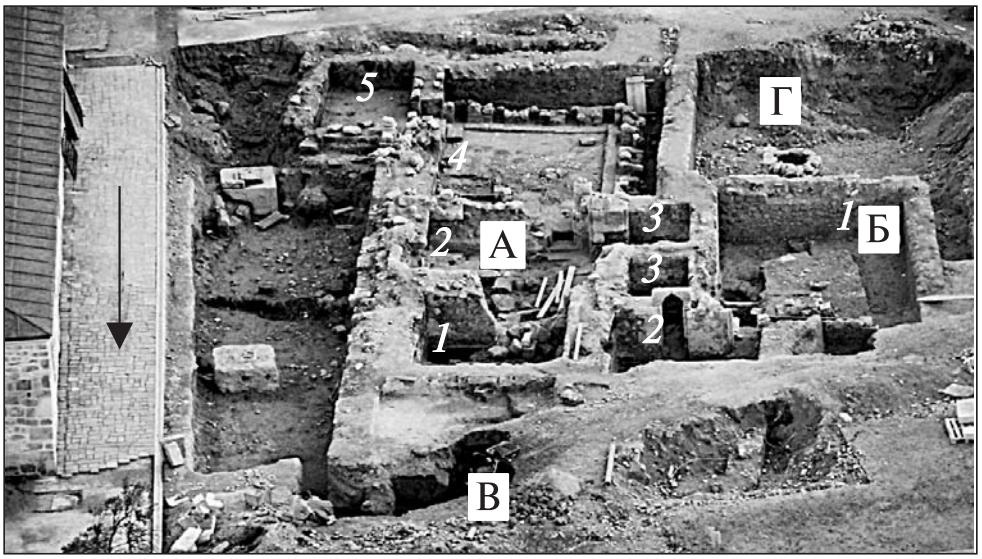

Рис. 1. Хамам XV в. План раскопа. Помещения в мужской части: А1 — сауна, А2 — комната для омовений, А3 — туалет, А4 — зал отдыха, А5 — прихожая. Помещения в женской части: Б1 — сауна, Б2 — комната для омовений, Б3 — туалет, Б4 — зал отдыха, Б5 — прихожая, В — кюльхан; Г — колодец

ходится помещение гипокауста для подпольного отопления хамама. Высота стен гипокауста 1 м, выложены они из пиленых хорошо обтесанных плит известняка размером 1,0 × 0,8 × 0,3 м. Из пространства гипокауста горячий воздух выходил по керамическим трубам, расположенным вертикально внутри стен бани, стенки труб внутри закопченные. В силу таких конструктивных особенностей полы и стены в бане были всегда горячими.

Комната для омовений А2 — аналогична по размерам предыдущему помещению. Северная, южная и восточная стены — 5,4 м, западная частично разрушена, но хорошо прослеживается дверной проем в помещение туалета. Высота стен 2 м. Техника кладки аналогична стенам сауны. Таким же образом сложены стены помещения *туалета* размерами 2,8 × 1,8 м. В южной стене находится дверной проем в *зал отдыха* А4 размерами 8 × 8 м. Высота стен, сложенных из плит известняка, до 2,4 м. Пол вымощен такими же плитами. В центре зала расположено основание фонтана в виде круглой известняковой плиты 0,6 м диаметром с керамической трубой внутри 0,05 см в сечении. Вдоль южной и западной стен зала находятся кладки из плит известняка высотой 0,4 м, на которые обычно настилали дубовые доски, образовывающие лежанки для отдыха. В северо-восточном углу помещения раскрыто каменное сооружение в виде стола для массажа размерами 1,5 × 1,5 м, плиты хорошо отполированы, материал — мраморовидный известняк. В восточной стене зала, в центральной части, обнаружена керамическая труба от пристенного фонтана. В южной части восточной стены расположен дверной проем шириной 1,5 м, высота стен 1,0 м, порог входа на одну ступень выше уровня пола. *Прихожая* А5 размерами 3,0 × 2,5 м также была снабжена фонтаном. Он был расположен в северной стене рядом с дверным проемом. Внутри северной стены прихожей проложена керамическая труба, подающая воду ко всем фонтанам.

По такому же принципу обустроена женская половина бани. Сауна Б1 находится возле кюльхана, за ней следует помещение Б2 — комната для омовений, далее помещение туалета Б3 размерами 2,4 × 1,9 м. Сохранился дверной проем в виде арки, соединяющий его с помещением Б2, рядом находится еще один дверной проем, ведущий в зал отдыха Б4 (8 × 8 м). В этой же стене находился дверной проем в прихожую Б5. В зале отдыха в центральной части находится основание от фонтана, у восточной стены расположена чаша от фонтана из белого мрамора в сечении 0,8 м и высотой 0,4 м, на гранях стенок орнамент в виде цветка лотоса. Из прихожей бани был выход на улицу с северной стороны квартала.

С северной стороны хамама расположен *кюльхан* В размерами 5,4 × 5,4 м, топка очага находится в центре помещения и представляет собой арочный проем шириной 2,0 м и высотой 2,5 м, верхняя часть арки разрушена, блоки арки находились в заполнении оча-

га. Блоки известняка, размерами 0,6 × 0,4 × 0,2 м, хорошо обработаны и плотно подогнаны, сложены на гидростойком растворе. Из пространства топки в южном и юго-западном направлении расположены по два воздуховода 0,5 м в сечении. Стенки каналов выложены известняком на керамическом огнеупорном растворе. Через каналы горячий воздух из топки печи проходил под каменные полы хамама и выходил в вертикальные керамические трубы, расположенные в стенах, нагревая все тело хамама. Однажды растопив очаг кюльхана и разогрев все помещения, огонь в печи поддерживался небольшим количеством дров и не угасал на протяжении столетий, пока функционировал хамам.

Заполнение комплекса представлено фрагментами средневековой керамики XV—XVIII вв. Преобладает строительная керамика (плинфа, черепица, трубы). Встречается кухонная и столовая посуда, художественная керамика Турции (Изник и Кютахья), китайский фарфор. По серебряным монетам Крымского ханства объект датируется серединой XV — концом XVIII вв.

А.М. Ібрагімова, Н.О. Гаврилюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЮРБЕ ХАНА ХАДЖІ ГЕРАЯ У 2008 р.

The paper is devoted to the research of shrine of Khan Haci Giray. 18 burials which were made from 1466 to 1551 have been studied. The wooden tombs were covered with the rich palls (velvet with gilded silver threads), and the buried were wrapped in the silk shrouds. This shrine in Dürbe is probably a single Khans' burial in the Crimea which has not been robbed.

Під час охоронно-археологічних досліджень перед проведенням реставраційних робіт для реконструкції Зинджирли-медресе XV ст., розташованого на околиці м. Бахчисарая в уроч. Кирк-Єр, необхідно було потрапити до склепу, який є частиною поховально-поминального комплексу, відомого в літературі як Дюрбе хана Хаджи Герая. Усипальницю побудував перший правитель Кримського ханства Хаджи Герай, де і був похований у 1466 р. Пізніше його син Менглі Герай I над цією усипальницею побудував дюрбе — наземний поминальний комплекс, який зводиться, як правило, над могилами знатних воїнів або видатних правителів — газі. У 1515 р. хана Менглі Герая теж було поховано в Дюрбе. Вважалося, що крім цих ханів, у Дюрбе хана Хаджі Герая поховано ще двох ханів із династії Гераїв — засновників Кримського ханства.

Вже за Манглі I Герая кримські хани проводили незалежну від Золотої Орди політику. Складається враження, що комплекс XV ст. Зинджирли медресе, до якого входить, крім медресе, мечеть, лазня, Дюрбе хана Хаджи Герая, кладовище і, можливо, палац перших ханів, є матеріальним свідченням існування вже незалежного від Золотої Орди і ще незалежного від Османської імперії Кримського ханства.

Археологічні дослідження Дюрбе хана Хаджі Герая почалися у 2003 р. (рис. 1), їх результатом було виявлення входу до склепу. Однак подальші дослідження об'єкту стали можливими лише у 2007 р. перед проведенням реставраторами гідроізоляційних робіт по зовнішньому периметру Дюрбе. Було закладено стрічкову траншею по периметру споруди і виявлено не тільки вхід до склепу, але й залишки центрального входу у портал Дюрбе хана Хаджі Герая та кладок стін попереднього періоду перед порталом споруди. Було проведено також дослідження ділянки між Дюрбе хана Хаджі Герая і Зинджирли-медресе та виявлено залишки мусульманського цвинтаря.

При реставраційних роботах зафіксовано певні ознаки руйнації пам'ятки: після землетрусів у XVII ст. та у 1927 р. через купол, стіни і, як потім з'ясувалось, підлогу склепу проходить глибока тріщина, яка загрожувала розвалом споруди. Західна частина Дюрбе помітно перекошена на 3° від вертикалі. Спостереження за станом підлоги усипальниці свідчать, що вона неодноразово підтоплювалась підземними водами. Інтенсивні будівельні роботи та загроза затоплення дощовими й підземними водами стали однією з причин археологічних досліджень у 2008 р. безпосередньо у склепі.

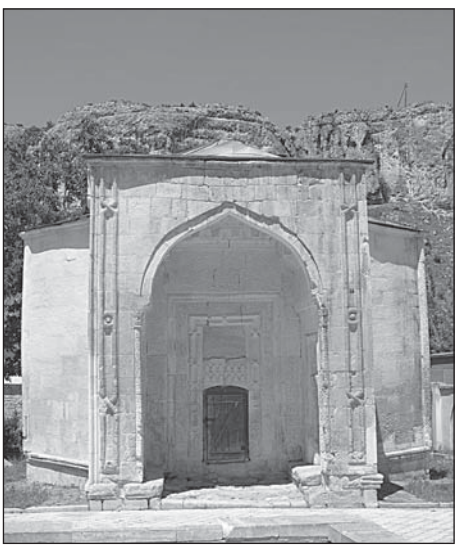

Рис. 1. Дюрбе хана Хаджі Герая

Рис. 2. Усипальниця хана Хаджі Герая

Рис. 3. Тканина покрову домовини поховання 2

Рис. 4. Тканина савану

Вхід до склепу являв собою аркову споруду заввишки 1,3 м. За аркою розташовувався короткий дромос на ширину стіни Дюрбе (1,95 м). Сам склеп являв собою прямокутник (майже квадрат) 5,4 × 5,6 м, вписаний у восьмикутник. Вхід до нього був у східній частині восьмикутника, вхід до Дюрбе (на другий поверх споруди) — у південній. По кутах квадрата розміщувалися складнопрофільовані ніші, в яких не було поховань. Споруда мала купольний дах із радіусом 2 м на висоті 2 м від підлоги. Найбільша висота склепу в центральній частині 2,7 м.

У склепі виявлено 18 практично не порушених поховань (рис. 2), здійснених за мусульманським обрядом для газі. Небіжчики, загорнені в савани, поховані у дерев'яних домовинах випростано на спині головою на південний захід, на Киблу. На деяких домовинах (поховання 2, 8, 16, 14) збереглися покривала з коштовних тканин з розкішними орнаментами, тканими срібною ниткою з позолотою (рис. 3), які кріпилися до віка домовин фігурними металевими пластинами. В деяких похованнях збереглися шовкові тканини від саванів (рис. 4). Окремі поховані були прикриті товстими ковдрами або мали подушки, заповнені ворсом та невеликими клаптиками тканин. Домовина поховання 4 (порушене сміттям, що насипалось з верхнього поверху) була прикрашена дошками з різьбленим орнаментом. Поховання безінвентарні, але в подушці похованого 8 знайдено срібну монету Менглі I Герая. У похованні 18 знайдено дерев'яні основи для ґудзиків.

Збереженість знахідок з органіки значною мірою визначається кліматичними і фізико-хімічними характеристиками навколишнього середовища. Показники в усипальниці на момент її відкриття: температура повітря 15 °С, відносна вологість 88 %. У цих умовах антропологічний матеріал, деревина, тканини, чорний метал, цегла підлоги були у поганому стані. Тому було вжито заходів для збереження знахідок. За короткий час відремонтовано шість приміщень, відведених під Лабораторію археологічних досліджень при БДІКЗ (замурова-

но вікна, встановлено кондиціонери). У трьох приміщеннях, відведених для збереження знахідок, створені умови, аналогічні умовам склепу. Туди було перенесено органічні знахідки — тканини, шкіру, деревину (перенесення здійснювалося у вечірній час). Реставратор тканин Національного заповідника Києво-Печерська Лавра В.В. Назар провів первинні заходи для збереження і консервації тканин. По завершенні консервації тканин планується їх подальша реставрація і перетворення на музейні експонати.

Зіставлення результатів археологічних досліджень з даними письмових джерел дозволяє стверджувати, що в усипальниці поховані представники родини Гераїв з їхніми сім'ями (серед похованих, крім чоловіків, жінки й діти). Усипальницю використовували щонайменше 50 років після поховання хана Хаджі Герая. Докладніше про родинні зв'язки можна буде дізнатися після отримання результатів антропологічного та ДНК-аналізів, проби для яких відібрано.

Із сезоном 2008 р. закінчився перший, найвідповідальніший, археологічний етап дослідження цієї унікальної пам'ятки пізнього середньовіччя. Подальші дослідження мають проходити у декількох напрямах і нададуть значну і важливу інформацію про побут і вірування населення Криму в цей період.

Г.Ю. Івакін, В.І. Баранов, О.В. Оногда

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОГО КИЇВСЬКОГО АРСЕНАЛУ

The paper presents the results of archaeological works on the territory of Old Arsenal in Kyiv in 2008, namely of the research of fortifications of the Old Pechersk Fortress.

Широкі археологічні дослідження Старого Арсеналу розпочато 2005 р. вивченням об'єктів на території внутрішнього подвір'я корпусу, 2006 р. — ділянок всередині корпусу, 2007 р. — підвальних приміщень, прилеглих до будівлі ділянок та частково внутрішнього подвір'я.

У 2008 р. дослідження було продовжено, переважно методом наукового нагляду, та зосереджено на фіксації конструктивних особливостей деяких оборонних споруд фортеці, які неодноразово змінювали своє призначення, перебудовувались, зносились, знищувались пожежами тощо. Також тривали візуальне обстеження території пам'ятки (загальна площа близько 9,8 га), збір підйомного матеріалу та вивчення мікрорельєфу.

Археологічні дослідження та нагляд у 2008 р. проведено на шести ділянках комплексу (рис. 1, *5*): 1) ділянка з фрагментом фортифікаційного валу Успенського бастіону Києво-Печерської фортеці XVIII ст.; 2) ділянка з равеліном Києво-Печерської фортеці; 3) ділянки траншей із зовнішнього боку вздовж західного крила головного корпусу Старого Арсеналу (4 та 5, за загальною польовою нумерацією); 4) ділянка з підземною мурованою спорудою поблизу центральної частини Успенського бастіону; 5) траншея 6 на захід від фортечного валу, що поєднує Успенський і Петрівський бастіони, в якій виявлено залишки підземної споруди — патерни-сортії; 6) траншея 7 у північно-західному кутку подвір'я корпусу.

Обстежений у 2008 р. фрагмент ***валу Успенського бастіону*** був пошкоджений під час будівельно-планувальних робіт та демонтажу споруд у XX ст. Реконструкція валу провадилась на двох ділянках: вздовж східного схилу його північної частини та у західному виступі в місці пониження (район проїзду до будівель часів існування військового підприємства). Довжина реконструйованого східного схилу оборонного валу становила близько 100 м (рис. 1, *1, 2*). Будівельних конструкцій в тілі валу не виявлено. У вертикальних зрізах фіксувався малопотужний гумусований шар (глибина до 0,2 м від поверхні валу), що поступово переходив у однорідний лесоподібний жовтий суглинок.

На ділянці західного виступу валу Успенського бастіону провадилось досипання наявного пониження. В місцях вертикальних зрізів на цій ділянці простежувалася значна змішаність шарів жовтого та гумусованого суглинку, що свідчить про неодноразові попередні втручання у конструкцію пам'ятки під час проведення будівельних та земляних робіт протягом другої половини XX ст.

Нагляд за земляними роботами на території відновлення ***равеліну*** між Петрівським і Успенським бастіонами Києво-Печерської фортеці проводився у травні—липні (рис. 1, *3*). Уздовж північно-західної та південно-західної сторін трикутного плато (площа близько 1440 м^2) ґрунт виймався смугою до 10 м завширшки на глибину від 2 до 4 м. У цілому ґрунтова конструкція равеліну складалася з однорідного світлого сіро-жовтого лесоподібного суглинку. Археологічних об'єктів та культурних нашарувань на ділянці не зафіксовано, хоча під час нагляду зібрано поодинокі фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 1, *6 е—ж, і*). Знайдено також валикоподібне сплощене вінце горщика XIV—XV ст., що має борозенку по внутрішньому краю (рис. 1, *6 з*). У західній частині плато на глибині близько 2 м зафіксовано фрагменти фаянсового посуду та сміття XX ст., а також

1

2

3

4

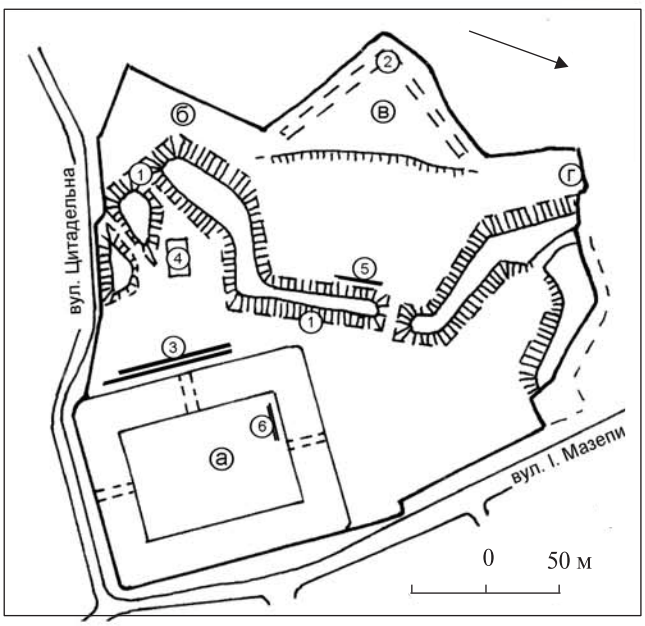

5

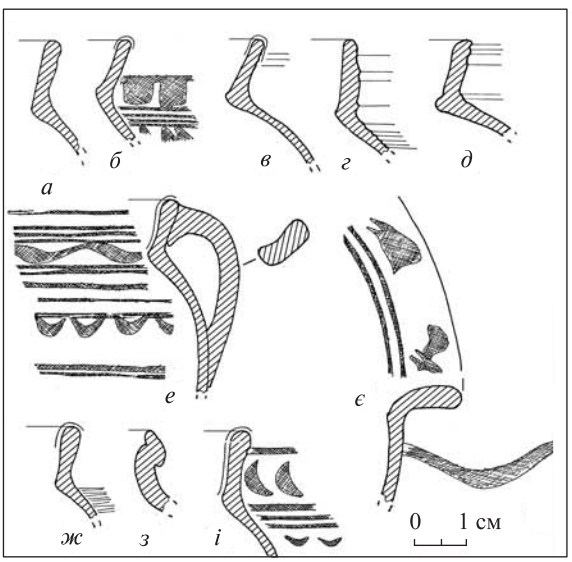

6

Рис. 1. Старий Арсенал: *1, 2* — ліва частина фортифікаційного валу Успенського бастіону Старої Печерської фортеці в процесі реконструкції; *3* — равелін Старої Печерської фортеці, сучасний вигляд; *4* — траншея 5, яма 2, загальний вигляд; *5* — ситуаційний план території комплексу Мистецький Арсенал та ділянки археологічних досліджень (а — корпус Старого Арсеналу, б — Успенський бастіон, в — равелін, г — Петрівський бастіон Старої Печерської фортеці; 1 — ділянки фортифікаційного валу, реконструйовані у 2008 р., 2 — ділянка реконструкції равеліну, 3 — траншеї 4 та 5, 4 — підземна споруда, 5 — траншея 6 із патерною-сортією 2, 6 — траншея 7); 6 — фрагменти керамічних виробів XIV—XIX ст.

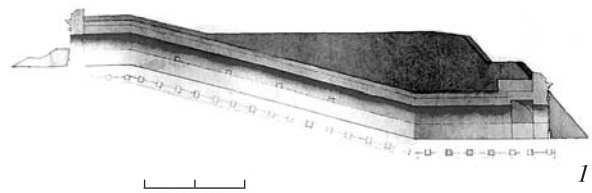

1

2

3

Рис. 2. Патерна 2: *1* — розріз на кресленні 1787 р.; *2, 3* — вигляд споруди під час досліджень 2008 р.

шлаку і відходів металургійного виробництва цього ж часу. Отже, основне тіло равеліну та інші його споруди були повністю сплановані під час численних робіт XX ст.

Нагляд за траншеями для опор баштового крану (4 та 5) розпочато у червні. ***Траншея 4*** розташовувалася вздовж зовнішньої стіни західного крила головного корпусу на відстані 7 м від нього. Її довжина 96,5 м, ширина 3 м, глибина 1,8—2,2 м. Давні культурні нашарування відсутні. На глибині 0,9—1,2 м від рівня сучасної поверхні залягав шар однорідного лесоподібного суглинку (материк), подекуди перерізаний пізніми перекопами. На деяких ділянках на глибині 0,7—0,9 м простежувались фрагменти бруківки, яку попередньо можна датувати XIX ст. У північній частині західної стінки траншеї зафіксовано пізню яму (1), яка мала ширину 4,8 м та фіксувалась з глибини 0,8—0,9 м до 1,8 м. Її заповнення складалося з прошарків суглинку різного ступеня гумусованості зі значною кількістю будівельного сміття. В ньому знайдено кілька дрібних фрагментів кухонного посуду (рис. 1, *6 а—д*), печних кахлів та скляних гутних виробів XVIII—XIX ст. У західній стінці траншеї зафіксовано ще одну пізню яму (2) завширшки близько 1,5 м і завглибшки 2 м. Заповнення ями — темно-сірий гумусований ґрунт. Археологічні матеріали відсутні.

Траншея 5 розташовувалась паралельно, за 4,0 м на захід від траншеї 4. Розміри її 77 × 4 м, глибина від 1,8 до 2,2 м. Стратиграфічна ситуація тут аналогічна попередній траншеї. У східній стінці під горизонтом XX ст. зафіксовано яму (1) завширшки приблизно 2,0 м, простежену до глибини 2,0 м. Заповнення ями — сірожовтий щільний суглинок, пухкіший і темніший у центральній частині, з будівельним сміттям, шматками деревини та уламками цегли XIX — першої половини XX ст. Навпроти цього об'єкта, у західній стінці траншеї, зафіксовано яму (2). Ширина її 4,5 м, глибина до 1,8—2 м. Яма 2, ймовірно, була частиною одного великого пізнього об'єкта (разом із ямою 1 траншеї 4 та ямою 1 траншеї 5). У її верхній частині фіксувалися дві смуги досить великих каменів (бруківка?). Заповнення ями — сірожовтий суглинок потужністю 0,3—0,7 м зі шматками цегли та сміття. Нижче від нього простежувався шар вапна із запливами жовтого суглинку (рис. 1, *4*). Ще одна яма (3) зафіксована за 2,5 м на південь від ями 2 на глибині близько 1,1 м. На відміну від попередньої вона залягала нижче, ніж горизонт XIX—XX ст., і не перерізала його. Ширина ями 3,0—4,0 м, глибина 2,1 м. Заповнення — сіро-жовтий суглинок із незначною кількістю шматків цегли та дрібного сміття із вкрапленнями вапняку. Археологічні матеріали в ямах 1—3 траншеї 5 відсутні.

У липні здійснено спелео-археологічне обстеження мурованої ***підземної споруди*** поблизу центральної частини Успенського бастіону Києво-Печерської фортеці. Спираючись на плани XVIII—XIX ст., цей об'єкт був спочатку співвіднесений із «пороховим льохом». Однак конструктивні особливості, характер мурування та специфіка цегли дали підстави визначити цю споруду як промисловий об'єкт, збудований за два етапи протягом першої та другої половини XX ст. На жаль, згаданого порохового льоху фортеці XVIII ст. зазначений об'єкт не стосується.

Наприкінці вересня розпочато нагляд за ***траншеєю 6***, що проходила вздовж західного схилу північної частини валу Успенського бастіону на відстані близько 6 м від нього. Довжина траншеї 32,0 м, ширина 1,0 м, глибина 1,80—2,20 м. У її південній частині зафіксовано залишки архітектурної споруди кінця XVIII ст. — патерни-сортії 2 (рис. 2). Споруда являла собою мурована з цегли склепінчасту

підземну галерею, прокладену під насипом тенального валу, що проходив із зовнішнього боку основного фортечного укріплення. В плані галерея мала зигзагоподібну конфігурацію із заокругленими кутами і починалася з лінії зовнішнього (західного) боку тенального валу. Вхід до підземної споруди мав вигляд ретельно оздобленого цегляного порталу. Траса галереї на довжину 3,0 м від входу йшла у східному напрямку. Далі вона поступово повертала на південь і продовжувалась уздовж насипу на 15,0 м. Після того галерея мала ще один поворот на схід і за 3,0 м виходила на ділянку, розташовану навпроти входу до патерни-сортії 1 в основному валі фортеці. Ширина і висота галереї у вцілілих місцях становить близько 2 м. Її стіни та склепіння викладені з різноякісної цегли другої половини XVIII ст. на міцному вапняному розчині та потиньковані. Цегла має розміри 25—28 × 12—14 × 5—7 см. Мурування стін галереї виконано на потужній вапняній заливці, а її підлогу облаштовано на висоті до 30—40 см над рівнем заливки. Підлога, ймовірно, мала характер дощаного покриття, закріпленого на поперечних дерев'яних балках, встановлених у спеціальних пазах стін галереї. На центральній ділянці траси (між поворотами) патерна поволі понижується у напрямку південь—північ (загальний перепад висот становить близько 2,0 м).

За архітектурно-планувальними ознаками та місцем розташування цю споруду визначено як залишки фортифікаційно-комунікаційного підземного ходу (патерни або сортії), що призначався (у комплексі з сортією 1) для сполучення між внутрішнім простором фортеці та равеліном, розташованим між Успенським та Петрівським бастіонами. Очевидно, що цей об'єкт можна ототожнити із кам'яною сортією в «теналі між Успенським та Петрівським бастіонами», збудованою у 1786 р. (за О.В. Сіткарьовою). У всякому разі, патерна-сортія 2 є на кресленнях 1787 р. (рис. 2, *1*). Архітектурно-археологічні дані (характер кладки, параметри цегли, конфігурація підземелля) на суперечать наведеному датуванню споруди.

У жовтні проведено нагляд за дренажною ***траншеєю 7***, що розташовувалась у північно-західному кутку внутрішнього подвір'я корпусу Арсеналу. Цю траншею закладено вздовж внутрішньої стіни північного крила корпусу на відстані 0,65—0,90 м від неї. Довжина траншеї близько 30,0 м, ширина 1,0 м, глибина 1,20 м. У стінках траншеї зафіксовано метровий шар будівельного сміття, під яким розташовувався чорно-коричневий гумусований шар завтовшки 0,20 м, в якому знайдено фрагмент вінця горщика XVIII ст. із защипами по верхньому краю та ребром на внутрішній поверхні. Археологічних об'єктів та культурних нашарувань не зафіксовано. Але варто зауважити, що траншея 7 за глибиною не дійшла до рівня материкового лесу.

Таким чином, дослідження 2008 р. дозволили з'ясувати історико-топографічні та стратиграфічні нюанси деяких об'єктів (ділянок) Києво-Печерської фортеці. Так, встановлено, що впродовж XIX—XX ст. вали Успенського бастіону неодноразово ремонтувалися, внаслідок чого вони значною мірою втратили свою автентичність. Равелін був майже зруйнований, найімовірніше після Другої світової війни. Найцікавішим об'єктом обстеженої фортифікаційної системи є залишки підземної споруди в межах тенального укріплення між Успенським і Петрівським бастіонами — патерни-сортії 2. Цей об'єкт потребує детального вивчення, консервації та музеєфікації як один з важливих елементів оборонних споруд Києво-Печерської фортеці початку XVIII ст. Археологічний нагляд за будівельно-реставраційними роботами на території комплексу Мистецький Арсенал триває.

Г.Ю. Івакін, О.М. Іоаннісян, Д.Д. Йолшин, П.Л. Зиков, Ю.В. Лукомський

РОБОТИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ДЕСЯТИННІЙ ЦЕРКВІ 2008 р.[1]

The paper presents a short description of results of the architectural and archaeological research of Desyatynna Church remains in 2008. The main works concentrated on the area of apses and the outer wall of the northern gallery. The character of the latter showed its identity to the materials from the southern gallery.

У 2008 р. під час дослідження решток фундаментів Десятинної церкви X ст. проводились роботи на трьох розкопах із загальною площею близько 350 м^2.

Розкоп I (160 м^2) охопив усю площу вівтарної частини храму. В процесі вибирання засипів попередніх розкопок на цій ділянці (1908—1909 рр.) виявлено значну кількість залишків фресок, зокрема фрагменти орнаментів і святого лика, невеликий залізний хрест з черешком та розширеними кінцями.

Досліджено сліди конструкцій, що збереглися в підошві фундаментів, фрагменти мурування підвалин та заливки розчином дерев'яних субструкцій (майже весь масив фундаментного мурування був вибраний ще у XVII ст.). Це дало змогу детально реконструювати досить неординарний процес закладання фундаментів на цій частині храму X ст. Унікальним є спосіб облаштування загального великого котловану прямокутних обрисів, площа якого значно перевищує площу самих апсид. На дно котловану по всій ділянці поклали субструкції з двох ярусів дерев'яних брусів, які були розташовані перпендикулярно (навхрест) по осях храму (нижній ярус по осі захід—схід) і закріплені вертикальними кілками, вбитими у материковий ґрунт. Субструкції були засипані шаром щебеню залізистого пісковику та залиті білим вапняним розчином без домішки цем'янки. У шарі щебеню траплялися також уламки червоного кварциту, а в розчині — іноді уламки плінфи. На вапняну стяжку були вкладені кладки напівкіл фундаментів апсид, від яких на сьогодні лишилося лише декілька плям рожевого вапняково-цем'янкового розчину та кілька фрагментів блоків кварцитів *in situ* (рис. 1). Дослідження послідовності побудови цих конструкцій дає підстави стверджувати, що цей незвичний для практики візантійської (та пізніше давньоруської) технологічний спосіб будівельники спланували заздалегідь.

Дещо інший характер мала конструкція фундаментів під південною апсидою. У південно-східному куті розкопу I виявлено раніше невідомий фрагмент кладки з блоків кварцитів (рис. 2). Аналогічний фрагмент кладки було знайдено у 1908 р. (повторно зафіксований 2006 р.) у внутрішньому просторі південної апсиди. Є підстави вважати, що на всій площі південної апсиди над дерев'яними субструкціями

Рис. 1. Десятинна церква. Загальний вигляд слідів платформи на місці північної і частини центральної апсид

[1] Повідомлення написане в межах спільного проекту НАНУ—РГНФ «Десятинна церква — перша пам'ятка кам'яного зодчества Давньої Русі: історія, архітектура, археологія» № 07-01-91108а-26-07/Укр.

розміщувалася суцільна прямокутна платформа з трьох шарів блоків кварцитів, вирівняна зверху заливкою вапнякового розчину, а фундаменти самої апсиди зводили вже на поверхні цієї платформи. Вірогідно, такі заходи зміцнення основи цієї апсиди були пов'язані з тим, що будівельники церкви натрапили на велику та глибоку камеру безпосередньо під південною апсидою («будинок варягів» або поховальна камера 109 за каталогом М.К. Каргера). Досліджено заповнення пазухи між південною апсидою і південною стінкою котловану, яка представлена дуже гумусованим ґрунтом (культурний шар, перевідкладений у процесі будівництва церкви в X ст.). У заповненні траплялися дрібні фрагменти кісток та кераміки, обпаленої глини, відщепи кварциту, шматки плінфи, фрагмент скляного витого браслета синього кольору. Пазуха котловану засипалася за два етапи. Вони розділені будівельним горизонтом із плямами цем'янкового розчину, великими сколами кварциту та залізистого пісковику.

На материку розчищено залишки південно-східного і північно-західного кутів зрубу згаданої камери, зафіксовано межі його котловану (рис. 3). Стратиграфічні спостереження дають підстави стверджувати, що в процесі зведення храму наприкінці X ст. зруб було повністю розібрано, а його заповнення вибрано до самого дна на всій площі.

Тривали дослідження центральної частини храму на площі 110 м^2. Розпочато дослідження ділянки, що розкопувалась у 1908—1912 і 1938—1939 рр. Вивчено залишки підвалин церкви 1842 р. Зафіксовано невеликі ділянки широких фундаментних стрічок від північно-східного стовпа до підвалин північної і східної стін храму, а також круглі ями від будівельного риштування першої половини XIX ст. При влаштуванні стрічок нових фундаментів XIX ст. були знищені підвалини та фундаментні рови давньої Десятинної церкви X ст., а також ділянки культурного шару IX—X ст., який передував спорудженню храму. Під підошвою східної стрічки виявлено залишки підошви фундаментних стрічок під північно-західним підкупольним стовпом церкви X ст. На материку простежено сліди дерев'яних субструкцій давніх підвалин. Особливо важливою є фіксація того факту, що субструкції у повздовжній фундаментній стрічці (вісь захід—схід) були закладені спочатку, а субструкції в поперечній стрічці — на наступному етапі. На найкраще вцілілих ділянках підошви вдалося виявити

Рис. 2. Залишки платформи з кварциту на схід від південної апсиди храму

Рис. 3. Котлован споруди X ст. під південною апсидою

Рис. 4. Фундаментний рів стіни північної галереї

засипання субструкцій шаром щебеню рудого залізистого пісковику. Самої фундаментної кладки на досліджених ділянках не виявлено, оскільки вона була розібрана ще в минулі сто-

Рис. 5. Архітектурна деталь у вторинному використанні у кладці ремонту XII ст.

ліття. Виявлену невелику ділянку культурного шару IX—X ст., який передував будівництву храму X ст. і зберігся в цьому місці, планується дослідити наступного року.

Розкоп VII завбільшки понад 80 м^2 закладено на місці зовнішньої стіни північної галереї Десятинної церкви X ст. Його конфігурація частково повторювала розкоп Д.В. Мілєєва 1908 р. Вцілілі стратиграфічні профілі якого вдалося дослідити й зафіксувати. Виявлено, що під час досліджень 1908 р. вибрали лише заповнення фундаментного рову, а фрагменти культурного шару з обох його боків залишилися нерозкопаними (рис. 4). Самі фундаменти були розібрані, вірогідно, ще у XVII—XVIII ст. На дні фундаментного рову збереглися лише сліди підошви підвалин: тлін від дерев'яних субструкцій (лежнів і кілків), а також плями вапняно-цем'янкового розчину і фрагменти плінф *in situ* у засипі дерев'яних субструкцій. Виявлено та досліджено єдиний вцілілий фрагмент фундаментної кладки — зовнішню лопатку (другу зі сходу) північної стіни, складену з блоків червоного кварциту.

Попри те, що фундамент північної стіни, на відміну від південної, практично повністю вибраний, характер будівельних матеріалів (блоки червоного кварциту та плінфи, рожевий цем'янковий розчин з домішкою сірих шлаків) вказує на синхронність зведення підвалин цих стін. Контури фундаментних стрічок і ступінчасте пониження підошви північної стіни (до 0,5 м зі сходу на захід) дають підстави припустити, що фундаменти північної галереї закладалися аналогічно південній — також окремими ділянками. При цьому останні приєднувалися одна до одної, і спочатку формувалися поперечні фундаментні стрічки галереї, а вже потім — ділянки підвалин зовнішньої північної стіни.

Під час нового додаткового обстеження південно-західного кутового приміщення храму в кладці ремонту XII ст. виявлено уламок цікавої профільованої архітектурної деталі у вторинному використанні (рис. 5). Усі виявлені рештки та сліди давньої Десятинної церкви ретельно зафіксовані за допомогою електронного тахеометра. З вцілілих кладок фундаментів відібрано проби будівельного каміння і здійснено їхнє мінералого-петрографічне дослідження в лабораторії Національного гірничого університету в Дніпропетровську (І.С. Нікітенко).

Наприкінці сезону значну частину розкопаних автентичних фундаментів Десятинної церкви було засипано з метою їх консервації на зимовий період.

Г.Ю Івакін, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.В. Манігда

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЛЯНОК БІЛЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ 2008 р.[1]

The paper presents a short description of the results of the research in 2008 at the area near Desyatynna Church. Several stages of functioning and rebuilding of the fosse of Old Kyiv hill-fort, which by the finds from the filling of the fortifications could be dated to the end of the 9th — the 10th c., were determined. Near the southern wall of the temple 2 pagan burials of the 10th c. were discovered, one of which contained 43 glass and cornelian beads.

Влітку—восени 2008 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ разом із фахівцями з архітектурної археології давньоруської доби з Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) та Інституту українїстики НАНУ ім. І. Крип'якевича (Львів) продовжувала вивчення залишків Десятинної церкви X ст. та прилеглої до неї території. Головною з ділянок за межами безпосередньо архітектурної пам'ятки, безперечно, була та, де в попередні роки розпочали дослідження рову на Старокиївській горі.

Дослідження рову Київського городища. У сезоні 2008 р. на ділянці розкопу V біля північно-західного кута Десятинної церкви X ст. було завершено дослідження рову в квадратах 29—35 Б—Д (площа 84 м^2), а також розпочато прирізку в квадратах 28 Б—Д, 25—27 Б—В (площа 30 м^2). Роботи проводилися на загальній площі 114 м^2 (рис. 1).

2008 р. було завершено дослідження деревно-земляної конструкції на внутрішньому схилі рову. Підніжжя конструкції зафіксовано на материковій сходинці на глибині 4,7 м від сучасної поверхні. Нижній ярус становили короткі відрізки колод завтовшки до 0,3 м, покладені впоперек у ровик, заглиблений у сходинку на 0,15—0,2 м. У верхніх ярусах товщина дерев'яних відрізків була значно меншою (від 0,05 до 0,2 м), а їх довжина зростала пропорційно до відхилення схилу рову. Всього простежено до двох десятків ярусів. Кожен з ярусів був пересипаний ґрунтом різної консистенції: у нижніх ярусах переважав материковий лес, вище зростала частка культурного шару. Матеріали із заповнення конструкцій дозволяють датувати їх спорудження другою половиною X ст. Призначення конструкції, найімовірніше, можна визначити як штучно зведену берму, що змінила попередню дерев'яну конструкцію, залишки якої зафіксовано у 2007 р. на схилі рову у вигляді двох вертикальних рядів пустот від колод.

Ще одну горизонтальну сходинку з ровиком простежено нижче по схилу рову, ближче до його центру. Дно ровика на цій сходинці зафіксовано на глибині 5,5 м від сучасної поверхні. Заповнення ровика залягає шарами, з численними замивними прошарками, перерізане найглибшою частиною рову (глибина 7,1 м від сучасної поверхні), що безперечно свідчить про кілька хронологічних етапів поглиблення рову. У верхній частині заповнення зафіксовано горизонт зі слідами пожежі — перепалені до червоного плями ґрунту, вуглини. Матеріали із заповнення нечисленні — фрагменти кісток та гончарного посуду кінця IX — першої половини X ст.

Штучний схил рову, утворений деревно-земляною конструкцією і підсипкою перед нею, та власне схил і дно найглибшої частини рову були перекриті шаром (потужність 0,1—0,3 м), насиченим вуглинами і попелом, кістками тварин та фрагментами гончарного посуду другої половини X ст., серед якого слід відзначити окремі фрагменти від двох імпортних червоноглиняних високогорлих глеків та візантійсько-

[1] Повідомлення написане в межах виконання спільного проекту НАНУ—РГНФ «Десятинна церква — перша пам'ятка кам'яного зодчества Давньої Русі: історія, архітектура, археологія» № 07-01-91108а-26-07/Укр.

Рис. 1. Розчистка найглибшої частини давнього рову біля Десятинної церкви, 2008 р.

го полив'яного глека. В шарі також знайдено вироби та їх уламки із заліза, кістки і скла. Вище залягали потужні шари мішаного лесу та суглинку без замивних прошарків, що свідчить про одномоментне засипання рову, скоріш за все, шляхом згортання у рів земляного насипу валу, що відбулося за якийсь час до будівництва Десятинної церкви (рис. 2).

За результатами робіт 2008 р. з'ясовано, що рів Київського городища неодноразово зазнавав реконструкції. Найвагоміша з них відбулася у другій половині X ст., коли рів суттєво поглибили, а на спеціально підрізаному схилі збудували штучну деревно-земляну берму. Більш давній етап існування рову можна датувати в межах кінця IX — першої половини X ст. На жаль, питання існування рову у переддавньоруський час на цій конкретній ділянці не з'ясовано. Деревно-земляна конструкція у верхній частині схилу рову законсервувала культурний шар потужністю 0,15—0,2 м з включенням дрібних фрагментів ліпної кераміки та одиничних давньоруських гончарних. Материкова стіна схилу в цій частині щільно вкрита слідами коріння багаторічних рослин, що вказує на певний період його задернування. Не виключено, що саме ця частина могла зберегтися від найдавнішого рову переддавньоруського часу.

Оскільки дослідження прирізки у квадратах 28 Б—Д, 25-27 Б—В не було завершене до кінця польового сезону, з'ясування загальної ширини рову та вигляду його схилу з напольної сторони відкладено до наступного сезону.

Дослідження вздовж південної фасадної стіни церкви. Уздовж зовнішньої стіни південної галереї Десятинної церкви, на відстані 2 м від неї, біля квадрата 8 П-Х (навпроти другої—четвертої зі сходу пілястр фасаду) на ширину близько 1 м була досліджена ділянка площею понад 14 м^2. Значна її частина ніколи не розкопувалась, що дало змогу не тільки отримати стратиграфічний розріз завдовжки 14 м, але й дослідити характер культурних нашарувань часу, що передував будівництву храму.

У західній частині ділянки в плані та стратиграфічно прослідковано два перекопи, які, вочевидь, є розкопами Д.В. Мілєєва 1910 р. Один із них має ширину 3,0 м, інший простежений у розкопі 2008 р. на 2,6 м і виходить за його межі. Бровка між ними має ширину 0,4 м і збереглась майже на всю висоту (0,8 м), що простежено й на інших ділянках досліджень Д.В. Мілєєва.

На дослідженій ділянці виявлено два пізньосередньовічні поховання XVII—XVIII ст. Поховання 74а було розкопане ще Д.В. Мілєєвим, але *in situ* зафіксовано неповний контур домовини і частину кісток ніг. Інші кістки поховання були зрушені з місця; на багатьох з них збереглися зелені окисли металевого шитва, яким був прикрашений верхній одяг похованого від грудей до ніг. Глибина могильної ями близько 1,3 м від давньої поверхні. Поховання 75 орієнтоване на захід, тобто, було під значним кутом до осі храму. Воно залягало глибоко (до 2,3 м від денної поверхні) і в площу розкопу потрапило лише частково.

Навпроти південного входу до Десятинної церкви давньоруського часу в стратиграфічному розрізі зафіксовано невеликий потрощений блок кладки стіни 0,6 × 0,2 м, що складався з трьох рядів плінфи та двох шарів розчину між ними. Товщина плінфи і швів по 4 см. Цегла темно-помаранчевого кольору, рівна, добре випалена. Розчин темно-коричневого кольору. За всіма ознаками, цей блок можна датувати XI ст., він свідчить про ремонт або добудову галерей церкви у цей час.

Біля південно-східного кута павільйону, що стоїть над залишками храму, в стратиграфії на довжину до 4 м простежено шар цем'янки завтовшки 5—10 см, що містив значну кількість фрагментів фресок, який, найвірогідні-

ше, пов'язаний з руйнацією Десятинної церкви у 1240 р.

Товщина культурного шару давньоруського часу становить 0,6—0,8 м, і його більшість складають нашарування, утворені ще до будівництва церкви. Зафіксовано декілька стовпових ям з рештками трухлявої деревини. Відзначимо також сегмент ями 2 (значна її частина була зрізана розкопом М.К. Каргера 1938 р.), дно, стіни і давня поверхня якої по периметру були вкриті товстим шаром горілої деревини. Можливо, цей об'єкт можна пов'язати з часом будівництва Десятинної церкви.

У культурному шарі ділянки знайдено уламки ліпної кераміки (скіфського та ранньосередньовічного часу) та вінця X—XI ст. Трапився уламок кістяного видовженого дугоподібного предмета з двома отворами по центру (псалія?).

Характер нашарувань ділянки, розкопаної біля південної фасадної стіни церкви, свідчить про її належність до курганного могильника. У двох місцях на різних глибинах простежено на давній поверхні горілі плями (завбільшки 0,3—0,6 м) від вогнищ, від яких земля пропеклася до помаранчевого кольору. Зафіксовано кілька фрагментів рівчаків-заглиблень, які можна пов'язати з курганними ровиками, адже вони містять виразні сліди замулень. У культурному шарі траплялись дрібні уламки кальцинованих кісток.

Простежено рештки двох язичницьких поховань. У квадраті 8-Ф розкопано поховання 73 жінки віком 25—35 років (визначення О.Д. Козак), орієнтоване на схід. Розмір могильної ями 2,0 × 0,85 м, глибина від давньої поверхні 1,1 м. На шиї був разок із 43 намистин (скляні та вісім сердолікових). Особливістю поховання є те, що над могилою прослідковано велику пляму пропеченого ґрунту завширшки 1,2 м, яка, ймовірно, була пов'язана з поховальним ритуалом. Аналогічні пропечені вуглясті плями над інгумаціями, на рівні давнього горизонту або на 0,1—0,2 м вище від нього, зафіксовано у двох випадках при дослідженнях Десятинної церкви 2005—2006 рр.

Рис. 2. Старокиївське городище. Стратиграфія нашарувань рову, 2008 р.

Частково до площі розкопу (квадрат 8-Х) потрапило також ще одне поховання X ст., орієнтоване на південний захід. Зафіксовано череп і плечові кістки. Поховання 76 належало чоловікові до 30 років і було заглиблене до материка на 1,25 м (2,9 м від сучасної поверхні). У верхній частині заповнення могили знайдено розвал денця кружального горщика середини — другої половини X ст.

У двох випадках на згаданій ділянці зафіксовано ями з дрібними уламками ліпної кераміки і кісток тварин, що були перерізані курганними ровиками, які, можливо, належать до періоду, що передував курганному могильнику X ст. на місці Десятинної церкви.

А.В. Ивченко

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ 2007 И 2008 гг. НА НЕКРОПОЛЕ ОЛЬВИИ

The paper presents the results of archaeological research on the territory of Olbian necropolis in the 2007 and 2008 seasons. A short review of monuments of Classical, Hellenistic, and Roman periods is made here.

На протяжении сезонов 2007—2008 гг. в Ольвии на участке «Некрополь» было исследовано 19 погребальных памятников (работы производились на раскопах Северный мыс 1, Северный мыс 2 и Свиноферма). Из них 11 являются земляными склепами, одно, вероятно, представляет собой подбойную могилу, остальные относятся к простым грунтовым ямам. Практически все погребальные комплексы были разграблены и разрушены. Исключение составляет ямное захоронение 5 (2007 г.). Хронологически исследованные объекты распределяются следующим образом: два (ямное погребение и земляной склеп) относятся к классическому времени, семь (пять земляных склепов, подбой и грунтовая яма) — к эпохе эллинизма, одно — переходное от эллинизма к римскому периоду (большая грунтовая яма с дополнительными конструктивными элементами) и четыре — к римскому времени (земляные склепы). Степень разрушения остальных не позволяет их точно атрибутировать.

Два объекта (грунтовая яма и неглубокий земляной склеп) датируются IV в. до н. э. Оба выявлены на раскопе Северный мыс 2. Как и большинство захоронений данного времени на этом участке, их характеризует устойчивый керамический набор в составе сохранившихся вещевых комплексов, в который входят краснофигурный лекиф и чернолаковый открытый сосуд.

Погребение 10 (2007 г.) представляет собой земляной склеп, ориентированный по линии северо-восток — юго-запад. Камера расположена в юго-западном торце дромоса. Между дромосом и камерой прослежены остатки сырцового заклада. Часть дромоса, примыкающая к камере, выглядит как пологий пандус, остальное уничтожено более поздними захоронениями. Погребальная камера разграблена. У юго-восточной стенки зафиксированы в заполнении сдвинутые в сторону и лежащие на боку краснофигурный лекиф с пальметтой, хиосский чернолаковый кубок (рис. 1) и железный нож с горбатой спинкой. Комплекс датируется первой половиной IV в. до н. э.

Ямное погребение 5 (2007 г.) было ориентировано по линии восток—запад. По всей площади ямы под костяком зафиксированы остатки толстой камышовой подстилки. Под ней находилась деревянная конструкция, от которой сохранились три поперечно лежащие деревянные плахи (в головах, в ногах и в районе таза погребенного). По периметру подстилки располагались 12 бронзовых гвоздей (восемь *in situ*). Погребенный лежал вытянуто на спине головой на восток, очевидно, в деревянном гробу. Рядом с ним выявлены остатки известковой обмазки и красная краска (охра?). При костяке найдены поврежденный краснофигурный лекиф с пальметтой и чернолаковый килик. Погребение относится ко второй половине IV в. до н. э.

Эллинистические комплексы открыты на раскопах Северный мыс 1 и Северный мыс 2. На раскопе Северный мыс 2 они располагаются вперемешку с объектами римского времени, на раскопе Северный мыс 1 образуют компактную группу в юго-восточной части. Кроме погребений, найденных в 2007 и 2008 гг., к ней относятся земляные склепы 12 и 14 (2005 г.) и 6 (2002 г.). Для этих захоронений характерна западная или юго-западная ориентация погребальной камеры, наличие в камере остатков погребальных конструкций в виде сделанных

в дне углублений, перпендикулярных длинной оси склепа, и сырцовые двухрядные заклады.

Среди объектов эпохи эллинизма нужно отметить погребение 8 (2007 г.). Оно представляет собой переходную конструкцию от подбойной могилы к склепу. Камера в плане подпрямоугольная, вытянута по оси северо-запад — юго-восток. Торцевая северо-восточная стенка вертикальная, слегка выпуклая в средней части высоты. В северном углу она плавно переходит в свод камеры (кроме северного угла, фрагменты арочного или купольного свода сохранились вдоль северо-западной стенки и в западном углу камеры). Вход в камеру расположен с юго-западной стороны. Большая часть его стенок и ступени уничтожены грабительским перекопом и лисьей норой. Сохранились фрагменты нижней ступени с горизонтальной верхней плоскостью и скошенным в направлении камеры уступом. Уступ нижней ступени переходит в пологий пандус длиной 0,37 м, переходящий, в свою очередь, в дно камеры. В заполнении камеры найдены отдельные человеческие кости и их фрагменты, а также многочисленные фрагменты керамики, позволяющие датировать это погребение IV—III вв. до н. э.

В ходе работ сезона 2007 г. на раскопе Северный мыс 2 был также доисследован склеп 3, открытый в 2006 г. Он ориентирован по линии запад—восток. В отличие от большинства найденных здесь комплексов, погребальная камера была расположена в восточном торце дромоса. Среди конструктивных особенностей надо также отметить «глухой» дромос длиной 5,03 м. Его дно расположено практически горизонтально, без пандуса, с одной ступенькой длиной 0,70 м и высотой 0,53 м. Сам дромос заканчивается в западной части отвесной вертикальной стенкой.

В камере найдено четыре скелета (три *in situ*). Скелеты лежали вытянуто на спине головой на северо-запад в соответствии с общей ориентацией склепа. Один из них находился в деревянном гробу, остальные — на камышовых подстилках. В юго-восточном углу камеры найден череп лошади. При костяках и в заполнении камеры на уровне дна обнаружены расписная пелика, обломки чернолакового канфара (с ангобом, III в. до н. э.), лезвие железного ножа с выгнутой спинкой, маленькая бронзовая сережка, деталь составного костяного веретена, 21 пастовая бусина (одна полихромная), янтарная полусферическая и гагатовая бусины, вотивный керамический хлебец, раковина каури и пять бронзовых монет (одна

Рис. 1. Инвентарь погребения 10, 2007 г.

родосская и четыре ольвийских, 180—170 гг. до н. э.). Согласно инвентаря, погребение можно датировать первой половиной II в. до н. э.

Еще одним погребением, обнаруженным в 2006 г. и доисследованным в 2007 г., является грунтовой склеп 9, расположенный на раскопе Северный мыс 2. Это один из немногочисленных комплексов эллинистического времени с каменным закладом. Ориентирован камерой на запад с отклонением к северу. Стенки дромоса вертикальные, слегка сужаются кверху. В дромосе сохранились четыре ступени со скошенными по направлению к камере уступами и пандус, заканчивающийся пологим уступом. Вход в камеру был перекрыт закладом из 28 бутовых камней, среди которых восемь со следами подтески, и трех известняковых алтариков в виде квадра с круглым углублением-чашей и желобком-сливом, составляющих четырехрядную кладку.

В камере обнаружены захоронения двух взрослых и младенца. Костяки взрослых ориентированы головами на восток, расположены на расстоянии 0,88 м друг от друга, лежали на прослойке слоистого мешаного гумусно-суглинистого грунта на 0,13—0,15 м выше уровня пола камеры. Можно предположить, что они были положены на возвышающуюся над полом конструкцию-помост, под которой со временем скопился грунт вследствии того, что какое-то время склеп стоял открытым (ограбление?). В юго-западном углу камеры, в районе ступней костяка 2, в скорченном положении на боку головой на восток лежал скелет ребенка грудного возраста (костяк 3).

При скелетах найдены три сильно коррозированных фрагмента железного изделия, алабастр из глухого молочно-белого стекла, орнаментированный нитями коричневого стекла, стеклянные бусины — две округлых матовых синих, желто-коричневая и бирюзовая глазчатые, дольчатая (пять долек) из глухого бе-

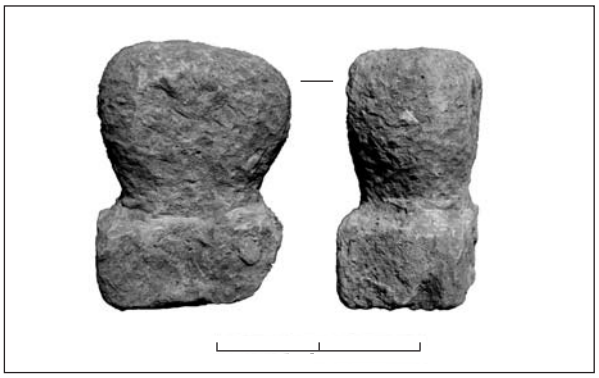

Рис. 2. Антропоморфное изваяние из заклада погребения 7, 2008 г.

лого стекла с широким отверстием, железный нож с горбатой спинкой и остатками деревянной рукояти на черенке, бронзовый перстень с пластинчатым удлиненно-овальным щитком, два глиняных пряслица, четырехгранный каменный оселок серого цвета удлиненно-прямоугольной формы с отверстием для подвешивания в верхней части, бронзовый трехлопастный наконечник стрелы с обломанным концом и две круглых бронзовых ольвийских монеты 180—170 гг. до н. э. Погребение датируется II в. до н. э.

На раскопе Северный мыс 1 исследован земляной склеп 6, датирующийся III в. до н. э. Несмотря на то, что он был разграблен (его обнаружили по грабительскому ходу, который располагался над входом в камеру), из него происходит достаточно богатый материал. Камера склепа ориентирована на юго-запад, вход был закрыт трехрядным сырцовым закладом. В ней обнаружены останки двух погребенных, положенных, судя по сохранившимся костям, вытянуто на спине головой на северо-восток вдоль северо-западной и юго-восточной стен. Прослежены остатки гробовищ и органических подстилок. В ногах и в изголовьях погребенных сделаны поперечные углубления, очевидно, для погребальных конструкций. В правой руке каждого из покойников были бронзовые монеты (у первого две, у второго одна). На пальцы левой руки первого из костяков были надеты два железных перстня. В заполнении камеры на уровне дна найдены хиосская остродонная амфора типа V-C, по С.Ю. Монахову, красноглиняные тарелка, две курильницы (одна фрагментированная), развал флакона, две чашки с покрытием, сероглиняный флакон, расписная чаша с рельефным медальоном на дне, изображающим Пана с канфаром в руке, и полихромный флакон из финикийского стекла. Кроме того, найдены нашивная бронзовая овальная пластинка с изображением человеческой фигуры, пять стеклянных бусин (две полихромные), три гагатовых, 13 бисерин, костяные накладка и муфта и бронзовая монета.

Для склепов римского времени характерны массивные двухрядные каменные заклады. Несмотря на то, что все они были полностью или частично разрушены при ограблении, сохранившиеся остатки достигают пяти—шести рядов камней в высоту. Практически во всех частично сохранившихся закладах зафиксировано переиспользование обработанных камней, представляющих собой части надгробий более раннего времени или архитектурные детали. Так, в закладе склепа 1 (2007 г.) обнаружена верхняя часть надгробия и пять обработанных блоков, в закладе склепа 7 (2008 г.) — антропоморфное надгробие (рис. 2) и шесть архитектурных деталей.

Наибольший интерес среди комплексов римского времени представляют склепы 3 (2007 г.) и 2 (2008 г.).

Погребение 3 ориентировано по линии северо-восток-восток — юго-запад-запад. Дромос имеет вытянуто-прямоугольную форму, несколько сужающуюся к юго-западу-западу, состоит из шести ступенек и пандуса. Стенки дромоса отвесные, неровные, расширяются книзу. Местами на них встречаются остатки обмазки из сырцовой глины. Ступеньки неровные, покатые с уклоном к камере. Заклад отсутствует, но отдельные камни, встреченные в заполнении дромоса, позволяют предположить, что до разрушения он был каменным. Камера прямоугольная, ориентирована с северо-востока-востока на юго-запад-запад. Стены и потолок неровные, волнистые. Вся камера, включая пол, была покрыта глиняной обмазкой. Судя по сохранившимся частям, свод был куполообразным.

В камере головой ко входу лежало четверо погребенных в деревянных гробах. От костяков и гробовищ, кроме костяка 4, сохранились только кости ног. Судя по сохранившимся остаткам, все покойники были положены на спину с вытянутыми конечностями. Под ними фиксировались остатки травяных подстилок. При костяках найдены бронзовая монета-ассарий, датирующаяся началом 50-х гг. н. э., костяная пиксида с остатками румян и бронзовое круглое зеркало диаметром 5,4 см.

Полнее других сохранился костяк 4. Скелет ребенка лежал в гробовище вытянуто на спине. Под костяком по всей площади зафиксиро-

ван органический тлен. Вместе с погребенным были положены округлый бронзовый браслет, бронзовая фибула на правой стороне грудной клетки, датирующаяся второй половиной I в. н. э., крупная глазчатая бусина, красноглиняный гуттус и светильник закрытого типа с рельефным щитком I в. н. э. В руке был обнаружен мелок. Склеп датируется второй половиной I в. н. э.

Склеп 3 2008 г. обнаружен на раскопе Северный мыс 2. Ориентирован камерой на юго-запад. Верхняя часть дромоса выкопана в заполнении погребения 4 и потому прослежена частично. Сохранившийся участок представлял собой пандус, идущий наклонно в сторону камеры. Каменный заклад был частично разрушен (мощный каменный выброс фиксировался в дромосе), от него осталось четыре ряда.

В заполнении камеры хаотично лежали многочисленные человеческие кости (по предварительным данным, останки нескольких взрослых мужчин и юноши) и вещевой материал. Среди последнего необходимо выделить большое количество бус: 553 целых пастовых и 50 фрагментированных (все концентрировались в одном месте камеры), восемь бисерин, 72 гагатовых, шесть янтарных и две агатовых бусины. Также найдено большое количество изделий из стекла: парфюмерная палочка с навершием в виде птицы, остатки (судя по сохранившимся доньям) минимум восьми унгвинтариев (один практически целый) и многочисленные стенки и венчики различных сосудов. Большая часть стеклянных изделий была раздавлена на очень мелкие фрагменты. Остальной инвентарь представлен тремя светильниками закрытого типа, тремя бронзовыми монетами, бронзовой серьгой, двумя бронзовыми фибулами и частично сохранившимся железным стригилем. Склеп датируется концом I—II вв.

А.Л. Казаков, О.Є. Черненко, С.О. Сорокін

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГОВА У 2008 р.

In 2008, the archaeological expedition of the Protective Archaeological Service of Ukraine of IA NASU conducted the rescue excavations in Chernihiv. The research concentrated on the territory of «posad» (trading quarter) and necropolis. During the work the new materials for the study of Mediaeval Chernihiv were discovered.

2008 р. експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ здійснювала рятівні археологічні розкопки в зоні новобудов на території стародавнього Чернігова. Головні роботи проходили на північній ділянці літописного Передгороддя.

По вул. Чернишевського, 3 досліджено площу близько 350 м^2. Культурний шар перекривали напластування будівельного сміття XX ст. Він був зруйнований капітальними підвалами будинків XIX—XX ст., які глибоко прорізали материк. За стратиграфією можна виділити два основних горизонти: верхній, XVIII—XIX ст., та нижній, XI — початку XIII ст. Досліджено рештки восьми господарських будівель, ям та канав домонгольського часу і доби козаччини. Археологічні матеріали представлені типовими для шарів Чернігова періоду середньовіччя знахідками: ножі, ключі, замки, фрагменти браслетів, прясла, точильні бруски, люльки для паління, уламки горщиків тощо.

На розі вулиць Щорса, Миру і Київської розкопана площа складає 1 600 м^2. Культурний шар дуже пошкоджений котлованами знищених будівель XIX — початку XX ст. Нашарування ранішого часу (XVIII та XII — початку XIII ст.) з потужністю 0,5—1,7 м збереглися на окремих ділянках.

Археологічні об'єкти фіксувались на рівні материка. Всього досліджено 18 житлових та господарських споруд і близько 20 господарчих ям кінця XII — початку XIII ст. Виявлено також залишки канав та сліди огорож цього часу.

На жаль, численні ушкодження розкритих об'єктів не дозволяють визначити характер та структуру дослідженого комплексу. З певними застереженнями можна висловити припущення щодо існування у цьому місці за часів Київської Русі садибної забудови. Сліди такої забудови було виявлено при розкопках на прилеглій ділянці посаду в 1987 р.

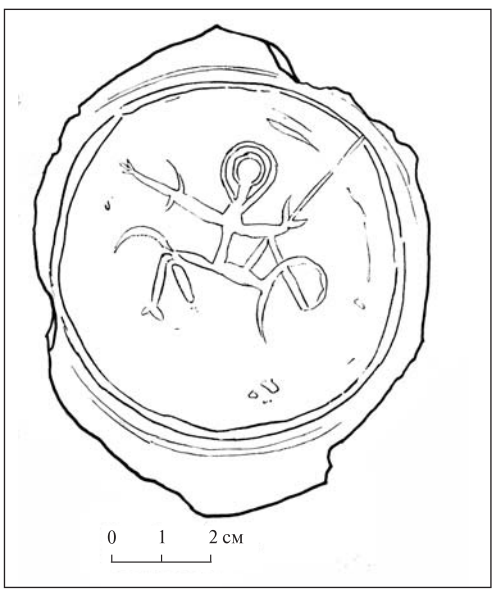

Рис. Клеймо на денці гончарної посудини

Під час розкопок зібрано значну колекцію виробів з кераміки (посуд, кахлі тощо), металу (ножі, ключі, замки тощо), скла (уламки браслетів), каменю (точильні бруски, прясла). Особливо слід відзначити гончарне клеймо на дні кухонного горщика, виконане у вигляді схематичного зображення вершника з німбом навколо голови (рис.).

У цілому результати робіт на території Передгороддя дозволяють ще раз засвідчити існування наприкінці XII — на початку XIII ст. у периферійній частині міста, на самій його околиці, досить щільної забудови садибного типу.

Паралельно з розкопками на Передгородді здійснювався нагляд за земляними роботами в межах охоронних зон міста. Під час нагляду за земляними роботами по пр. Перемоги, 64 вдалося виявити ділянку давньоруського ґрунтового некрополя, що займала західну периферію основного поховального масиву стародавнього Чернігова. Загалом розкрито площу близько 1 500 м^2. Потужність культурного шару тут складала від 0,3 до 0,5 м. Він містив незначну кількість фрагментів кераміки XII — початку XIII ст.

По всій ділянці розкопу з рівня материка простежувались поховання, здійснені в ґрунтових ямах, що були орієнтовані по осі захід–схід, за християнським звичаєм. Всього досліджено близько 120 таких поховань. У кількох випадках могили перекривали одна одну, що, напевно, свідчить про досить інтенсивне використання та тривалий час функціонування цвинтаря.

Для переважної більшості досліджених комплексів можна відзначити погану збереженість кістяків: багато ям були порожніми, в деяких вдалося виявити лише сліди перетлілих кісток або їх незначні фрагменти. Поховальний інвентар знайдено у кількох випадках. Він представлений деталями одягу (рештки золотих ниток від коміра, ґудзик) та прикрасами (скляне намисто, бронзові каблучки тощо).

На підставі аналізу археологічних матеріалів та стратиграфічних особливостей усі досліджені комплекси можна віднести до XII — початку XIII ст., періоду розквіту давньоруського Чернігова. Закономірно, що у цей час максимально зросла і територія некрополя: він розширився на досить віддалені від міської околиці ділянки.

Д.В. Каравайко

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩ ЮХНОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

The paper presents the results of the research of hill-forts Kyselivka II and Buzhanka I of Yukhnivka culture on the territory of Novhorod-Siverskyi Polissya region. The materials obtained allowed the author not only to widen the source base, but also to get closer to the solving of the problem of burial customs and dating of Yukhnivka culture.

В 2008 г. под руководством автора были проведены исследования на двух юхновских городищах. Прежде всего, продолжены раскопки на городище Киселевка II, начатые в 2005 г. На сегодняшний день исследованная площадь составляет 240 м^2. Работы также проводились на городище Бужанка I. Были сняты подробные топографические планы этих и некоторых других памятников.

Городище Киселевка II [1]. Памятник многослойный. Впервые мыс был заселен в каменном веке (мезолите?). К эпохе бронзы относятся кремневый инвентарь (преимущественно отходы производства), несколько фрагментов орнаментированной керамики среднеднепровской культуры, два кремневых наконечника и обломок серпа. Найдено также несколько лепных стенок сосудов роменской культуры и небольшое количество фрагментов гончарной посуды периода древнерусского государства. Культурный слой этих эпох не фиксировался, не выявлено и объектов. Таким образом, основной материал принадлежит юхновской культуре.

За прошедшие четыре полевых сезона исследована часть длинного дома юхновской культуры и несколько хозяйственных ям. Одна стена дома фиксировалась неглубокой (до 30 см) канавкой со следами от кольев по дну, вторая — столбовыми ямами от массивных бревен, расположенными на небольшом расстоянии друг от друга. Ширина постройки около 6 м, исследованная длина 27,5 м.

Собран выразительный материал юхновской культуры. Прежде всего, это керамический комплекс, представленный преимущественно слабопрофилированными горшками с относительно широкими венчиками (15—25 см) и маленькими (7—9 см) донышками. Высота до 40 см. В тесте примеси дресвы, реже песка. Орнамент в виде насечек и разнообразных вдавлений наносился на плечики (шейку) и/или по краю венчика. Среди прочих находок — глиняные грузила, пряслица, миниатюрные горшки, каменная зернотерка и растиральники, немногочисленные изделия из кости. Следует отметить полное отсутствие предметов из металла.

Наиболее важным открытием последних лет (2007—2008 гг.), безусловно, являются погребения юхновской культуры, обнаруженные в южной части исследованной площади, вдоль южного склона площадки. На них остановимся более подробно.

Погребение 1 совершено в прямоугольной яме, ориентированной по линии северо-восток — юго-запад. Размеры ее 1,0 × 0,64 м, глубина от уровня материка 0,2 м. Немногочисленные кости скелета плохой сохранности находились в перемешанном состоянии, однако можно предполагать, что погребенный лежал головой на северо-восток. Выше головы найден миниатюрный горшок (рис. 1, *1*). По предварительным данным, здесь был похоронен подросток или ребенок. В юго-западной части расчищена округлая яма, прорезавшая погребение.

Погребение 2 также совершено в неглубокой (0,1 м) яме прямоугольной формы несколько больших размеров (1,3 × 0,6 м), имеющей аналогичную ориентировку. Ближе к северо-

[1] Подробное описание памятника и результаты исследований содержатся в предыдущих сборниках АДУ.

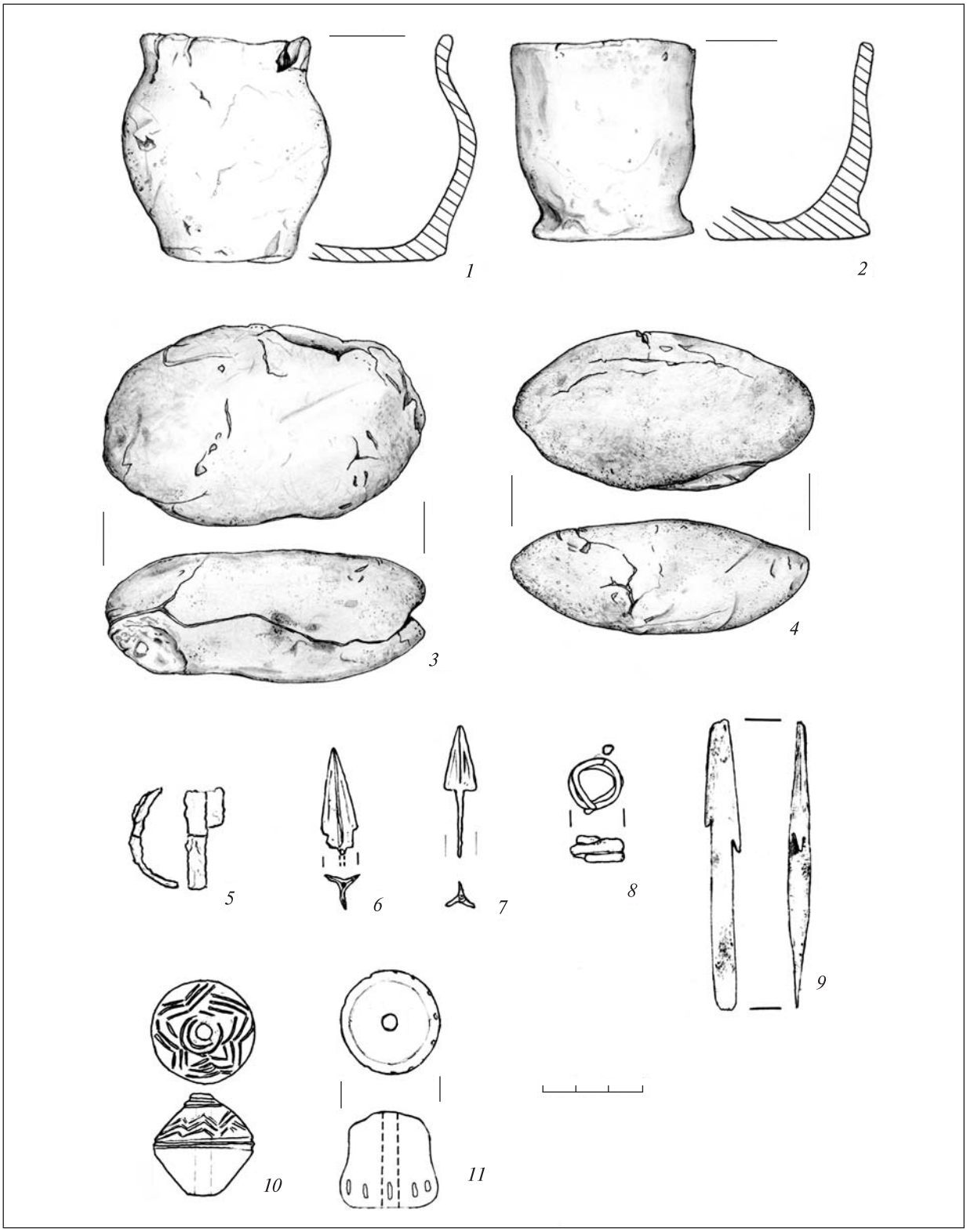

Рис. 1. Находки с городищ Киселевка II и Бужанка I

восточной части расчищены фрагменты разрушенной черепной коробки, что позволяет говорить об ориентировке покойника в этом направлении. Среди находок — фрагмент железного пластинчатого браслета (рис. 1, *5*) с заходящими друг за друга концами (в одной плоскости) и обломки костяного предмета, неподдающиеся интерпретации.

Погребение 3 обнаружено восточнее погребения 2. Совершено по обряду трупоположения под курганом. Хотя насыпь не фиксировалась, о наличии кургана свидетельствует

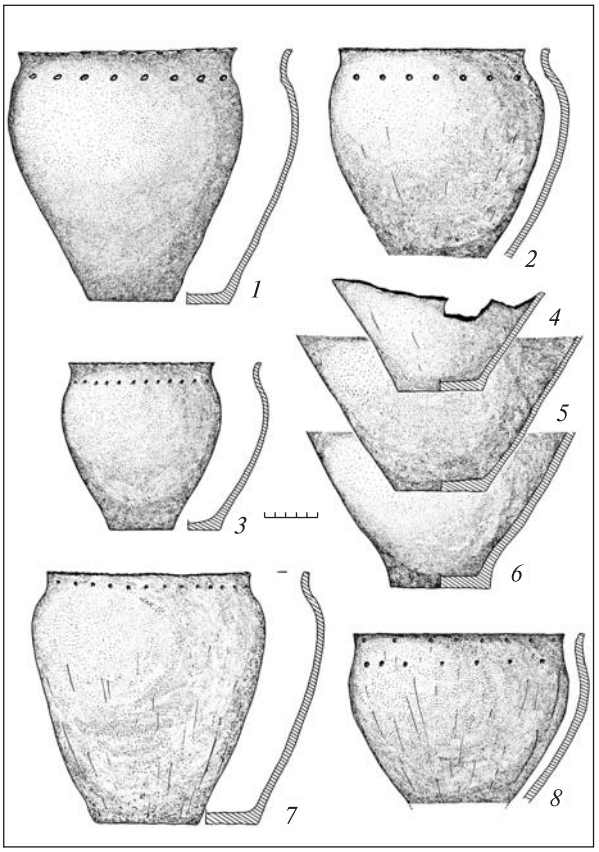

Рис. 2. Керамика с городищ Киселевка II и Бужанка I

ровик. Его диаметр по внешнему краю 6,9—7,2 м, ширина — 0,3—0,65 м, глубина — 0,03—0,25 м. В западной и северо-восточной частях ровика прослежены невыразительные перемычки. Погребение совершено в прямоугольной яме глубиной 0,15—0,2 м и размерами 2,4 × 1—1,2 м. Костяк подростка (?) лежал в вытянутом положении на спине головой на северо-запад. Первоначально тело находилось на каком-то помосте, о чем свидетельствуют весьма широкие канавки в районе ног и шеи. Инвентарь не обнаружен. В районе головы могилу прорезала яма, в результате чего верхняя часть черепа отсутствовала. Ее было найдено в другой яме, прорезавшей южный угол погребения. Тут же обнаружены фрагменты и целые глиняные хлебцы, развалы юхновских горшков. Глиняные хлебцы и массивные фрагменты посуды и миниатюрный горшок (рис. 1, *2—4*; 2, *1—6*) найдены в ямах, которые прорезали курганный ровик в южной и восточной частях. Эти ямы, вероятнее всего, связаны с проведением тризны. Немаловажным фактом является и то, что все погребения были разрушены, о чем свидетельствует положение костей и ямы, прорезавшие могилы. Отдельные человеческие кости обнаружены и в хозяйственных ямах постройки недалеко от самих погребений.

Еще одно *погребение* обнаружено в районе северной части рва. Яма не прослежена, а кости младенца (до двух лет) находились в разбросанном состоянии.

Основными занятиями населения данного городища были земледелие (находки каменной зернотерки и растиральников), рыболовство (многочисленные глиняные грузила и рыбья чешуя) и животноводство. К сожалению, остеологический материал незначителен[2]. Судя по нему, разводили преимущественно крупный рогатый скот, свинью и мелкий рогатый скот. За четыре года исследования найдены останки лишь трех особей коня. Наиболее интересным является обнаружение останков домашнего осла, что ранее на юхновских памятниках не фиксировалось. Среди объектов охоты — олень, косуля, лось, кабан, заяц и бобер.

Остается открытым вопрос об окончательной датировке памятника. Предварительно можно говорить о V в. до н. э.

Городище Бужанка I. Памятник расположен у с. Бужанка Коропского р-на Черниговской обл. на правом берегу Десны. Городище занимает высокий (40 м) мыс с достаточно крутыми эскарпированными склонами. Площадка городища округлой формы (80 × 58 м) сильно заросла молодым кустарником акации. Со стороны поля прослеживаются расплывшийся вал и ров.

Небольшой раскоп (6 × 4 м) заложен в центре. Мощность культурного слоя 0,35—0,4 м. Памятник однослойный, и весь материал принадлежит юхновской культуре. Выявлена часть постройки с небольшим очагом и многочисленными хозяйственными и столбовыми ямами. Незначительная площадь раскопа не позволяет дать более подробную характеристику этого сооружения. Судя мо многочисленным находкам глиняной обмазки, можем предполагать наличие легких плетневых стен. Несмотря на малую площадь раскопа, получен весьма информативный материал.

Прежде всего, обращает внимание керамический комплекс (рис. 2, *7—8*). Вариабельность форм горшков юхновской культуры незначительна. В полной мере это касается и горшков с городища Бужанка I, у которых лишь изредка наблюдается более крутой отгиб венчика. Основное отличие от керамики с других поселений Новгород-Северского Полесья состоит

[2] Определение остеологических материалов осуществлено О.П. Журавлевым.

в орнаментации посуды. Так, наравне с традиционными насечками по плечикам или шейке, нередким декором являются сквозные отверстия под венчиком или «жемчужины». На некоторых фрагментах, хотя и очень плохо, прослеживается так называемая имитация налепного валика по венчику. Подобные виды орнаментации более характерны для населения Лесостепи. Ряд горшков изготовлен довольно грубо: количество дресвы в тесте велико, что делает черепок хрупким.

Среди других находок отметим костяной гарпун, проколки, бронзовое височное кольцо из тонкой округлой в сечении проволоки, прясла и несколько глиняных грузил (рис. 1, *8—11*). Особый интерес представляют находки двух железных трехлопастных наконечников стрел с длинным черешком (в одном он обломан) (рис. 1, *6—7*). Подобные наконечники широко известны в сарматскую эпоху, в I до н. э. — I—II вв. н. э. на территории Дона и Украинской Лесостепи. Оба наконечника найдены под дерновым слоем, что позволяет говорить о прекращении жизни на городище на рубеже эр.

Несмотря на незначительную площадь раскопа, найдено довольно много костей животных. Жители городища разводили крупный и мелкий рогатый скот, свинью и коня. Объектом охоты были медведь, кабан, олень, лось и косуля.

Таким образом, в результате исследований двух юхновских городищ получен не только информативный материал, но и намечен путь решения ряда проблем. Прежде всего, это касается погребального обряда населения юхновской культуры. Если ранее и были известны находки юхновских погребений на городищах, то их рассматривали как поспешные захоронения после военных действий. Ныне же доказано, что погребения на поселениях могли совершать и по определенному обряду, в данном случае под курганной насыпью. На нетрадиционность данного обряда может указывать тот факт, что все могилы были разрушены этим же населением.

Одним из наиболее спорных вопросов была реальность существования населения юхновской культуры после III в. до н. э. Благодаря находкам с городища Бужанка I этот вопрос решается положительно. Безусловно, население юхновской культуры дожило до рубежа эр. Прекращение жизни на городище Бужанка I, вероятно, может быть связано с нашествием сармат.

І.С. Кедун

РОЗКОПКИ В м. НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ У 2008 р.

This paper presents the results of the 2008 season in Novhorod-Siverskyi. The nature of the work, stratigraphy of the site, and assemblage of the finds are described. The period of settling and functioning of this part of the city is analysed. Two Ancient Rus buildings discovered during the excavations are described in detail.

У липні 2008 р. в м. Новгород-Сіверський працювала археологічна експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ. В роботі експедиції активну участь брали студенти Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Розкопки проводились на північно-західній частині посаду давньоруського міста.

Місце для розкопок обрано після вивчення праць попередніх дослідників, зокрема І.І. Єдомахи. Вони проводились у дворі ЗОШ № 2. З'ясовано, що вказана територія вперше була заселена носіями роменської культури. Життєдіяльність тут продовжувалась у період X—XIII ст., і в цей час поселення являло собою частину посаду давньоруського Новгород-Сіверського.

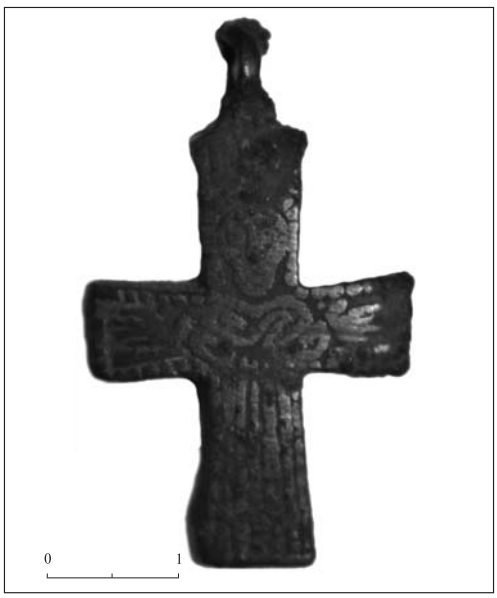

Рис. Новгород-Сіверський. Натільний хрестик

Загалом досліджено 90 м^2. Під прошарком дерну виявлено давньоруський культурний шар потужністю 30—50 см у вигляді темно-коричнивого супіску, який гарно зберігся.

Досліджено два житла XI—XII ст. у вигляді напівземлянок з каркасною основою. Житла заглиблені в материк на 0,3—0,6 м, у кутках зафіксовано стовпові ями. Керамічний матеріал зі споруд є синхронним. Проте в заповненні житла 1 знайдено срібний натільний хрестик орієнтовно кінця X ст. Обидва житла мали опалення, але печі виявились зруйнованими. Зокрема, в південно-західному кутку житла 1 вдалося зафіксувати залишки печі у вигляді череня та вуглин. У північно-західному та південно-східному кутках житла 2 також зафіксовано значну концентрацію печини та залишків горілого дерева.

Житло 2 перекривало пляму округлої форми, заповнену чорним гумусом. Під час її дослідження знайдено декілька невиразних фрагментів кераміки X ст. Також навколо житла 1 зафіксовано дві канавки, що ймовірно являють собою залишки огорожі.

Зібрано колекцію керамічного матеріалу X—XVIII ст. На денцях посуду XII ст. фіксується вісім різновидів гончарних клейм. Індивідуальні знахідки представлено натільним хрестиком (рис.), шиферним пряслом, фрагментами ножів, уламками скляних браслетів та ін.

Аналізуючи результати досліджень, варто відзначити, що ця ділянка була досить інтенсивно заселена в давньоруський період. Зважаючи на її розташування (≈ 500 м на північний захід від дитинця), вона, безперечно, входила до складу міського посаду.

Е.Ю. Кленина, А.Б. Бернацки

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖИЛОГО ДОМА В КВАРТАЛЕ LX В ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА В 2008 г.

Within the Ukrainian-Polish interdisciplinary long-term research project «Topography of Tauric Chersonesos» the archaeological research at the city-block LX in the western part of Chersonesos has been undertaken since 2004. It resulted in the discovery of two Byzantine period houses, each of 378 м². Thus, a thesis about the poverty of the habitants of the western part of the city at least in Byzantine period is not valid. These dwelling structures are the largest of all discovered on the territory of Chersonesan site by the present time.

Результаты раскопок последних лет позволяют предполагать, что юго-западный участок Херсонеса, расположенный между главной и первой продольной улицами, является одним из значимых районов древнего города. Исследования в западной части городища, безусловно, позволят внести коррективы в устоявшиеся представления о развитии городской территории Херсонеса Таврического.

В 2008 г. в рамках многолетнего научно-исследовательского украинско-польского проекта «Топография Херсонеса Таврического», под руководством Е.Ю. Клениной и А.Б. Бернацки, были продолжены плановые археологические исследования в LX квартале, который находится к юго-западу от LV квартала с пятиапсидным храмом, исследованным в 2001–2003 гг. (рис. 1).

В 2004–2007 гг. в северо-восточной части квартала проводились раскопки двух жилых домов византийского времени. Открыты жилые и хозяйственные постройки с северо-восточной, юго-восточной и юго-западной частях двора. В 2008 г. продолжено исследование дома 2 в LX квартале (рис. 2). Целью этого сезона было открыть северо-западную часть дома. В результате полностью изучена планировка дома 2.

Помещение 13 площадью 3,02 × 2,12 м, прямоугольное в плане, расположено в северном углу двора, северо-восточная стена которого является общей с помещением 9. Северо-западная стена 68 является общей с помещением 10 и была открыта в 2006 г. Юго-восточный фас стены 68 был разрушен прямым попаданием чугунного ядра во время Первой обороны Севастополя в 1854—1855 гг. Все стены сложены на земляном растворе. Максимальная их сохранность 1,0 м. Вход в помещение 13 находится с юго-восточной стороны. Ширина дверного проема 1,0 м. Уровень земляных полов зафиксирован на отметке 1,30—1,27 м от ПЦ-384. В северном углу помещения открыта каменная конструкция, возможно, являвшаяся кухонной печью. С северо-восточной стороны печь ограничена северо-восточной стеной помещения 13. По бокам установлены плиты шириной 0,16 м, в том числе был использован известняковый карниз византийского времени. Сохранившаяся высота печи 0,50 м. Сверху печь была, вероятно, перекрыта плоской плитой с отверстием по центру, обнаруженой во время археологических работ 2006 г. в верхнем завале помещения 13. В западном углу помещения *in situ* найдены во фрагментах две амфоры класса 45 конца XIII—XIV вв. Помещение 13 относится ко второму строительному периоду.

Помещение 14/14а прямоугольное в плане, 4,4 × 3,0 м, расположено в западном углу двора. Стена 77, юго-западная в помещении 14/14а, является общей с помещением 2. Стены, образующие помещение 14/14а, сложены из средних бутовых камней на земляном растворе. Максимальная их сохранность 0,74 м. Стена 80 делит помещение на две части. Размеры помещения 14а составляют 1,5 × 3,0 м, помещения 14—2,3 × 3,0 м. Стена 80 сооружена из крупных каменных плит, фрагментов архитектурных деталей, поставленных на ребро, ядро стены засыпано землей. Между помещениями 14

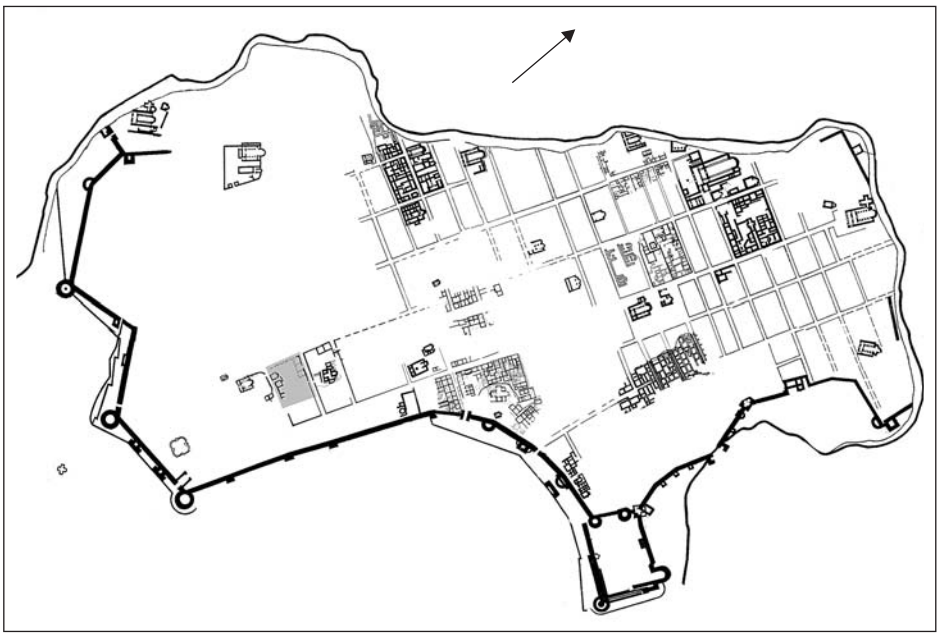

Рис. 1. План Херсонеса Таврического византийского периода

Рис. 2. Херсонес Таврический. Общий вид квартала LX с юго-востока

и 14а существовал вход шириной 0,8 м. В юго-восточной стене помещения 14 находился вход шириной 1,1 м, через который можно было пройти со двора внутрь. С юго-западной стороны от входа внутри помещения 14 находилась каменная конструкция, сооруженная из плоских известняковых плит, функционировавшая в качестве печи (0,3 × 0,5 × 0,3 м). Помещение 14/14а относится ко второму строительному периоду.

Помещение 15 Г-образной формы, размерами 5,30 × 2,85–4,60 м, находится в северной части двора. Помещение сохранилось фрагментарно, относится к первому строительному периоду. Оно было частично разобрано во второй строительный период, а на его месте сооружено помещение 13 меньших размеров. Максимальная сохранившаяся высота стен составляет 0,3—0,5 м. Внутрь помещения можно было пройти со двора через вход в юго-восточной стене. Ширину его сложно восстановить из-за последующих перестроек.

Дом 2 в первый строительный период составлял единое целое с домом 1 благодаря проходу в северо-западной стене 2 шириной 4,0 м, который во второй строительный период был за-

ложен крупными бутовыми камнями. В стратиграфических слоях, образовавшихся во дворе и помещениях, обнаружено значительное количество материала, который представлен фрагментами строительной, тарной и столовой керамики X—XIV вв., железными и бронзовыми изделиями (ключи, оружие, гвозди) и др. В ходе исследований виявлено 69 бронзовых монет, датирующихся от IV в. до н. э. до XIV в. н. э. Особого внимания заслуживают две свинцовые подвесные печати византийского времени.

Под полами византийского времени в помещении 14 и уровнем вымостки двора продолжено исследование засыпи крупного выбитого в скале подвального помещения не менее 1,0 м глубиной. Подвал, вероятно, имел Т-образную форму. Установить точные размеры затруднительно из-за существовавшей в конце XIX — начале XX вв. Береговой батареи 12 в юго-восточной части квартала. Максимальная длина вдоль юго-западной границы 8,5 м. В юго-западной скальной стене подвала по центру выбита ниша (глубина 0,9 м, ширина 0, 9 м, высота 0,6 м). С юго-восточной стороны от этой ниши обнаружены три небольшие прямоугольной формы ниши шириной 0,30 м, высотой 0,45 м, глубиной 0,15—0,20 м. Ширина северо-западной части подвала составляет 4,9 м, длина по центральной оси подвала 12,0 м.

В слое засыпи подвала обнаружено значительное количество керамики IX—XIII вв., а также фрагменты стеклянных сосудов ранневизантийского и римского времени, *terra sigillata* I—II вв. из западных провинций Римской империи, фрагменты мраморных алтарных преград, столбиков, культовых столов (*mensa sacra*), терракотовых статуэток местного производства эллинистического времени, парадной столовой чернолаковой посуды позднеэллинистического времени. Особое внимание привлекло скопление (233 ед.) в одном из углов подвала астрагалов одного размера, часть из которых имели магические графические символы.

Таким образом, изучен один из жилых домов поздневизантийского времени в западной части Херсонесского городища, который позволяет опровергнуть теорию А.Л. Якобсона о нерегулярности застройки этого района города и о нищенском существовании его обитателей. Необходимо отметить отсутствие производственных помещений, что также свидетельствует о высоком статусе хозяев дома.

В.Д. Кобець

ПІДВОДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЗАХІДНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ КРИМУ ЕКСПЕДИЦІЄЮ ЦЕНТРУ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЇ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

The article is devoted to the summation of underwater archaeological work during 2006—2008 on the west coast of the Crimea (the cape Tarkhankut, Yevpatoria). The research was conducted by the expedition of the Centre of Underwater Archaeology together with the students and masters of the Archaeology department of T. Shevchenko Kyiv National University.

Вивчаючи копії архівних документів, отримані з Російського державного архіву ВМФ м. Санкт-Петербурга, використавши карту Караджинської бухти, видану Головним гідрографічним управлінням морського міністерства в 1916 р., аквалангісти російських клубів з м. Тули зробили необхідні розрахунки і визначили місце загибелі військового корабля. Під час занурювання на відстані 2 км від мису Тарханкут у напрямку навігаційної віхи вони знайшли прямокутні баластні виливанці, сплющений свинець, кріплення від шпангоутів, ядра, з'єднані в один суцільний конгломерат, та інші розкидані на значній площі деталі такелажу. Не залишалося сумнівів щодо виявлення місця катастрофи військового корабля XVIII—XIX ст., озброєного ядрами великого калібру. Зафіксовані координати GPS слугували надійною прив'язкою на акваторії бухти.

У серпні 2006 р. відбулася спільна українсько-російська експедиція. Необхідність ознайомлення з рельєфом підводної мілини була спричинена з'ясованими за архівними джерелами обставинами посадки на підводних скелях та подальшої руйнації корабля «Святий Олександр» 26 вересня 1786 р. на відстані приблизно 1 милі від мису Тарханів Кут. Через значне заглиблення під воду корпусу корабля, яке складало під кормою 6,24 м, а під носовою частиною 5,73 м (корма була заглиблена на 0,76 м нижче за ніс), він наразився на підводні брили рифу. Для визначення форми підводних перешкод та конфігурації меж видовженого у напрямку схід—захід масиву вапнякових підвищень з глибинами 5—7 м навколо якірної стоянки човна над визначеними координатами об'єкта було проведено обстеження приблизно 5000 м^2 підводної площі. З півдня мілина різко обривається глибокою западиною (до 20 м). Вапнякові масиви виклинюються гострими прямовисними пластами над глибокими жолобами, що врізаються у тіло рифу смугами завширшки 20—30 м. Північні схили поступово знижуються у бік Караджинської бухти й сягають 30-метрових позначок на відстані 2—3 км, плавно піднімаючись далі до самого узбережжя (загальна відстань до берега 4 км). Спроби з поверхні моря здійснити обстеження рифу до глибини 6—8 м транспортуванням аквалангіста за човном показали високу ефективність та доцільність застосування такого методу.

Стоянка човна використовувалася як реперна точка з прив'язкою відстаней та напрямків розташування знахідок. Видимість під водою сягала майже 10 м і дозволяла на площі найбільших скупчень матеріалів 50 × 100 м орієнтуватися у відносному розташуванні предметів. На цій підводній ділянці аквалангісти обстежили зону завбільшки понад 1000 м^2. Виявлено численні скупчення різних предметів: чавунного баласту, ядер калібрів 30, 18 та 8-фунтових гармат, картечних зарядів у парусинових чохлах, книпелів, сплющених смуг свинцю, гарматних ядер, з'єднаних у суцільну масу, та елементів оснащення корабля. Майже всі знахідки обмірялі та фотографували під водою (рис. 1). Результати проведених робіт викладено на плані розташування знахідок з маштабом 1 : 500. Замальовані деталі озброєння, такелажу та інші предмети за назвами і призначенням показано на плані умовними позначками.

Опрацювання архівних матеріалів, вивчення знахідок спорядження й озброєння підтверди-

ли місцезнаходження військового корабля з потужним озброєнням. З креслень плану та характеристик вітрильника відомо, що довжина судна по нижній палубі становила 48,77 м, ширина без обшивки — 13,5 м, глибина трюму — 5,8 м. Водотоннажність до 3,5 тис. тонн. Уздовж бортів на лафетах розташовані 66 гладкоствольних гармат. Виготовляли борти з найміцніших порід дерева, товщина їх становила до 80 см. Екіпаж нараховував до 450 осіб. На підставі результатів дослідження місця аварії можна стверджувати, що на цій ділянці перебуває лише незначна частина решток. Архівні документи також підтверджують факти переміщення зруйнованих частин корабля по акваторії усієї бухти. Понад те, під час підйому гармат і цінного озброєння з місця трагедії за наказом командування Чорноморського флоту, можливо, на поверхню було піднято й інші легкодоступні залишки. Глибина, з якої проводився підйом, становила усього 6 м, тож не дивно, що ми не знайшли жодної гармати. З іншого боку, впевнено можна стверджувати, що найбільша частина цього вітрильника була перенесена течією і штормовими хвилями в сторону бухти та берега, де до цього часу спокійно лежить його кормова частина на глибинах до 30 м, менше руйнуючись під дією хвиль з поверхні.

Продовження досліджень в акваторії Караджинської бухти українсько-російська експедиція здійснювала у серпні 2007 р. До головних завдань, поставлених перед учасниками, входили визначення напрямків руху по поверхні моря кормової частини судна з пошуками слідів дрейфу на дні; детальна інструментальна зйомка ділянки, дослідженої тогорічними роботами, та складання плану.

Проведені занурення у східному напрямку на відстані приблизно 300 м від реперної точки виявили такі знахідки: масивний талевий блок квадратного перетину з гаком, обрамлення носової частини з відламаним рогом в послабленому отвором місці, мідну смужку — завісу дверей та інші частини такелажу. Ці знахідки могли належати до зовсім іншого об'єкта, а надто, що принаймні ще один корабель загинув на цьому рифі — бриг «Язон» у 1875 р.

На дослідженій тогорічними роботами площі побудовано розмітку ділянки за лінійно-профільним методом з метою фіксації, обрахунку відстаней та орієнтації матеріалу по сторонах світу. У напрямках північ—південь, схід—захід було прокладено маркувальні шнури завдовжки 60 м кожен. У точці їхнього перетину встановлювався буй, координати якого фіксувалися за

Рис. 1. Скупчення решток корабля

Рис. 2. Підставка під свічник

допомогою приймача GPS. Докладне обстеження виділеного розміченого квадрата (приблизно 2000 м^2) дало знахідки важливих артефактів. Підняті на поверхню пістолет з крем'яним замком, підставка під свічник з вензелем на боковій поверхні А : 017 (рис. 2) достовірно підтвердили, що на цьому місці лежать залишки корабля «Святий Олександр». Складено детальний план у масштабі 1 : 200 підводної ділянки 60 × 120 м. На ньому виділяються дві зони на відстані 40 м одна від одної в напрямку захід—схід, особливо щільно насичені знахідками ядер і такелажу, які вказують на місця руйнації днища корабля та найбільшого висипання з трюмів озброєння та спорядження (рис. 3).

Продовжуючи дослідження цієї пам'ятки, спільна українсько-російська експедиція з 3 по 20 серпня 2008 р. проводила підводні розвідки західного узбережжя Криму, а саме обстежувала місце аварії російського 66-гарматного корабля; виконувалися підводні розвідки в районі с. Хутірець на ділянці Вітине—Штормове.

Головним завданням на польовий сезон 2008 р. було заплановано продовжити прокладання профільних маршрутів транспортуван-

Рис. 3. Днище корабля

ням підводника за човном на підводному кермі в напрямках найбільш імовірного дрейфу корабля після руйнування на рифі штормовими хвилями. Це мало допомогти виявити сліди цього руху і знайти частини корабля за ознаками залишків на поверхні дна бухти за допомогою занурень аквалангістів на ділянці пошуку і позначення місця обстеження буями на поверхні.

Виявлені на відстані приблизно 4 км від місця катастрофи, поруч з берегом (150—200 м від бази експедиції), книпелі невеликих розмірів, ядра середнього калібру, елементи такелажу з високою достовірністю можна вважати рештками одного корабля. Ці знахідки підтверджують свідчення архівних документів про те, що після руйнування на рифі розламані частини впродовж двох діб штормовими хвилями розносилися по всій бухті. Переміщення у напрямку берега можна пояснити дією течії, яка вимірювалася після аварії з борта корабля і складала із заходу на схід по одному вузлу за годину (приблизно 1,9 км/г).

На ділянці проведення детальних зйомок двох попередніх років (задокументовано планами масштабів 1 : 500 та 1 : 200) вигляд донної поверхні значно змінився. Єдиною причиною, що пояснює переміщення донних відкладів, які прикрили значну площу пам'ятки, є катастрофічні шторми листопада 2007 р. Поза тим під час занурень вдалося отримати нові знахідки: пістолет та боцманський свисток.

Розвідки античного поселення, розташованого на південь від с. Хуторок Сакського р-ну (приблизно 2,5 км), були проведені спільно з аквалангістами клубу дайверів м. Євпаторія. На відстані не більше, ніж 100 м від берега, на незначному підводному схилі з глибинами до 5 м виявлено та піднято на поверхню вінця і стінки амфор, денця з дуже зашліфованими краями від перебування у смузі морського прибою. Знахідки датовані IV—III ст. до н. е. та походять з керамічних центрів Гераклеї, Синопи і Херсонеса. Приблизно за 300 м на південний захід від місця затопленого поселення знайдено фрагмент стінки амфори та загнутий по товщині деревини на 5 см бронзовий цвях завдовжки 12 см з набитим біля головки клеймом WW. На якій споруді він використовувався, невідомо, проте локалізація на значній відстані від поселення потребує додаткового огляду цієї ділянки.

Важливим по закінченню майже трирічного терміну досліджень корабля «Святий Олександр» постає завдання здійснення реставрації й консервації знайдених зразків озброєння, спорядження, деталей та частин, піднятих на поверхню. Усі предмети зберігаються на тимчасовій консервації у розчинах прісної води як середовищі, в якому вони перебували впродовж 220 р. на глибині 5—10 м. За час контактування на невеликих глибинах з насиченими киснем та вапняковими розчинами морськими водами на поверхні майже усіх знахідок утворилася вапнякова кірка завтовшки 5—20 мм. Особливо інтенсивно такий шар покриває деталі зброї. Після проведення усіх консерваційних робіт передбачається передати колекцію озброєння корабля XVIII ст. «Святий Олександр» до краєзнавчого музею районного центру АРК Чорноморське для створення експозиції.

В.П. Коваленко, Р.М. Луценко, О.П. Моця

ДОСЛІДЖЕННЯ В ШЕСТОВИЦІ У 2008 р.

Published are the results of the research at an Ancient Rus period monument in Korovel tract near Shestovytsya village of Chernihivska Oblast continued in 2008.

Міжнародна експедиція ІА НАНУ та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі співробітників Брянського і Ніжинського університетів, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського та учасників VIII Міжнародної літньої польової школи молодих археологів продовжила у 2008 р. дослідження комплексу археологічних пам'яток доби Київської Русі в уроч. Коровель поблизу с. Шестовиця Чернігівської обл.

Городище неправильної округлої форми завбільшки понад 1 га розташоване на стрілці видовженого мису, що більше, ніж на 1 км, видається в заплаву правого берега р. Десна. Із заходу та півдня майже до самого підніжжя городища підходила р. Жердова (притока Десни), зі сходу — стариці Десни. Поверхня городища являє собою досить рівний майданчик. У давнину по всьому периметру городища йшов вал, що нині дуже розплився і чітко простежується (висота 1—2 м, ширина в підошві 20—25 м) лише з напольного (північного) боку.

За сезони 1998—2007 рр. на городищі розкрито понад 1500 м^2 — значна частина східної половини пам'ятки (рис.). 2006 р. розкопом XIV (≈ 100 м^2), закладеним у південній частині майданчика, було завершено дослідження житла X ст., зафіксованого частково в розкопі XII (2005 р.), із розвалом печі, що впала з верхнього поверху. Нижній поверх житла (4,5 × 5,5 м) був заглиблений у материк на 1,4 м і мав окрему піч (1,65 × 1,8 м). У сезонах 2007—2008 рр. на схід і південь від нього закладено, відповідно, розкопи XV (137 м^2) та XVIII (117 м^2) і продовжено дослідження двору навколо зазначеного житла. На площі розкопу зафіксовано 22 ями та 10 господарських споруд. Із них чотири споруди та п'ять ям — синхронні житлу; споруди 3 (2007 р.), на дні якої знайдено череп коня, та 2 (2008 р.) датуються XII ст.; 11 господарських ям належать до волинцевської доби та одна — до пізньозарубинецької культури.

2007 року на стрілці мису, відрізаній ровом від городища, був закладений розкоп XVI (70 м^2), у північній частині якого продовжено вивчення оборонної лінії, відкритої 2006 р. (траншея 4), що складалася з ровика з гостроколом IX—X ст. (завширшки до 0,8 м, завглибшки до 1,4 м) та розташованого перед ним з півдня рову (ширина до 1,2 м, глибина до 1,1 м). На південь від цієї оборонної лінії зафіксовано рештки великої наземної споруди, від якої збереглися потужні стовпові ями та ровики від лаг, а також розвали двох глинобитних печей X ст. У південному напрямку від розкопу тоді ж пробито траншею 5 (42 м^2), котрою на похилій стрілці мису зафіксовано ще один рів завширшки близько 3,0 м і завглибшки до 1,3 м, у заповненні якого 2007 р. виявлено лише дрібні уламки ліпних горщиків доби неоліту—бронзи та крем'яні відщепи. Лише новий розкоп XIX (26 м^2), розбитий тут 2008 р., дозволив з'ясувати, що ця лінія укріплень також була споруджена, вірогідно, в кінці IX — на початку X ст. Серед яскравих знахідок нового сезону на зазначеній ділянці відзначимо чотири бронзові візантійські соліди, знайдені, щоправда, в шарі оранки на схилі мису, та золотоскляну намистину.

З півночі до городища прилягав чималий за розмірами (700—1000 × 80—400 м) посад, в різних частинах якого з метою з'ясування потужності нашарувань та характеру забудови в

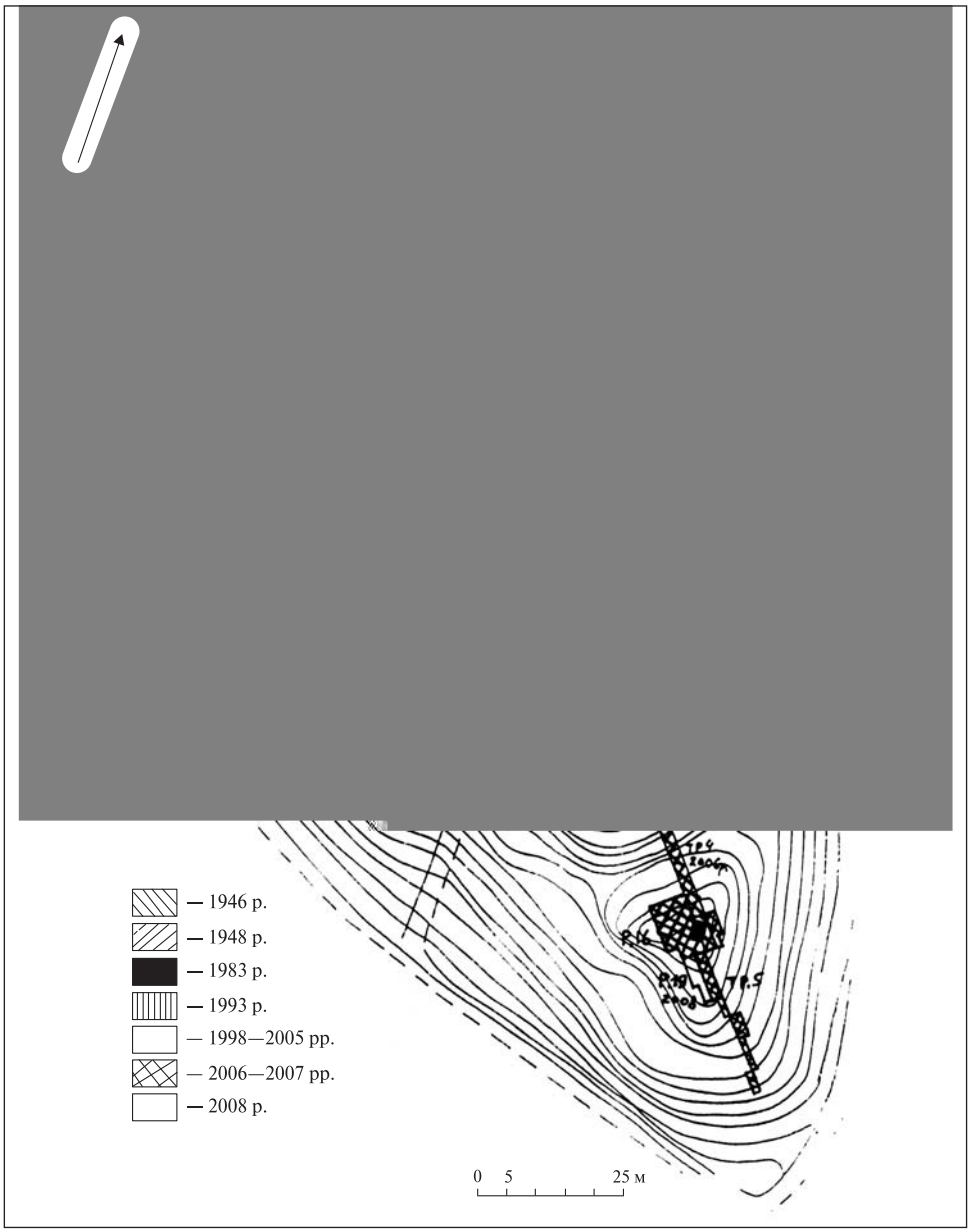

Рис. Шестовиця, уроч. Коровель. План розкопів на городищі

1998—2007 рр. розбито 17 розкопів із загальною площею понад 2200 м^2.

2008 р. до північно-східного кута ділянки, дослідженої 2007 р., зроблено прирізку (48 м^2), на якій зафіксовано колії від дороги, що йшла через весь посад до городища (практично по осі північ—південь). Загальна ширина дороги в середньому становить 1,65 м; колії місцями розмиті чи розбиті і мають ширину 0,40—0,60 м і заглиблені в материк на 5—6 см. На схід від дороги виявлено три лінії ровиків від садибної огорожі завширшки 0,17—0,20 м та завглибшки 0,10—0,15 м. Відзначимо, що на площі розкопу не зафіксовано жодного випадку перекриття коліями чи ровами будь-яких об'єктів. На схід від огорожі досліджено дві споруди, одна з яких (43) була прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована стінами по сторонах світу (2,70 × 2,20 м — на рівні материка та 1,10 × 0,80 м — по дну) і заглиблена в материк на 1,57 м. З-поміж знахідок із заповнення споруди відзначимо дві намистини, одна з яких нанизана на срібну підвіску, уламки скляних персня та двох браслетів, два прясла та кілька уламків залізних предметів.

На протилежному західному схилі мису, де 2007 р. траншеєю 28 м^2 вдалося знайти залишки споруди початку XI ст., з якої походили бронзова накладка овалоподібної форми з різнокольоровими емалями, влітку 2008 р. розбито розкоп XXII (92 м^2). Тут виявлено три ями зрізано-конічної форми, пов'язані зі смолоку-

Рис. 3. Батурин. Церква Живоначальної Трійці кінця XVII — початку XVIII ст. (реконструкція В.І. Мезенцева та В.П. Коваленка, мал. С.В. Дмитрієнка)

дальші дослідження, то Троїцький собор можна віднести до самобутнього гібридного (?) типу церков козацької держави, де творчо поєднані національні та західні традиції. Його винайшли місцеві майстри в часи інтенсивного церковного будівництва гетьмана І. Мазепи.

Під час розорення Батурина російськими військами у 1708 р. Троїцький собор було пограбовано та спалено, що яскраво описано в «Могильовській хроніці», вірогідно, зі слів одного з уцілілих мешканців Батурина, якому вдалося вибратися з палаючого міста й емігрувати на територію Великого князівства Литовського: «*Того ж самого часу під час облоги люди міські значніші, рятуючи своє життя, зі скарбами, з жонами і з дітьми повтікали до церкви батуринської, вимурованої також коштом гетьмана Мазепи і там замкнулись. Але військо московське, яко леви і хижі вовки, оскаженілі, сподіваючись там здобути скарби, притягнувши гармату, двері, що були міцні, повистріляли, а яких там людей світських і духовних знайшли, в пень витяли, панянок на вівтарях церковних гвалтували і скриті там скарби порозхватали і спустошили і спалили місто. В тому місті Батурині і на цей день нікому не дозволено будуватись і жити*».

Після цього територію храму ще певний час продовжували використовувати для поховань. Всього в ході робіт 2007—2008 рр. тут досліджено понад 160 могил, значну частину яких становлять поховання жертв погрому 1708 р., що прорізають шар пожежі у храмі. З-поміж них відзначимо «поховання нареченої» (дівчини 16—17 років у весільному вбранні), рештки якого вціліли, та яму з чотирма відрубаними головами (в північній наві собору). В одному з жіночих поховань знайдено мідну зі слідами позолоти натільний образок (вірогідно, роботи живописців Києво-Печерської лаври кінця XVII ст.) із зображеннями Богородиці з Немовлям на лицьовому боці та святого поганої збереженості на зворотному; в іншому — різьблений кипарисовий хрестик у срібній оправі.

Руїни храму стояли досить довго. Опис Батурина 1726 р. зазначає, що в місті «*... в обох замках никакого строения старого и нового нет, только две церкви каменные пустые: Живоначальныя Тройцы да Николая Чудотворца, недостроенная вполовину; и в них некакого церковного вбору — дверей и окончин — нет, и в местах своды обвалились...*». Аналогічну ситуацію фіксує й опис Батурина 1760 р. Розбирання руїн храмів відбувалося з метою повторного використання цегли, чим, вірогідно, пояснюється її наявність в шарах будівництва навколо Воскресенської церкви. Проте в самій кладці стін та фундаментах Воскресенської церкви, а також в конструкціях склепу К. Розумовського жодного фрагмента цегли кінця XVII ст. не зафіксовано.

Указом Президента України від 21 листопада 2007 року № 1131/2007 «Про деякі питання розвитку Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та селища Батурин» передбачено відбудову храму упродовж 2009—2010 рр.

В.П. Коваленко, О.П. Моця, В.М. Скороход

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА ПО «ШЛЯХУ МОНОМАХА»

Presented are the results of archaeological prospecting for the study of Ancient Rus monuments situated along the hypothetical old way from Chernihiv to Kyiv.

У «Повчанні дітям» Володимир Мономах, описуючи свій життєвий шлях, чи не найбільше уваги приділив спогадам про 16-літнє князювання на Чернігівському столі, на який він потрапив після битви на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р., коли загинув Великий князь Київський Ізяслав Святославич. Це відкрило шлях до київського престолу його батькові Всеволоду Ярославичу, а Володимир посів Чернігівський стіл, який, згідно «Заповіту» Ярослава Мудрого, вважали своїм сини Святослава Ярославича. Саме це і стало надалі чи не головною причиною тривалих і кривавих усобиць на Русі, що завершилося Першим з'їздом князів у Любечі. В пущах під Черніговом Мономах полюбляв полювати, з Чернігова він чи не щорічно вирушав у походи то проти половців, то проти князів-суперників, котрі прагнули повернути відібрані у них батьківські володіння, чи поспішав до Києва на заклик батька, правою рукою і каральним мечем якого він був. «*А из Чернигова я сотни раз скакал к отцу в Киев за один день, до вечерни*» — зазначить Мономах у своєму повчанні.

Ще академік Б.О. Рибаков звернув увагу на той факт, що подолати верхи упродовж одного світлового дня таку відстань можна було лише за умови, що вздовж усього шляху розташовувалися містечка-застави, у яких князь та його охорона могли регулярно міняти коней, і навіть зробив спробу визначити основні з-поміж них.

Восени 2008 р. експедиція ІА НАНУ та Інституту археології і стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка зробила спробу перевірити припущення Б.О. Рибакова й розпочала обстеження давньоруських пам'яток уздовж ймовірної траси старого шляху з Чернігова до Києва (як відомо, сучасна «пряма» дорога Чернігів—Київ була прокладена лише наприкінці XVIII ст.). Обстеженню піддавалися, насамперед, городища як найвірогідніші пункти зупинок князівського почту.

Чернігів. Свій шлях на Київ Мономах мав розпочинати з території князівського двору, що займав північну ділянку Чернігівського дитинця, де 1985—1986 рр. було досліджено двоповерховий храм-усипальницю, споруджений у 70—80-х рр. XI ст., ведучи далі через Київську браму дитинця територією «окольного граду» та «передгороддя» до Любецької брами. Від неї дорога, огинаючи верхів'я глибоких Холодних ярів, повертала на південний захід і, перетнувши праву притоку Десни р. Білоус, прямувала до с. Київка, сама назва якого незаперечно засвідчує його зв'язок з обслуговуванням шляху.

Київка, село Чернігівського р-ну. Перше на шляху — поселення Київка 1 (XI—XIII ст.), розташоване на порізаному ярами краю правобережної корінної тераси Десни, за 1 км на південь від села, на схід від дороги Київка—Шестовиця, що повністю повторює напрям старої київської дороги. Площа поселення (понад 2 га), відкритого О.В. Шекуном у 1982 р., розорюється (рис. 1, *1*). Підйомний матеріал складається з фрагментів кружальної кераміки XI—XIII ст.; трапляються уламки стінок амфорної тари і шматки жорен з овруцького шиферу.

Шестовиця, село Чернігівського р-ну. Наступним пунктом було городище в центрі с. Шестовиця (IX—XIII ст.), повз яке київський шлях йшов ще 30—40 рр. тому. Городище розташоване на високому мисі берега Десни в уроч. Го-

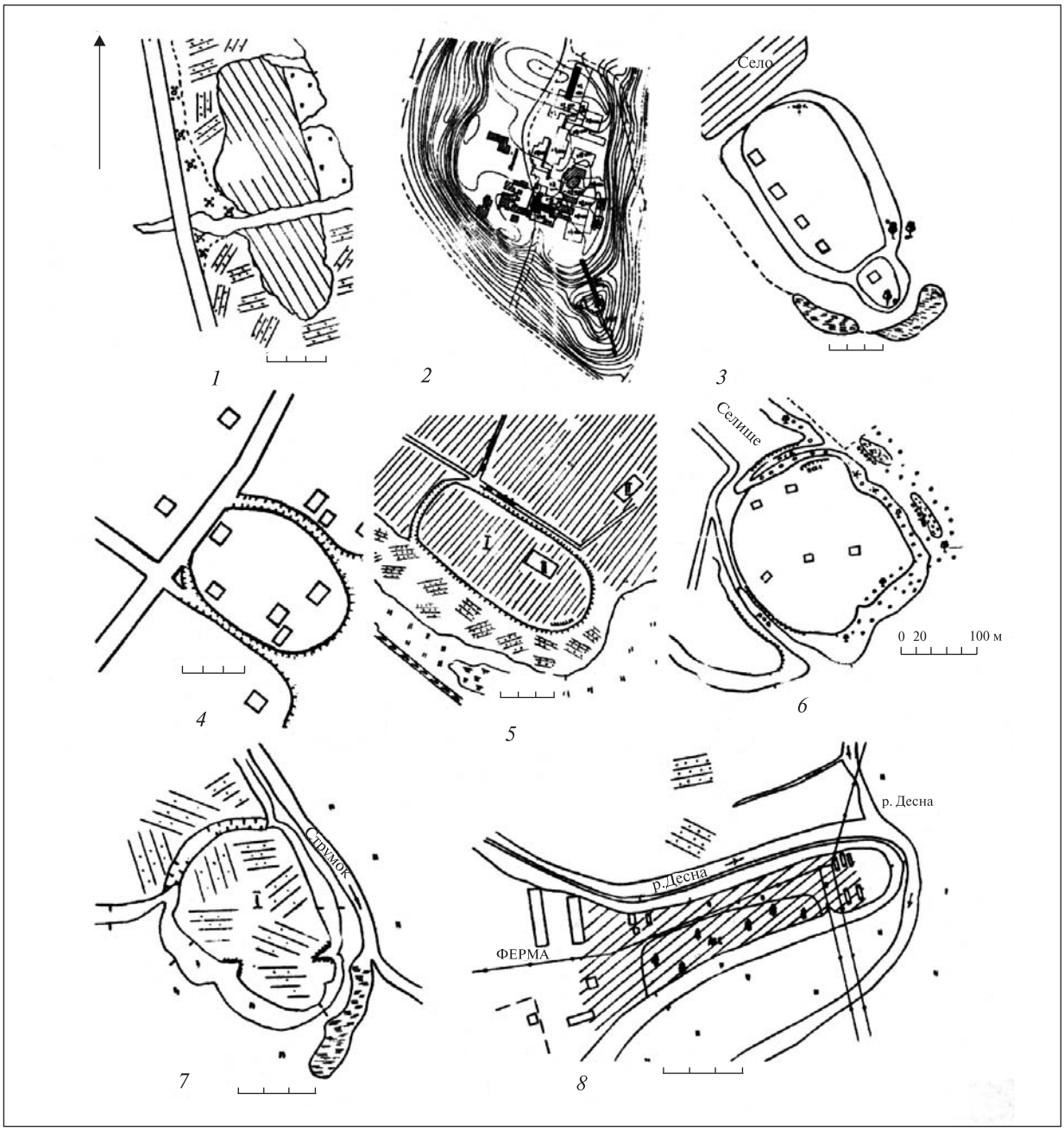

Рис. 1. Плани обстежених пам'яток: *1* — поселення біля с. Київнка; *2* — городище в уроч. Коровель біля с. Шестовиця; *3* — городище в с. Слабин; *4* — городище в с. Козероги; *5* — городище в с. Смолін; *6* — городище в с. Моровськ; *7* — городище біля с. Карпилівка; *8* — городище біля с. Виповзів

родище і за формою нагадує чотирикутник завбільшки 160 × 270 м. Поверхня рівна, схили круті, місцями урвисті. Територія пам'ятки зайнята приватними садибами. З напільного боку збереглися залишки розораного і місцями повністю знищеного валу і рову. Городище неодноразово згадується в літературі, його обстежували Я. Станкевич, О. Попко, І. Ляпушкін, М.П. Кучера та О. Сухобоков, В.П. Коваленко. За інформацією О. Попка, ще в середині XX ст. простежувалися рештки внутрішніх валу і рову, якими городище поділялося на дві частини (нині їх сліди вже не фіксуються). Із заходу до валу прилягало відкрите селище, що займало широку смугу вздовж краю тераси.

Від нього шлях, оминаючи невеличкі яри та повороти тераси, прямував до уроч. Узвіз (крутий піщаний спуск з мису правобережної тераси Десни, утворений впадінням у її старицю р. Жердова), оминаючи знамените городище в уроч. Коровель (150 × 80—100 м), що розташоване за 1,5 км на південь від села. Городище і посад (700—1000 × 80—400 м), що прилягав до нього з півночі, займали вузький і довгий мис, що

більш, ніж на 1 км, виступає в заплаву р. Десни, виходячи до оз. Коровель. Біля їх підніжжя виявлено широкий поділ; навколо розташовувалися численні курганні групи (рис. 1, *2*). У літературі воно відоме щонайменше з кінця XIX ст., його досліджували П. Смолічев, Я. Станкевич, О. Попко, Д. Бліфельдом, І. Ляпушкін, М.П. Кучера, а також О.В. Сухобоков, В.П. Коваленко, Ф.О. Андрощук та ін. На городищі виявлено матеріали доби неоліту, бронзи, раннього залізного віку, слов'янських культур та давньоруського періоду зі значним домінуванням артефактів кінця IX — початку XI ст.

Після загибелі комплексу в середині XIII ст. життя тут не припинилося, як в багатьох інших місцях регіону (що було зумовлено, насамперед, необхідністю невпинного функціонування шляху), а лише перемістилося до заплави, на південний захід від городища, де 1970 р. М. Попудренко та О. Шекун відкрили поселення XIII—XIV ст. в уроч. Пойма, через яке саме і проходив шлях.

Слабин, село Чернігівського р-ну. Наступний укріплений пункт на шляху відомий у с. Слабин, за 29 км від Чернігова нижче за течією р. Десна, на відстані візуальної видимості від попереднього. Городище розташоване у південно-східній частині села в уроч. Деканівщина на високому мисі над р. Слабинь (рис. 1, *3*). Його обстежували О. Попко, І. Ляпушкін, М.П. Кучера та О. Сухобоков, В.П. Коваленко, О. Шекун і ін. Майданчик городища (210 × 30—90 м) овальної форми, видовжений з півночі на південь, з відносно рівною поверхнею, дещо похилою в бік заплави Десни. У південній частині й досі простежується рів завглибшки до 0,5 м і завширшки 5—6 м, що відмежовував мисову частину городища від основної площі. Культурний шар потужністю до 1 м містить кераміку, вироби з металу, уламки скляних браслетів, шиферу, залізні шлаки, кістки тварин. За керамічним матеріалом городище датується IX—XIII ст. Зараз його займають старе кладовище та приватні садиби.

Козероги, село Чернігівського р-ну. Наступний пункт, що також перебуває на відстані візуальної видимості від попереднього, розташований в с. Козероги. Городище на північній околиці села, в уроч. Шваччина Гора, на високому (до 10 м) мисі корінної правобережної тераси р. Десни, вперше обстежив і ввів до наукового обігу О. Попко. Також його досліджував О. Шекун. Ділянка городища овальної форми 35 × 50 м, рівна, з невеликим ухилом у бік річки (рис. 1, *4*). Залишки оборонних споруд не зафіксовано. В культурному шарі значної потужності (до 0,8 м) виявлено уламки гончарного посуду X—XIII ст. та незначну кількість ліпної кераміки слов'янського часу (остання чверть I тис.). З півночі до городища прилягав неукріплений посад. Потужність культурного шару на посаді 0,2—0,3 м, підйомний матеріал представлений керамікою X—XIII ст.

Смолін, село Чернігівського р-ну. Від с. Козероги шлях пролягав через с. Смолін. Городище розташоване на південно-східній околиці села і має форму овалу (рис. 1, *5*). Обстеження проводили О. Попко, І. Ляпушкін, М.П. Кучера та О. Сухобоков, В.П. Коваленко, О. Шекун і ін. Майданчик мав довжину 450 м і ширину 100—200 м. 1992 р. шурфуванням на східному схилі тераси виявлено розвал ліпного горщика колочинської культури та фрагменти гончарного посуду XII — середини XIII ст. До городища прилягало відкрите селище, за межами якого лежав курганний могильник, від котрого зберігся один розораний насип на території села.

Моровськ, село Козелецького р-ну. Відстань між ним і попереднім більша, ніж між попередньо згаданими. Городище VIII—XIII ст. розташовувалося на невисокому крутому мисі правого берега Десни, мало овальну форму (190 × 225 м), видовжену з півночі на південь. Зайняте приватними садибами (рис. 1, *6*). Залишки оборонних укріплень унаслідок господарської діяльності майже знищені. Ще у 1940-х рр., за свідченнями О. Попка, були помітні сліди напольного рову завглибшки 1—1,5 м і завширшки до 10 м. Рештки валів нині можна простежити лише по краю мису з напольної сторони. Виходячи з описів О. Шафонського та О. Попка, ще один вал проходив по середині майданчика і по його периметру, розділяючи городище на дві частини. Загальна площа городища понад 4 га. Проведене В.П. Коваленком 1983 р. шурфування пам'ятки виявило ліпну кераміку VIII—IX ст. та давньоруського часу X—XIII ст., а також уламки жорен з вулканічного туфу та шиферу, шлаки, крицю, скляні намистини та фрагменти скляних браслетів, залізні вироби (зокрема, уламок шпори), кістяні вироби тощо. З півночі до городища прилягає відкрите селище IX—XIII ст., у західній частині села відоме ще одне X—XIII ст.

Могильник літописного Моровійська колись займав значну частину села і нараховував десятки насипів, один з яких у центрі села 1889 р. дослідив В. Бернштам, де виявив трупоспалення на місці. Виходячи з літописної

згадки під 1159 р., Моровійськ входив до складу вотчини чернігівських князів.

Карпилівка, село Козелецького р-ну. Між селами Короп'є і Карпилівка, за 1,2 км на південь від с. Карпилівка, відоме наступне городище. Пам'ятка займає дуже випнутий у заплаву р. Десни мис корінного берега (висота 5—12 м), що зі східної та південної сторін обмежений струмком, а із західної — старицею Десни. Стрілку мису, що являє собою майданчик приблизно овальної форми (90 × 150 м), відсікають від основної частини знівельований оранкою вал і замитий рів (рис. 1, *7*). Пам'ятку обстежували Ф. Копилов, О. Шекун, А. Козаков та ін. Підйомний матеріал представлено дрібними уламками горщиків XII—XIII ст., фрагментами шиферу та ін.

Поселення-посад прилягає до городища з південно-західного краю і займає понижену частину мису. Не виключено, що на цій ділянці були допоміжні укріплення. По всій площі пам'ятки підйомний матеріал представлений керамікою XII—XIII ст.

На думку низки дослідників, комплекс пам'яток біля с. Карпилівка можна пов'язувати з літописним містом Лутавою, згаданим під 1139 р.

Виповзів, село Козелецького р-ну. Одним із найяскравіших археологічних об'єктів на лівобережжі пониззя Десни слід визнати городище, розташоване за 400 м на північ від с. Виповзів і за 800 м на південь від с. Лутава. Воно займає високий (до 10 м) дуже випнутий у заплаву мис корінної правобережної тераси р. Десна (рис. 1, *8*). Біля підніжжя мису, огинаючи його, протікає р. Кримка (стариця р. Десни), що складала додаткові перепони для доступу на городище з боку заплави. Територія має округлу форму (30 × 40 м) і на 4—5 м підвищується над основною терасою; по периметру оточена дуже оплилим валом, залишки якого нині ледве простежуються.

Городище вперше обстежували В. Берштам, який заклав кілька шурфів, пізніше — А. Розанов, І. Ляпушкін, Ф. Копилов, М.П Кучера, О. Сухобоков, В.П. Коваленко та А. Козаков. Із численних зборів на городищі (дослідження А. Розанова) виділяються сережка «пастирського типу», два широкосерединних персні із зубчастим орнаментом, уламки скроневих кілець «радимицького типу», сплави і шлаки кольорових металів, пряжки до ременів і бляшки X ст., залізне калачеподібне кресало X—XIV ст., ключ від нутряного замка X—XI ст., бойова сокира XII—XIII ст., вістря стріл і сулиць, рибальські гачки, натільні хрестики із бронзи та срібла тощо. Серед посуду переважає кераміка IX—X ст., хоча є окремі фрагменти посуду XII—XIII ст.

Поселення (300 × 75—100 м) розташоване на південь від городища, на мисі, продовжуючись майже до руїн МТФ.

На жаль, погіршення погодних умов не дозволило в сезоні 2008 р. здійснити розвідку по київській ділянці «Шляху Мономаха». Наступного року заплановано продовження досліджень.

В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий, О.В. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЦИТАДЕЛІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ У 2008 р.

The results of the research of archaeological monuments within the protected areas of Baturyn State Historic and Cultural Preserve «Hetman's Capital» in 2008 are published in the paper.

Міжнародна українсько-канадська експедиція ІА НАНУ та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі співробітників Канадського Інституту Українських Студій та Торонтського університету продовжила 2008 р. дослідження археологічних пам'яток в межах охоронних зон Батуринського державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», що тривали тут у 1995—1997 та 2001—2007 рр.

Основний обсяг робіт у сезоні 2008 р. припав на Цитадель Гетьманської столиці (рис. 1). Згідно проекту відтворення загального вигляду Батуринської Цитаделі доби І. Мазепи, розробленого Інститутом УкрНДІпроектреставрація, відбудові підлягали оборонні споруди (рів з напольного боку, міст через нього до надбрамної в'їзної вежі, дерев'яні стіни з напольного боку, гострокіл по краю тераси з боку річки і північна та південна «глухі» башти), гетьманський палац, скарбниця, колодязь і Замкова Воскресенська церква (рис. 2). Топографічні умови та наявність будинку школи-інтернату зумовили відхилення реконструйованого рову в південній частині городища від його справжньої траєкторії на кількадесят метрів, завдяки чому в розкопах 28–31 досліджено рештки конструкцій оборонних стін та перекритих ними об'єктів різних епох. Особливий інтерес з-поміж них становлять залишки котловану слов'янського житла середини І тис. (розкоп 28) підпрямокутних обрисів (5,25 × 4,8 м), орієнтованого кутами за сторонами світу й заглибленого в материк на 0,2–0,27 м. У центрі споруди виявлено стовпову яму з діаметром 0,35 м і глибиною 0,47 м. У заповненні житла зібрано уламки грубих ліпних горщиків, фрагменти трьох керамічних біконічних прясел та уламок точильного бруска. За попередніми спостереженнями, житло датується V—VI ст. (колочинська культура). Неподалік нього, в розкопі 30, досліджено рештки горну XVII ст., в якому виплавляли кольоровий метал, та зернові ями великих розмірів, а також зафіксовано сліди конструкцій клітей з вертикально вкопаних колод.

На ділянці в'їзної вежі напрямок відновлюваного рову повністю збігся з частиною рову гетьманського часу (1669—1708 рр.). Ширина гетьманського рову становила тут 10—11 м, глибина 7,0—7,5 м від рівня сучасної поверхні. Нижня частина заповнення рову зберігає високий рівень вологості, завдяки чому законсервувалися природним чином дерев'яні палі, якими були обкладені стінки рову (щільно поставлені обаполи та тонкі колоди, діаметр до 0,25 м), що збереглися на висоту до 2 м, а тлін фіксувався до висоти близько 3 м (рис. 3). Для обкладки північної (напольної) стіни рову використано дуб, на стінах з боку фортеці — окрім дуба, сосну та клен.

У середній частині заповнення рову, навпроти місця, де існувала в'їзна вежа, розчищено три потужних дубових підтесаних стовпи з діаметром до 0,4 м, розташованих на відстані 1,75—2,0 м один від одного, що являли собою опори мосту з фортеці до цитаделі завширшки близько 3,7—4,0 м. Загальна зафіксована в розкопах довжина гетьманського рову становить понад 120 м. Серед численних знахідок із заповнення рову відзначимо писанку зі справжнього курячого яйця з геометричними орнаментами, виконаними сіро-блакитною фарбою.

Розкоп 23 (5 × 7 м) був розбитий на місці майбутнього спорудження кам'яної скарбни-

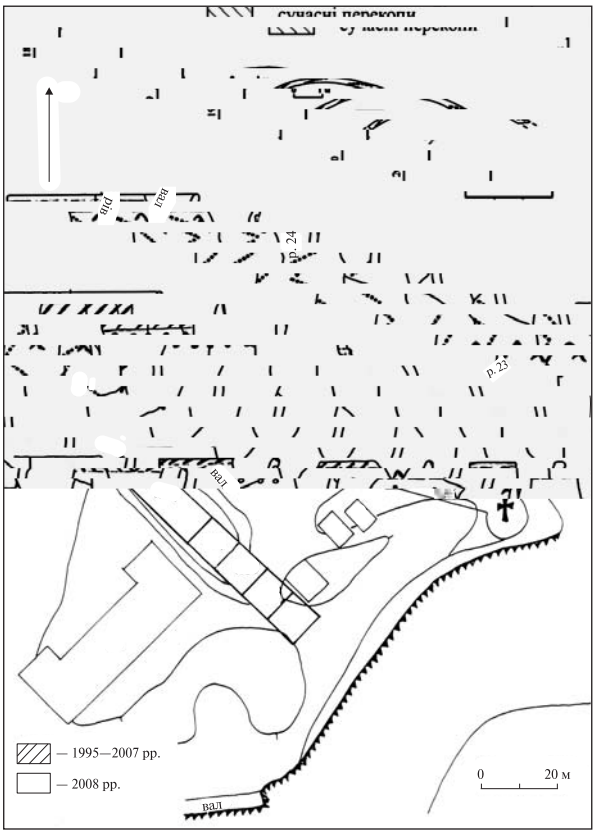

Рис. 1. Батурин. План-схема розкопів 2008 р. на Цитаделі

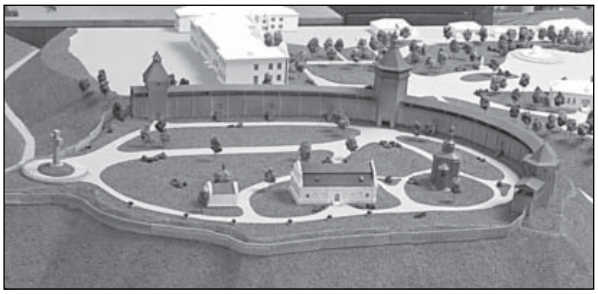

Рис. 2. Батурин. Макет відтворення Цитаделі (Інститут УкрНДІпроектреставрація)

Рис. 3. Дерев'яні конструкції в придонній частині північної ділянки рову Цитаделі

ці, відомої на Цитаделі за листуванням І. Мазепи, описами 1726 р. та малюнком Т.Г. Шевченка. У розкопі на рівні материка виявлено два житла першої половини XVII ст., розташовані поряд, та ділянку давнього рову (можливо, роменського часу), що відокремлювала стрілку мису Замку (на довжину 4,5 м і ширину до 1,1 м, глибина в межах розкопу сягає 0,7 м нижче від рівня материка).

Південне житло (споруда 1) мало розміри 3,75 × 3,80 м і глибину 0,4 — 0,5 м від материка та заглиблення в центральній частині до 0,75 м завбільшки 2,4 × 2,6 м. У західній частині житла виявлено дві печі, розташовані на відстані 0,45 м одна від одної, що заходять під материкову стінку у вигляді підбою підпрямокутної форми. Черені печей мають розміри 1,2 × 0,5—0,65 м. Конструкція стін житла була складною, від неї в котловані знайдено 15 стовпових ям різного розміру.

Північне житло (споруда 2) розташоване за 0,7 м від попереднього і досліджене частково (4,7 × 2,6 м, глибина 0,75 м). У західній частині фіксується піч, черінь якої виходить на приступку (довжина 2,3 м, ширина 0,5 м) і має продовження у вигляді підбою під материкову стінку котловану. Черінь мав розміри 0,45 × 0,7 м. У південній стінці котловану викопано підбій (заготовку під піч, розміри 0,5 × 0,8 м), не випалений, оскільки піч жодного разу не використовувалась. У котловані зафіксовано стовпові ями та рівчак від конструкції стін. Обидві споруди загинули в пожежі (скоріш за все, 1648 р.), після чого їх котловани були закидані материковою глиною.

У північному куті розкопу частково досліджено котлован ями 2 завглибшки до 0,65 м від рівня материка, в заповненні якої містилися уламки цеглин XVII — початку XVIII ст. (можливо, залишки гетьманської скарбниці).

Розкоп 24 було закладено на місці реконструкції замкової Воскресенської церкви, у північній частині майданчика городища. Археологічними дослідженнями, проведеними на цій ділянці 2001 р. (розкоп 6), 2002 р. (розкоп 7) та 2003 р. (розкоп 10), відкрито численні поховання на цвинтарі Воскресенської церкви XVII — початку XVIII ст. У розкопі 24 виявлено нові поховання (112—123), здійснені за християнським обрядом, орієнтовані головою на південний захід. В окремих випадках спостерігається перекриття дитячими похованнями (верхній горизонт цвинтаря – могили жертв погрому 1708 р.) поховань дорослих (нижні горизонти).

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО вул. ДЕСЯТИННІЙ, 11-А

The article elucidates the results of excavations at an interesting and little studied area of «the city of Volodymyr» at 11-A, Desyatynna Street. The data obtained allows the authors to state about habitation on this territory since the 11th c., testified by three objects of Ancient Rus time. Secondary settlement of this area started not earlier than the end of the 18th c. or the beginning of the 19th c.

Дослідження здійснювалися впродовж квітня—червня 2008 р. На карті Києва 1803 р. ця територія входила до складу великої садиби, а на її місці розташовувався сад. Загальна площа ділянки складає 0,06 га. На момент початку археологічних робіт тут були дво- та одноповерхові будинки з льохами, збудовані на початку XX ст. Розкопками виявлено, що давньоруський культурний шар майже повністю знищений і руйнувався у два етапи під час планування території ділянки. Перше планування здійснено на початку XIX ст., друге — на початку XX ст. Варто зазначити, що під час планування вулиці від Андріївської церкви до Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1838—1839 рр. (сучасна вул. Десятинна) було проведено зняття ґрунту до материка, відповідно весь культурний шар та археологічні об'єкти вище від материка також були знищені.

Культурний шар, що зберігся на ділянці садиби по вул. Десятинній, 11-А, був змішаним та мав невелику потужність: від 0,1 до 0,3 м. У ньому траплялася переважно кераміка XIX — початку XX ст., кераміка давньоруського часу представлена поодинокими фрагментами горщиків XI ст., корчаг та амфор. Культурні нашарування та об'єкти давньоруського часу другої половини XII — першої половини XIII ст. та пізньосередньовічного часу на дослідженій ділянці не виявлено. Вдалося зафіксувати лише рештки трьох найглибше розташованих об'єктів XI ст.

Дослідження розпочали у південно-східній частині ділянки, яка прилягає до території Посольства Великобританії в Україні. На рівні материка виявлено рештки фундаментних ровів будівлі із залишками деревини. Від неї збереглася лише південна частина, а північну частково знищили фундаментами двоповерхового будинку початку XX ст., а частково вона виходила за межі ділянки, що досліджувалась (рис. 1).

У південній частині котловану житла на глибині 0,1—0,3 м від рівня материка залягали будівельне сміття, тлін від дерев'яних конструкцій, фрагменти кераміки початку та другої половини XIX ст., а також нечисленні фрагменти горщиків та амфор XI ст. Зважаючи на наявний археологічний матеріал, будівлю зведено в першій половині XIX ст.

Відкрите житло являло собою двоповерхову зрубну будівлю. Збереглися ровики від дерев'яного фундаменту, зведеного, найвірогідніше, з дубового брусу чи колод. Ширина фундаментних ровиків 0,5 м. В них зафіксовано два бруси чи колоди з діаметром до 30 см. Під долівкою дно будівлі було засипане вапном. У центральній частині житла був льох завдовжки до 5 м і завглибшки 1,7 м від материка. Вціліла частина льоху завширшки 1,7 м. Вхід до нього був із південного боку, його довжина 1 м, а глибина 0,8 м. Уздовж стін льоху зафіксовано чотири стовпових ями з діаметрами до 20 см. Стіни льоху обкладено дошками, підпертими стовпами. Від деревини зберігся тлін. Більшу частину льоху, як і всієї будівлі, знищено під час будівництва двоповерхового будинку початку XX ст.

У західній частині льоху на глибині 0,8 м від сучасної поверхні і 0,4 м від рівня материка знайдено зруйноване поховання. Через погану збереженість та відсутність речового матеріалу датувати його неможливо, але, виходячи з того, що воно було розташоване на частині

льоху будинку першої половини XIX ст., його можна віднести до кінця XIX ст.

У заповненні льоху, як і вцілілої частини житла, траплялися переважно фрагменти кераміки та залізні вироби початку XIX ст., а також нечисленні фрагменти кераміки XI ст. Всього в заповненні житла знайдено 219 фрагментів кераміки, 14 фрагментів кахлів і 19 фрагментів залізних виробів. До давньоруського часу належать 11 фрагментів вінець та 23 уламки стінок горщиків XI ст., три фрагменти стінок корчаг, три — стінок амфор, серед яких два гладеньких і один з грубим рифленням, а також два фрагменти плінфи завтовшки 3 і 4 см. Вінця горщиків давньоруського часу віднесено переважно до XI ст., лише окремі датуються XII ст.

Серед окремих знахідок давньоруського часу варто відзначити фрагмент скляного браслета темно-зеленого кольору із жовтими смугами, залізний ніж з довжиною леза близько 7 см, дві частини бронзових застібок, два фрагменти свинцю — один циліндричної форми, інший є частиною вінця олов'яної посудини, а також шматок шиферу зі слідами свердлення. Кераміка кінця XVIII — початку XIX ст. представлена фрагментами горщиків, покришок, кахлів і скляної віконниці.

У зв'язку з тим, що ця будівля відсутня на карті 1803 р., час її спорудження можна датувати першою половиною XIX ст. Імовірно, її звели після 1812 р., коли в Києві почалася інтенсивна забудова. На початку XX ст. цей дерев'яний будинок було знесено, ділянку знову переплановано й збудовано двоповерховий будинок з льохом, перекритим арочним склепінням. Фундаменти будівель початку XIX і початку XX ст. орієнтовано по-різному, тому можна зробити висновок, що напрям Десятинної вулиці на початку XX ст. було дещо змінено.

У південно-східній частині розкопу досліджено яму давньоруського часу (1) видовженої форми, яка мала розміри 0,9 × 7,0 м та глибину 1 м від сучасної поверхні (0,5 м від материка). Дно ями напівкруглої форми, на ньому виявлено 32 круглих заглиблення з діаметром 2,0—2,5 см та глибиною 5—7 см (рис. 2).

В ямі знайдено 175 фрагментів давньоруської кераміки, серед яких другою половиною XI — початком XII ст. датується 12 фрагментів вінець, 162 стінки, з яких 12 прикрашені лінійно-нігтьовим і 19 лінійним орнаментом, одна ручка від горщика, сім денець. Усі вінця відігнуті, зі слабким повторним загином досередини. Частина вінець мають врізний лінійно-нігтьовий орнамент. Також знайдено

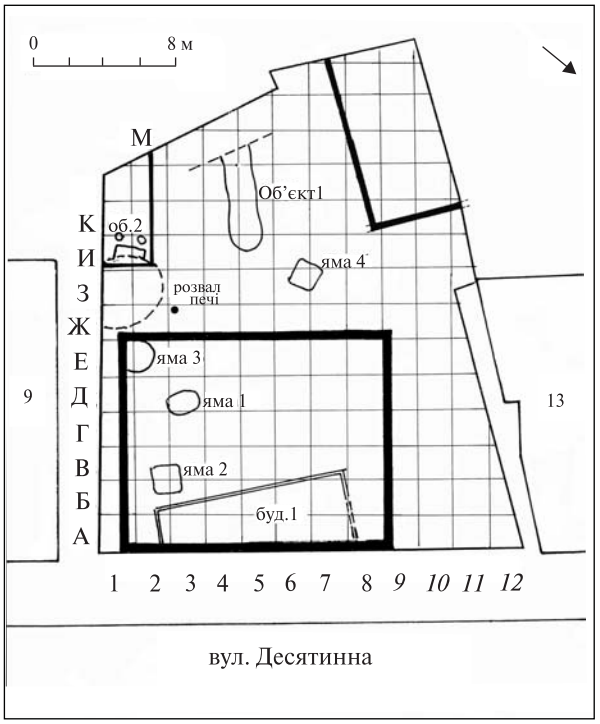

Рис. 1. Вул. Десятинна. Загальний план розкопу

фрагмент вінця плошки з діаметром 12 см, край вінця відтягнутий, по плічку йшов нігтьовий орнамент, та майже цілий двоярусний світильник світло-жовтого кольору. Окрім цих знахідок, в ямі було 27 фрагментів від невипаленого керамічного виробу, вірогідно горщика.

Навколо ями виявлено 14 ям переважно круглої форми з діаметрами 10—15 см і глибиною 0,2—0,4 м на відстані від 0,1 до 1,0 м одна від одної. У деяких із них зафіксовано рештки деревини. Їхнє призначення поки незрозуміле.

Об'єкт 1 (рис. 3) розташовувався в південній частині розкопу. Він зберігся частково, його південну частину знищено сучасною траншеєю. На глибині 0,3 м від сучасної поверхні об'єкт являв собою темну пляму завдовжки близько 4,0 м і завширшки 1,2—1,5 м. На рівні материка його вціліла довжина складала 5,0 м, ширина 1,6 м, а глибина 0,8 м.

Верхня частина об'єкта 1 була засипана тонким шаром дрібних шматків вапняку завтовшки до 1—3 см. Далі йшов шар будівельного сміття давньоруського часу потужністю 10—20 см, нижче залягав шар, утворений частково сірим і перепаленим гумусом потужністю 15—20 см. Наступний прошарок складався з деревного вугілля і мав товщину 3—8 см, за ним йшов шар перепаленого гумусу потужністю до 35 см з прошарком деревного вугілля 2—5 см завтовшки. На дні об'єкта був шар деревного вугілля потужністю до 20 см.

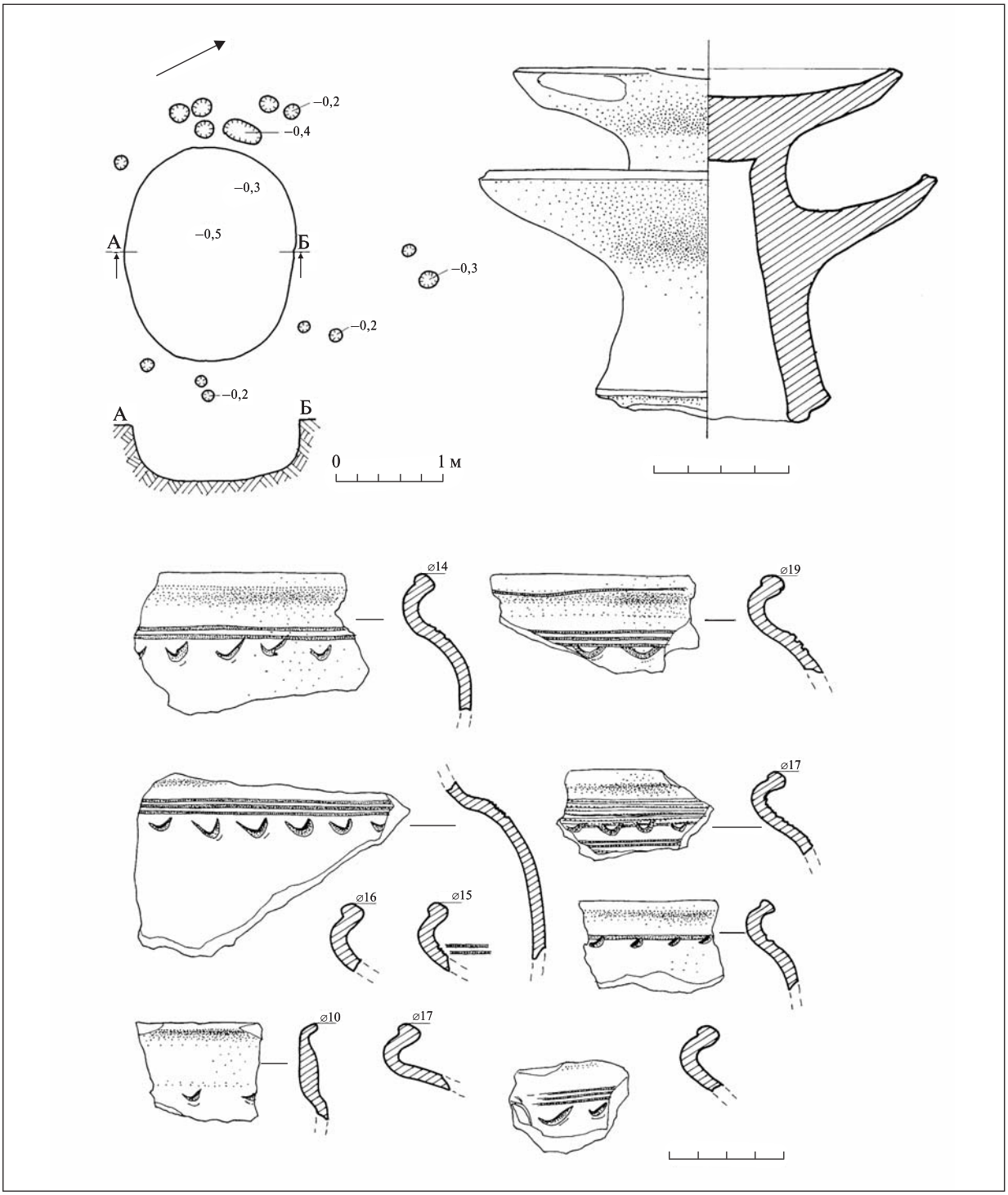

Рис. 2. Яма 1 давньоруського часу. План, перетин і знахідки

У заповненні об'єкта 1 траплялися фрагменти кераміки давньоруського часу, кістки тварин, попіл, печина, уламок точильного бруска, декілька каменів зі слідами обробки. Керамічні вироби давньоруського часу (рис. 3) представлені двома фрагментами вінець корчаг з діаметрами близько 16 см, на одному з яких простежується частина врізного орнаменту; значною кількістю фрагментів вінець горщиків XI ст. з відігнутими краями та манжетоподібними потовщеннями із зовнішнього боку, діаметри від 12 до 30 см, деякі з них мають невелике заглиблення з внутрішнього боку для покришки; частиною плитки для долівки завтовшки 2 см, вкритою поливою зеленого кольору.

Імовірно, об'єкт 1 являв собою яму для виробництва деревного вугілля, час її існування можна віднести до XI — початку XII ст., пері-

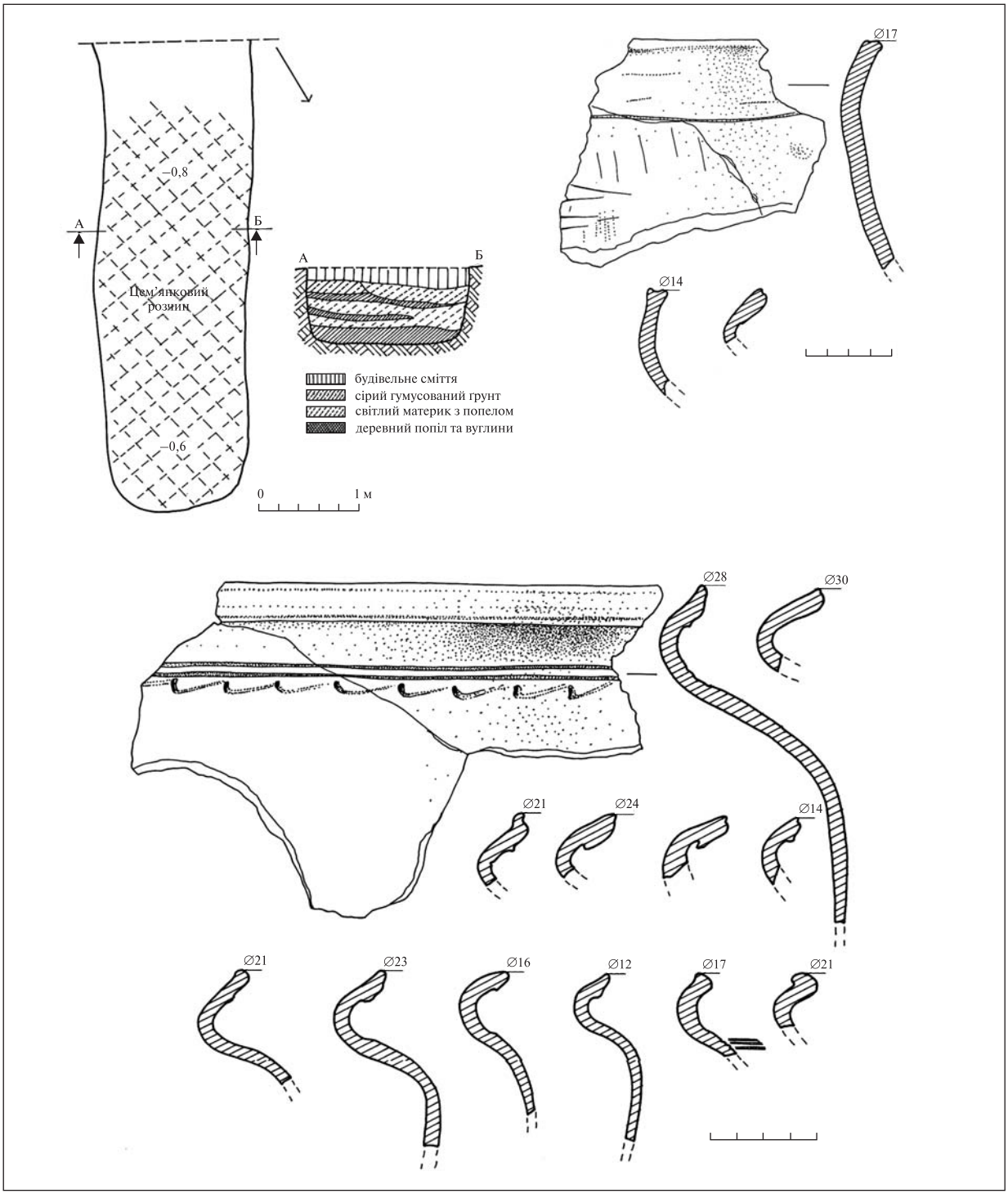

Рис. 3. Об'єкт 1. План, розріз та знахідки

оду проведення широких будівельних робіт на території верхнього Києва.

Об'єкт 2 розташовувався у східній частині розкопу. Зі східного боку його знищено фундаментом будинку початку XX ст., а з південного — сучасною ямою. Вірогідно, об'єкт 2 був частиною будівлі давньоруського часу, від якої зберігся західний кут з довжиною вцілілих стін 1,6 і 1,2 м та глибиною 0,6 м від рівня материка. З південного боку будівлі збереглося дві стовпові ями з діаметром по 15 см і глибиною 25 та 30 см. На користь того, що знайдений об'єкт належав до давньоруської будівлі, вказує те, що поряд із ним зафіксовано рештки давньоруської печі, біля якої знайдено фрагменти кераміки XI ст.

У заповнені котловану будівлі виявлено 12 уламків плінфи жовтого кольору завтовшки

2,0—2,5 см, фрагменти кераміки XI ст. та кістки тварин. З глибини 0,4 м і до дна йшов шар горілої деревини, що свідчить про загибель будівлі внаслідок пожежі.

До давньоруської кераміки належать 19 фрагментів вінець, серед яких 11 мають манжетоподібне потовщення із зовнішнього боку, чотири — відігнутий край з канелюрою, два вінця по плічку прикрашені врізним орнаментом, ще чотири мають відігнутий край і напівсферичне потовщення із зовнішнього боку, 32 фрагменти гладеньких стінок та п'ять фрагментів денець.

Серед знайдених уламків плінфи слід виділити кут плінфи жовтого кольору завтовшки 2,5 см з рівними краями, в тісті якої помітні домішки вапняку та товченої цегли; кут плінфи темно-жовтого кольору завтовшки 2,5 см з навкіс зрізаними краями, в тісті якої наявні домішки товченої цегли і кварцу; частину плінфи темно-жовтого кольору зі скісно зрізаним краєм і товщиною 2,5 см, у тісті якої трапляються домішки шамоту; частину плінфи сіро-жовтого кольору з розмірами 10,5 × 15 см і товщиною 2,7 см, на якій лишилися сліди загладжування, край зрізаний навскіс, із залишками напливу, до складу тіста входять домішки шамоту; частину фігурної плінфи (з одного боку вона була сферична) з розмірами 16 × 9 см, колір сірий, в тісті домішки шамоту та сліди вигорілої органіки; фрагмент пробки для амфори (?), вирізаної з плінфи жовтого кольору, завтовшки 2 см, діаметр до 6 см, у тісті домішки шамоту.

Дослідження показали, що ця територія була заселена з XI ст. Після розгрому Києва монголами в середині XIII ст. і до кінця XVIII ст. ця ділянка не забудовувалась. На початку XIX ст. тут було споруджено двоповерховий дерев'яний будинок, який проіснував до початку XX ст. На початку XX ст. його було знесено, напрям Десятинної вулиці дещо змінено, а на місці дерев'яного будинку побудовано двоповерховий цегляний. Можемо констатувати, що внаслідок планування під будівництво спершу дерев'яного, а потім цегляного будинків, а також при прокладанні вулиці, давньоруські шари на дослідженій ділянці майже повністю були знищені. Тому вдалося зафіксувати тільки найглибше розташовані рештки культурного шару XI ст.

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ У КИЄВІ ПО ПРОВУЛКУ ДЕСЯТИННОМУ, 3 А/Б, 5 Д

The paper presents the results of excavations at 3 А/Б, 5 Д Desyatynnyi Lane, an area of «the city of Volodymyr» where the Western Palace was situated. The data obtained shows that at the beginning of the 10 th c. the necropolis was situated here, then apparently at the end of the 10 th c. the palace was constructed, the time of destruction of which is debatable yet. Besides, several dwelling and husbandry structures of an Ancient Rus and of later periods were revealed here.

Археологічні дослідження по провулку Десятинному, 3 А/Б, 5 Д здійснювала Старокиївська експедиція під керівництвом А.О. Козловського впродовж серпня—листопада 2008 р. Розкопки провадилися в історичній частині «міста Володимира» з метою уточнення розмірів, планування та часу існування Західного палацу. Досі ні точні розміри, ні планування палацу не було достеменно визначено. Слід зазначити, що якщо час побудови Західного палацу майже усі дослідники відносять до X ст., то час існування та його загибелі викликає суперечки і датується XII — першою половиною XIII ст. При проведенні розкопок по пров. Десятинному, 3 А/Б, 5 Д було досліджено частину ділянки, яка безпосередньо прилягала до палацу.

На цій ділянці вже проводилися археологічні дослідження у попередні роки. У 1977 р. експедицією під керівництвом С.Р. Кілієвич було проведено роботи на трьох невеликих розкопах, результати яких частково відображені в окремій монографії. Західний палац відкрив та неповністю дослідив 1914 р. С.П. Вельмін. У 1982—1986 рр. розкопки палацу продовжував В.О. Харламов, який дослідив північну та частково південну частини його ровів.

Наші дослідження було розпочато із закладення двох шурфів у південній та південно-західній частинах розкопу з метою з'ясувати потужність культурного шару, яка становила від 1,2 до 2,0 м. Культурний шар був пошкоджений пізніми перекопами, сміттєвими ямами та кількома траншеями, що проходять через всю площу розкопу, а також фундаментами та підвалами будівель кінця XIX — початку XX ст. У культурному шарі X—XIII ст. траплялися фрагменти горщиків, глеків, амфор, скляного посуду та браслетів, багато уламків пірофіліту, кварциту, деякі зі слідами обробки. Також слід вказати на значну кількість залишків будівельних матеріалів X—XIII ст.: плінфи завтовшки 2—5 см, бруківки, шматків цем'янкового розчину різних розмірів та з відбитками плінфи на деяких з них. Досить цікавою виявилася знайдена в культурному шарі на глибині 0,6 м від сучасної поверхні невелика стеатитова ікона із зображенням св. Георгія, діаметр 6 см, товщина 0,5 см (рис.). Краї пошкоджені, можливо, вона була в оправі із дорогоцінного металу і її звідти виламали. Частково пошкоджена і нога коня. На образку вирізано зображення Георгія-змієборця у вигляді вершника зі списом у правій руці. Св. Георгій представлений юнаком з кучерявим волоссям і німбом навколо голови. У правій руці спис, яким він вбиває дракона, у лівій — повід здибленого коня. Навколо голови напис грецькою «Святий Георгій». На юнакові пластинчастий захисний обладунок, штани, чоботи і тонкий плащ. На німбі, збруї, крупі коня і плащі простежуються сліди позолоти і червоної фарби. За аналогіями, ікону можна попередньо датувати XII ст. Крім цього, у культурному шарі зафіксовано значну кількість кісток тварин, а також поодинокі людські кістки. Окрім залишків культурного шару давньоруського періоду, виявлено рештки культурних шарів пізнішого часу: XVI—XVIII ст. і другої половини XIX ст.

Дослідження, проведені у 2008 р., були зосереджені здебільшого у північно-східній та південно-західній частинах розкопу. Загалом виявлено та досліджено два житла, чотири бу-

Рис. Стеатитова ікона із зображенням св. Георгія

дівлі, дев'ять поховань і 10 об'єктів господарського призначення, 23 ями і один льох. Деякі з вказаних об'єктів вже досліджувалися попередніми експедиціями, тож у їхньому заповненні майже не було матеріалу. Крім того, досліджено дві ділянки, на яких фіксувалися залишки фундаментних ровів Західного палацу, які стосувалися його південно-східної частини.

Перший фрагмент такого рову відкрито у південній частині, ближче до центру розкопу, під торцевою стіною будинку 3 по пров. Десятинному. З'ясовано, що залишки фундаментного рову зверху були перекриті горілим шаром, в якому знайдено кераміку XI—XII ст., і вгорі ямою кінця XVIII — початку XIX ст. На дні рову зафіксовано п'ять рядів ямок від кілків округлої та прямокутної в перетині форми з товщиною 3—6 см. У північній стінці шурфу 3 виявлено смугу цем'янкового розчину завтовшки до 8 см.

Другий фрагмент фундаментного рову відкрито біля повздовжньої стіни будинку 3. Він розташовувався за 13,2 м від шурфу 3 і був південним кутом палацу. На жаль, південно-східна частина відкритого фундаментного рову була знищена підкліттю давньоруського житла XII — першої половини XIII ст., яке досліджувала С.Р. Кілієвич у 1977 р. Від підвалин палацу вдалося зафіксувати його південний кут та частину фундаментного рову західної стіни на відстань 2,5 м. На його дні зафіксовано п'ять рядів ямок від кілків округлої та прямокутної в перетині форми та відбитки і фрагменти тліну від колод.

Досить цікавим об'єктом виявився невеликий льох, що розташовувався у південній частині розкопу, за 2,3 м на захід від відкритого кута палацу. З півдня до льоху примикав господарський об'єкт давньоруського часу, в заповнені якого траплялися фрагменти кераміки XI — першої половини XIII ст., та пізній перекоп, що перерізав частину верхньої сходинки льоху. Льох мав у плані овальну форму, видовжену з півночі на південь. Вхід розташовувався з південної сторони. Тут зафіксовано три сходинки заввишки 0,15—0,25 м, що вели до льоху. У перетині льох був грушоподібної форми і розширювався до дна. Розміри його: 1,5 × 0,8 м, глибина 3,55 м від рівня сучасної поверхні. У заповненні трапилася незначна кількість кераміки XI—XII ст., фрагменти стінок амфор, кілька уламків бронзових виробів і багато кісток різних тварин, а також невеликі фрагменти жорен і давньоруської плінфи завтовшки 2,5—3 см. На дні льоху, біля останньої сходинки, знайдено майже цілу амфорку київського типу. Слід зазначити, що льох було викопано в материку без використання будь-якого кріплення. На території Верхнього міста льохи такого типу конструкції майже невідомі. Можна зробити припущення, що цей льох розташовувався всередині житлової чи господарської споруди, яка була знищена господарськими ямами XIX—XX ст.

Ще одним дуже цікавим об'єктом була господарська яма у західній частині розкопу, на захід від палацу. В її заповненні виявлено значну кількість кераміки XVI—XVII ст., серед якої є повні профілі та майже цілі форми. Окремо слід вказати на знахідку трьох монет, що дозволяє датувати її XVI—XVII ст.

Окрім згаданих об'єктів, на площі розкопу досліджено дев'ять поховань давньоруського часу, одне з яких трупоспалення. Деякі з них доволі цікаві.

Поховання 1 — дитяче, орієнтоване головою на південь, непоганої збереженості. Кістяк лежав на боці, всі кістки цілі, хоча череп розплющено під тиском землі. Фіксувалася тонка смужка деревного тліну — залишки домовини. Поховання здійснено в овальній ямі, до якої з південного боку прирізано яму для зручності вміщення домовини до могили.

Поховання 2 — хлопчика-підлітка (?), орієнтованого головою на південь, ціле. Кисть лівої руки лежала на животі, а кістки зігнутої у лікті правої — на грудях. На ділянці пояса знайдено ніж. Залишки домовини цікаві тим, що схожі на ноші (до кутів прикріплено дерев'яні прямокутні ручки). Розміри могили 2,55 × 0,88 м. У її заповненні знайдено бронзове скроневе кільце.

Поховання 5 — колективне (два дорослих і дитина). У заповненні ями виявлено значну кількість давньоруської кераміки XII — першої половини XIII ст., фрагменти стінок амфор та майже ціле жорно, на якому лежав один зі скелетів. Зважаючи на хаотичне розташування кістяків, можна припустити, що їх скинули в яму та засипали землею з культурного шару. Вірогідно, це поховання можна пов'язати з розгромом Києва у 1240 р.

Поховання 6 — трупоспалення 1. В плані фіксувалося як пляма овальної форми. Розміри ями 1,2 × 0,8 м, глибина 2,55 м від рівня сучасної поверхні, видовжена із заходу на схід. У її заповненні було дуже багато обгорілих кісток тварин, траплялися також людські кістки. Крім того, знайдено три бронзові гудзики напівсферичної форми, частину невеликого глиняного горщика X ст., а також дві недогорілі колоди та щільне заповнення з вуглин. Можна припустити, що це було дитяче трупоспалення, яке провели на місці, у ямі.

Попередніми археологічними експедиціями фіксувалися трупоспалення на цій території, тож не виключено, що при подальшому дослідженні тут можуть бути виявлені нові.

Поховання 9 — хлопчика-підлітка (?), орієнтованого головою на захід, ціле, але не дуже хорошої збереженості (особливо череп і верхня частина тулуба), кисті обох рук складені на тазових кістках. З лівого боку на поясі розташовувався залізний ніж з дерев'яним руків'ям, від якого лишився лише тлін, та два фрагменти бронзової пряжки. Біля решток руків'я ножа лежали два астрагали, на одному з яких продряпано графіті у вигляді ліній хрест-навхрест. Також на цих кістках виявлено сліди окисів міді.

Таким чином, у 2008 р. на дослідженій ділянці розкрито близько 520 м^2, виявлено кілька об'єктів давньоруського і пізнішого часу та визначено стан і конструкцію фундаментних ровів, що належать до Західного палацу. Встановлено, що палац займав більшу ділянку, ніж вважалося до цього часу.

Дослідження безпосередньо Західного палацу і прилеглої з північної і східної сторін території планується продовжити у 2009 р.

В.В. Колода, В.И. Квитковский

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ХНПУ НА ТЕРРИТОРИИ ХАРЬКОВСКОЙ обл. В 2008 г.

The paper is devoted to the main results of the work of Mediaeval expedition in Kharkiv Oblast. At the Pyatnytske settlement (Saltiv archaeological culture, the middle of the 8th — the middle of the 10th c. AD) the research was ongoing at the Trench 3 at the northern part of the site, where the remains of a dwelling with the kiln made of stones, two husbandry structures and several husbandry pits were studied. At the Trench 9, besides the mediaeval cultural layer the Bronze Age deposits of Zrubna culture of the 14th —12th c. BC were found. At the Mokhnach hill-fort three Early Mediaeval dwellings, two granaries, a cellar, a seasonal kitchen, and several husbandry pits were additionally researched. A new settlement with the materials of Saltiv culture is found at a distance of two kilometers to the north from the hill-fort. Foundation pits of the ancient dwellings are well recognizable on its surface.

В прошедшем сезоне Средневековая археологическая экспедиция ХНПУ продолжила исследования на городище в с. Мохнач и начала работы на селище Пятницкое 1. Первый памятник многослойный. Его заселение и создание оборонительных линий проходило в несколько этапов и отмечено артефактами лесостепной скифоидной, пеньковской, салтовской, роменской культур, а также материалами нового времени — периода заселения Слобожанщины (начиная со второй половины XVIII в.)[1]. Второй — селище Пятницкое 1 — относится, в основном, к раннему средневековью и содержит материалы салтовской культуры (середина VIII — середина X вв.). Работами этого сезона выяснено, что на некоторых его участках есть и значительные культурные отложения бронзового века, относящиеся к срубной культуре XIV—XII вв. до н. э.

Селище ***Пятницкое 1*** расположено в 1 км к югу от одноимённого села в Печенежском р-не Харьковской обл. Оно занимает широкую пойму и дюны левого берега р. Большая Бабка (правый приток Северского Донца). Его площадь значительна: вдоль реки оно тянется широкой (≈ 1 км) полосой на протяжении ≈ 2 км. Памятник открыт в 1977 г. случайно во время проведения мелиоративных работ в пойме указанной реки. Выявленные рабочими находки и место их обнаружения были осмотрены Б.А. Шрамко и включены в отчёт за указанный год. Им же была дана начальная интерпретация (остатки разрушенного погребения) и датировка материала — салтовская культура в общих рамках её существования. В следующем году небольшие по объёму работы на памятнике близ места первоначального обнаружения находок проводил В.К. Михеев, однако культурного слоя выявить не удалось.

Спустя 10 лет раскопки поселения проводил А.В. Крыганов. В 1988 г. он заложил раскоп на высокой дюне, близ места первоначального обнаружения материалов, и исследовал ряд жилищно-хозяйственных комплексов, а также ещё одно погребение, — все относятся к салтовской культуре. В 1990 г. он перенес исследования на северную часть памятника, где провел значительные работы на одной из высоких обширных дюн. На пощади ≈ 350 м^2 изучено 20 различных комплексов — жилые, хозяйственные и культовые. Материалы его исследований частично опубликованы.

В 2005 г. работы на северной части поселения проводил В.К. Михеев. В трёх из пяти заложенных им раскопах выявлен салтовский культурный слой и комплексы, а на поверхности впервые обнаружены пеньковские материалы (фрагмент пальчатой фибулы). Кроме того, следует отметить, что в последнее время усилилось внимание несанкционированных «искателей древности» к этому памятнику и району с. Пятницкое вообще. Некоторые материалы переда-

[1] История исследования памятника изложена в ряде работ В.В. Колоды, а также в предыдущих выпусках АВУ и АДУ.

ны «искателями» на хранение в фонды ХНПУ, с отдельными артефактами удалось ознакомиться напрямую или по фотографиям. Ряд новых находок опубликовано. Большинство же из них остаются, к сожалению, пока неизвестными для науки.

Все приведенное вызывает живейший интерес к неординарному памятнику. Исследование микрорегиона на р. Большая Бабка было начато в 2007 г. с разведок, которые позволили открыть ряд разновременных памятников по обоим берегам реки, а также в непосредственной близости от с. Пятницкое. Последнее обстоятельство позволило присвоить известному ранее (с 1977 г.) селищу первый порядковый номер, уточнить его границы и с помощью навигатора GPS осуществить привязку всех раскопов на местности и дать им единую для всех нумерацию с целью дальнейшего планомерного изучения памятника. В сезоне 2008 г. работы на памятнике проводились на двух раскопах — 3 и 9.

Раскоп 3 (начат работами А.В. Крыганова в 1990 г.) был расширен к югу и юго-востоку на 77 м^2, что увеличило исследованную на этом участке площадь до 414 м^2. Мощный культурный слой (60—75 см) содержал преимущественно салтовские находки: керамический материал, камни, кости животных, металлические предметы (железные орудия различной степени сохранности и их заготовки, железную застёжку от колчана и бронзовый фалар). Кроме того, здесь обнаружены отдельные фрагменты керамики пеньковской культуры (VI—VII вв.).

На исследованных участках удалось обнаружить несколько комплексов салтовской культуры. Среди них две углублённые постройки и три ямы хозяйственного назначения, а также печь-каменка, представляющая особый интерес. В плане она была подковообразной, сложена «насухо» из крупных и мелких камней песчаника (рис. 1). Она была возведена на предматерике. Её остатки возвышались над ним на 25—30 см. Судя по расположению камней и многочисленным остаткам перепеченной глиняной обмазки с отпечатками прутьев в заполнении печи и в культурном слое, её верхняя часть была глиняной, сводчатой. Глиняный под толщиной 2 см был сильно пропечён. По стратиграфии юго-восточной бровки и по обилию находок к югу от отопительного устройства удалось определить, что оно располагается в углу слабо углублённой в материк постройки. Среди скопления керамики около устья печи обнаружен неполный развал салтовского лепного баночного горшка, а также кости, в её заполнении — угли, зола, остатки

Рис. 1. Селище Пятницкое. Раскоп 3, печь

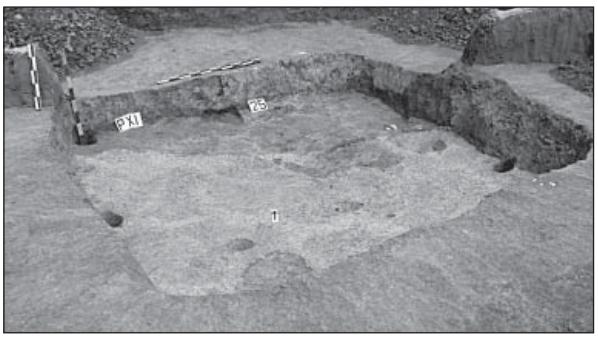

Рис. 2. Городище Мохнач. Комплекс 25

свода и упавшие камни. Под одним из них обнаружен бронзовый фалар, не имеющий следов воздействия огня. По окончании расчистки печь была законсервирована. Исследование жилища будет продолжено в следующем году.

Раскоп 9 расположен на обширной (≈ 2,5 га) высокой (≈ 3 м) дюне к северу от безымянного ручья, впадающего слева в р. Большая Бабка, в 200 м к северу от раскопа 2 (работы А.В. Крыганова в 1988 г.). Его площадь 136 м^2. Установлено наличие на этом участке двух культурных слоёв. Верхний горизонт (40—60 см) относится к салтовской культуре, под ним без видимой прослойки — культурные отложения бронзового века (срубная культура XIV—XII вв. до н. э.) мощностью 20—40 см. Салтовский культурный слой изобиловал фрагментами керамики и находками из чёрного металла. Среди последних следует обратить внимание на присутствие металлургических шлаков, кусков кричного железа, стенок железоплавильных горнов лесостепного типа. Вполне вероятно, что в дальнейшем на этом участке поселения удастся выявить остатки железоделательных сооружений (горнов). Среди железных изделий раннесредневекового горизонта несколько ножей, шильев и их обломков. С салтовским населением связано и три обнаруженных комплекса: слабо углублённое квадратное в плане жилище с очагом в

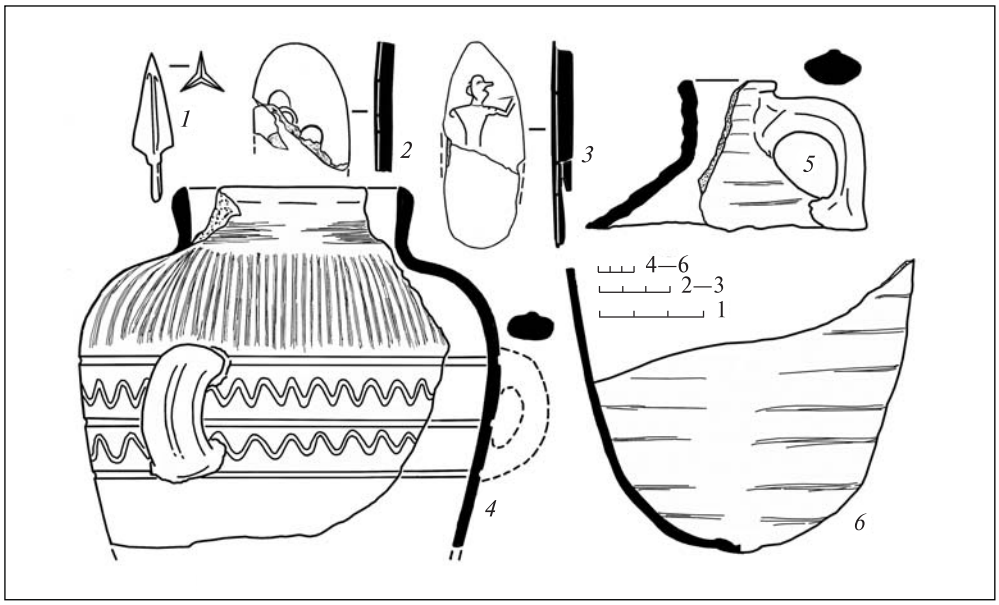

Рис. 3. Городище Мохнач. Находки в комплексе 25

центре и приочажной ямой, яма-погреб и хозяйственная яма. Вероятно, это часть единого усадебного комплекса.

Жилище изобиловало разнообразными находками. Более 90 % его керамического комплекса составляют фрагменты кухонных горшков с традиционным горизонтально прочерченным орнаментом, а на некоторых донъях выявлены клейма. Здесь же найдены неполные развалы четырёх гофрированных амфор, кости животных со следами обработки и разделки туши, обломок жернова, прясло из стенки сосуда и ряд металлических предметов — железные бытовые (ножи, иглы, фрагмент ременной пряжки) и обломок тонкого бронзового зеркала (диаметр ≈ 9 см). Отметим, что в заполнении жилища выявлено немало остатков чернометаллургического производства (стенки горна, шлаки) и небольшой свинцовый слиток.

Культурный слой срубной культуры содержал, в основном, фрагменты сосудов баночных форм (чаще всего без орнамента). Однако были найдены и два практически полных развала от округлобоких горшков с приподнятыми плечиками; их верхняя часть богато орнаментирована. В одном случае многоярусный орнамент состоял из разнообразных отпечатков мелкого частого зубчатого штампа, а другой сосуд был орнаментирован ярусами палочных вдавлений (различных по направлению и профилю). Кроме керамики, в срубном культурном слое найдены пара глиняных прясел, культовая лепёшка, бронзовое шило и костяная проколка, а также небольшая хозяйственная яма.

На ***городище Мохнач*** работы были продолжены на *раскопе 1* (ведутся с 2001 г.). В прошедшем сезоне изучено ≈ 600 м^2. В салтовском культурном слое (40—60 см) обнаружено 13 комплексов (три жилища, два наземных хозяйственных комплекса, погреб и семь хозяйственных ям), а также одну хозяйственную яму нового времени. Считаем необходимым обратить внимание на комплекс 25 (рис. 2). Это было квадратное помещение (3,2 × 3,2 м при глубине 0,8—0,9 м) с открытым очагом в восточной части. Вдоль стен располагались столбовые ямки от стен каркасно-столбовой конструкции. В заполнении помещения среди обилия керамического боя и кусков рваного известняка обнаружен неполный развал парадного сероглиняного сосуда с горизонтальным графическим и вертикальным лощеным орнаментом (рис. 3, *4*) и остатки, как минимум, двух амфор (рис. 3, *5, 6*). Кроме того, здесь найдены обломок кварцитового жернова, фрагменты от нескольких точильных камней и железный черешковый трёхлопастный наконечник стрелы (рис. 3, *1*). Последний относится к первому типу первого отдела, по классификации А.В. Крыганова, имеет широкие аналогии на территории юга Восточной Европы и датируется VIII—IX вв.

Наибольший интерес представляет находка остатков костяного реликвария[2], украшенного резными изображениями (среди фигур одна, безусловно, принадлежит лошади) и волнообразным двойным орнаментом по краю. Это лишь вторая известная нам находка такого рода изделия на лесостепной территории Северского Донца. Предыдущая (интерпретирован-

[2] Он сильно разрушен и в значительной степени фрагментирован. В настоящий момент окончена его консервация и начата реставрация.

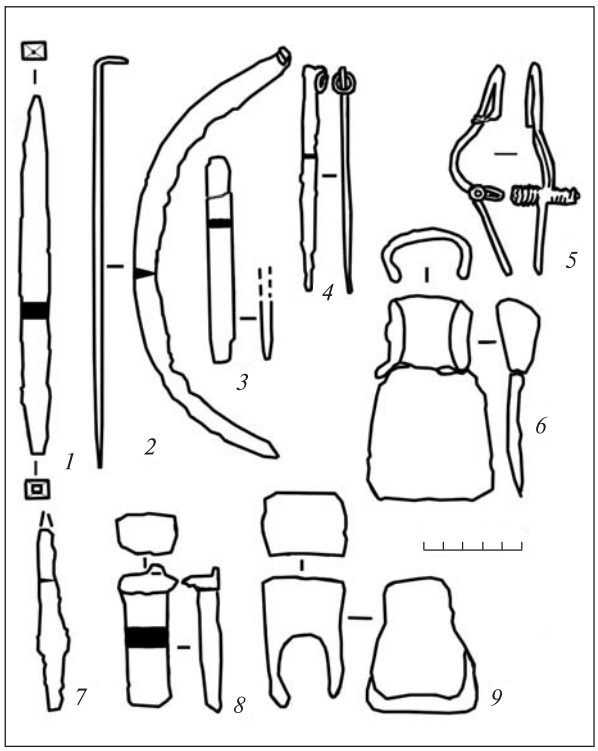

Рис. 4. Материалы нового салтовского поселения: *1* — пробойник, *2* — серп, *3* — товарная заготовка, *4* — костылек, *5* — фибула, *6* — мотыга, *7* — нож, *8* — зубило, *9* — топор. *1, 2, 4—9* — железо, *3* — бронза

ная автором публикации как горлышко бурдюка) происходит с Верхнесалтовского городища. Вместе с фрагментами реликвария найдены два костяных овальных «медальона» различной степени сохранности с прорезными изображениями. На одном из них прослеживаются остатки орнамента (рис. 3, *2*), на втором — практически целом — верхняя часть человеческой, вероятнее всего, мужской фигуры с поднятой вверх левой рукой (рис. 3, *3*). Антропологически — это, скорее всего, долихокран. На его бритой голове сзади прослеживается чёрточка, которая может быть интерпретирована как причёска (косичка?). Детальное исследование и интерпретация этого интересного комплекса, важного для понимания внутреннего мира салтовского лесостепного населения, впереди. Пока же обратим внимание на то, что впервые с реликварием найдено его содержимое — «медальоны», роль которых в настоящий момент не вполне понятна. С некоторой долей уверенности можно сказать, что сфера их применения, вероятно, лежит в религиозно-культовой плоскости.

Кроме того, силами отдельного поискового отряда в отчётном сезоне были проведены обширные разведки в радиусе 7 км к северу от Мохначанского городища. Было заложено 17 шурфов

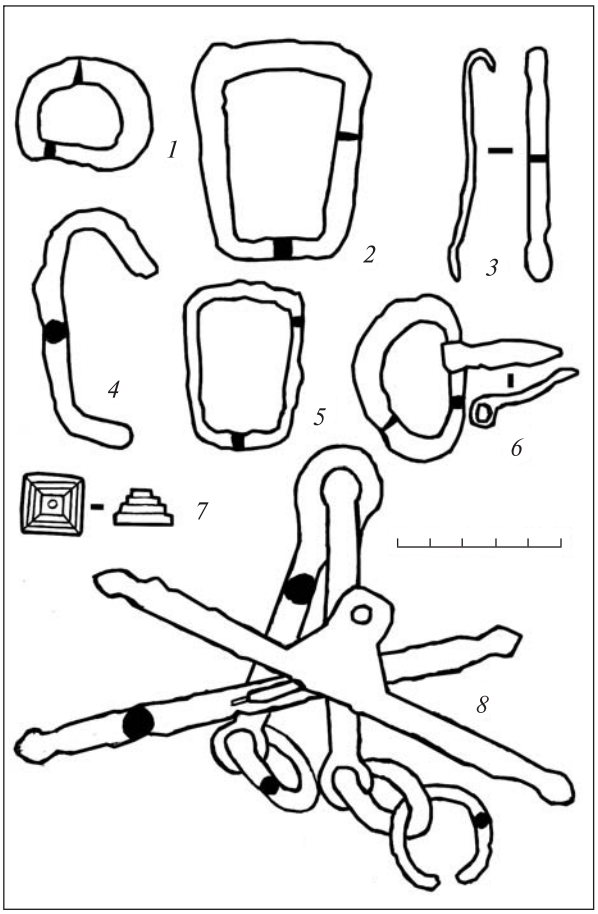

Рис. 5. Части конской упряжи: *1—6* — пряжки и их фрагменты, *7* — ворворка, *8* — удила. *1—6, 8* — железо, *7* — бронза

размерами 2 × 2 м. На одном из мысов правого берега Северского Донца обнаружено салтовское поселение размерами ≈ 200 × 79 м, входившее в округу указанного городища. Мощность его культурного слоя 40—55 см. Визуальный осмотр выявил значительное количество впадин от котлованов раннесредневековых построек. В шурфе и сборами с поверхности, а также во время осмотра окопов времён Второй мировой войны удалось обнаружить характерную для упомянутой культуры гончарную керамику, куски жернова и ряд металлических предметов. Среди них железные серп (рис. 4, *2*), мотыга (рис. 4, *6*), пробойник (рис. 4, *1*), обух топора (рис. 4, *9*), ножи различной степени сохранности (рис. 4, *7*), зубило (рис. 4, *8*) и товарная заготовка из цветного металла (рис. 4, *3*), предметы от конской упряжи (рис. 5), а также другие неопределённые железные предметы. Особо следует отметить найденную в шурфе практически целую фибулу (рис. 4, *5*). Богатый и разнообразный материал делает поселение очень привлекательным и перспективным для дальнейшего археологического исследования.

В.А. Косаківський, В.С. Рудь

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В с. БУША ЯМПІЛЬСЬКОГО р-ну ВІННИЦЬКОЇ обл.

In the 2008 season the research on the territory of Busha village in Yampil Region of Vinnytsya Oblast were ongoing. Two trenches were laid. In the Trench 3 the remains of the pottery of the 17th—18th c. with the remains of the buildings and furnace for pottery firing were researched. In Trench 4 the materials of Trypillya (period BII, CII), Chornoliska, Chernyakhivska cultures, and the Late Mediaeval period were discovered.

У польовому сезоні 2008 р. експедиція Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського продовжувала археологічні дослідження в с. Буша. Було закладено два розкопи — 3 (рис. 1, 2) і 4.

Місце розкопу 3 було визначено зазделегідь. Ще у 1995 р. під час прокладання траншеї для водогону на городі жителя села О.В. Березовського по вул. І. Богуна, 18 було частково зруйновано верхню частину гончарного горна. Нижня частина печі залишилась неушкодженою. Водогін проклали, траншею засипали.

З дозволу власника садиби закладено невеликий розкоп 7 × 5 м у кінці городу. З одного боку від нього проходила вулиця, з іншого — двір сусідньої садиби М. Шелест, з двох інших — город.

При першому прокопуванні на глибину до 0,15—0,20 м виявлено окремі матеріали, які віднесено до пізнього середньовіччя: фрагменти поливаної та неполивної кераміки, кілька фрагментів кахлів, металеві вироби (кований цвях і шворінь), фрагменти гутного скла.

На глибині 0,25—0,45 м майже по всій діагоналі розкопу в напрямку північ—південь розчищено скупчення каміння, яке виявилося залишками нижньої частини східної стіни будівлі. Стіна обвалилась до середини споруди. Серед каміння виявлено окремі фрагменти пізньосередньовічної кераміки та кістки тварин. Також знайдено кілька фрагментів трипільської кераміки. Виявлено також скупчення каміння від південної та західної стін споруди.

Поряд із завалом східної стіни з зовнішньої сторони, на відстані 0,1 м від неї, на глибині 0,46 м від денної поверхні розчищено залишки верхньої частини гончарного горна. Його діаметр становив тут 1,3 м. Горн був викопаний у материку і вимащений тонким шаром глини. Під час випалювання кераміки глина горна та шар землі навколо вигоріли і набули червонястого кольору.

Навпроти горна всередині будівлі розчищено заглиблення до 2,3 м в діаметрі, в якому виявлено різні знахідки: кераміку, кістки, каміння, попіл, деревне вугілля, шлаки (гутні (?) та металеві), стулки річкових молюсків, фрагменти люльки тощо. Більшість знахідок становлять фрагменти кераміки цегляcто-червоного та сірого (димлена кераміка) кольорів, які належали різним формам посуду. Серед них виділяються фрагменти горщиків з ручками. Ручки приліплені одним кінцем до верху вінця, а другим до ширшої частини тулуба. Верхня частина плічок таких горщиків розписана білим ангобом. Окремі фрагменти мисок покриті зеленою поливою. Люлька представлена кількома фрагментами від чубука та чашечки. З виробів із заліза виявлено кований цвях з великою головкою і шворінь. Окрему категорію знахідок становлять шлаки, деревне вугілля, попіл та кістки тварин, які були зосереджені в передпічній ямі.

Отже, досліджуваний комплекс являє собою залишки майстерні гончара. Це була будівля, нижня частина стін якої була кам'яною. Розкопано лише частину споруди 7 × 4 м. Посередині майстерні, навпроти горна, — заглиблення круглої форми, що могло використовуватись як передпічна яма, з якої вели випал кераміки. Гончарна піч розташовувалась поруч, за східною стіною майстерні. Вона була двоярусною.

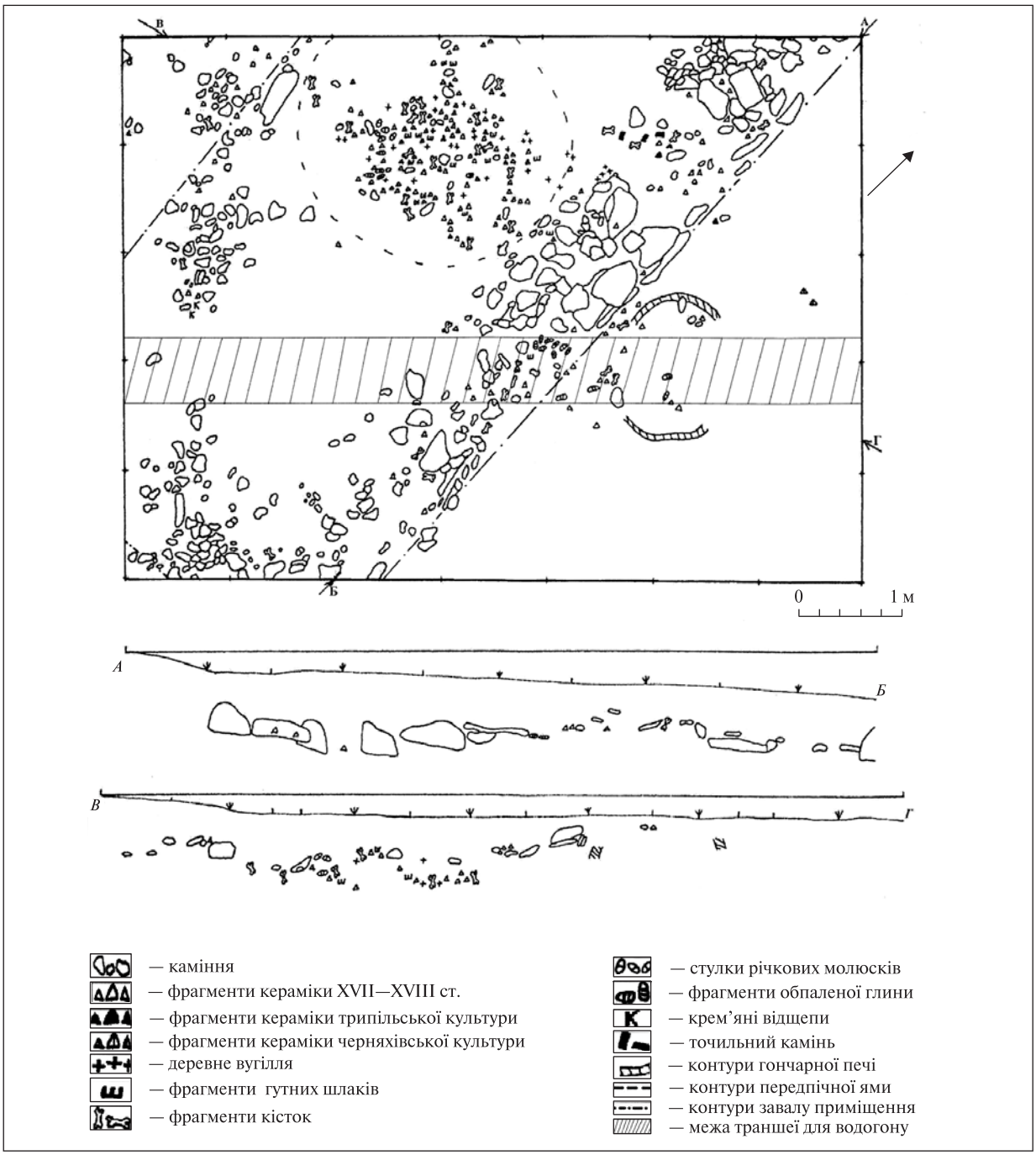

Рис. 1. Буша. План та перетини розкопу 3

У зв'язку з майбутньою музеєфікацією цього об'єкта у складі комплексу Історико-культурного заповідника «Буша» розкопки не завершено. Його законсервовано, а після зведення павільйону дослідження буде закінчено. Попередньо можемо датувати пам'ятку добою пізнього середньовіччя, а саме XVII—XVIII ст.

Розкоп 4 було закладено по цій самій вулиці, на садибі 1 (власниця Л. Лихач). Неподалік від місця розкопу 4, метрів за 200, р. Бушанка впадає в р. Мурафа. Попередньо проведено шурфування і виявлено різночасовий матеріал — трипільський та пізньосередньовічний. Частину шурфів об'єднано в траншею і закладено розкоп 10 × 12 м.

На глибині першого штика трапились окремі знахідки пізньосередньовічної, рідше — трипільської кераміки. На глибині 0,45 м від сучасної поверхні у південно-східній частині розкопу виявлено шар обмазки (глина з піском) завтовшки від 0,02—0,05 до 0,1 м. Вона слабко випалена, має цеглясто-червоний колір, кришиться, не тримається купи. Відбитків дерев'яних конструкцій у цій обмазці не за-

Рис. 2. Загальний вигляд розкопу 3

фіксовано. Поряд розчищено сіру пляму з попелом, мабуть, від вогнища. Частина глини від стіни споруди не випалена зовсім, але в шарі чорнозему залягала поряд із випаленою і тому добре фіксувалася.

Знахідки виявлені в розкопі 4 належать до різних археологічних культур та історичних періодів. Найдавнішими є матеріали трипільської культури. Перш за все, це шматки глиняної обмазки, які нерівномірно, точніше розрізнено, розміщувались на території розкопу. Обмазка добре випалена, з домішками полови і соломи, була перевідкладена, як і інші матеріали. Також в розкопі виявлено глиняне прясло кулястої форми з отвором посередині. Основними знахідками є фрагменти кераміки. Кухонна кераміка представлена горщиками, в глиняній масі яких є домішки товченої черепашки; орнамент у вигляді розчосів, заглиблених ліній та нігтьоподібних вдавлень.

Столова кераміка представлена фрагментами трьох етапів Трипілля. До етапу ВІ належить невеликий горщик з канелюрами та гребінцевим штампом, фрагменти посуду та частина антропоморфної статуетки, декоровані заглибленим орнаментом; до етапу ВІІ — фрагменти амфори з ручкою; до етапу СІІ — стінки мальованих посудин із сітчастим орнаментом та плічка горщиків, прикрашені відтисками шнура.

Небагато виявлено кераміки чорноліської культури — сіро-чорної, декорованої по плічках заглибленим орнаментом у вигляді трикутників. Це посуд у вигляді невеликих горщиків кулястої форми з високою конічною шийкою та відігнутим вінчиком.

Кераміка черняхівської культури репрезентована поодинокими фрагментами гончарної димленої кераміки та фрагментами античних амфор.

Найбільша кількість знахідок належить до пізнього середньовіччя і попередньо може датуватися XVII—XVIII ст. Серед них фрагменти глиняної люльки, кістяний чубук до люльки, прикрашений кільцеподібними заглибленими лініями, фрагменти кахлів, зокрема і з зображенням людини, частина залізної підкови від чоловічого чобота, залізне вістря стріли. Більшість знахідок цього часу — фрагменти глиняного посуду: неполиваної миски з розписом, вінця і стінки горщиків з орнаментом, нанесеним білим ангобом, ручка від посудини, оздоблена рельєфним декором та покрита зеленогірчичною поливою.

Виявлено значну кількість кісток тварин — щелепи, ребра, хребці тощо, а також кістки людини — фрагменти черепа та нижню щелепу.

Більшість знахідок перевідкладена в процесі господарської діяльності від Трипілля до сьогодення. Особливо інтенсивно змішування культурних шарів відбувалося у XVII ст. і пов'язується із зростанням міста, будівництвом замку та повною його руйнацією у листопаді 1654 р.

Э.Е. Кравченко, А.Н. Петренко

ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА МАЯКИ В СРЕДНЕМ ТЕЧЕНИИ СЕВЕРСКОГО ДОНЦА В 2008 г.

In 2008, the research of archaeological complex near Mayaky village in the area of middle flow of the Siverskyi Donets River was ongoing. Two trenches were laid at the site, one of which (31) was situated at «posad» (trading quarter) and another (32) at the settlement. The remains of the structures of the Early Iron Age, the Khozars and the Golden Horde times were discovered.

В полевой сезон 2008 г. Средневековой экспедицией отдела охраны памятников археологии ДОКМ были продолжены исследования на археологическом комплексе у с. Маяки Славянского р-на Донецкой обл. Они ставили целью дополнить и уточнить сведения об этом одном из крупнейших средневековых памятников региона. На территории т. н. «нижнего города» и на площадке городища было заложено два раскопа (31 и 32).

Раскоп 31 расположен на высокой террасе левого берега Ложникова яра. Южной стороной он прилегал к раскопу 20 (1968 г.), который входил в группу раскопов, располагавшихся на территории «нижнего города». Как и расположенный восточнее раскоп 9, он находился на мысовидной площадке террасы, тяготея к ее краю. Согласно данным отчетов В.К. Михеева, в пределах их площади были зафиксированы «*слабо насыщенный культурный слой*» и могильник хазарского времени, а также единичные находки фрагментов керамики «несалтовского» облика. В целом, согласно предположению В.К. Михеева, здесь располагался один из некрополей памятника. Раскоп 31 имел площадь 76 м^2 и был вытянут длинной осью по линии север—юг. По всей его площади культурные напластования перекрывались мощным слоем меловой крошки и сильно осветленного мелом гумуса, смытого со склонов. Ниже намыва шел слой погребенного гумуса мощностью 60—75 см, содержавший материалы хазарского времени. Он подстилался осветленным гумусом, в котором в небольшом количестве встречались фрагменты костей животных и лепной посуды. Мощность указанного слоя в различных частях раскопа отличалась, колеблясь в пределах 30—50 см. Ниже, на уровне 140—160 см от современной поверхности, шел материк в виде меловой крошки.

Слой хазарского времени был хорошо насыщен археологическим материалом, основная часть которого представлена фрагментами костей животных и керамической посуды. Судя по их количеству, эта часть памятника не относилась к необжитым участкам или к территориям, заселенным непродолжительный промежуток времени. В пользу последнего свидетельствует присутствие на ней археологических комплексов.

Характером грунта было обусловлено, что ямы, вырытые в слое гумуса, не читались даже в том случае, когда они проходили через бровку раскопа. В связи с этим комплексы хазарского времени обнаруживаются в виде скоплений материала. На площади раскопа 31 расчищен всего один такой комплекс. Он был зафиксирован на уровне 80—100 см от современной поверхности и представлял собой скопление фрагментов керамики и обломков верхнего камня жернова от ручной мельницы. Все они залегали плотным слоем практически на одной глубине на площади 1,3 × 2,2 м. В 0,7 м к северу от развала керамики на этой же глубине было расчищено скопление фрагментов от нижнего камня жернова (возможно, от этой же мельницы). Керамика скопления 1 представлена обломками верхней части крупной амфоры и фрагментами гончарного пифоса (около 3/4 сосуда), украшенного продольными пролощенными линиями по корпусу и поясом с двумя волнистыми линиями, расположенным

1

2

Рис. 1. Маяки 2008: *1* — раскоп 31, котлован постройки; *2* — раскоп 32, котлован постройки

в месте наибольшего расширения сосуда. Все предметы имеют следы воздействия огня.

В целом подобные комплексы уже встречались на рассматриваемом памятнике. Такие скопления керамики были расчищены в 1988—1989 гг. в раскопах 1 и 3 (М) (по общей нумерации 22 и 24). Судя по всем показателям, указанные комплексы относятся к одной категории археологического материала. Они представлены залегающими на небольшой глубине развалами сосудов крупного размера со следами воздействия высокой температуры. Как правило, сосуды не собираются полностью, отдельные фрагменты отсутствуют. Обычно в каждом таком скоплении присутствуют обломки одного или двух крупных сосудов. Все описанные комплексы были расчищены близ некрополей, что свидетельствует о том, что они как-то были с ними связаны. Вряд ли они имели отношение к погребениям, произведенным по обряду кремации. Против этого свидетельствует отсутствие кальцинированных костей и среди обломков сосудов, и рядом с ними. Скорее всего, они связаны с обрядовыми действиями, имеющими отношение или к поминкам, или к обряжению умершего перед погребением. Так, у мусульман посуда, использованная при омовении покойника, выбрасывалась. Иногда ее захоранивали в специальных ямах, расположенных у некрополя. В связи с этим интересным представляется факт наличия на могильниках в раскопах 9, 20, 22, 23 захоронений хазарского времени, произведенных по мусульманскому обряду.

В нижнем слое раскопа 31 находки немногочисленны. Основная часть их концентрировалась в квадратах ХАБ-5—6, где расчищен котлован постройки (рис. 1, *1*). Уровень поверхности, с которой он был впущен, четко фиксировался как в плане, так и на бровке раскопа. На глубине 110 см над котлованом постройки и за его пределами зафиксировано скопление фрагментов горелой обмазки с отпечатками прутьев, мощность которого достигала 0,3 м. Соответственно, за пределами котлована развал стены лежал на древней поверхности, уровень залегания которой соответствует нижней границе развала (–140 см). Это наблюдение подтверждается фактом находки у восточной части постройки на этом же уровне еще одного скопления идентичной обмазки.

В целом котлован постройки имел подпрямоугольную в плане форму (2 × 3 м) и был вытянут по линии северо-запад — юго-восток, т. е. параллельно направлению рукава яра. Его пол (180 см от современной поверхности) хорошо читался, благодаря наличию на нем горелых угольков. В четырех местах (одно по центру у западной стены, три в восточной части помещения) фиксировались скопления угольков круглой или овальной в плане формы. Разрез этих пятен показал, что они не являются остатками столбовых ям, а, возможно, фиксируют место расположения каких-то внутренних конструкций, не углубленных в землю. Отопительное сооружение располагалось за пределами котлована, в овальной нише, прилегающей к центральной части северной стены. У северной стены, ближе к восточному углу, наблюдалось скопление кусков песчаника. Часть их обвалилась внутрь ниши, в которой находилось отопительное сооружение. Наиболее вероятно, указанные камни представляют собой остатки оградки, которая защищала от огня прилегающую к очагу часть стены. Подобные конструкции встречены в жилищах салтово-маяцкой культуры в среднем течении Северского Донца, а также на других территориях.

Судя по остаткам, рассматриваемая постройка представляла собой слабо углубленное в грунт строение со стенами, сплетенными из прутьев и обмазанными глиной. Время ее функционирования определяется по материалу, обнаруженному в помещении.

Находки в нижнем слое раскопа 31, заполнении и на дне котлована постройки представлены небольшим количеством фрагментов лепных сосудов с примесью в тесте мелкого шамота. Основная часть фрагментов принадлежит слабопрофилированным горшкам S-видного профиля, орнаментированных по краю венчика пальцевыми вдавлениями или косыми насечками. Реже встречаются сосуды, имеющие резко (почти под прямым углом) отогнутый венчик. Иного материала, позволяющего определить четкие хронологические рамки указанного слоя и, соответственно, постройки, в пределах раскопа не обнаружено. В связи с этим нижний слой раскопа 31 можно датировать лишь в широких хронологических рамках. Близкая, хотя и не идентичная, керамика присутствует в рассматриваемом регионе на немногочисленных памятниках раннего железного века (Осиянская Гора 2). Некоторое сходство она имеет и с керамическими материалами более позднего, гунно-сарматского времени. Таким образом, материалы нижнего слоя раскопа 31 можно датировать ранним железным веком. Более точную дату можно будет дать после продолжения исследований на этой части комплекса и получения более выразительного материала.

Раскоп 32 был заложен на площадке городища, на той его части, которая представляется наименее изученной. Выбор места для его разбивки был обусловлен тем фактором, что именно на этом участке В.К. Михеевым были зафиксированы остатки от каких-то распаханных наземных сооружений, которые в его отчетах получили название «зольники». Судя по всему, это были остатки крупных наземных строений, возможно, казарменного типа. Согласно предположению В.К. Михеева, они относились к хазарскому времени.

Раскоп 32 был вытянут по линии север—юг и имел площадь 116 м^2. На этой площади выявлены столбовая яма от полностью уничтоженного при вспашке наземного сооружения, хозяйственная яма XIV в., а также три хозяйственные ямы и котлован постройки хазарского времени.

Столбовая яма уходила в северную бровку раскопа. Расчистка ее показала, что она имела подквадратную в плане форму (0,3 × 0,3 м) и была заполнена грунтом с большой примесью мелкой извести. На дне находился фрагмент жженого кирпича. По характеру теста, способу формовки и размерам он близок кирпичам с памятников золотоордынского времени региона.

Там же, в северной части раскопа, расчищена крупная хозяйственная яма (4), также относящаяся к золотоордынскому периоду существования комплекса. Она имела круглую в плане форму диаметром 2,2 м при глубине 1,9 м. Основная часть находок, обнаруженных в ее заполнении, представлена кусками штукатурки, обломками обожженных кирпичей и фрагментами костей животных. Среди прочих материалов выявлены также обломки красноглиняной посуды, венчика пиалы крымского производства, покрытой желтой поливой, костяного игольника, украшенного циркульным орнаментом, и медный пул хана Абдаллаха.

Основная часть комплексов, обнаруженных на территории раскопа 32, представлена сооружениями хазарского времени. Все они были размещены компактной группой и, вполне вероятно, имели отношение к одной усадьбе. В южной части раскопа расчищена постройка, представляющая собой котлован полуземлянки, ориентированный длинными сторонами по сторонам света (рис. 1, *2*). Котлован имел подпрямоугольную в плане форму (3,15 × 2,6 м) и был вытянут по линии север—юг. Дно его находилось на уровне 92 см от современной поверхности. В северо-восточной части, у стены, на уровне –70 см располагался материковый уступ, скорее всего, использовавшийся в качестве лежанки. Еще один уступ расчищен в юго-западном углу котлована. На нем выявлено отопительное сооружение в виде открытого очага круглой в плане формы диаметром 1,1 м. Постройка имела следы сильного пожара. В ее заполнении и на дне расчищены обломки горелых балок. Найденные здесь металлические предметы (ухват, обручи для бочек, обломок топора) были пережжены до такой степени, что рассыпались при попытке их расчистить. Среди прочих находок следует упомянуть обломки сероглиняного гончарного пифоса, украшенного пролощенными вертикальными линиями и пояском гребенчатых наколов в центральной части корпуса, фрагменты верхней части лепного пифоса и керамическое прясло, выточенное из стенки сосуда.

К северу от котлована постройки расчищены три хозяйственных ямы, вытянутые в линию. Ближайшей к котловану была яма 2, рас-

положенная на расстоянии 0,3 м. Она была круглой в плане формы диаметром 1,6 м при глубине 1,3 м. В заполнении было много золы. Находки представлены фрагментами крупного красноглиняного гончарного пифоса, выявленными в центральной части ямы на глубине 50—80 см от современной поверхности. Он орнаментирован расположенным в месте наибольшего расширения корпуса пояском косых крестиков, выполненных гребнем.

Хозяйственная яма 1 располагалась в 1,5 м к северу от ямы 2. Ее горелое заполнение было зафиксировано сразу под пахотным слоем. Здесь, на уровне –25 см, располагались плохо сохранившиеся фрагменты керамики и крупный обломок верхнего камня жернова (около 1/3). Ниже него в заполнении ямы зафиксировано значительное количество фрагментов костей животных и керамика, среди которой выделяются обломки крупного желтоглиняного гончарного двуручного кувшина, который графически реконструируется полностью. В целом хозяйственная яма 1 имела круглую в плане форму диаметром 1,55 м при глубине 0,92 м. На дне находилось значительное количество древесных угольков, благодаря чему оно имело черный цвет.

Хозяйственная яма 3 располагалась к северу от ямы 2 и фиксировалась также под пахотным слоем за счет характерного заполнения, насыщенного угольками и частичками печины. Как и описанные, яма 3 имела круглую в плане форму, диаметр 1,5 м при глубине 1,0 м. Находок в заполнении обнаружено немного. Среди них группа железных предметов — круглая гиря (?), звено от цепи и ключ. У дна встречены фрагменты шлака, скорее всего, обломки ошлакованной керамической посуды. Дно ямы было устлано обгорелыми досками, которые, наиболее вероятно, представляли собой рухнувшую в яму деревянную обгорелую крышку. В одной доске зафиксированы мелкие гвозди.

Таким образом, материалы раскопа 32 свидетельствуют, что на площади городища присутствуют комплексы как минимум двух этапов — хазарского (VIII—X вв.) и золотоордынского (XIV в.) времени. Вне сомнений, кроме углубленных в грунт сооружений, здесь существовали и наземные постройки, причем в течение обоих описанных периодов. Тем не менее, об их характере сведений нет, так как культурный слой здесь полностью разрушен многолетней распашкой. Описанные В.К. Михеевым зольники могли представлять собой и остатки группы расположенных рядом сгоревших углубленных построек, близких расчищенной нами полуземлянке. Причем часть их могла относиться и к золотоордынскому периоду существования комплекса. Выяснение вопроса о характере «зольников» и их датировке возможно при продолжении раскопок на площадке городища.

В целом же результаты исследований 2008 г. существенно дополняют наши сведения об археологическом комплексе у с. Маяки. Ныне можно определенно говорить, что обжитая часть населенного пункта золотоордынского времени занимала в основном площадку на вершине холма и террасу вдоль берега реки. Территория «нижнего города» не входила в обжитую часть памятника золотоордынского времени. Исключение составляет лишь поселение с псевдодревнерусской керамикой, которое располагалось у места впадения Ложникова яра в р. Северский Донец. На этом участке существовали поселения различных эпох. Так, терраса у места впадения Ложникова яра в реку была заселена с неолита. Здесь же существовали поселения в эпоху бронзы, а также на рубеже эпохи бронзы и раннего железного века. В более поздний период (в рамках раннего железного века) и в средневековое время население края начало заселять и террасы, расположенные в глубине яра, к западу от места его впадения в Северский Донец. Наивысший расцвет жизни на этом участке наблюдается в VIII—X вв. В это время здесь появляются и первые грунтовые могильники. В более поздний период, вплоть до гибели комплекса в конце XIV в., этот участок использовали исключительно для погребения. По крайней мере, археологических материалов, свидетельствующих о наличии культурных напластований золотоордынского периода, на этой части памятника пока не выявлено.

Э.Е. Кравченко, А.Н. Петренко, В.В. Мирошниченко

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ ГРУЗСКОЕ 8 В 2007 г.

Seasonal settlement Hruzke 8 is distinguished from the most of others in the Steppe Zone by its topography, being situated at the bottom of a deep gully. The research reveals that the site was a seasonal (spring—summer) point left by the nomads at the first half — the middle of the 9th c. The materials found at the settlement are represented by transport wares and handmade pottery, and several items made of metal and bone. The places of light surface structures have been discovered.

Характерной особенностью основной части сезонных стойбищ, оставленных средневековым кочевым населением в степной части Донецкого региона, является локализация их на мысах или балочных террасах. Реже встречаются памятники с иным топографическим расположением. К их числу относится поселение Грузское 8, размещенное на дне широкой балки, являющейся ответвлением балочной системы, впадающей в р. Грузская, левый приток Казенного Торца (рис. 1, *1, 2*). Система, в которую впадает эта балка, представляет собой русло почти пересохшей небольшой степной речки. Дно основной балки практически по всей длине покрыто камышом, местами встречаются небольшие озера. От линии камышей первые находки, связанные со средневековым памятником, находятся на расстоянии 80—100 м. Скорее всего, лагерь кочевников располагался на небольшом возвышении, в 2—3 м выше уреза воды. Дно балки в месте расположения поселения сильно выположено. Близ места впадения в балочную систему его уклон несколько повышается, образуя ровную площадку шириной до 100 м. С южной стороны эта площадка ограничена невысокой террасой. Осмотр на ней выбросов из кротовин и поврежденных размывами участков показал, что эта терраса, идеально подходящая для сооружения стационарных построек, не входила в площадь обжитого участка.

Выше балка сужается и выходит на плато. При этом ее русло имеет слабовыраженный S-видный изгиб, что способствовало тому, что та ее часть, где было расположено поселение, не продувалась ветрами. Кроме того, здесь наблюдается интересный акустический эффект: в месте расположения памятника прекрасно прослушивается все, что происходит на окружающих водоразделах, в то время как звуки в балке полностью глушатся уже на выходе из нее. Описанные особенности использовались кочевниками вплоть до второй половины XX в., когда в этих местах останавливались цыганские табора.

Площадка на дне яра никогда не распахивалась, что способствовало хорошей сохранности здесь культурного слоя. Осмотр размытых участков и многочисленных выбросов из кротовин показал, что все находки средневекового времени группировались на относительно небольшой территории — ровной площадке, расположенной на дне балки, близ места ее впадения в балочную систему. Ширина площадки не превышала 40—50 м при длине не более 100—150 м. Таким образом, для размещения поселения использовался ровный участок, что, по всей видимости, было обусловлено характером построек, для установки которых требовалась ровная поверхность.

Осмотр обжитой площадки также показал, что находки располагались отдельными скоплениями. Это наблюдение подтвердилось в процессе раскопок одного из таких скоплений, располагавшегося в восточной части поселения, неподалеку от выхода в основную балку. Здесь был разбит раскоп площадью 200 м^2 (рис. 1, *3*). Раскопки велись квадратами 2 × 2 м с оставлением бровок через каждые 2 м. Слой с находками (кроме квадратов Е—Ж-1) расчищался с оставлением всех, даже небольших, скоплений материала.

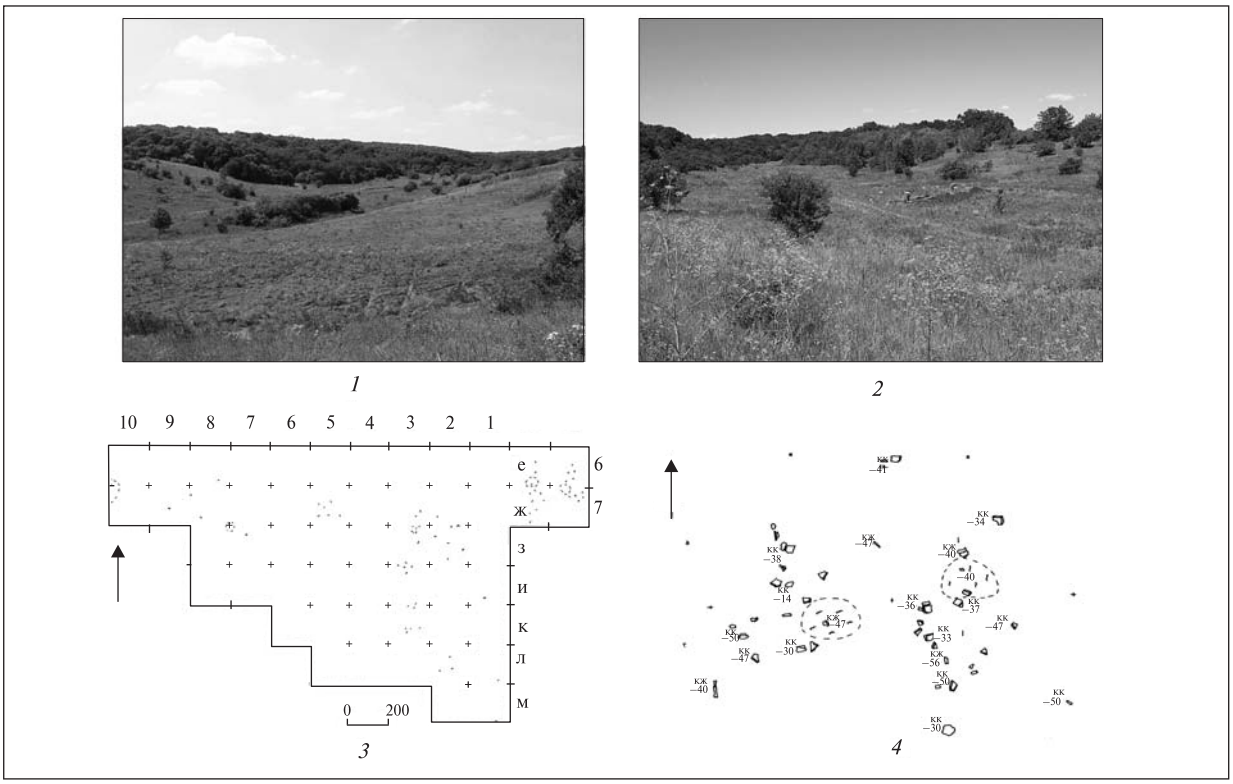

Рис. 1. Грузское 8: *1—2* — общий вид балки, в которой расположено поселение; *3* — раскоп 1; *4* — скопление материала в квадратах α—β-6—7

Стратиграфические наблюдения показали, что практически по всей площади раскопа под дерновым слоем шел слой жирного гумуса, в котором залегали материалы средневекового времени. В квадратах, расположенных на не потревоженных эрозийными процессами участках, слой гумуса достигал 35—40 см. На уровне 45—50 см он плавно переходит в гумусированный суглинок. Основная часть находок располагалась в виде скоплений на одной плоскости, представляющей собой древнюю дневную поверхность. Учитывая то, что все обнаруженные в раскопе предметы имеют одинаковую историко-культурную принадлежность, а все скопления археологического материала, равно как и остатки кострищ, были зафиксированы на уровне –19—45 см от современной поверхности, можно предположить, что указанные выше отметки являются границами залегания культурного слоя. В подстилающем этот слой гумусированном суглинке находки были представлены отдельными мелкими костями животных и фрагментами керамики. Они попали в этот слой естественным путем (грызуны, осадки и т. д.). Все понижения грунта, которые фиксировались в раскопе, представляли собой естественные углубления. Искусственных ям не обнаружено.

Основная часть находок представлена небольшими скоплениями материала. В западной части раскопа плотность находок была относительно небольшой. Здесь обнаружено несколько небольших скоплений материала, представленных в основном фрагментами стенок амфор и фрагментами костей животных. Среди находок выделяется железная арочная пряжка (рис. 2, *11*), амулет из зуба животного (рис. 2, *9*) и фрагмент абразива с прорезанной на нем вертикальной полосой (рис. 2, *14*).

Обращает внимание скопление частиц печины, обнаруженное в квадрате Ж-10 на глубине 30—45 см. Оно имело форму неправильного овала (55 × более 30 см, уходило в западную бровку квадрата) и выделялось за счет наличия в гумусе взвеси мелких фрагментов печины. Наиболее вероятно, оно представляет остатки небольшого размытого кострища, которое фиксировалось с уровня древней поверхности.

Остатки еще одного полностью размытого кострища обнаружены в квадратах Ж—З-7—8. Оно фиксировалось в виде небольшого аморфного скопления взвешенных в гумусе мелких частиц печины и древесных угольков в месте пересечения бровок квадратов.

По мере приближения к центральной части раскопа количество находок увеличивалось. В квадрате И-6 находки залегали на уровне 20—32 см от современной поверхности. В соседнем

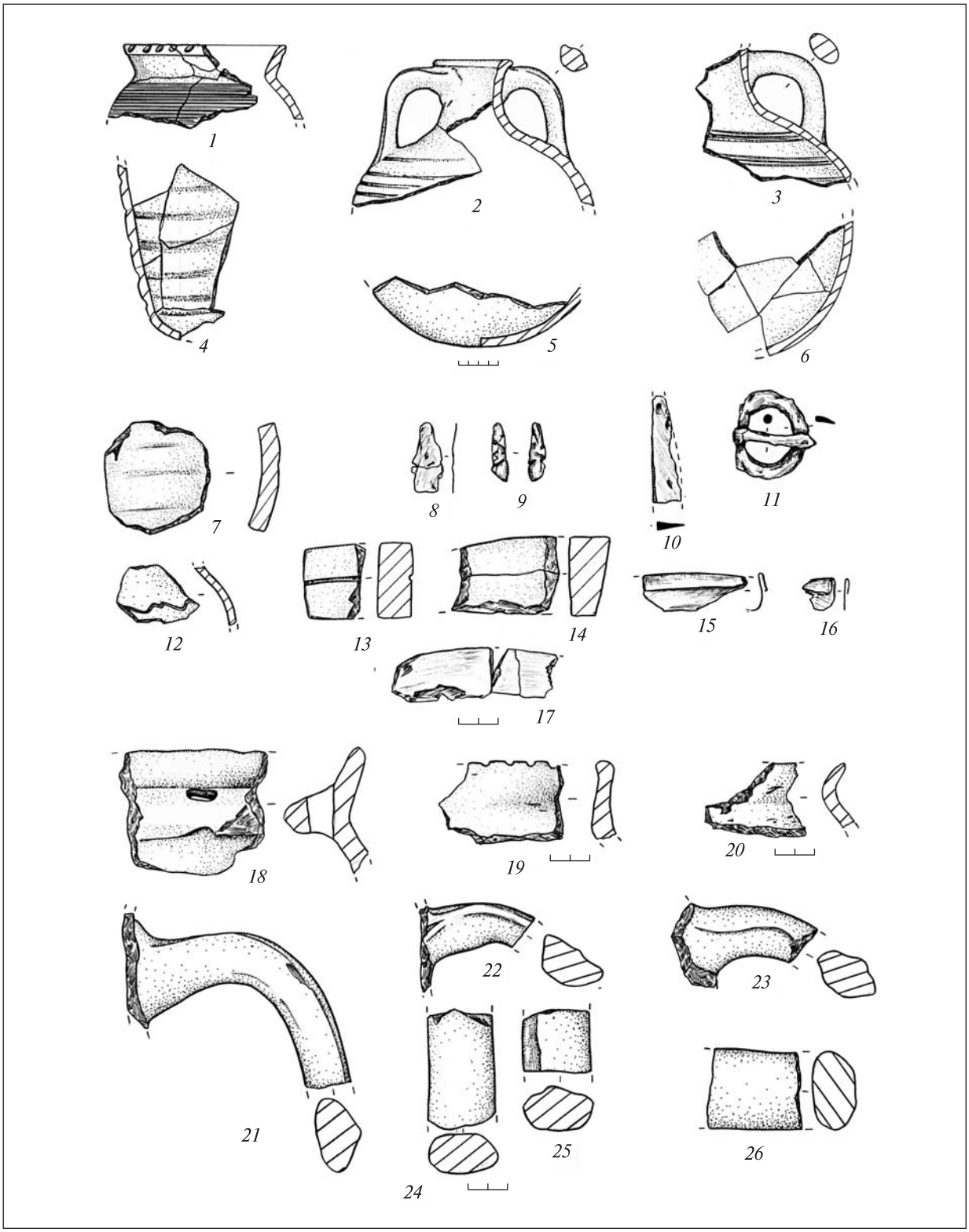

Рис. 2. Грузское 8. Вещевой материал: *1—7, 12, 18—26* — керамика; *8, 15, 16* — медь; *13, 14* — камень; *10, 11* — железо; *9, 17* — кость

квадрате И-5 на этом же уровне зафиксирован фрагмент венчика гончарного горшка, украшенного по корпусу едва заметным мелкозубчатым полосчатым зональным рифлением (рис. 2, *1*). В квадрате К-6 на уровне –25 см обнаружен обломок лезвия железного ножа (рис. 2, *10*). Скопление находок зафиксировано и в квадрате Ж-5 (20—45 см от современной поверхности).

Особенно много материала встречено в восточной части раскопа. Здесь он также распо-

лагался в виде скоплений, причем наибольшая плотность находок наблюдалась по мере приближения к северо-восточному краю раскопа. Крупное скопление материала находилось в квадратах Е—Ж-2—3 и в граничащем с ними квадрате З-3, еще одно — у восточной бровки раскопа в квадратах Е—И-1.

Особенный интерес представляет находка в квадрате Ж-1 на уровне 50 см небольшой антропоморфной фигурки, вырезанной из тонкого медного листа (рис. 2, *8*). Она найдена на одном уровне с фрагментом амфоры, по фактуре теста и характеру обработки поверхности не отличающейся от прочих амфор, найденных на памятнике.

Наивысшая концентрация находок наблюдалась в восточной части раскопа (рис. 1, *4*). Здесь в квадратах α—β-6—7 зафиксированы два скопления материала. Они располагались компактными группами, одна из которых находилась в квадратах α-6—7, а другая в квадратах β-6—7. От бровок раскопа, равно как и друг от друга, эти скопления были разделены небольшим расстоянием. Они группировались вокруг остатков плохо сохранившихся кострищ, одно из которых, на уровне –40 см (квадраты α-6—7) сохранилось лучше. Кострище проходило через южную бровку квадрата α-6 и читалось в плане и в профиле в виде полосы обожженного грунта с небольшим количеством древесных угольков, горелых костей и золы. Прокаленные участки (мощность до 5—7 см) шли не сплошной линией, а представляли собой как бы комки грунта, обожженного до состояния печины, вклиненные в горелую прослойку. Вокруг кострища группировались находки, представленные фрагментами керамики и мелкими костями животных. Среди них выделяются фрагменты верхней части амфоры, близкие аналоги которой составляют значительный процент в керамическом комплексе Сидоровского городища на Северском Донце.

Второе кострище обнаружено на расстоянии 50 см к западу — северо-западу от первого. Оно располагалась ниже (40—48 см) и сохранилось намного хуже. Кострище имело форму неправильного овала (33 × 28 см) и было близким по фактуре описанному. Мощность прокаленного грунта не превышала 4 см. Вокруг кострища также находилось скопление находок, среди которых выделяется фрагментированная заготовка для накладки лука (рис. 2, *17*) и кусок трубчатой кости животного со следами обработки.

Описанные кострища отличаются от открытых очагов, исследованных на поселениях бассейна р. Северский Донец, и формой, и отсутствием под ними четко выраженного обожженного основания. Последнее, по нашему мнению, связано с характером почвы, на которой были разведены кострища, а также с тем, что они горели непродолжительное время. Соответственно, и жилые сооружения были сравнительно недолговременными.

Таким образом, мы считаем, что данный памятник представлял собой сезонное (скорее всего весенне—летнее) стойбище. Маршруты кочевников пролегали по долинам рек и прилегающим к ним балочным системам. В пользу этого свидетельствует обнаруженный на памятнике остеологический материал. Даже его визуальный осмотр дает основания утверждать, что весь он представлен костями крупного рогатого скота и лошади. Поселение располагалось на плоском дне балки, приспособленном для установки каких-то наземных сооружений, не оставивших следов в слое чернозема. Возможно, они имели вид шалашей или юртообразных построек. Показательно, что имеющаяся в балке терраса, очень удобная для строительства стационарных построек типа полуземлянок, не была использована жителями кочевья.

Жилища обогревались открытыми очагами, которых в пределах раскопа выявлено четыре. Скорее всего, исследованные нами кострища относятся к разным сезонам, когда кочевники посещали балку. В этом плане особенно показательны объекты, расчищенные в квадратах α—β-6—7. Расположение рядом двух объектов и намного лучшее состояние одного из них (кострище квадратов α-6—7) свидетельствуют в пользу того, что мы имеем дело с остатками двух разновременных сезонных построек, установленных приблизительно в одном и том же месте. Вряд ли рассматриваемое нами кочевье функционировало слишком долго. Против этого говорит относительно небольшое количество материала, а также его довольно компактное расположение в виде скоплений, вокруг которых находятся практически пустые участки.

Датировку времени функционирования сезонного стойбища Грузское 8 дает немногочисленный, но довольно выразительный материал. Большинство находок представлено привозными амфорами (рис. 2, *2—6*, *21—26*). Среди них есть амфоры и первой (рис. 2, *3, 5, 6*), и второй (рис. 2, *2, 4*) групп (по А.Л. Якобсону), причем первые абсолютно преобладают. Единичны фрагменты красноглиняных крым-

ских кувшинов; похоже, есть обломки и от баклажек. Показательно отсутствие лощеной сероглиняной керамики, столь характерной для памятников салтово-маяцкой культуры. Очень редки и фрагменты гончарных горшков с полосчатым рифлением по корпусу, которые составляют основную часть материала на поселениях Доно-Донецкого региона. Собственно, и те фрагменты гончарных горшков, которые были встречены на кочевье (рис. 2, *1*), по своему виду и системе орнаментации также отличались от керамики упомянутых поселений.

Единственным фрагментом представлен обломок тонкостенного гончарного горшка, орнаментированного неровной прочерченной волнистой линией на плечиках (рис. 2, *12*). По фактуре теста и системе орнаментации он похож на древнерусскую гончарную посуду. В хазарское время подобного вида посуда встречается и на территории Крыма.

Вторую, меньшую, часть керамического комплекса составляет лепная посуда, представленная в основном фрагментами котлов с внутренними ушками. Стенки не орнаментированы. Иногда верхняя часть венчика украшена грубо нанесенными насечками (рис. 2, *18—19*). Несколько фрагментов принадлежат лепным горшкам (рис. 2, *20*).

Среди прочих находок — арочная железная пряжка, фрагмент лезвия ножа, обрезки медных пластин (рис. 2, *15—16*), подвеска-амулет из зуба лошади, заготовка костяной накладки для лука, заготовка прясла, выточенного из стенки амфоры (рис. 2, *7*) и фигурка из листа меди.

Как видим, среди вещественного комплекса датировку поселения Грузское 8 может дать только амфорная керамика, составляющая абсолютное большинство. Лепная посуда на памятнике немногочисленна, маловыразительна и дает очень широкие хронологические рамки. Несмотря на то, что вопрос с датировкой причерноморских амфор остается открытым, обращает внимание тот факт, что на памятнике присутствуют амфоры и первой, и второй групп с явным преобладанием первой. С тенденцией датировать амфоры второй группы более поздним временем, чем амфоры первой (второй половины IX — первой половины X в.), по нашему мнению, можно согласиться. По крайней мере, они встречаются на памятниках салтово-маяцкой культуры вместе с относительно поздним материалом. Факт же сосуществования указанных двух групп в материалах одного, судя по всему, недолговременного памятника, скорее всего, свидетельствует в пользу того, что кочевье функционировало в первой половине или середине IX в. Собственно и выбор места, укрытого от посторонних взоров, мог быть связан с существованием кочевья в это сложное для населения Хазарии и прилегающей к ее границам Степи время.

В.В. Крапівіна, А.В. Буйських

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЛЯНКИ Р-25 В ОЛЬВІЇ 2008 р.

This publication is devoted to the main results of excavations on sector R-25 in Olbia in 2008, which continued the works of 2007. The area of newly added parts covered 190 м². The Main Street of Olbia to the west from the main part of the sector was investigated, and opening of the layer to the east from the southern part of the defensive wall of the 2nd—3rd c. AD was begun. Excavations were also ongoing at the southern part of the sector on the area of more than 700 м². Building ruins of the end of the 3rd through the 4th c. AD, the 1st and the 2nd c. AD, and the last quarter of the 6th through the 5th c. BC were investigated.

2008 р. тривали дослідження у південно-східній частині Верхнього міста Ольвії (ділянка Р-25), що проводяться без перерви з 1982 р. Ця частина Ольвії піддається руйнації ерозією та зсувами, тому роботи тут мають охоронний характер. Зараз площа ділянки складає понад 3500 м², вона простягається вздовж берегової лінії лиману та розташовується в кількох великих квадратах: З-VII, И-V, И-VI, И-VII, К-V, К-VI і К-VII. Результатом проведених досліджень стало не тільки з'ясування давньої топографії цієї частини Ольвії, але й окремих етапів її історії, особливо початкового та фінального. Життя в цій частині міста продовжувалося з другої чверті VI ст. до н. е. по IV ст. н. е., тобто тут представлено практично весь археологічний зріз історії античної Ольвії.

Основним завданням робіт польового сезону 2008 року було продовження розкриття будівельних залишків VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. у південній частині ділянки, що були частково розкриті у 2007 р., з метою їх якнайповнішого дослідження та консервації. У цій частині ділянки характерним є поєднання матеріалів VI—V ст. до н. е. та I—IV ст. н. е. Ймовірно, при будівництві I—IV ст. було проведено нівелювання цієї території і частину попередніх будівельних залишків розібрано, збереглись лише найраніші шари — VI—V ст. до н. е. Слід зазначити, що рівень давнього гумусу (полівки) зберігся тут краще, ніж на інших частинах ділянки.

Дослідування 2007—2008 рр. були проведені на площі понад 700 м² (рис.). Крім того, зроблено прирізку до південно-східного борта розкопу на схід від розкритої тут раніше південної частини оборонної стіни II—III ст. на ділянці близько 90 м² та проведено дослідження на Головній вулиці Ольвії на захід від основного розкопу в квадратах И-V і К-V на площі 100,3 м²: 21,0 (з півночі на південь) × 2,0—6,0 м (із заходу на схід).

Результатом проведених робіт, як і раніше, стало розкриття будівельних залишків трьох культурно-історичних етапів: догетського (друга чверть VI — середина I ст. до н. е.), післягетського (кінець I ст. до н. е. — третя чверть III ст. н. е.) та пізньоантичного (кінець III—IV ст.). До останнього, пізньоантичного, етапу належать частина бруківки Головної вулиці та, ймовірно, площа з водотоками у південно-західній частині ділянки. Влаштуванню площі передували залишки споруд та ям переважно господарського призначення, які також датуються в межах кінця III—IV ст. Вкажемо, що частина ям, що були датовані за знахідками амфор типу D (за класифікацією Д.Б. Шелова) та амфор з високопіднятими ручками (тип Kapitan II), віднесені до пізньантичного часу доволі умовно, більшою мірою за стратиграфічними даними. Загалом ці типи амфор датуються досить широко: амфори типу D — III—початком IV ст., а амфори типу Kapitan II — другою половиною II—IV ст. В Ольвії вони зазвичай трапляються в комплексах другої половини III — початку IV ст.

Післягетський етап представлено будівельними залишками I—III ст. Зазначимо, що в цій частині розкопу кращою збереженістю вирізняється культурний шар саме I — першої половини II ст., що не є характерним для ділянки

Рис. Ольвія. Загальний вигляд розкопок ділянки Р-25, 2008 р.

Р-25, де переважають залишки більш потужного шару другої половини II—III ст. Комплекси I — першої половини II ст. загалом нечисленні в Ольвії і тому мають особливе значення. Відкрито два приміщення та подвір'я будинку цього часу. Приміщення були підвальними і мали господарське призначення; стіни, частково розібрані у новий час, збереглися в окремих місцях на висоту до 2,27 м. Підвалини перекривали господарську яму першої половини I ст. та кілька майже повністю зруйнованих землянок архаїчного часу. На схід та північ від будинку відкрито також близько десятка господарських ям I — початку II ст., насичених фрагментами, цілим та археологічно цілим посудом: амфорами, червонолаковою, сіроглиняною, червоноглиняною гончарною та ліпною керамікою, світильниками, скляними, залізними та бронзовими виробами. Серед знахідок особливо відзначимо поливану кераміку другої половини I ст. до н. е. — першої половини I ст. н. е., вперше знайдений в Ольвії великий залізний ключ, а також кам'яну ливарну форму для виготовлення прикрас у «звіриному» стилі пізньоархаїчного — ранньокласичного часу.

Догетський етап представлено будівельними рештками пізньоархаїчного та ранньокласичного часу. Розкрито залишки вимостки кінця VI—V ст. до н. е. завбільшки 7,90 (із заходу на схід) × 2,25—3,00 м (з півночі на південь) та кілька будівельних комплесів пізньоархаїчного часу. Усі вони розташовані по краю верхньої тераси. Це дев'ять об'єктів різного призначення, що всі, за винятком двох, є землянками, заглибленими в материк від рівня давнього гумусу на 2,0—2,2 м. Три з них були підпрямокутними в плані з заокругленими кутами, чітко орієнтованими по лінії північ—південь, з розмірами по довгих сторонах 2,8—3,2—3,3 м. Будь-яких залишків внутрішніх конструкцій не простежено, окрім невеликих ям для підпірних стовпів, скоріш за все, до приміщень потрапляли за допомогою дерев'яних сходів. Дві з цих споруд були перерізані підвалами I — першої половини II ст. (див. вище), завдяки чому збереглися на глибину 15—25 см від рівня материка. Матеріали їхнього заповнення були вибрані під час влаштування котловану підвалів, а самі материкові заглиблення затрамбовані культурним шаром, ранні матеріали в якому виявилися перемішаними з керамічними фрагментами I ст.

Інші дві землянки вздовж східного схилу розкопу мали круглий план і діаметр 2,9—3,5 м. У південній збереглася сирцева стінка з орфостатно поставленими цеглинами, що слугували своєрідною підпорою материковій стінці, яка, не виключено, вже протягом функціонування споруди нахилялася або сповзала на схід. Ця землянка з ретельно вирівняною долівкою, вірогідно, була житлом. Друга, розташована далі на південь, мала значну кількість виступів-сходинок вздовж стінок, а також численні заглиблення різного розміру та глибини, розміщені безсистемно на долівці. Посеред землянки виявлено залишки великого вогнища, яке розкладалося на долівці без будь-яких спеціальних конструкцій. Усе це дозволяє припустити не житловий, а, скоріш, виробничий ха-

рактер об'єкта. Це припущення підсилюється тим, що за 5—8 см на схід від котловану землянки було розташоване значне за розмірами та глибиною (2,2 м) заглиблення. Воно, виходячи із численних матеріалів, було засипане разом із землянкою на початку V ст. до н. е. Загалом усі землянки, ймовірно, були засипані практично синхронно, і це сталося в межах першої чверті V ст. до н. е.

Найпізнішим об'єктом пізньоархаїчного часу є велике заглиблення (3,8—4,0 м від рівня давнього гумусу по східній стінці) 4,7 м в перетині, частина якого, ймовірно, слугувала ботросом. Це припущення підтверджує знахідка уламків мальованої архітектурної теракоти та десятка графіті, серед яких чотири присвячені Афродіті. Ботрос святилища Афродіти V ст. до н. е. до кінця першої чверті V ст. до н. е. був повністю засипаний. Функціонував він недовго, і спорудити його могли тільки після того, як засипали землянки, оскільки ботрос був викопаний за 10 см на схід від однієї з них. Зазначимо, що ботрос святилища Афродіти V ст. до н. е. на ділянці Р-25 раніше був розкритий.

Слід особливо зазначити рідкісну для Ольвії знахідку, що походить з культурного шару, — прямокутну нашивну бляшку із зображенням грифона сидячи, з металу жовтого кольору, грецької роботи IV ст. до н. е.

К.И. Красильников, Л.И. Красильникова, А.С. Пробейголова

СПАСАТЕЛЬНЫЕ РАСКОПКИ КУРГАНА НА р. КРАСНАЯ

The barrow 2 belongs to the burial ground II on the Krasna River where the rescue excavations were conducted. 4 tombs of Catacomb culture period were discovered under the partly preserved mound. The inventory included ceramic (dishes and a jug) and wooden pottery, bone and metal objects, beads, and alabaster bowl. The burials correspond to the period of High Bronze Age from the end of the 3rd to the beginning of the 2nd millennium BC.

В окрестностях пгт Краснореченское на Луганщине в 2007 г. выявлены курганные могильники, расположенные на правом коренном берегу р. Красная, подвергаемые интенсивным разрушениям техногенными (карьеры) и хозяйственными факторами, в том числе посредством планирования насыпей. В результате две насыпи из трех могильника II (рис. 1) утратили внешние признаки и почти слились с поверхностью поля. Современные их высоты в пределах 0,25—0,35 м.

В 2008 г. изучен курган 2 в 40 м к юго-юго-западу от кургана 1 и 60 м к западу-юго-западу от кургана 3. Насыпь снивелирована и теперь овальная в плане 23 × 30 м, высота 0,35 м. Она разрезана по линии север—юг четырьмя траншеями с тремя бровкам. Стратиграфия: 0,20—0,25 м — пахотный слой, 0,25—0,75 м — сохранившаяся насыпь, 0,75—0,9 м — погребенный чернозем, 0,9—1,10 м — предматерик, ниже — светлый лёсс материка. В кургане выявлено четыре захоронения в катакомбах и яма без признаков погребения (рис. 2, *1*).

Яма 1 (рис. 2, *2*), возможно кенотаф, находилась в 8,5 м к северо-востоку от репера. Обнаружена на уровне погребенного чернозема в виде пятна 1,4 × 1,6 м. До уровня 1,4 м от репера она была забита гумусированным суглинком, ниже плотным лёссом. Глубина ямы 1,8 м, дно в материке. Никаких признаков захоронения не обнаружено.

Погребение 2 (рис. 2, *3*), основное, находилось в центре. Совершено в катакомбе. Могилу

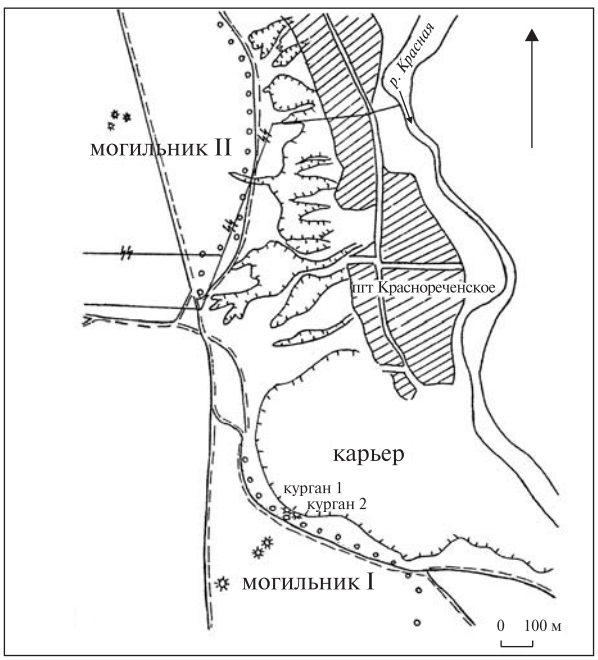

Рис. 1. Краснореченское. Локализация могильников

окружал выкид лёсса в виде кольца диаметром 6,5 × 6,3 м с максимальной высотой до 0,5 м. Входной колодец округло-овальной в плане формы 3,0 × 2,4 м, глубиной 3,3 м от репера и 2,4 м от погребенного чернозема был заполнен чистым гумусом. Над камерой заполнение просело до 20—25 см. Камера вырыта с восточной стороны, спуск в нее в виде ступеньки высотой 0,7 м был покрыт корой бересты (?). Здесь, видимо, был деревянный заслон, не позволивший почве в момент засыпки колодца, проникнуть в камеру. Камера в плане округло-подпрямоугольная, 2,7 × 1,9 м, ориентирована по линии север—юг, дно на глубине 4,2 м от репера. Свод, в основном над входом в камеру, частично просел, его высота была не менее 1,1—1,2 м. Скелет лежал на подстилке скорченно на правом боку, черепом к северу.

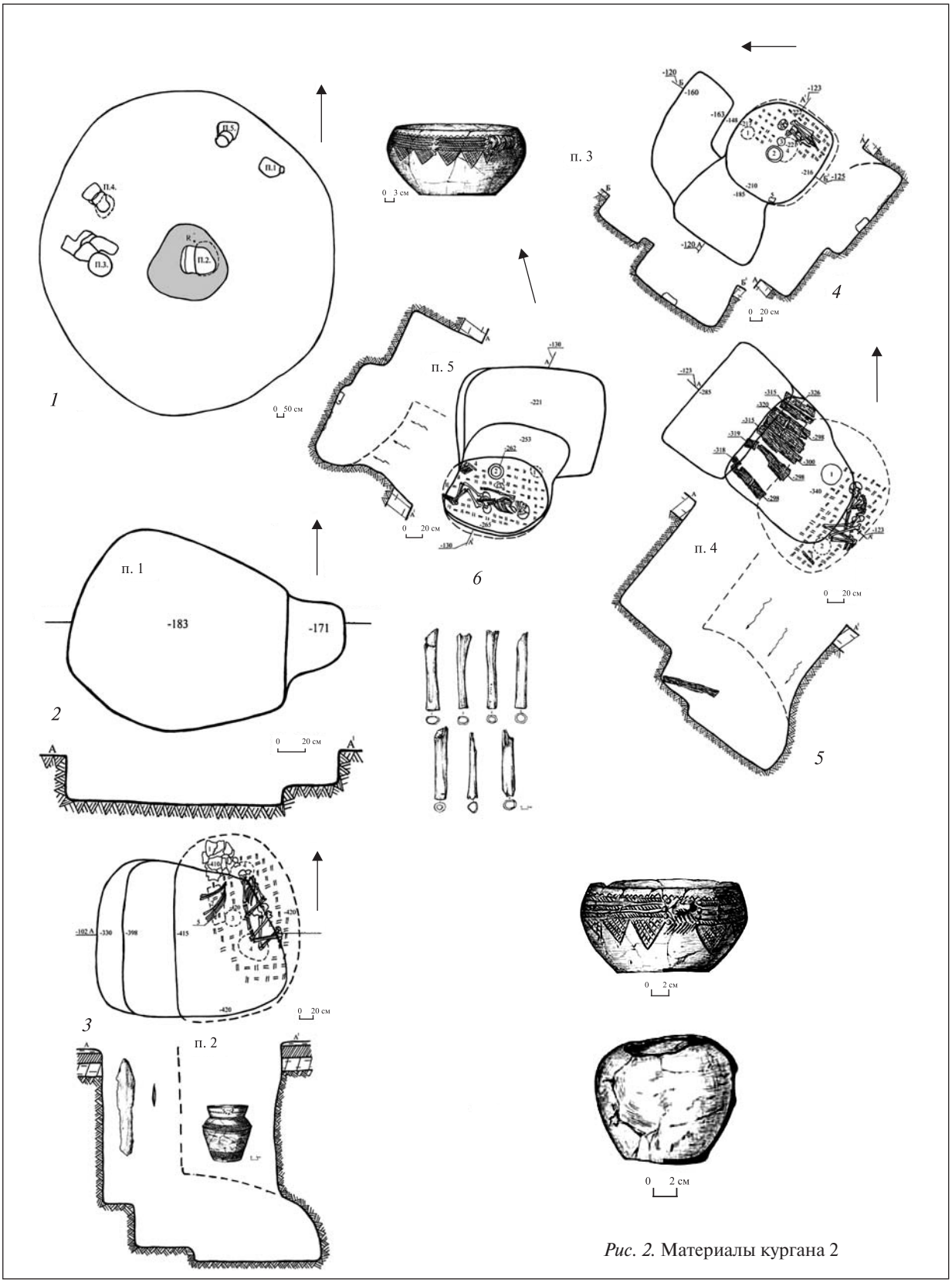

Рис. 2. Материалы кургана 2

Инвентарь включал массивный с раструбной горловиной горшок, орнаментированный грубыми вдавлениями и защипами, а по линии наибольшего диаметра тулова — острогранным валиком. Под венчиком с одной стороны проделаны отверстия. В средней части скелета находились короткое (длина 3 см) бронзовое шило квадратного сечения, на подстилке перед скелетом — грудина крупного животного, на ребрах — бронзовый листовидный нож с коротким черенком.

Погребение 3 (рис. 2, *4*), впускное. Входной колодец фиксировался в бровке, непосредственно под пахотным слоем в 8 м к западу от репера. Расчистка пятна на горизонте предматерика (–1,2 м от репера) выявила сложную его конфигурацию. Здесь сочетались траншея (?), большое округлое пятно от просевшей камеры и пятно колодца, заполненные гумусом. Назначение траншеи длиной около 2,3 м и шириной до 1,0 м осталось непонятным, так как никаких находок в ней не обнаружено. Входной колодец прямоугольной в плане формы, 1,8 × 1,2 м, вытянут по направлению северо-северо-восток—юго-юго-запад, его глубина 1,8 м от репера. Камера устроена в юго-восточной стороне, она округло-квадратной в плане формы, 2 × 2 м, дно 2,2 м от репера.

В южной части камеры на подстилке в виде тлена и охры находился расчлененный скелет. Кости сложены согласно ориентации входной ямы, череп в северо-восточной стороне. В средней части камеры стояла миска с высокими стенками и загнутыми краями, украшенная изящным орнаментом и с одним горизонтальным продолговатым налепным ушком з горизонтальным отверстием. Внутри миски сохранилась желто-коричневая порошкообразная органика.

Погребение 4 (рис. 2, *5*), впускное, находилось в 8 м к северо-западу от репера. Входной колодец замечен под пахотным слоем, полное его очертание — в предматерике, на глубине 1,2 м от репера. Заполнение колодца очень плотное (суглинок с гумусом), видимо утрамбованное, практически не отличаемое от предматерика. Колодец в плане прямоугольный, 1,6 × 1,0 м, ориентирован по линии северо-восток—юго-запад, дно на глубине 2,85 м от репера, устлано берестой. Вход в камеру в виде лаза со ступенькой высотой 0,45 м, шириной 1,2 м и длиной до 0,5 м устроен в юго-восточной стене и был закрыт семью плахами, часть из которых обрушилась и оплыла со сводом внутрь катакомбы. Камера в плане подпрямоугольно-овальной формы, 1,8 × 1,3 м, ориентирована по линии северо-восток—юго-запад, дно на глубине 3,4 м от репера. В средней его части сохранилась подстилка. Скелет лежал скорчено на правом боку черепом к северу. Возле черепа остатки истлевшего деревянного блюда диаметром до 23—25 см.

Погребение 5 (рис. 2, *6*), впускное, в 8 м к северо-северо-востоку от репера. Пятно колодца, заполненное очень плотным суглинком и гумусом, фиксировалось с верхнего горизонта насыпи, но отчетливо проявилось в погребенном черноземе. Колодец подпрямоугольной в плане формы, 1,8 × 1,4 м, глубина 2,2 м от репера. К юго-западу от него находилась камера овальной в плане формы 1,3 × 1,0 м, ориентированная по линии северо-запад—юго-восток. Свод ее просел, дно на глубине 2,65 м от репера. На входе в камеру устроена ступенька-пандус высотой 0,4 м, здесь же едва прослеживались остатки плах заслона.

Скелет подростка (9—10 лет) лежал на подстилке скорчено на правом боку черепом к юго-юго-востоку. Его сопровождали: миска, по форме и орнаментации аналогичная миске из погребения 3, набор из семи небольших трубчатых костей мелкого животного со следами обрезки эпифизов и заглаженной поверхностью диафизов, вдоль туловища лежала низка пастовых бусин из белого бисера и зеленых фигурных бусин, слева у входа находился миниатюрный полностью разрушенный сосуд из алебастра.

Хронология кургана-могильника определяется катакомбным временем, рубежом III—II тыс. до н. э.

Л.И. Красильникова, К.И. Красильников

САЛТОВО-МАЯЦКИЙ ГОРИЗОНТ ПОСЕЛЕНИЯ У с. ДАВЫДО-НИКОЛЬСКОЕ

The buildings discovered in Saltovo-Majak horizon at Davydo-Mykilske settlement, according to their construction and purpose, are divided into deep pillar-supported dugout dwellings and cob wireframe husbandry buildings. The ceramics is represented mostly by large pots, at a lesser extent by kitchenware, and by some burnished tableware and amphorae. Small cattle predominate in osteology.

Поселение, включающее горизонты поздней бронзы и раннего средневековья, занимает обширную площадку первой террасы правого берега р. Северский Донец, поднятую на 6—8 м над поймой реки. Поселение вытянуто по линии восток—запад на отрезке около 1 км при ширине от 100 до 200 м, занимая площадь в пределах 150—160 тыс. м^2. Памятник имеет значительные разрушения, большая часть его территории, до 85—90 тыс. м^2, изрыта землеройной техникой, второй фактор, определивший его исчезновение, природный — активные процессы формирования оврагов.

В 2007 г. были проведены рекогносцировочные работы, с помощью которых выявлены параметры поселения, его планиграфия, состояние, интенсивность и содержание культурных слоев, степень их сохранности, наконец, намечены участки первоочередных раскопок, выполнены зачистки мест обрушений слоев, заложены шурфы в местах интенсивных разрушений.

В 2008 г. в систему исследований были включены два участка — I и IV, находившиеся на северной и южной окраинах поселения. На участке I раскрыта площадь 84 м^2. Здесь, помимо горизонта поздней бронзы, зафиксировано наземное строение салтовского времени, перекрытое наносными почвами толщиной 0,45—0,5 м. Оно расположено в 6 м к западу от раскрытого в 2007 г. жилища-землянки салтово-маяцкой культуры.

Непосредственно в строении зафиксирована золистая почва до 15 см, в ней фрагменты керамики салтовской культуры, ниже — горизонт, включающий фрагменты и развалы горшков-корчаг тарного назначения (57,6 %), сероглиняные большие кувшины (28,4 %), заметно меньше обломков кухонных горшков (10 %). Всего выявлено около 503 фрагментов салтовских сосудов различного назначения. Основной технологией их изготовления была ручная лепка. Фактура рыхлая, значительная насыщенность глины дресвой. Совершенно малое число фрагментов амфор (8 — 1,5 %), столько же (до 9) обломков лощеных (столовых) кувшинов. Среди керамических фрагментов немало печины, сильно обожженных, ошлакованных стенок и венчиков развалов корчаг. Под горизонтом находок расчищена глинобитная площадка 3,4 × 3,6 м (толщина обмазки до 10 см), в средней части которой находился округлый очаг открытого вида 0,6 × 0,8 м, оконтуренный глинобитным валиком. По внешнему периметру площадки расчищены ямки от столбов-кольев, которые служили опорами стен и перекрытия (рис. 1, *1*). Постройка наземного типа могла быть летней кухней или кладовой и входить в комплекс IX — начала X вв., включающий жилище-землянку и хозяйственное строение, принадлежащие отдельной семье.

Аналогичных два сооружения раскрыто на участке IV, территория которого с северной и южной сторон обрезана оврагами с обнажениями салтовского горизонта. Здесь заложены два раскопа.

Площадь раскопа 1100 м^2, культурный слой в пределах 0,45—0,75 м, в сером золистом гумусе. Основную часть керамического лома составили фрагменты кухонной посуды — до 59 %, корчажная тара до 23 %, большие кувшины до 10 %, остальные 8 % находок — лощеные столовые кувшины (4,7 %) и обломки амфор (3,3 %).

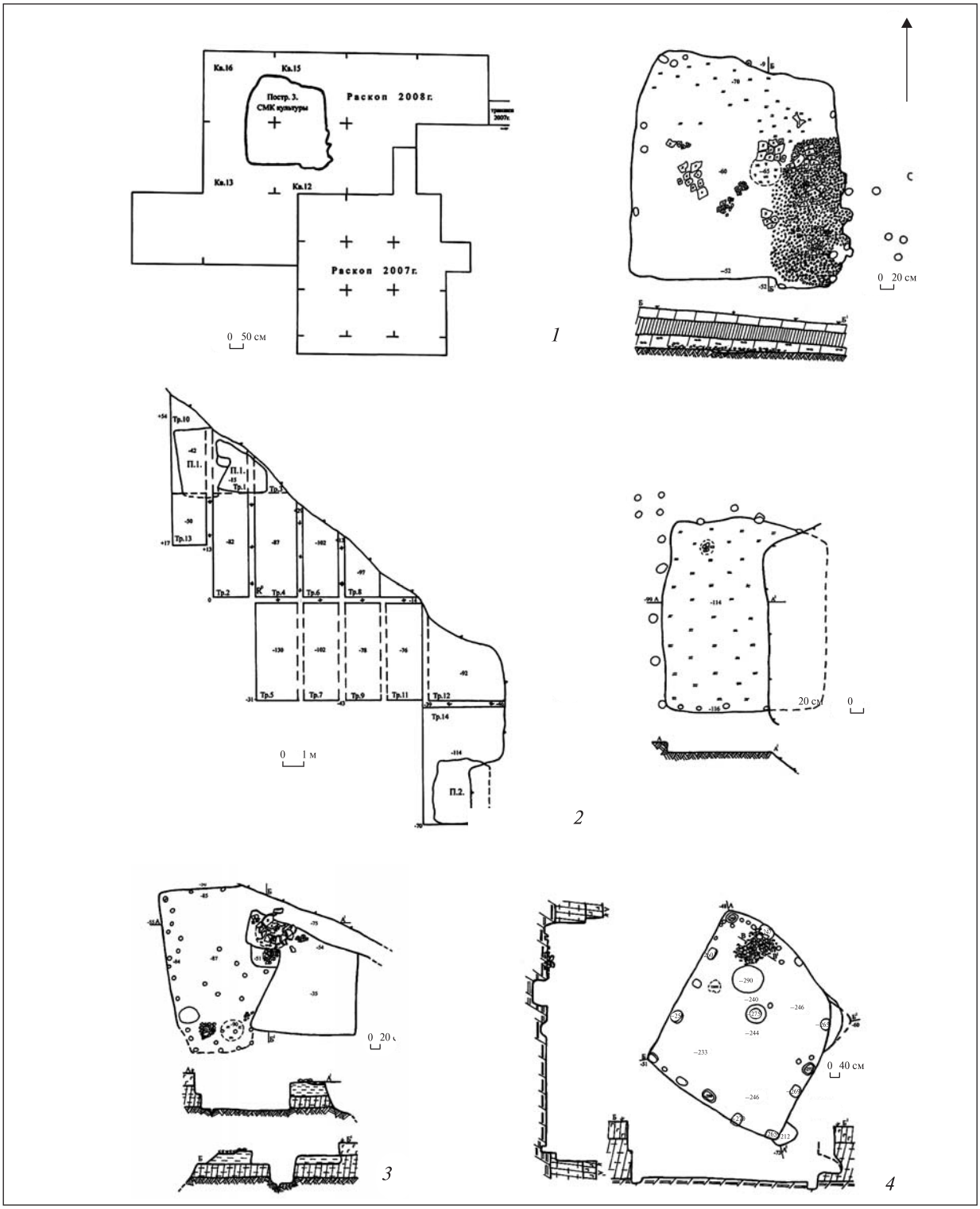

Рис. 1. Давыдо-Никольское. Планы раскопов и постройки салтово-маяцкой культуры

На раскопе 1 раскрыты две частично сохранившиеся постройки наземного типа, которые по контурам и размерам почти соответствуют описанному строению участка 1. Постройка 1 (рис. 1, *2*) площадью 13,5—14,0 м^2 в восточной части подрезана оврагом. Горизонт глинобитного пола расположен на 0,7—0,75 м от современной поверхности. Над площадкой обнаружен слой 10—12 см, состоящий из обмазки, фрагментов печины, в котором найдено около 80 фрагментов керамики.

Площадка оконтурена столбовыми ямами, с их помощью воссоздается строение с опорно-столбовой конструкцией стен из плетня, промазанных глиной и частично обожженных. Эти же столбы служили опорами перекрытия.

Пол глинобитный, обожженный, в средней его части находился очаг открытого типа.

От постройки 2 (рис. 1, *3*) сохранилось около 12 м^2, поскольку ее северная часть существенно подрезана оврагом. Особенность постройки в том, что она состоит из двух горизонтов: верхний горизонт 2,4 × 2,8 м, пол на 0,3 м от современной поверхности, сформирован из слоя уплотненной глины толщиной 17—20 см без признаков обжига. На этой площадке находился очаг диаметром 1 м, оконтуренный камнями кварцита, рядом с очагом развалы двух салтовских массивных корчаг. К западу от площадки раскрыт нижний (–0,8 м) горизонт постройки. Здесь расчищен глинобитный плотный пол со следами прокала, в южном его углу находился очаг 0,5 × 0,5 м открытого типа. В золисто-гумусном заполнении постройки найдено около 100 фрагментов керамики, из них 80 — обломки горшков, 16 — стенки кувшинов с лощением, амфор и корчаг не более 5—6. Столбовые ямы вдоль западной и южной сторон строения обозначают его контуры и характеризуют конструктивные функции стен и перекрытия. Они повторяют строительные приемы двух описанных построек.

Следует обратить внимание на тот факт, что на территории раскопа 1 в горизонтах слоя прослежены камни. Гряды камней (мергель) небольших размеров выложены в две линии с направлением восток—запад длиной 6 м и 3 м. Вопрос об их назначении на данном уровне раскрытия территории раскопа 1 остается открытым, но есть основание полагать, что камни могли условно отделять пространство двора, либо, что более вероятно, семейное сакральное место, внутри которого найдены вымостки из фрагментов керамики, развалы корчаг, кости лошади, овец, коз, орудия из рога, небольшие очаги. Крупные камни кварцита компактно уложены также рядом с постройкой 2, но и здесь для выяснения их назначения необходимо продолжить раскрытие смежных с постройкой территорий.

В 25 м к западу от раскопа 1 заложен раскоп 2 площадью 40 м^2. На этом пространстве обнаружены две постройки, одна — жилище-землянка — раскрыта полностью, вторая — наземное строение типа летней кухни — оставлена на перспективу.

Землянка (рис. 1, *4*) прямоугольной формы, 5,9 × 4,9 м, ориентирована по линии север—юг, сооружена в прочном лёссе материка, углы прямые, стены вертикальные, книзу вырублены в мергелевой скале. Общая углубленность от современной поверхности 1,8—1,9 м, котлован прослеживался с глубины 0,4—0,5 м. Пол постройки находится в горизонте скальной породы — мергеля.

По периметру строения, вдоль стен, обнаружено 15 столбовых ям диаметром 15—25 см и глубиной до 0,5 м, вырубленных в скальном мергеле с интервалом в 1 м. В центре яма диаметром 0,5 м. Внутри постройки, у северной стены, расчищена печь-каменка, сложенная всухую из обработанных блоков мергеля и кварцита. Сохранился лишь нижний ряд камней у пода, большая же их часть, видимо, выбрана после того, как жилище было покинуто. Печь прямоугольной формы 1,0 × 0,6 м, под на уровне пола.

Рядом с печью находилась округлая в плане яма диаметром 1 м и глубиной 0,5 м, забитая камнями и золой; ее назначение остается непонятным. Котлован землянки в нижней части, от дна до 0,8 м, заполнен отбросами хозяйственно-бытового происхождения (зола, керамика, кости животных), выше шли наслоения аллювиального характера, намытые водами в виде линз ила, гумуса, суглинка, мелкого щебня, песка. В нижних горизонтах заполнения найдено 205 фрагментов керамики, из них 120 (58 %) — обломки кухонных горшков, 30 (14,6 %) — фрагменты лепных горшков, 42 (20 %) — корчаги, только пять (2 %) — лощеной керамики и восемь (4 %) — амфор. В заполнении найдено более 250 костей животных. Среди видов, как и вообще среди найденных на участке IV костей, заметно преобладают останки особей мелких травоядных животных: овцы, козы — до 80 %. Заметную часть составляют кости водоплавающих птиц (10—12 %), незначительный процент (до 5 %) — кости крупных травоядных: быков, коров, лошадей. Из диких животных следует назвать кабанов. В целом состав животных свидетельствует об оседлом, приселищно-скотоводческом и частично охотничьем укладе хозяйства населения салтово-маяцкой культуры в период IX в. Значимость проводимых исследований состоит не только в познании разрушаемого поселения, но и в информации о структурах жилых и хозяйственно-бытовых строений в системе комплекса степных поселений салтово-маяцкой культуры.

В.В. Крутилов

РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА О-ВЕ БЕРЕЗАНЬ (УЧАСТОК Т)

The article presents the results of archaeological research of Ancient settlement Berezan in 2007, during which the remains of two construction periods were discovered: from the end of the second to the third quarter of the 6th c. BC and from the end of the 6th to the beginning of the 5th c. BC.

Основными задачами археологических исследований на участке Т полевого сезона 2007 г. были планомерные раскопки территории северной части теменоса, дальнейшее раскрытие северной ограды священного участка, выявление жилых районов, синхронных существованию храма Афродиты (конец VI — начало V вв. до н. э.).

В течение этого полевого сезона проводились доследования помещения железоделательной мастерской с сырцовыми стенами, синхронного храмовому комплексу конца VI — начала V вв. до н. э. на территории участка Т, северной ограды Березанского теменоса (кладка 7), улицы 12 и кладки 11, примыкающих с севера к кладке 7 и составляющих с ней единый комплекс.

Помещение железоделательной мастерской с сырцовыми стенами раскрыто в 2005—2006 гг. в квадратах 128ю, 129ю, 130ю-з, 148, 149, 150з. Во время полевого сезона 2007 г. в квадрате 148ю, в месте проседания южной сырцовой стены мастерской (выложенной сверху небольшой кладкой), раскрыто *углубление 21*. Оно вырыто в полевке ниже сырцовой стены. Форма аморфная в плане, размеры 1,5 (север—юг) × 1,2 (запад—восток) м, глубина до 0,1 м.

Грунт заполнения пережженный золистый, с оранжевоглинистыми включениями и угольками. Из немногочисленного материала отметим находки железного ножа и двух спаянных между собой монет-стрелок.

Полуземлянка 22 выявлена в квадрате 149ц ниже уровня пола железоделательной мастерской. Форма прямоугольная в плане с закругленными углами, размеры 2,7 (север—юг) × 1,9 (запад—восток) м. Полуземлянка вырыта в полевке, ее глубина 0,16 м. Стенки полуземлянки ровные, плавно переходят в плоское материковое дно таких же размеров, как и верх жилища. В дне раскрыты пять ям от столбовых конструкций, расположенных бессистемно. Четыре ямы круглые в плане, диаметром 0,14—0,20 м и глубиной 0,06—0,24 м, одна — овальная в плане, размерами 0,25 (север—юг) × 0,35 (запад—восток) м и глубиной 0,25 м. Еще одна яма выявлена вне углубления полуземлянки — на юго-восточной ее границе. Она круглая диаметром 0,13 м и глубиной 0,09 м. Грунт заполнения полуземлянки 22 плотный темный желтоглинистый с небольшими вкраплениями сырцовых включений. Вероятнее всего, полуземлянка 22 предшествовала строительству железообрабатывающей мастерской, при сооружении которой была выбрана и утрамбована грунтом.

Кладка 7 (северная ограда теменоса) в квадратах 106ю-в, 107ю-з, 127с и 128с-з была частично раскрыта в 2004 г. Березанской экспедицией ИА НАНУ под руководством В.В. Назарова (полевая документация, к сожалению, не сохранилась). Ее восточная часть выявлена в 2006 г. в квадратах 129 и 130ю-з.

Вновь раскрытая часть кладки 7 вытянута по оси северо-запад — юго-восток, ее сохранившаяся длина 7,70 м, высота — 0,25—0,65 м, ширина — 0,62—0,80 м. До нас дошли 1—4 ряда кладки высотой 0,07—0,35 м. Кладка рядовая, орфостатно-постелистая, регулярная, с элементами иррегулярности вследствие использования камней различных размеров, двухлицевая, трехслойная. Внешний слой кладки образован орфостатно стоящими известняковыми плитами размерами 0,35—0,65 × 0,25—

0,35 × 0,03—0,09 м; внутренний — заполнен глинистым раствором, крупным и средним известняковым бутом, известняковыми плитами и их обломками размерами 0,12—0,37—0,55 × 0,10—0,20—0,35 × 0,03—0,12—0,17 м. Кладка сложена на глинистом растворе, швы 0,5—6,0 см. Общая длина раскопанной части этой кладки 18,40 м.

Улица 12 вновь раскрыта в квадратах 106в, 107ю, 108ю-з, 127с-в, 128с-з. Она расположена между кладками 7 и 11, вытянута по оси северо-запад — юго-восток. Вновь раскрытая длина 10,7—11,0 м, ширина 1,8 м. Она состоит из плотных горизонтальных трамбовок светлого желтоглинистого грунта сырцовой структуры. Общая раскрытая длина улицы 21,50—21,85 м.

Материал из заполнения трамбовок улицы 12 датируется второй половиной VI в. до н. э.

Кладка 11 выявлена в квадратах 106с-в, 107ц, 108з. Она вытянута по оси северо-запад — юго-восток и ограничивает с севера улицу 12, западный конец кладки уходит в борт раскопа, восточный разрушен грабительским шурфом. Сохранившаяся длина кладки 10,25—10,50 м, высота 0,20—0,60 м, ширина 0,60—0,70 м. Она рядовая, орфостатно-постелистая, регулярная, с элементами иррегулярности вследствие использования камней различных размеров, трехслойная, двухлицевая. Более ярко прослеживается южный фасад, обращенный к улице 12. Он облицован орфостатно стоящими известняковыми плитами и их обломками размерами 0,25—0,50 × 0,25—0,32 × 0,08—0,15 м. Сохранилось 1—4 ряда кладки высотой 0,07—0,32 м. Внутренний слой заполнен глинистым раствором со средним и крупным известняковым бутом, известняковыми плитами и их обломками размерами 0,10—0,25—0,50 × 0,06—0,15—0,30 × 0,05—0,10—0,15 м. Кладка сложена на глинистом растворе, швы 1—10 см.

В 2007 г. с целью дальнейшего исследования территории Березанского теменоса была сделана северная прирезка в квадратах 86ю-з, 87ю, 88ю, 89ю, 90ю-з, 106с-в, 107с, 108с, 109с и 110с-з размерами 5,0 (север—юг) × 22,0 (запад—восток) м, общей площадью 110 м^2. К строительным остаткам конца второй — третьей четверти VI в. до н. э. на этой прирезке относятся углубленные в землю жилища 27, 28, 29, 30, 32, 34, ямы 26 и 27.

Яма 26 выявлена в квадратах 86ю-в, 106с-в на глубине 1,10 м от уровня современной поверхности по северному борту раскопа на расстоянии 0,87 м к северу от кладки 11 и 2,75 м к югу от северного борта раскопа и прорезана полуземлянкой 27. Она круглая в плане (раскрыта сегментом), грушеобразная в разрезе, восстанавливаемый диаметр горловины 0,73 м. Глубина ямы 1,20 м. До глубины 0,25 м яма вырыта в культурном слое, ниже — в материке. Стенки ямы плавно расширяются книзу (максимальный диаметр 1,03 м на глубине 1,0 м) и резко переходят в плоское материковое дно диаметром 0,95 м. Вещественный материал из заполнения ямы 26 немногочисленный, датируется в основном серединой VI в. до н. э.

Полуземлянка 27 расположена в квадратах 86ю-в, 87ю-з, 106с-в, 107с-з на расстоянии 0,75 м к северу от кладки 11 и 1,70 м к югу от северного борта раскопа. Жилище раскрыто на глубине 1,10 м от уровня современной поверхности по северному борту раскопа. Форма круглая в плане, диаметр 2,12 м, глубина 1,30 м. До глубины 0,10 м полуземлянка вырыта в культурном слое, ниже — в материке. Стенки ее прямые, плавно переходят в ровное плоское дно, промазанное двумя слоями серо-зеленой спондиловой глины толщиной 4 и 5 см. По центру пола зафиксирована круглая яма от столба перекрытия помещения диаметром 0,15 м и глубиной 0,05 м.

Яма 33 выявлена ниже пола полуземлянки 27 и почти совпадает с границами ее стен. Круглая в плане, диаметр 1,95 м, глубина 1,25 м. Стенки прямые, плавно переходят в ровное материковое дно. Грунт заполнения темный желтоглинистый, с серозолистыми включениями, угольками, кусочками спондиловой глины, печины. Материал из заполнения ямы датируется первой половиной — серединой VI в. до н. э.

Полуземлянка 28 раскрыта в квадратах 87ю и 108с на глубине 1,10 м от уровня современной поверхности по северному борту раскопа. Она расположена на расстоянии 0,60 м к северу от кладки 11 и 1,60 м к югу от северного борта раскопа. С запада жилище прорезано полуземлянкой 27, с востока прорезает полуземлянку 29. Круглая в плане, диаметр 3,0 м, глубина 1,25 м. Стены прямые, до глубины 0,10 м вырезаны в культурном слое, ниже — в материке, плавно переходят в ровное дно, обмазанное серо-зеленой лиманной глиной. Толщина обмазки 5 см. Пол жилища располагается на 8—10 см выше пола полуземлянки 27. На расстоянии 1,50 м от южного борта помещения и 0,50 м от границы с полом полуземлянки 27 в полу раскрыта яма от деревянного столба перекрытия. Она круглая в плане, диаметр 0,15 м, глубина 0,10 м. Еще две круглые ямы диаметром 0,10 и 0,12 м и глубиной до 0,10 м выявлены в уров-

не пола на границе с полуземлянкой 29. Возможно, они относятся к деревянно-столбовым конструкциям этого помещения. Материал из заполнения полуземлянки датируется серединой VI в. до н. э.

Полуземлянка 29 раскрыта сегментом в квадратах 87ю-в, 107с-в. Она прорезана полуземлянкой 28 и граничит с полуземлянкой 30. Размеры сегмента 2,00 (север—юг) × 0,45 (запад-восток) м, глубина 1,25 м. Сохранившаяся южная стенка жилища вырыта на глубину 0,10 м в культурном слое, ниже — в материке. Она прямая, плавно переходит в ровное дно, находящееся на одном уровне с полом полуземлянки 28 и так же промазанное серо-зеленой спондиловой глиной толщиной 0,05 м. Граница между полами обеих полуземлянок не прослеживается (общая?). Материал из заполнения полуземлянки 29 аналогичен материалу из жилища 28.

Полуземлянка 30 выявлена в квадратах 87ю-в, 88ю-з, 107с-в, 108с-з на глубине 1,30 м от уровня современной поверхности по северному борту раскопа. С запада она граничит с полуземлянкой 29, с востока на 0,10 м отстоит от кладки 31. Круглая в плане, диаметр 2,0 м, глубина 0,70 м. Полуземлянка до глубины 0,15 м вырыта в полевке, ниже — в материке. Сохранившаяся северная стенка жилища до глубины 0,40—0,45 м наклонена под углом 35°, ниже — прямая, плавно переходит в ровное материковое дно. Уровни полов не прослеживаются. Материал из заполнения полуземлянки немногочисленный, датируется в целом серединой VI в. до н. э.

Полуземлянка 32 раскрыта сегментом в квадрате 87ц на глубине 1,10 м от уровня современной поверхности по северному борту раскопа. Северная часть жилища уходит в северный борт. Восстанавливаемая форма круглая в плане диаметром 2,5 м, глубина 1,0 м. Полуземлянка вырыта в материке. Стены прямые, плавно переходят в ровное плоское материковое дно, уровни полов не прослеживаются. Материал из заполнения полуземлянки 32 датируется серединой VI в. до н. э.

Полуземлянка 34 раскрыта в квадратах 88в и 89з на расстоянии 1,12 м к северу от полуземлянки 5 и 0,37 м к югу от северного борта раскопа на глубине 1,60 м от уровня современной поверхности по северному борту раскопа. Круглая в плане, диаметр 2,5 м, глубина 0,18 м, вырыта в материке. Стены прямые, плавно переходят в ровное плоское дно. По центру помещения раскрыта круглая в плане яма от деревянного столба перекрытия, ее диаметр 0,20 м, глубина 0,05 м. Материал из заполнения полуземлянки датируется серединой — третьей четвертью VI в. до н. э.

Рис. 1. Березань, участок Т. Бронзовый дельфин

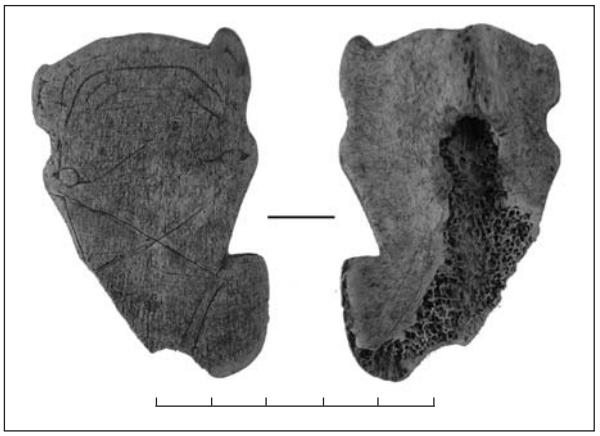

Рис. 2. Костяная фигурка Силена

Полуземлянка 35 выявлена сегментом в квадратах 88в и 89з на глубине 1,75 м от уровня современной поверхности по северному борту раскопа. Она прорезает полуземлянку 34. Раскрытые размеры сегмента 1,83 (запад-восток) × 0,40 (север—юг) м. Вырыта в материке. Стенки прямые, плавно переходят в ровное дно, расположенное на 0,10 м ниже пола полуземлянки 34. Юго-западная стенка сегмента помещения сделана в виде сырцового валика (обмазка?) длиной 0,70 м, шириной 0,12 м и высотой 0,10—0,15 м.

К остаткам второго строительного периода Березанского поселения (конец VI — начало V вв. до н. э.), выявленным во время полевого сезона 2007 г., кроме раскрытых ранее кладок 7, 11 и улицы 12, относятся кладка 31 и яма 24.

Кладка 31 раскрыта в квадратах 88ю и 108с на глубине 1,30 м от уровня современной поверхности по северному борту раскопа. Она вытянута по оси северо-восток—юго-запад, перпендикулярна кладке 11, отстоит от нее на

0,40 м и на 0,50 м от северного борта раскопа. Кладка раскрыта на длину 5,70 м, ее ширина 0,60 м, высота 0,10—0,35 м. Сохранились 1—2 ряда кладки высотой 0,10—0,25 м каждый. Кладка рядовая, постелистая, ложковая, двух-трехслойная, двухфасадная. Сложена из известняковых плит, их обломков и крупного известнякового бута размерами 0,15—0,20—0,50 × 0,05—0,12—0,40 × 0,05—0,10—0,25 м на глинистом растворе, швы 1—10 см.

Пока трудно судить, что ограждала эта кладка, вероятно, какое-то помещение к северу от кладки 11. Ясно одно: она относится к тому же строительному периоду, что и северная ограда теменоса (кладка 7), упомянутая кладка 11 и улица 12.

Яма 24 раскрыта в квадратах 90ю-з и 110с-з на расстоянии 1,50 м от восточного борта прирезки 2007 г. и 2,50 м от северного. Круглая в плане, диаметр 2,0 м, глубина 1,33 м. Абсолютная отметка верха 10,74. До глубины 0,20 м яма вырыта в полевке, ниже — в материке. Стенки прямые, на глубине 1,15 м слегка расширяются к ровному плоскому материковому дну диаметром 2,10 м и плавно в него переходят. Нижняя часть стенок с глубины 0,95—1,0 м и дно ямы сохранили обмазку из серо-зеленой спондиловой глины. Толщина ее 5—10 см.

Материал из заполнения ямы 24 многочисленный, датируется концом VI — началом V вв. до н. э. Особый интерес представляют развалы двух аттических краснофигурных киликов: первый — неизвестного мастера конца VI в. до н. э. с изображением гоплита, второй — круга мастера Пифоса 510—500 гг. до н. э. с изображением юноши. Среди монетных находок отметим уникальный большой бронзовый дельфин (рис. 1). Изделия из кости представлены астрагалом с граффити Δ, рукоятью ножа (?) и уникальной поделкой из лопатки лошади в виде Силена (рис. 2).

Таким образом, археологические исследования 2007 г. на участке Т проливают свет на два этапа существования этой части античного поселения на о-ве Березань: ранний, с жилыми и хозяйственными полуземлянками конца второй — третьей четверти VI в. до н. э., и более поздний, конца VI — начала V вв. до н. э., где наряду с храмовым комплексом существовали производственные: керамический (открытая в 2002 г. В.В. Назаровым яма с керамическим браком), железоделательная мастерская с сырцовыми стенами и хозяйственные (яма 24) комплексы.

Дальнейшими целями работ на участке являются раскрытие, по-возможности, строительных остатков конца VI — начала V вв. до н. э. вокруг теменоса Березанского поселения и доследование ранее выявленных объектов.

В.В. Крутилов, А.И. Смирнов

РАСКОПКИ АНТИЧНОГО ПОСЕЛЕНИЯ НА о-ве БЕРЕЗАНЬ (УЧАСТОК ГШ) В 2007—2008 гг.

The paper presents the results of the research of Berezan archaeological expedition of the IA NASU in 2007—2008 on the area ГШ («robbers' trench»), where the architectural structures of the end of the 6th c. through the beginning of the 5th c. BC, with a great amount of bone articles and blanks for bone production, were revealed, that provided evidence that a bone workshop existed here at that time.

В последнее время на о-ве Березань активизировались грабительские поиски. Во время полевого сезона 2006 г. руководством экспедиции было принято решение провести исследование одного из грабительских шурфов к северу от участка Т (теменос). Здесь были открыты остатки архитектурных сооружений конца VI — начала V вв. до н. э., особый интерес вызвали многочисленные находки обработанных костей животных и заготовок под костяные изделия.

В 2007 и 2008 гг. силами волонтёров и студентов из г. Николаева работы на участке ГШ были продолжены. К южному борту участка ГШ-2006 в квадратах Б-IV 369, 370з была сделана прирезка размерами 6,20 (север—юг) × 6,20 (запад—восток) м, общей площадью 38,5 м^2.

До глубины 0,50 м от уровня современной поверхности залегал тёмный гумусированный грунт. Он был насыщен керамическим материалом VI—V вв. до н. э. и костями животных. Ниже него по всей площади залегал плотный светлый желтоглинистый гумусированный грунт. Глубина его 0,50—0,55 м от уровня современной поверхности по южному борту раскопа. Довольно многочисленный материал из этого слоя представлен в основном амфорным боем и датируется VI — началом V вв. до н. э. Он состоит из фрагментов лесбосских амфор архаического типа, хиосских пухлогорлых и милетских амфор. В столовой посуде преобладает красноглиняная и серолощёная керамика.

Ниже, на глубине 0,55—0,65 м от уровня современной поверхности по южному борту раскопа, залегал светлый желтоглинистый грунт. На этой глубине в северо-западной части прирезки обнаружено погребение человека. Могила на верхнем уровне не прослеживалась, разрушена грабительским перекопом, само погребение прорезает античный слой. Скелет лежал вытянуто на спине по оси запад—восток, руки скрещены на тазу, череп прорублен, длина рубца 6 см. На расстоянии 0,20 м к западу от черепа обнаружены остатки деревянного столба диаметром 0,15 м, а на расстоянии 0,35 м в северном направлении от таза еще один диаметром 0,15 м. Длина костяка без ступней 1,67 м. После снятия скелета на глубине 0,70 м обнаружено пятно от погребальной ямы. Яма вытянута по оси запад—восток, её размеры 1,45 × 0,65 м.

В квадрате Б-IV 369 на глубине 0,85 м от уровня современной поверхности по восточному борту раскопа была раскрыта в плане кладка более раннего помещения середины VI в. до н. э. От кладки сохранился нижний (фундаментный) ряд, ориентированный по оси северо-восток — юго-запад, сохранившиеся размеры кладки: длина 3,70 м, ширина 0,45—0,75 м, высота до 0,05 м. Кладка однослойная, постелистая, двухлицевая, сложена из известняковых плит и их обломков, крупного и среднего известнякового бута размерами 0,05—0,70 × 0,10—0,40 × 0,05—0,25 м, на глинистом растворе, швы 1—23 см.

В 2008 г. к юго-восточному углу участка ГШ была сделана прирезка 3,0 × 5,0 м. На площади прирезки обнаружены четыре грабительских шурфа размерами 2,30 × 1,30 м и глубиной 0,55 м; 1,40 × 1,0 м и глубиной 0,30 м; 1,70 × 1,40 м и глубиной 0,45 м; 2,60 × 1,30 м и глубиной 0,55 м. В прирезке была доследована кладка, обнаруженная в 2006 г. Её общая длина составила 7,4 м, ширина 0,60—0,80 м. Сло-

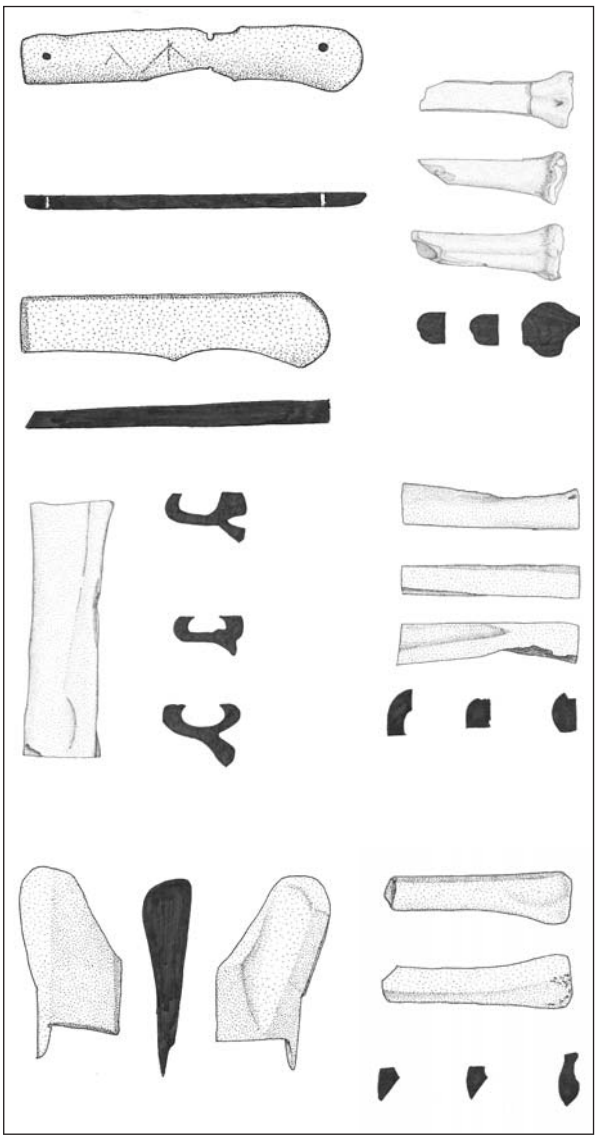

Рис. Березань. Остатки косторезного производства на участке ГШ

жена на глинистом растворе из известняковых плит, их обломков, крупного и среднего известнякового бута размерами 0,15—0,60 × 0,10—0,40 × 0,05—0,25 м, ширина швов 2—12 см. Кладка рядовая, постелистая, двухлицевая, сохранилось до четырёх рядов.

Также были продолжены работы, начатые в 2007 г. В юго-западной части участка на глубине 1,15 м от современной поверхности был снят плотный светлоглинистый грунт (полы либо промазка помещения?), под ним обнаружены остатки трёх кладок (2—4). Они сложены из известняковых плит и их обломков и относятся к различным строительным периодам застройки Березанского поселения. В южной части под сырцовой заливкой обнаружен обожженный красноглиняный массив размерами 2,50 (север—юг) × 2,40 (запад—восток) м. В западной части массива чётко прослежены остатки сырцовых кирпичей, стоящих орфостатно и образующих полукруг (предположительно остатки печи).

По центру участка между кладками 3 и 4 на глубине 1,20 м от современной поверхности по западному борту раскопа была выявлена яма диаметром 0,70 м. Верхнее заполнение ямы относится к новому времени, оно прорезает более раннюю конструкцию — землянку. Землянка вскрыта фрагментарно, ее размеры 2,20 (северо-восток — юго-запад) × 0,80—1,50 (юго-восток — северо-запад) м. Выбраны и зачищены южная и восточная стенки, остальная часть землянки уходит под кладки 1 и 4. Грунт заполнения землянки плотный, коричневого цвета со светлыми желто- и красноглинистыми включениями, линзами спондиловой глины и угольками. Стенки плавно переходят в плоское дно, обмазаны известняковым раствором, пол покрыт слоем органики толщиной до 0,03 м (остатки камки?), под слоем органики известковая промазка. Глубина землянки от уровня впуска 1,20 м.

В южном углу землянки выявлено углубление размерами 0,46 (запад—восток) × 0,40 (север—юг) м и глубиной 0,24 м, ко дну оно сужается. Диаметр дна 0,28 м. Материал представлен фрагментами лесбосских серо- и красноглиняных амфор архаического и классического типов, хиосских пухлогорлых и прямогорлых, клазоменских, милетских амфор архаического и классического типов. В простой столовой керамике преобладают обломки красноглиняных и серолощеных кувшинов, мисок и кубков. Довольно небольшой процент составляют фрагменты кухонных и лепных сосудов. Из индивидуальных находок стоит отметить находки монет-стрелок и монет-дельфинчиков.

Большое количество обработанных костей позволяет подтвердить высказанное по итогам работ в 2006 г. предположение, что в районе участка ГШ находилась косторезная мастерская, строительных остатков которой пока не обнаружено. Вероятнее всего, мастерская существовала во время позднего строительного периода Березанского поселения (начало — первая четверть V в. до. н. э.), разрушенного деятельностью нового и новейшего времени.

С.Д. Крыжицкий, Д.Н. Хмелевский

СЕВЕРНАЯ ОБОРОНИТЕЛЬНАЯ СТЕНА РИМСКОЙ ЦИТАДЕЛИ В ОЛЬВИИ

Olbian citadel is an important part of architectural and building remains of the ancient city related with the sojourn of the Roman army here from the middle of the 2nd c. to the middle of the 3rd c. AD. The citadel is accentuated topographically because it is situated in the southern third part of the Upper city and dominates the Lower city where life was ongoing at the time of its existence.

Работы по доследованию участка Северной оборонительной стены римской цитадели (квадраты Ж-V, Ж-VI и З-V, З-VI) начались в 2005 г. и продолжаются до настоящего времени. В 2007 г. продолжались работы по доследованию строительных остатков центральной и северо-восточной частей северной внутренней фортификационной линии Ольвийской цитадели, стены помещения казармы, которые исследовал Б.В. Фармаковский в 1905—1906 и 1924 гг. На основании раскопок на участках двух куртин (6, 8) и так называемой «казармы» (9), примыкавшей к куртине 6, он установил примерное местоположение комплекса крепостных ворот внутренней оборонительной линии цитадели, открытых здесь ранее.

Целью работ, как и в прошлые полевые сезоны, было снятие позднейших наслоений на архитектурно-строительных остатках и их доследование с целью составления археологического обоснования к проектам консервации и музеефикации комплекса северных ворот внутренней оборонительной линии римской цитадели. В задачи исследования куртин входило выявление строительных остатков продолжения куртины 6 в западном направлении, глубины залегания материка относительно подошв куртин, исследование культурного слоя в случае его наличия под подошвами, выполнение обмерного плана (для выявления отличий от обмера, сделанного Б.В. Фармаковским) и северного фасада (его обмер в публикациях отсутствует) куртин. Обследование территории, располагавшейся к западу от куртины 6, вызвано необходимостью определения наличия или отсутствия строительных остатков комплекса северных ворот цитадели и культурных напластований.

Продолжались доследования строительных остатков помещения 9 («казармы»), открытых раскопками Б.В. Фармаковского. В результате работ полностью открыты строительные остатки помещения. Они не полностью совпадают с линиями остатков стен, указанных на планах Б.В. Фармаковского.

В ходе проведения этих работ выяснилось, что раскоп не везде доведен до материка. В частности, в 12,97 м к западу от куртины 6, примерно в створе с ней, обнаружена каменная квадратная в плане площадка (рис. 1, 2) размерами 1,95 × 2,0 м, находившаяся в небольшом углублении в современной поверхности, которая была видна и до начала зачисток, но отсутствовала на чертежах Б.В. Фармаковского.

Дальнейшие работы позволили выявить столб (пилон) из известняковых плит и блоков (рис. 2). Сохранились четыре ряда кладки на высоту 1,50 м. С западной и южной сторон к столбу на высоте 0,90—0,95 м от его подошвы подходит фрагмент каменной вымостки. Вымостка необычна по конструкции: ее восточный край идет к югу от столба по прямой линии, где плавно закругляется к западу и заканчивается ступенькой, примыкающей торцом к западному фасаду столба. Но самое необычное заключается в том, что эта вымостка лежит на массиве каменной кладки, повторяющей в плане ее форму. Сохранилось до двух рядов кладки на высоту 0,65—0,70 м. Вымостка располагалась в плотном нетронутом желтоглинистом материковом слое, что говорит о

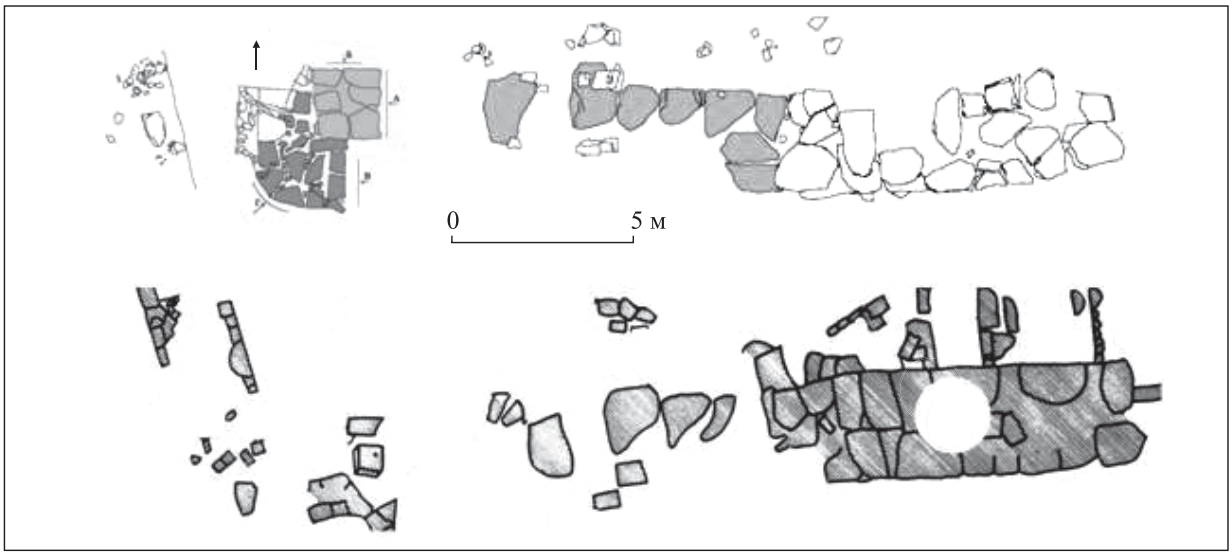

Рис. 1. Ольвия. План пилона и куртины 6 2007 г. (вверху), план Б.В. Фармаковского 1905 г. (внизу)

Рис. 2. Пилон проема ворот. Вид с юго-запада

ее полной сохранности. Объяснить устройство подобной вымостки с фундаментом можно в основном только тем, что на нее приходилась значительная нагрузка, а в месте ее расположения грунт был неоднородным и, следовательно, требовалось предотвратить просадку. Однако необычная криволинейная в плане форма этой вымостки и характер ее расположения у столба может объясняться необходимостью устройства здесь караульного помещения либо начала лестницы, ведущей на оборонительные стены.

Местоположение столба в плане предполагаемых ворот дает основание видеть симметричность в конструкциях с его западной и восточной сторон, возможно, наличие двух проходов. Этому, однако, противоречит устройство с западной стороны столба ступеньки, верх которой был ниже уровня дневной поверхности времени функционирования столба.

Какие-либо упоминания об этой конструкции в опубликованных отчетах Б.В. Фармаковского отсутствуют. Между тем, ее обнаружение существенно меняет наши представления о возможном устройстве ворот. Кроме того, при зачистке выявлено несколько групп камней, располагавшихся *in situ*, которые также не нашли отражения на чертежах.

Полученные при археологическом исследовании комплекса северных ворот внутренней линии обороны новые данные позволяют сделать следующие выводы: открытие «столба» косвенно подтверждает определение местоположения проема ворот, намеченное Б.В. Фармаковским на основании обнаруженных уличных вымосток, размещение такого «столба» вероятнее всего именно рядом с воротами, а не возле обычной куртины; наличие «столба» дает основания предполагать возможность устройства двухпролетного входа.

Д.П. Куштан

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМЧИЩА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУБОТОВІ

The paper presents the results of the archaeological excavations undertaken on the multilayer hill-fort and castle area of B. Khmelnytskyi in Subotiv village of Chyhyryn Region in Cherkasy Oblast in 2008. During the research the new materials describing history of the development of the archaeological site since the Bronze age until the Late Mediaeval period have been discovered.

Влітку 2008 р. експедиція археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації проводила розкопки на пам'ятці археології — багатошаровому городищі-замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів Чигиринського р-ну Черкаської обл. Роботи здійснювались у межах державної програми «Золота підкова Черкащини», покликаної зберегти історичну забудову міст та об'єктів історико-культурної спадщини Черкащини.

Суботів займає особливе місце в історії України. Саме це село було родовим маєтком Богдана Хмельницького. Тому місце, де була садиба видатного українського гетьмана, вже понад півстоліття привертає особливу увагу дослідників. У різний час розкопки на замчищі проводили Г.Н. Логвин (1953 р.), Р.О. Юра (1970 р.) і П.А. Горішній (1971, 1990 рр.), М.П. Кучера (1991 р.). Пам'ятка розташована у центральній частині села навпроти церкви св. Іллі Пророка (на схід за яром), збудованої Б. Хмельницьким у 1653 р. Замчище займає високий мис правого корінного берега р. Тясмин у місці впадіння струмка. Площа пам'ятки близько 2 га.

Дослідженями з'ясовано, що пам'ятка багатошарова. Поселення на місці замчища Хмельницьких існувало ще з доби бронзи — тут знайдено фрагменти посуду ямно-катакомбного типу та культури багатопружкової кераміки. За доби раннього заліза на цьому місці існувало скіфське поселення. Особливо щільно заселена пам'ятка була у слов'янський час — виявлено кілька жител-напівземлянок і знайдено значну кількість керамічного посуду лукарайковецької культури та окремі фрагменти кераміки роменської культури. До того часу пам'ятка існувала як природно укріплене поселення, а вже за доби пізнього середньовіччя, у період функціонування садиби Хмельницьких, споруджено оборонні рови з напільного боку мису, що перетворило його на укріплене городище-замчище. До цього часу належать виявлені тут залишки кам'яного фундаменту (гетьманський палац або вежа-донжон?), фундамент в'їзної вежі, кілька споруд-напівземлянок різного призначення та ін. Всього за час попередніх досліджень було розкопано близько чверті території пам'ятки, переважно її південно-східну частину.

Розкопки 2008 р. проводилися у центральній частині замчища, на ділянці, яка входить до Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Тут було закладено два розкопи (1/2008 та 2/2008) із загальною площею близько 1000 м^2. Ділянка обмежена з півночі алеєю, а з півдня — межею ділянки, яка належить заповіднику. Поверхня задернована. Стратиграфія розкопів: 0—0,2 м — шар чорнозему (орний) з уламками цегли, грудок перепаленої обмазки, вуглин, дрібних фрагментів кераміки різних часів; 0,2—0,5 м — темно-сірий гумусований суглинок (культурний шар), що містив значну кількість знахідок різних часів від доби бронзи до середньовіччя, які стратиграфічно не виокремлювалися; 0,5—0,8 м — світло-сірий слабкогумусований суглинок (передматерик), де були поодинокі знахідки; нижче 0,8 м — материковий лесоподібний суглинок жовтуватого кольору.

У центральній частині Суботівського замчища Б. Хмельницького, як і при попередніх дослідженнях, зафіксовано чотири основні пері-

оди існування пам'ятки: доба бронзи, ранній залізний вік, слов'янський час та пізнє середньовіччя.

Доба бронзи (кінець III — кінець II тис. до н. е.). Найраніші археологічні знахідки представлені фрагментами ліпної кераміки, прикрашеної розчосами гребінки. Подібна орнаментація типова для ямної та катакомбної культур доби ранньої—середньої бронзи. Кінцем середньої бронзи датуються фрагменти ліпних горщиків, прикрашених багатопружковим орнаментом, які належать до бабинської культури (або культури багатопружкової кераміки). Об'єктів ні ямно-катакомбного, ні бабинського часу не виявлено, що свідчить про те, що поселення за тих часів, напевне, були тимчасовими (сезонними).

Стаціонарне поселення на території сучасного замчища з'явилося наприкінці пізньої бронзи. Цей хронологічний горизонт простежено вперше за всю історію дослідження пам'ятки. Він репрезентований однією господарською ямою (1), кількома розвалами посуду та окремими скупченнями кераміки на рівні давнього горизонту. Кухонна кераміка цього часу орнаментована на плічках поодинокими наліпними валиками, розчленованими пальцевими вдавленнями або скісними відбитками штампа. У кількох випадках шийка та плічка горщиків прикрашені рядами ямок або «перлин». Столова кераміка оздоблена лінійним орнаментом з прокреслених ліній або відбитків зубчастого штампа. Кераміка належить до білогрудівської, постзрубної (іванівської) та бондарихинської культур фіналу пізньої бронзи. Інші знахідки цього горизонту представлені уламками кам'яних зернотерок, а також бронзовою гострою з обох боків пластиною-лезом.

Ранній залізний вік (VII—III ст. до н. е.) репрезентують фрагменти ліпної кераміки скіфського часу, а також уламки червоноглиняних античних амфор. Зважаючи на те, що із цим горизонтом не пов'язано жодного об'єкта, це поселення також не було тривалим.

Слов'янський час (VIII — початок X ст.). Цим періодом датується більшість виявлених об'єктів: три житла-напівземлянки (1—3), три господарські ями (3, 5, 6). Напівземлянки квадратної в плані форми, 4 × 4 м, на глибині 1,4—1,7 м від сучасної поверхні, орієнтовані кутами за сторонами світу; стіни котлованів облицьовані дерев'яним зрубом. В кутку кожного житла виявлено піч. Низ печей зведено з глини на вертикальному каркасі з дерев'яних кілків, а купол викладено з каменів. На долівці жител зафіксовано ями від стовпів та заглиблення господарського призначення. Господарські ями були неподалік жител. Вони мали округлу в плані форму близько 1 м в діаметрі, в перетині напівсферичні. Заповнення ям складалося з фрагментів керамічного посуду і кісток тварин, серед яких виявлено кілька виробів (проколки, оброблені астрагали, обпиляні оленячі роги). Кераміка представлена горщиками, виготовленими на повільному гончарному колі. Вона орнаментована переважно заглибленим візерунком у вигляді горизонтальних борозен, хвиль, рядів насічок. Належить ця кераміка до пізнього етапу лукарайковецької культури. Окрім типової райковецької кераміки, виявлено кілька фрагментів ліпних горщиків, орнаментованих відбитками крупнозубчастого штампа, які, очевидно, належать до роменської культури того самого часу.

Пізнє середньовіччя (XVII ст.). З часом функціонування садиби Б. Хмельницького пов'язані дві господарські ями (2 та 4). Особливо вирізнялася яма 4. Вона була круглої у плані форми, грушоподібна у перетині, максимальний діаметр 1,7 м, глибина 2,15 м від рівня сучасної поверхні. По центру округлого дна зафіксована стовпова ямка. У заповненні ями виявлено значну кількість побутового сміття: кості тварин, риб'ячу луску, яєчну шкарлупу. Там само знайдено розвали керамічного посуду, керамічну люльку для паління, уламки пічних кахлів з рослинним орнаментом (деякі з поліхромною поливою), фрагменти т. зв. «пальчастої» цегли та черепиці «бобровий хвіст», вкритої зеленою поливою. Із заповнення ями походять нумізматичні знахідки: підвіска зі срібного гроша короля Сигізмунда III Вази, датованого 1626 р., та чверть різаного білонового пруського соліда курфюрста Фрідріха Вільгельма (1648—1665).

Пізнім середньовіччям датуються і деякі знахідки з культурного шару: розвали керамічних горщиків, уламки кахлів, свинцеві кулі до мушкета, три шведські монети — білонові соліди прибалтійських володінь Христини Августи (1633—1654) та Карла X Густава (1654—1660). Поруч із місцем скупчення цих монет (рештки розораного скарбу чи гаманця) виявлено і найцікавішу знахідку — золотий перстень. Його виготовлено шляхом литва і паяння. Дужка вузька, щиток високий, круглий, із вставкою з бірюзи. Краї щитка та дужка з обох боків від нього прикрашені карбованим орнаментом. Зсередини на нижній частині дужки викарбувано монограму з двох букв кириличного письма: Ф та Х (рис.). Невеликі розмі-

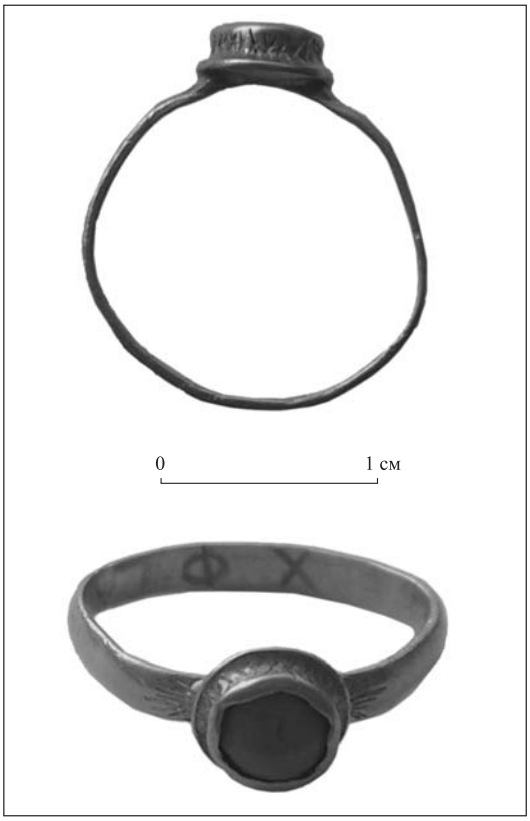

Рис. Суботів, замчище Б. Хмельницького. Золотий перстень з монограмою, середина XVII ст.

ри персня (діаметр дужки 15 мм), дозволяють припускати, що він належав дівчинці або тендітній жінці. Зважаючи на монограму, а саме наявність у ній літери Х, власницею перстенця могла бути і особа з родини Хмельницького.

Очевидно, новим часом (XVIII—XIX ст.) датується великий погріб. Він складався з прямокутної напівземлянки зі стовповими ямами по периметру, з однієї сторони якої містився вхід до підземної частини споруди — льоху, викопаного у лесі. Льох мав три камери: сходи вниз і вузький коридор з боковими нішами, велике прямокутне приміщення та круглу камеру, до якої вів вузький коридор. Усі приміщення, крім круглого, завалилися у давнину. Стеля мала форму склепіння. Загальна довжина підземної споруди 6 м, глибина — 3,5 м.

Також завдяки цьогорічним розкопкам на території замчища досліджено два поховання за обрядом трупопокладення. Одне дитяче (1): небіжчик лежав випростано на спині головою на південь, руки вздовж тулуба. Інвентар відсутній. Можна лише припустити, що поховання кочівницьке і датується XI—XVI ст. Інше поховання (2) здійснено за християнським звичаєм у дерев'яній домовині. Небіжчик також лежав випростано на спині головою на захід — південний захід. Відсутність будь-якого інвентарю ускладнює атрибутування, але, скоріш за все, поховання датується не раніше, ніж XIX ст.

Підсумовуючи, зазначимо, що розкопки сезону 2008 р. значно доповнили наші уявлення про визначну пам'ятку археології Черкащини — багатошарове городище-замчище Б. Хмельницького у с. Суботів. Розкопано значну територію у центральній частині замчища, де виявлено нові археологічні об'єкти різних часів, які містили велику кількість матеріалу. Саме завдяки цьогорічним розкопкам вдалося простежити горизонт фінальної бронзи, який містив кераміку білогрудівської, бондарихинської та постзрубної культур. Окремі ж знахідки, як, наприклад, перстень з монограмою, могли належати членам родини видатного козацького ватажка — гетьмана Богдана Хмельницького.

С.Д. Лысенко

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У хут. БЕРЕЗОВКА

In May—June, 2008, Fastiv archaeological expedition conducted protective excavations of the mound on the site of construction of the housing estate «Olimpic Park» near Berezivka hamlet in Makariv Region of Kyiv Oblast. The vault of the 4th c. BC has been studied.

В мае—июне 2008 г. Фастовской археологической экспедицией были проведены раскопки кургана у хут. Березовка Макаровского р-на Киевской обл. Объект получил название Березовка 1 (Аистова Могила).

Курган на правом берегу р. Буча между с. Колонщина и хут. Березовка обозначен на картах М 1 : 200 000. Решением Киевского областного совета № 099-08-XXIV от 19 июня 2003 г. курган внесен в «Перелік археологічних пам'яток культурної спадщини Київської обл., занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», охранный № 1079. Размеры кургана согласно Реестру: высота 1,8 м, диаметр 35 м. 19 декабря 2006 г. в Управлении культуры Киевской областной государственной администрации на памятник был подписан Охранный договор № 12/14-01. Площадь взятого под охрану участка определена в 1 га.

Объект расположен на поле в зоне строительства второй очереди коттеджного поселка «Олимпик Парк», в 0,5 км на северо-запад от развилки трассы Киев—Житомир и дороги на с. Колонщина, в 3,5 км на восток от р. Буча. Поверхность задернована, ранее распахивалась.

Работы проводились с помощью бульдозера ДТ 75 с оставлением центральной, северной и южной бровок. Ширина центральной бровки 2 м, траншей — 5 м. Центральная бровка над погребальным объектом была прокопана вручную. Полы возвышения за пределами центральной части были пробиты бульдозерными траншеями, перпендикулярными центральной бровке.

В ходе работ установлено, что объект представляет собой естественную дюну. В разрезах четко читаются характерные зандровые отложения. Диаметр дюны около 120 м, высота около 2 м. Над этим массивом несколько возвышается центральная часть диаметром около 60 м и высотой до 1,5 м (рис. 1). Природный характер возвышения подтвердили сотрудники отдела палеогеографии Института географии НАНУ Ж.Н. Матвиишина и А.Г. Пархоменко. В центральную часть дюны было впущено погребение, вероятно, впоследствии перекрытое курганной насыпью. На сегодняшний день насыпь полностью снесена распашкой и погребальная яма фиксировалась непосредственно от дневной поверхности.

Верхняя часть погребального котлована размерами около 10 × 10 м (контуры размыты) была выкопана на глубину до 1,05—1,1 м от репера. В его центральную часть была впущена яма склепа 6,8 × 7,1 м глубиной 3 м от репера (рис. 2). Сооружение ориентировано практически по сторонам света с небольшим отклонением к северо-западу. По периметру и в центре котлована зафиксированы девять столбовых ям диаметром от 0,45 до 0,8 м и глубиной 0,2—0,8 м от пола. В заполнении сохранились древесный тлен и остатки горелого дерева. По периметру ямы были соединены между собой канавками шириной 0,1 м и глубиной 0,05—0,07 м от уровня пола, в которых также фиксировался древесный тлен. Вероятно, канавки представляли собой остатки основания деревянной обшивки склепа, завалившейся потом на стены ямы — на полу и нижней части стенок, преимущественно по внешнему периметру по отношению к ямам, также шла прослойка древесного тлена толщиной 1—2 см.

Западная стена котлована склепа от пола и до уровня впуска была облицована горизон-

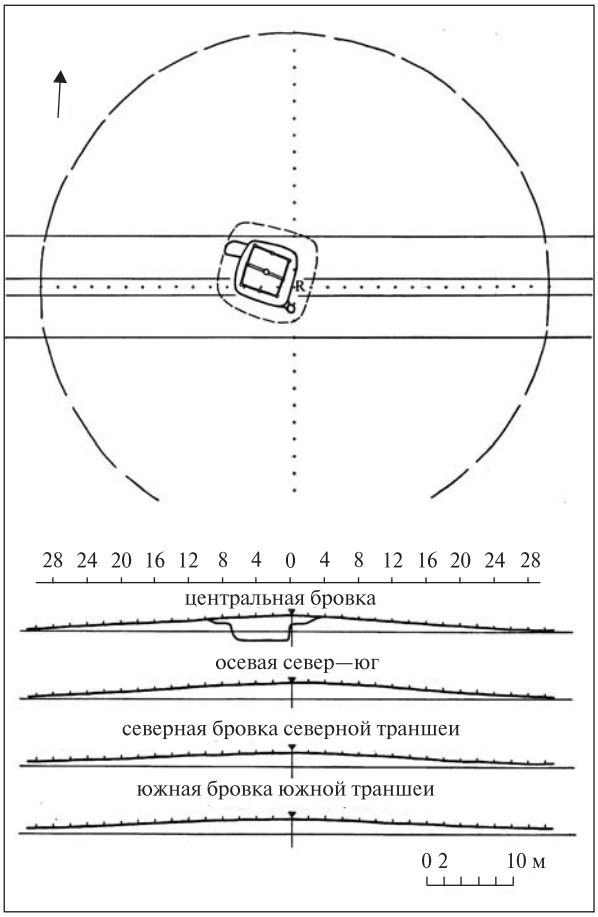

Рис. 1. Курган Березовка 1

тально дубовыми досками. Длина сохранившейся части облицовки до 4,2 м, ширина досок 15—20 см. От обшивки в центр ямы на расстояние до 2 м шел массив расположенных перпендикулярно стене досок от обшивки пола, выше которых, под углом к стене, располагались доски от упавшего перекрытия. Поверх углей деревянной конструкции песок местами пропечен до ярко-оранжевого цвета, что позволяет предполагать, что конструкцию начали засыпать, когда она еще горела. В заполнении котлована на разных глубинах обнаружены остатки сгоревших частей обвалившегося перекрытия.

С запада, между северо-западным и центрально-западным столбами, к склепу примыкал дромос. Ширина 1,8 м, глубина восточной части — 1,7 м от репера, длина сохранившейся части до 2,1 м. Вероятно, дромос был ступенчатый и западный его край, выходивший на поверхность, был снесен бульдозером. Пол дромоса был обшит досками, в заполнении читаются остатки сгоревшего перекрытия.

К юго-восточному углу склепа примыкала круглая в плане яма диаметром 1,2 м, линзовидная в сечении, глубиной 2,05 м от репера (1 м от пола первоначального котлована), соединенная со склепом перешейком глубиной 2 м от репера. Назначение ямы не выяснено.

Ни в самом склепе, ни в прилегающих к нему конструкциях останков погребенного не выявлено. Видимо, объект представляет собой кенотаф.

На полу склепа (глубина 3 м от репера) недалеко от дромоса, рядом с северо-западным столбом, найдена бронзовая стрела — короткая трехгранная с утопленной втулкой (рис. 2, *1*). Еще одна стрела — трехлопастная с утопленной втулкой — происходит из верхней части заполнения дромоса (глубина 1,7 от репера) (рис. 2, *2*). В совокупности стрелы предварительно позволяют датировать объект IV в. до н. э. (С.В. Полин).

Из заполнения северо-западного угла склепа (глубина 1,8 м от репера) происходит железная ручка ножа с заклепкой (рис. 2, *3*), в юго-западном секторе (глубина 3 м от репера) найдено железное шило (рис. 2, *4*), в юго-восточном (глубина 2,7 м от репера) — фрагмент биконического сосудовидного прясла (рис. 2, *5*).

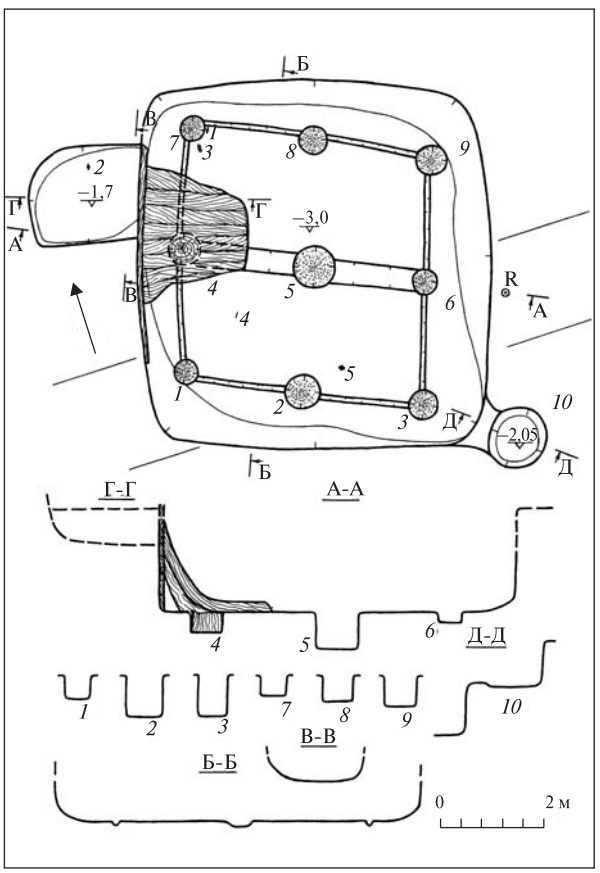

Рис. 2. Курган Березовка 1. План и разрезы погребения IV в. до н. э.

Из заполнения объекта происходит несколько сотен мелких фрагментов лепной керамики. Среди диагностичных обломков преобладают сосуды с признаками керамики милоградского типа: воронковидные и желобчатые венчики, жемчужины по шейке и верхней части плечиков. Керамика преимущественно толстостенная, с архаичными чертами. Встречены венчик с защипами и несколько фрагментов венчиков с расчлененными защипами валиками, характерные для лесостепной культуры раннескифского времени. В заполнении на разных глубинах найдены также несколько небольших фрагментов амфорного боя. Нельзя исключать, что керамика попала в засыпку котлована с расположенной на дюне сезонной стоянки, срытой при возведении кургана (?). Однако представляется более достоверным, что найденная в заполнении объекта керамика связана с тризной, а архаичные черты доживают в Полесье до значительно более позднего времени, чем предполагалось ранее.

За пределами склепа археологические материалы отсутствуют, за исключением нескольких мелких фрагментов лепной керамики, планиграфически также тяготеющих к объекту.

Конструкция склепа находит непосредственные аналогии среди материалов среднескифского времени киево-черкасского региона (Журовка, курганы 400 и 401). Однако исследованная нами конструкция несколько превышает по размерам имеющиеся аналогии. Кроме того, следует отметить, что это первый склеп подобной конструкции, зафиксированный на территориии Киевского Полесья, в ареале милоградской культуры.

С.Д. Лысенко, С.С. Лысенко

ИССЛЕДОВАНИЯ МАЛОПОЛОВЕЦКОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В 2008 г.

In 2008, Fastiv archaeological expedition studied 10 burials (175—184) of the Bronze Age, Early Iron Age and Ancient Rus time on the territory of 1104 м² at Malopolovetske 3 burial ground. Burial 181 with 7 pendants of Pidhirtsi type was the most interesting. The joint research at Malopolovetske 2a settlement with geophysicists from the T. Shevchenko Kyiv National University revealed several geomagnetic anomalies. The territory of 12 м² was excavated including a pit of Bilohrudiv type.

В 2008 г. Фастовской археологической экспедицией были продолжены работы на памятниках Малополовецкого археологического комплекса в Фастовском р-не Киевской обл. (см. АДУ и АВУ за 1993—2007 гг.). На могильнике Малополовецкое 3 работы велись в северной (288 м²) и западной (816 м²) частях исследуемой площади. В целом было вскрыто 1104 м² и выявлено 10 погребений (175—184) и два прокала (объекты 81—82). Среди погребений две кефалотафии эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века, четыре трупоположения и две кремации раннескифского времени, два трупоположения древнерусского времени. Исследованная за период 1993—2008 гг. площадь составила 17 010 м².

Погребение 175 (МП-D). Кремация. Расположено в квадрате ЯЭ/36з. Могила не прослежена. Диаметр скопления до 0,4 м, разнос до 0,6 м. Глубина залегания костей 0,5—0,58 м. В южной части скопления преобладают фрагменты черепа и трубчатых костей. Погребение безинвентарное.

Погребение 176 (МП-D?). Трупоположение. Расположено в квадрате ЯЭ/46з. Могила не прослежена; глубина залегания скелета 0,82 м. Скелет женщины лежал вытянуто на спине головой на юго-запад (250°). Череп обращен лицевой частью в правую сторону. Руки вытянуты вдоль корпуса. Под черепом в районе лицевого отдела зафиксирован древесный тлен; волокна идут вдоль погребения. Погребение безинвентарное.

Погребение 177 (древнерусское время). Трупоположение. Расположено в квадрате АБ/31-32з. Могила не прослежена; глубина залегания скелета 0,95 м. Скелет мужчины лежал вытянуто на спине головой на северо-запад (300°). Череп обращен лицевой частью в правую сторону. Руки вытянуты вдоль корпуса. У правого крыла таза и на копчике обнаружены железные кольца. У кисти левой руки лежал кресальный кремень.

Погребение 178 (МП-III–МП-D?). Кефалотафия. Расположено в квадрате АА/32з. Череп ребенка лежал темечком на северо-восток, глазницами на северо-запад. Могила не прослежена; глубина залегания черепа 0,7 м. В 1,2 м на юг от черепа, в кротовине, на глубине 0,6 м найдено большое височное кольцо с заходящими концами, изготовленное из бронзовой круглой в сечении проволоки.

Погребение 179 (МП-D). Трупоположение. Расположено в квадрате Ф/31з. Могила не прослежена; глубина залегания костей 0,9 м. Скелет ребенка, видимо, лежал вытянуто на спине головой на юго-запад; погребение сильно повреждено землеройками. Череп обращен лицевой частью в левую сторону. Под нижней челюстью обнаружено большое височное кольцо с заходящими концами, изготовленное из бронзовой круглой в сечении проволоки. В 0,17 м к юго-востоку от черепа среди разрозненных костей в переотложенном состоянии найдена синяя глазчатая бусина.

Погребение 180 (МП-D?). Трупоположение. Расположено в квадрате О/33з. Могила не прослежена; глубина залегания скелета 0,8 м. Погребение сильно повреждено землеройками. Скелет ребенка *(inf. I)*, видимо, лежал вытянуто

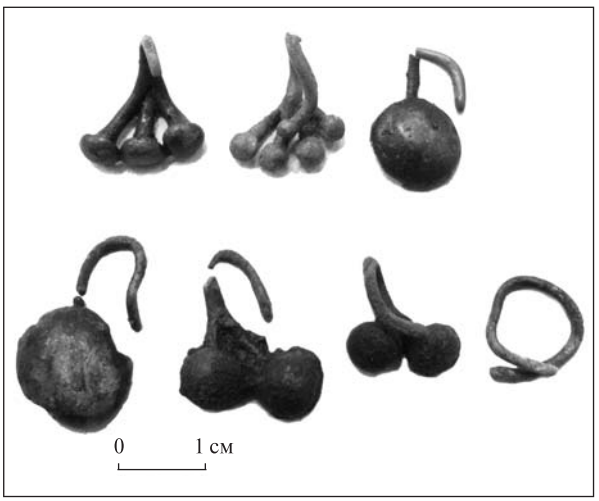

Рис. Малополовецкое 3. Украшения подгорцевского типа из погребения 181

на спине (?) головой на юго-запад (227°). Череп обращен лицевой частью в правую сторону. Погребение безинвентарное.

Погребение 181 (МП-D). Трупоположение. Расположено в квадрате ОП/39з. Могила не прослежена; глубина залегания скелета 0,75 м. Скелет (женщины?) лежал в сильно скорченой позе на левом боку с разворотом на спину головой на юго-запад (234°). Череп направлен лицевой частью в правую сторону. Руки, видимо, были разведены в локтях и вытянуты вдоль корпуса (от левой руки сохранилась только плечевая кость). Погребение сильно повреждено землеройками; берцовые кости правой ноги отсутствуют, левой — оттянуты в сторону в сочленении. Погребение сопровождалось комплексом из семи украшений подгорцевского типа (рис.). На левой височной кости лежали в ряд три подвески (с тремя маленькими гвоздевидными головками, с четырьмя и с большой гвоздевидной головкой). Под правой височной костью в ряд находилось еще четыре украшения (маленькое височное кольцо с заходящими концами, две подвески с двумя маленькими головками и одна с большой гвоздевидной головкой).

Погребение 182 (МП-D). Кремация. Расположено в квадрате П/32з. Могила не прослежена. Диаметр скопления до 0,3 м, разнос до 0,8 м. Глубина залегания костей 0,45—0,55 м. Погребение безинвентарное.

Погребение 183 (МП-III–МП-D?). Кефалотафия. Расположено в квадрате Р/32з. Могила не прослежена. Свод черепа ребенка лежал темечком на север на левом виске. Глубина залегания 0,55 м. Погребение безинвентарное.

Погребение 184 (древнерусское время). Трупоположение. Расположено в квадрате В/52-53з. Могила не прослежена; глубина залегания скелета 0,7 м. Скелет мужчины лежал вытянуто на спине головой на запад (270°). Череп обращен лицевой частью в направлении корпуса. Руки вытянуты вдоль туловища. На левом крыле таза обнаружено железное кольцо. У правого крыла таза найдена железная пряжка.

Объект 81 (МП-V?). Прокал. Расположен в северо-западной части комплекса 27 (квадрат ЯС/62з), в 7 м на северо-запад от погребения 158 (2005 г.). Диаметр около 0,8 м; разрушен землеройками, а верхняя часть — пахотой. Уровень фиксации верхней поверхности 0,3 м. Мощность прокала до 13 см в центре, к краям сходит на нет. В 0,2—0,3 м к северу от прокала, на том же уровне, обнаружены четыре фрагмента лепной керамики эпохи поздней бронзы — раннего железного века (белогрудовского типа?).

Объект 82 (МП-V?). Прокал. Расположен в юго-восточной части комплекса 27 (квадрат ЯЮ/56з), в 16 м на юго-юго-восток от погребения 158. Диаметр 0,6 м. Уровень фиксации верхней поверхности 0,3 м. Мощность прокала 6 см.

Предположительно оба объекта связаны с некрологическим циклом погребения 158. Вероятно, к тризновому слою погребения относятся также разрозненные кости животных, обнаруженные на глубине 0,3—0,5 м в культурном слое комплекса 27.

Объект 83 (МП-D). Развал сосуда милоградского типа в квадрате Ю/32з; уровень залегания 0,35 м. Площадь скопления 0,23 × 0,27 м.

Среди индивидуальных находок на памятнике следует отметить кремневую пластину с ретушью (нож), найденную в северо-восточном углу вскрытой площади (квадрат ЯЛ/30, глубина 0,4 м). Пластина располагалась в слое вертикально. Кремень темно-серый, западноволынский. Изделие может быть отнесено к трипольской культуре.

На поселении Малополовецкое 2А были продолжены совместные исследования с геофизиками КНУ им. Т. Шевченко (К.М. Бондарь, И.В. Виршило, Р.В. Хоменко). Обнаружено несколько перспективных геомагнитных аномалий, часть из которых была прошурфована. Общая вскрытая площадь 12 м^2. Исследована яма с керамикой белогрудовского типа.

С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский,
М.В. Квитницкий, Д.К. Черновол

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МНОГОСЛОЙНОГО ПОСЕЛЕНИЯ КОЩЕЕВКА 8 В ФАСТОВСКОМ р-не КИЕВСКОЙ обл.

In 2008, Fastiv archaeological expedition conducted protective excavations on the construction site of the granite processing plant and on the territory of finished goods warehouse at Koshchiiv Granite Open-cast Mine. Koshchiivka 8 settlement of over 3 hectares was studied fully. More than 150 objects of Trypillya culture (stage CII), Bronze Age (cultural circles Babynska and Tshynetska), and of Ancient Rus time (from the middle of the 11th c. to the middle of the 13th c.) were revealed. Also the materials of circles of the Corded Ware culture and the Early Scythian time were found.

В 2008 г. Фастовской археологической экспедицией (ФАЭ) были проведены охранные раскопки на территории строительства завода по переработке гранита на щебень и склада готовой продукции Кощеевского гранитного карьера; полностью исследовано многослойное поселение Кощеевка 8. Исследованная площадь превышает 3 га. Выявлено более 150 объектов трипольской культуры этапа CII, эпохи бронзы (культурный круг Бабино; классический и белогрудовский горизонты тшинецкого культурного круга), древнерусского времени. На площади раскопов зафиксированы также материалы круга культур шнуровой керамики и раннескифского времени.

Многослойное поселение Кощеевка 8 расположено между селами Кощеевка и Малая Офирна на территории Дорогинского сельсовета Фастовского р-на Киевской обл., в 150 м к северу от затопленного старого гранитного карьера в 1 км на юг от юго-западной окраины с. Кощеевка. Памятник занимает надпойменную террасу левого берега р. Унава (правый приток Ирпеня — Днепра); с севера ограничен сухой балкой, отделяющей его от поселения Кощеевка 3.

Памятник открыт в 1983 г. О.В. Серовым. В 1995 г. поселение было исследовано ФАЭ: собран подъемный материал, проведена шурфовка, уточнены площадь и культурно-хронологическая принадлежность. Площадь памятника по подъемному материалу была определена 300 × 100 м. Решением Киевского обл. совета № 099-08-XXIV от 19 июня 2003 г. памятник был внесен в «Перелік археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», охранный № 1799.

2 апреля 2008 г. сотрудниками ИА НАНУ (С.Д. Лысенко, С.Н. Разумов) была проведена научно-археологическая экспертиза участка Кощеевского гранитного карьера, где планировалось разместить фундаменты завода по переработке гранита, общей площадью 2 га. При визуальном осмотре края плато, попадающего в зону строительства завода, археологические материалы обнаружены не были. В пределах исследуемой части памятника было заложено четыре поисковых шурфа, установивших наличие слабо насыщенного периферийного культурного слоя.

С 15 апреля по 15 мая 2008 г. ФАЭ на южном участке поселения Кощеевка 8, попадающем в зону строительства завода, были проведены стационарные раскопки. Часть памятника вдоль края террасы на площади около 0,4 га (130 × 60—20 м) оказалась разрушенной строителями. Вдоль северо-западной кромки строительного котлована исследовано 1820 м^2 (130 × 14 м), из которых пунктирной траншеей раскопано 610 м^2. Вскрытая площадь исследована на глубину 0,75—25 м. Слой насыщен крайне слабо. На этом участке выявлено 18 объектов, среди которых: три развала сосудов трипольской культуры этапа CII (?); три скопления костей животных эпохи бронзы (?); восемь скоплений обожженных камней — остатков выносных очагов (?) белогрудовского горизонта; жилище, хозяйственная постройка, две ямы и очаг древнерусского времени (XII в.).

Еще около 0,5 га к северо-западу от линии пунктирных траншей были исследованы магнитометрическими методами сотрудниками кафедры геофизики КНУ им. Т. Шевченко (К.М. Бондарь, И.В. Виршило, Р.В. Хоменко). На площади около 70 × 40 м, на дне «блюдца», зафиксирована геомагнитная аномалия овальной формы, предположительно, по данным геофизиков, оконтуривавшаяся рвом или валом (рис 1, *1*). Для выяснения характера объекта аномалия была прорезана двумя перпендикулярными траншеями 58 × 1 м и 50 × 1 м. Ров обнаружен не был, однако на отмеченной площади действительно читалось падение нижнего уровня черного гумусированного слоя с 0,7 м по краям до 1,2 м в центре (при этом глубина нижнего уровня черного слоя в фоновых шурфах на краю «блюдца» составляет 0,4—0,45 м). Вероятно, дно «блюдца» в древности было углублено. Нельзя также исключать наличие обваловки краев котлована, однако археологически вал зафиксирован не был.

Рядом с пересечением траншей, в месте, где планируется разместить один из фундаментов, был заложен раскоп площадью 78 м^2. Практически в центре геомагнитной аномалии на глубине 0,65—0,7 м (здесь и далее все глубины приведены от современной поверхности) зафиксирована вымостка из разрозненных обожженных кусков гранита. Площадь ее в среднем 3 × 4 м; размеры камней от 9 × 6 × 2 см до 16 × 14 × 8 см. Среди камней обнаружены два развала сосудов тшинецкого типа.

По периметру аномалии к траншеям были сделаны прирезки общей площадью 89 м^2. В северо-восточной части аномалии (на участке «вала») было выявлено еще одно скопление обожженных камней значительно больших размеров, среди которых находились развалы не менее трех сосудов тшинецкого типа (два горшка и открытая миска). Здесь же, судя по выгоревшему грунту и угольками, находилась очажная яма глубиной 1,2 м. В юго-восточной части контура аномалии выявлен еще один отдельно лежащий большой обожженный камень. Прирезки в остальных частях контура аномалии археологических материалов не дали.

В целом на участке, исследованном геофизиками, раскопано (вместе с шурфами) 282 м^2. Слабая насыщенность слоя, отсутствие на участке, занятом геомагнитной аномалией, костей животных, расположение объекта далеко от края террасы на дне «блюдца» позволяет предварительно высказать предположение о возможном ритуальном характере выявленных здесь объектов.

Кроме магнитометрических, на памятнике в апреле 2008 г. были проведены также палеопедологические исследования (Ж.Н. Матвиишина, Институт географии НАНУ).

С 1 августа по 30 ноября 2008 г. ФАЭ были продолжены охранные исследования памятника на участке, где планируется разместить склады щебня. В мысовой части памятника, в месте основного скопления подъемного материала, была заложена серия пунктирных траншей, позволившая установить, что культурный слой почти полностью разрушен вспашкой, а объекты фиксируются с глубины 0,3—0,4 м. За пределами объектов археологические материалы практически не выявлены. На остальной части исследуемого участка пахотный слой на площади до 2 га был снят бульдозером, а поверхность зачищена. Кроме того, еще около 0,5 га в глубь поля для проверки были исследованы 12 параллельными бульдозерными траншеями 30 × 3 м. Перед задействованием техники поверхность памятника по участкам тщательно осматривалась и проверялась металлодетектором.

В целом в 2008 г. в зоне разработок Кощеевского месторождения гранитов было исследовано раскопками до 3,2 га. Общая площадь памятника (с учетом разрушенного строителями участка) представляется до 2,5 га (около 400 × 60 м). На этой площади выявлено и исследовано около 150 объектов.

Трипольская культура представлена 15 объектами. Среди последних (кроме упомянутых развалов сосудов) — пять жилищ со слегка углубленным полом, четыре вымостки (остатки очагов?), ямы. Из объектов, кроме фрагментов сосудов, происходят два целых кубка, восемь фрагментов антропоморфных статуэток, керамические прясла, фрагментированные костяные мотыга (?) и топорик. Находки эпохи бронзы представлены исключительно керамикой и пережженными орудиями из камня. К скифскому времени относятся два наконечника стрел — двух- и трехлопастные.

Наибольшее количество артефактов относится к древнерусскому времени (середина XI — середина XIII вв. Исследовано около 30 жилищ, восемь гончарных горнов, десятки зерновых (?) ям, достигавших глубины 2,5 м от современной поверхности. В мысовой части жилища располагались в два ряда вдоль склона, образуя улицу. Расстояния между жилищами в этой части памятника не превышали

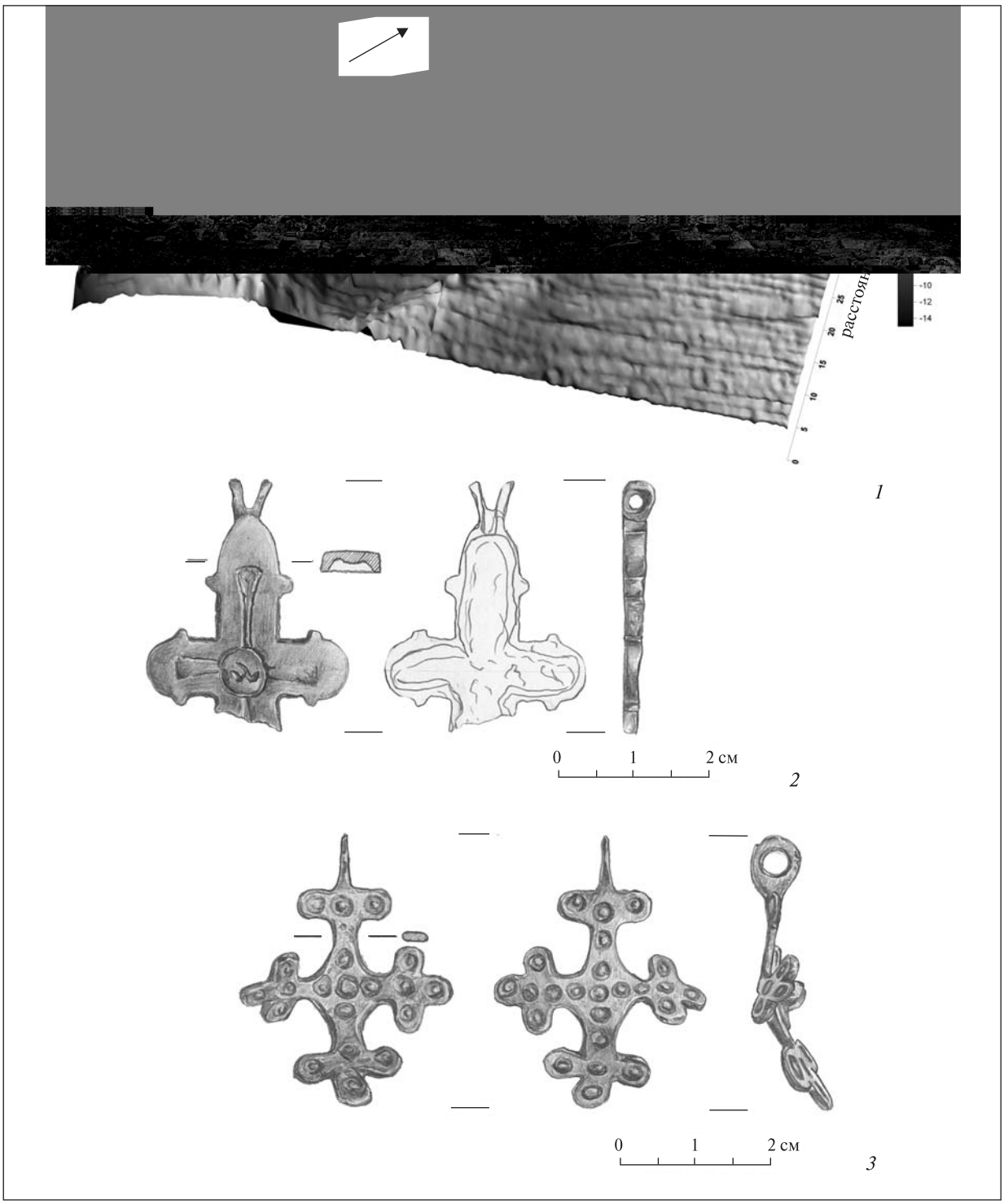

Рис.1. Кощеевка 8. *1* — геомагнитная аномалия тшинецкого культурного круга, *2—3* — нательные кресты древнерусского времени

5 м. Среди жилых объектов выделяется объект 35 — двухкамерное жилище, вероятно принадлежавшее старосте поселка.

Применение металлодетектора при исследовании слоя и объектов позволило значительно повысить возможности выявления металлических находок. По предварительным подсчетам, с памятника происходит более 500 изделий из цветных металлов и более 10 тыс. железных. Среди наиболее значимых находок древнерусского времени следует назвать около 50 нательных крестов, из которых — восемь энколпионов; также найдены янтарный и каменный (порфиритовый?) кресты (рис. 1, *2, 3*; 2; зарисовки крестов выполнены П.С. Уткиным). Обнаружено так-

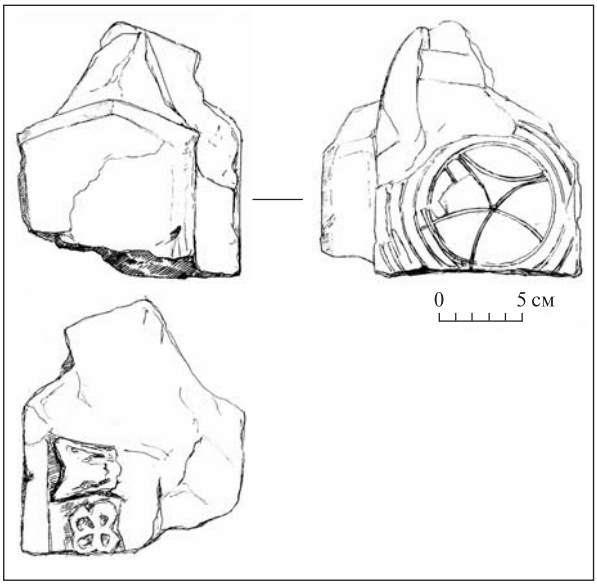

Рис. 2. Фрагмент известнякового надгробия в виде храма

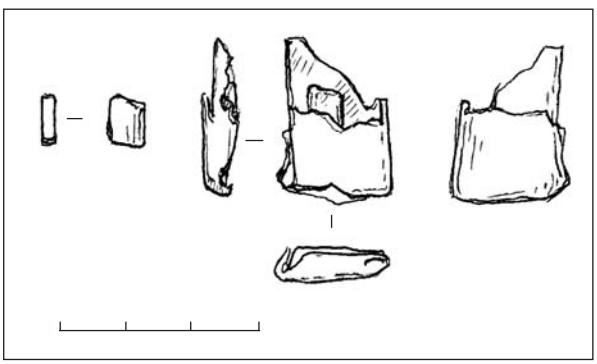

Рис. 3. Свинцовая капсула с фрагментом дерева

тированной на северо-восток (угол отклонения 80°). Стены сложены из бута конгломерата и юрского известняка. В кладке углов проемов и столбов также использовались хорошо обработанные блоки травертина (известкового туфа), нуммулитового и мшанкового известняка, красно-розового песчаника (сланца), поверхностной корки сталактитов и сталагмитов (последние найдены только с внешней стороны северной апсиды). На исследованном участке все стены бесфундаментные и были установлены непосредственно на относительно ровную скальную поверхность (конгломерат), имевшую небольшой (1—3°) естественный уклон к западу и северо-западу.

Толщина продольных стен храма (южной и северной) составляет 0,80—0,84 м. Стены сложены на белом известковом растворе без видимого наполнения отощителем в виде крупного песка или щебня. Раствор имеет светло-желтый или кремовый оттенок. Полукруглые в плане апсиды с внутренней стороны тщательно выложены из бутового камня, в то время как внешние стороны сложены менее аккуратно. От этого их толщина колеблется в пределах от 0,80 до 0,95—1,0 м. При этом в кладке основания центральной и южной апсид использованы крупные глыбы конгломерата с грубо оббитой поверхностью. С внешней стороны южной и северной апсид были устроены «плечи» в 0,24 м шириной.

Радиус малых апсид составляет 1,04 м, большой — 2,20 м. В предалтарной части боковые нефы отделены от центрального глухой стеной протяженностью 4,60—4,65 м. Ширина северного нефа 2,0—2,05 м, южного — 2,05—2,10 м, центрального — 4,40 м. Разделяющие наос на три части боковые стены центрального нефа представляют собой конструкцию, состоящую из двух квадратных столбов (их размеры 0,97 × 0,98 м), пространство между которыми (его протяженность 1,76—1,78 м) заполнено кладкой шириной 0,60—0,64 м. До высоты 1,05—1,07 м вся конструкция сложена вперевязь. В основании столбов, на высоте 0,96 м, уложены тщательно обработанные плоские камни из конгломерата и травертина. Таким образом, две разгрузочные арки, сложенные вперевязь с центральной апсидой, в предалтарной части храма образовывали три частично изолированных помещения.

Полученные в ходе раскопок архитектурно-археологические данные позволяют говорить о неоднократных перестройках и изменениях, производившихся в первоначальной конструкции храма. На первом этапе во всех трёх апсидах были установлены престолы. В северном приделе (жертвеннике) перестройки производились не менее трех раз. Первоначальный престол был заменен на купель, сложенную из тщательно обработанных плоских плит травертина. Внешние размеры купели, занимавшей только северную часть апсиды, составляли 0,90 × 1,30 м. Изнутри бассейн для воды был оштукатурен цемянковым раствором. После упразднения купели все пространство апсиды (на глубину 0,90 м) было превращено в сплошную площадку, образующую новый престол. Вероятно, в это же время из алтаря жертвенника в центральную апсиду (на высоте 0,60 м) был пробит сквозной проход шириной 0,70—0,80 м. Перед ним устроена каменная лестница из трех ступеней. В южном приделе отмечено две перестройки престола: здесь вместо жертвенного стола, установленного на каменном столбе, был сооружен новый престол, заполнявший все про-

странство апсиды. В то же время каких-либо следов перестройки в центральной апсиде не отмечено. Алтарь центральной апсиды возвышался на 0,14—0,16 м над уровнем пола нефа. Неровности скалы были заполнены нивелировочной подсыпкой из желто-красного стерильного материкового суглинка. Центральная апсида оказалась почти полностью раскопанной О.И. Домбровским в середине 50-х гг. XX в. Здесь, в слое завала, обнаружена расколотая плоская плита от престола, изготовленная из нуммулитового известняка, а в центре алтаря расчищено углубление для каменного столба (размеры ямы 0,70 × 0,50 при глубине 0,60 м).

Стратиграфия памятника представлена в основном мощным слоем каменного завала, залегавшего на дневной поверхности (с внешней стороны апсид) или на нивелировочной подсыпке под пол храма, который, вероятнее всего, был выложен из плоских каменных плит. Следы пожара маловыразительные, внутри базилики переотложенные при снятии каменного покрытия пола. Находки в слое пожара малочисленные и представлены в основном монетами второй половины — последней четверти XV в. О том, что памятник после пожара 1475 г. продолжал посещаться верующими до середины XVI в., говорят немногочисленные находки монет. К востоку с внешней стороны храма при зачистке материковой скалы обнаружен фрагмент известнякового надгробия в виде одноапсидного храма (рис. 2)

Наиболее интересная находка была сделана при расчистке углубления в скальной поверхности под первоначальный каменный столб престола. Здесь в центре полукружия апсиды выявлено отверстие, в которое устанавливался прямоугольный в сечении (со скошенными фасками) столб. Данная конструкция относится к ранней фазе существования памятника. Столб хорошо крепился благодаря заливке известковым раствором. Во время выборки из углубления заполнявшего его грунта под покровным плоским камнем (на глубине 0,36 м) удалось обнаружить свинцовую капсулу (мощехранительница), в которой помещался небольшой кусочек кипарисового (?) дерева. Капсула изготовлена из тонкой пластины свинца, сложенной в форме конверта, с вложенной реликвией в виде деревянной щепы (рис. 3). Размеры капсулы-мощехранительницы: ширина 1,1 см, длина 2,5 см, толщина до 0,4 см. Данная реликвия, по всей вероятности, должна символизировать крест, на котором был распят Иисус Христос, что вполне согласуется и с посвящением базилики как церкви Христа Спасителя.

После завершения работ все открытые в ходе раскопок стены церкви были аккуратно обвалованы камнем для предохранения от случайного разрушения.

Т.М. Нераденко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛЮХОВОГО БУГРА

The results of 2006-2008 archaeological research at the Neolithic and the Copper Age settlement of Molyukhiv Buhor near Novoselytsya village in Chyhyryn Region of Cherkasy Oblast are published.

Молюхів Бугор — відома археологічна пам'ятка України доби неоліту та енеоліту. Розташована в заплаві р. Тясмин на північ від с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської обл. Її відкрив 1950 р. О.І. Тереножкін, досліджував у 1955—1956 рр. В.М. Даниленко, а з 1992 р. розкопує автор.

До руйнації пам'ятки під час меліоративних робіт наприкінці 1950-х рр. вона могла розглядатися як багатошарова. І зараз у її верхньому зруйнованому горизонті трапляються артефакти різних періодів — неоліту, енеоліту, бронзової доби, раннього залізного віку та пізнього середньовіччя. Але збереглися культурні шари лише перших двох періодів, інші разом з ґрунтом заповнили заболочені низини. Тому сьогодні Молюхів Бугор вважається пам'яткою доби неоліту—енеоліту.

Пам'ятка є комплексною, до її складу входять поселення та могильник. Результати археологічного дослідження поселення Молюхів Бугор у 1992—2005 рр. вже висвітлювалися. Зараз пропонуємо основні підсумки розкопок поселення у 2006—2008 рр.

У 2006 р. розкопано 23 квадрати (загальна площа 92 м^2), які прилягали до раніше дослідженої території на заході, півдні та північному сході пам'ятки. На заході поселення виявлено та вивчено систему «стовпів» і прямокутну споруду. На жаль, у цьому році не вдалося з'ясувати конструкцію та культурну належність обох об'єктів. У розташуванні «стовпів» визначити систему було важко через перебудови. На окремих ділянках «стовпи» розташовані чітко по одній лінії. Але з часом згнилі «стовпи» викидали і замінювали новими, причому, вочевидь, неодноразово. Тому на сьогодні маємо картину хаотичного розташування цих об'єктів. «Стовпи», скоріш за все, є залишками дерев'яної конструкції, яка укріплювала понижений західний схил піщаної дюни, до якого підходила річкова протока, створюючи зручний вихід до води. Можливо, на них стояли інші дерев'яні споруди. Визначення культурної належності об'єкта відкладено до датування «стовпів» за методом C_{14}. Адже в культурному шарі нижнього гумусного горизонту, що залягає на їхньому рівні та вище, знайдено фрагменти неолітичної, енеолітичної та кружальної кераміки. Те саме можна сказати й про східну частину прямокутної споруди, від якої залишилися темно-коричневий прошарок на дні та нерівна коричнева смуга по периметру об'єкта в передматериковому сірожовтому піску, хоча до південної стінки об'єкта прилягала господарська яма з чорним гумусним ґрунтом, в культурному вмісті якої переважала енеолітична пориста кераміка з гусенично-шнуровою орнаментацією.

У південній частині поселення дослідження культурного шару дало в цілому характерну для цієї частини пам'ятки картину: верхній горизонт потужністю 30—36 см зруйнований оранкою і дав рештки різних періодів — від неоліту до початку XX ст.; нижче — досить потужний горизонт гумусного чорно-коричневого піску, у верхніх шарах якого переважає енеолітичний, у нижніх — неолітичний інвентар; за ним — перехідний до материка горизонт сірого та сіро-жовтого супіску без знахідок, щоправда у двох нових квадратах він мав сіро-вохристий відтінок; ще нижче — жовтий пісок материка. Окрім цього, виявлено частину господарської ями, яка заходить у південну стінку квадрата 3Е і на дні якої знайдено чотири фрагменти

Рис. Поселення Молюхів Бугор. Статуетка вепра

неолітичної кераміки з домішками трави і прокресленим орнаментом. Доволі значна кількість подібної кераміки траплялася і в прошарках, що залягали вище у цьому та сусідньому квадратах — 102 фрагменти, що дає можливість віднести нову господарську яму до доби розвиненого неоліту, коли на поселенні мешкали дніпро-донецькі племена останньої третини V тис. до н. е.

У північно-східній частині поселення тривало вивчення «рову», який прямує на південний схід. І хоча його насиченість знахідками в цій частині виявилася меншою, ніж в інших місцях, матеріал із рову підтверджує його належність до середньостогівської культури і використання, окрім іншого, в якості господарської ями. Поза тим, на межі квадратів 2Ж—2Е відкрито господарську яму звичайної округлої в плані форми з нерівними східцеподібними стінками, зруйнованої енеолітичним «ровом». Знахідка тут значної кількості (139 фрагментів) неолітичної кераміки з домішкою піску, орнаментованої трикутними наколами і гребінцевим штампом, та неолітичного крем'яного інвентарю (скребки, мікролітичні пластини, олівцеподібні нуклеуси та ін.) засвідчує функціонування ями в неолітичний період, пов'язаний із поширенням у Потясминні кераміки з домішками піску (перша половина IV тис. до н. е.).

При розкопках поселення у 2006 р. знайдено 5905 знахідок, серед яких: кераміка — 526 уламків неолітичної, 1430 енеолітичної, 537 пізньої ліпної та 579 кружальної; крем'яний інвентар — 962 сколи та 272 вироби; кам'яний інвентар — 528 сколів та 59 виробів; 6 знарядь із кістки та рогу; 123 луски *unio*; один мідний виріб тощо. Виявлені 5270 кісток (та їх фрагментів) диких та свійських тварин буде передано для археозоологічного опрацювання.

У 2007 р. продовжено вивчення поселення Молюхів Бугор на північному заході, заході та сході розкопаної раніше території. Досліджено 37 квадратів із загальною площею 148 м^2.

Культурний шар на північному заході не потужний, майже повністю зруйнований. Від денної поверхні до передматерика траплялися артефакти різних періодів — від неоліту до кінця XIX — початку XX ст. Причиною цього є бурхливі річкові потоки, що прямували з другої підвищеної тераси в заплаву Тясмину і затоплювали піщану дюну водою і мулом. Так утворився глинисто-мулистий горизонт у пониженій західній частині піщаної дюни, початок якого зафіксовано цього року в квадраті 5Ж.

На заході поселення досліджувалася система «стовпів» та прямокутний об'єкт з нерівною коричневою смугою по периметру. За тонким дерновим шаром йшов потужний та міцний горизонт глинисто-мулистих запливів (90—95 см), в якому траплялися поодинокі різночасові знахідки. Нижче залягав також досить потужний горизонт чорно-коричневого гумусного супіску (75—80 см), в якому наявність об'єктів можна було зафіксувати лише за концентрацією знахідок. І тільки на початку перехідного до материка прошарку сіро-жовтого супіску виявлялися їхні межі. Таким чином, у польовому сезоні 2007 р. на західній околиці прослідковано закінчення двох господарських ям, західну частину об'єкта з твердим невисоким горбом сіро-білуватого ґрунту завбільшки 138 × 95 см з дуже дрібними лусками *unio*, кістками тварин та фрагментами кераміки, а також поодинокі «стовпи». Вміст горба взято для лабораторного дослідження і датування. Варто зазначити, що подібний ґрунт виявлено у вмісті окремих «стовпів», що надає можливості пов'язати їх в одному культурному просторі. Можливо, горб був місцем накопичення та зберігання ґрунту, який засипали для міцності у викопані в піску ямки, куди закопували дерев'яні палі виявленої тут системи «стовпів». Дуже важливою є

наявність у вмісті цього ґрунту дрібних лусок *unio*, які використовували на поселенні лише в період енеоліту для додавання до глини для керамічних виробів. Остаточне визначення культурної належності «горба» і «стовпів» відкладено до проведення радіовуглецевого датування.

На сході поселення досліджено продовження двох фрагментів «рову». Перший, розташований північніше, прямував на південний схід. Його культурний вміст знову дав значне переважання енеолітичної кераміки та її знахідки *in situ* на дні об'єкта. Так, у «рові» знайдено 296 фрагментів енеолітичної кераміки, 23 неолітичної та 60 пізньої ліпної, яка траплялася лише до рівня 84 см за глибини об'єкта до 112 см від денної поверхні. «Рів» мав добре відомі за попередніми розкопками показники: нерівні східцеподібні стінки, неоднакове за глибиною і шириною дно лінзоподібної форми, зруйнований і розтягнутий оранкою верхній культурний горизонт, значну насиченість археологічними знахідками і кістками диких та свійських тварин.

Другий фрагмент «рову» продовжує ділянку, виявлену ще 1992 р. під час розвідкового шурфування, і заодно «рів», що поділяє поселення на дві частини. У квадраті 5А нового розкопу VI він повертав на північній схід поселення, в бік першого фрагмента. Вірогідно, на східній околиці поселення вони перетнуться, подібно до того, що було зафіксовано раніше на північній околиці. Цей фрагмент «рову» через незначний культурний шар (20—30 см) був майже повністю зруйнований оранкою і заходив у передматерик на 23—29 см. Але знайдений матеріал дозволяє з впевненістю віднести його до енеолітичного періоду.

Окрім цього, поблизу «рову» на площі поселення виявлено шість неглибоких господарських ям аморфних форм (за винятком однієї — підквадратної), які були майже повністю зруйновані оранкою через незначну потужність культурного шару в цій частині. Їх наявність визначалася за концентрацією знахідок, а дно та підґрунтя зафіксовані в передматериковому піску. Всі вони, за не потужним культурним вмістом, однозначно належать до енеолітичного періоду існування поселення, за винятком однієї ями, яка розташовувалася за «ровом» та мала у незруйнованому прошарку заповнення лише дрібні кістки тварин. Привертає увагу одна із енеолітичних господарських ям (квадрат 3Б), розташована ближче до «рову», який проходить у центральній частині поселення та поділяє його на дві частини. Під її підґрунтям виявлено прошарок щільного жовтого суглинку овальної форми завбільшки 130—134 × 205—209 см, який мав лінзоподібне заглиблене в материк на 16—19 см дно та чітку орієнтацію по лінії схід—захід. Ґрунт цього прошарку взято для лабораторного дослідження.

На поселенні у 2007 р. знайдено 9038 артефактів: кераміка — 299 неолітичних, 2601 енеолітичних, 757 пізніх ліпних та 289 кружальних фрагментів; крем'яний інвентар — 1172 сколи та 297 вироби; кам'яний інвентар — 696 сколів та 51 виріб; 13 знарядь із кістки та рогу; 523 луски *unio*; 30 шматочків вохри тощо. Виявлені 13 388 кісток (та їх фрагментів) диких та свійських тварин буде передано для археозоологічного дослідження.

У польовому сезоні 2008 р. дослідження Молюхового Бугра продовжувалося в кількох напрямках. Головною метою було з'ясувати східну, північну та західну межі розповсюдження культурного шару. Розкопано 42 квадрати (загальна площа 168 м^2), що дозволило в західній та східній частинах піщаної дюни вийти на околиці поселення.

У східній частині прослідковано продовження «рову», але його два фрагменти не з'єдналися, як очікувалося, і повернули на північній схід поселення. В цілому вони підтвердили основні характеристики цього об'єкта, виявлені на інших ділянках, та його культурну належність до періоду енеоліту, коли на Молюховому Бугрі мешкало середньостогівське населення. «Рів», як завжди, дав багато фрагментів енеолітичної пористої кераміки з гусеничним, шнуровим та іншим орнаментом і значну кількість остеологічних матеріалів.

У квадратах розкопу VI на східній околиці поселення зафіксовано помітне зменшення археологічних матеріалів, представлених поодинокими знахідками, та збільшення потужності сіро-коричневого твердого глинистого ґрунту, який на межі сучасної ледве підвищеної піщаної дюни та низини має глибину до 1 м. Далі йде засипана нанесеним ґрунтом колись заболочена низина, тож її розкопки вважаємо неперспективними.

У північній частині поселення розкопки п'яти квадратів на північ від «рову», який оточує поселення, не дали очікуваного зменшення потужності культурного шару. Навпаки, він не тільки збільшився з 30—36 до 56—62 см, а й містив ще один фрагмент «рову», що заглиблювався до 114 см та прямував на північ у заболочену низину. Це вказує, що поселення розміщувалося і за «ровом». Можливо, це була його північна околиця, а «рів» слугу-

вав для відведення води із центральної частини поселення.

Що стосується культурного вмісту «рову», то, окрім звичних показників, він має деякі відмінності від «рову» в східній частині і водночас більше схожості з подібним об'єктом на заході поселення. Справа в тім, що серед знахідок у «рові» виявлено досить значну кількість фрагментів неолітичної кераміки групи Н-І (з домішкою великих волокон трави), Н-І/ІІ (з домішкою дрібних волокон трави і піску) і Н-ІІ (з домішкою піску). Серед них є фрагменти одного горщика з домішкою трави і піску, орнаментованого гребінцевим штампом, заглибленнями і округлими ямками по краю хвилеподібного вінця.

Вивчення знахідок із «рову», виявлених на рівні від —50 см, не зруйнованому оранкою, дозволяє віднести виявлений об'єкт до доби енеоліту. Адже за наявності в нижніх прошарках «рову» кераміки двох груп — неолітичної та енеолітичної — фрагменти останньої переважають та саме їх знайдено на дні рову в квадратах 1Л і 1М розкопу ІІ.

Значну кількість неолітичної кераміки в цій частині поселення можна пояснити наявністю тут об'єкта або насиченого культурного шару тієї доби, який був зруйнований пізнішим «ровом» енеолітичного часу. Така ситуація неодноразово фіксувалася у раніше досліджених фрагментах «рову» в західній частині поселення, де, виходячи з концентрації знахідок, розташовувалось неолітичне поселення. Для з'ясування розмірів та характеру неолітичного горизонту в північній частині будуть проведені додаткові дослідження.

Розкопки західної околиці поселення виявили господарську яму доби енеоліту, поодинокі «стовпи» та руйнацію культурного шару глибокою та широкою канавою, викопаою під час проведення меліоративних робіт наприкінці 1950-х рр. Відстань між західною і східною околицями поселення у найвищій та найширшій частині сучасної піщаної дюни складає 60 м.

При розкопках 2008 р. знайдено 9697 артефактів: кераміка — 582 неолітичних, 4888 енеолітичних, 1125 пізніх ліпних та 267 кружальних фрагментів; крем'яний інвентар — 706 сколів та 243 вироби; кам'яний інвентар — 1010 сколів та 67 виробів; 13 знарядь із кістки та рогу; 162 луски *unio*; 20 шматочків вохри, один мідний виріб тощо. Виявлені 20 053 кістки та їх фрагменти диких та свійських тварин будуть передані для археозоологічного дослідження.

Унікальними знахідками польового сезону 2008 р. є три глиняні вироби із «рову» доби енеоліту: глиняна кулька (друга на поселенні), фрагмент задньої частини тварини та ціла статуетка вепра (рис.).

Археологічні дослідження Молюхового Бугра будуть продовжуватися.

Г.М. Николаенко

ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕРАКЛЕЙСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 2008 г.

During the research of the fortified set of buildings in Berman Gully the extension of these structures to the north-west has been discovered. The layers of the 4th—2nd c. BC, the 1st c. BC — the 2nd c. AD, the 2nd—3rd c. AD, and of the Mediaeval period till the 11th—12th c., were identified. At the Southern block of the fortified settlement of the 4th—2nd c. BC situated on the Western coast of Cossack Bay a Roman period building and a set of mediaeval walls-grounds were discovered. The material found testifies that the living activity in this part of the settlement continued till the 11th—12th c.

Гераклейская экспедиция продолжила исследования на хоре Херсонеса Таврического, расположенной на Гераклейском п-ове. Работы велись на укрепленном комплексе построек на древнем земельном участке 347 в балке Бермана, открытом К.Э. Гриневичем в 1928—1929 гг., и на территории укрепленного поселения, расположенного на перешейке Маячного п-ова.

Балка Бермана. На укрепленном комплексе построек на участке 347 в течение полевого сезона выполнялись работы по подготовке памятника к музеефикации. Они заключались в продолжении исследований винодельческих комплексов ВК-2 и ВК-3: их графической реконструкции, уборке отвалов раскопок 1928—1929 гг. от северо-западной и юго-западной границ открытого комплекса построек и консервации вновь открытых кладок. В процессе исследования расчищен винодельческий комплекс ВК-3 (раскопки 1928—1929 гг.) эллинистического периода с целью составления обмерного плана и архитектурной реконструкции винодавильни и доследован винодельческий комплекс ВК-2 (раскопки 2005—2007 гг.). В западном углу винодельни, позади винодавильной площадки ВП-2, в яме расчищен фрагментированный эллинистический синопский пифос. После изъятия фрагментов пифоса и расчистки самой ямы оказалось, что она является частью выруба в скале, подготовленного для двух пифосов. Материал в засыпи вырубов относится к позднеэллинистическому времени.

При доследовании самой винодавильной площадки ВП-2 найдены две свинцовые тессеры, выпущены в конце III — начале II вв. до н. э. как посвящение Дионису. Эти артефакты свидетельствуют о том, что к концу эллинистического периода в помещении винодельни произошла перестройка, возможно, связанная с изменениями в технологии производства вина. С северо-западной наружной стороны винодельческого комплекса ВК-2 выявлены стены (54 и 57), образующие помещение (24). Значительная часть помещения разрушена во время строительных работ позднего времени. Немногочисленный материал, найденный здесь, представлен фрагментами амфор и черепиц эллинистического времени.

С целью уточнения границ открытого К.Э. Гриневичем укрепленного комплекса построек с наружной стороны северо-западной ограды, сложенной из больших каменных блоков вторичного использования (стена 15), убран отвал раскопок 1928—1929 гг. на ширину 4,0 м. На освободившейся территории, вдоль ограды, проложена траншея шириной 3,2 м и глубиной до 1,0 м. В траншее выявлена нижняя часть кладки арочного проема или входа и фрагмент стены (58), являвшейся, по-видимому, частью помещения, примыкавшего к ограде (стене 15). Здесь найдено довольно много материала эллинистического и раннеримского периодов, а также несколько фрагментов средневековой эпохи. Из эллинистических находок отметим известняковое антропоморфное надгробие с заостренным верхом, фрагмент терракоты — часть руки с раскрытой ладонью, мегарскую чашу, на дне которой изображение бюста богини в башенной короне и штамп «KIPBEI». Среди материала I в. до н. э. — II в. н. э. есть обломки амфор-

колхидок и светлоглиняных с двуствольными ручками. К первым векам нашей эры относятся фрагменты краснолаковых тарелок, чашек, кубков и обломки черепиц и калиптеров. Найдено также несколько фрагментов желобчатых круглодонных амфор V—VII вв., амфор-кувшинов с плоскими ручками и поливных мисок.

В траншее, проложенной с наружной стороны юго-западной ограды (стена 14), выявлены стены помещения (25), в котором в верхней части завала шел средневековый материал вперемешку с вещами времени Крымской войны. Ниже залегал горелый слой, насыщенный керамикой античной эпохи. Толщина его 0,80 м. На верхней границе горелого слоя найдена медная монета с монограммой «РО» византийского императора Романа IV (1067—1071). Одновременно с раскопками на территории памятника проводилась консервация строительных кладок винодавильного комплекса ВК-2.

На основании проведенных работ можно сделать следующие выводы:

1) видимая на поверхности ограда, в пределах которой копал К.Э. Гриневич, скорее всего, не является границей укрепленного комплекса. Фрагмент арочного проема и стены помещений, открытые в отчетном сезоне с наружной стороны ограды, свидетельствуют о том, что в античную эпоху постройки укрепленного комплекса продолжались в юго-западном и северо-западном направлениях. Дальнейшее снятие отвалов раскопок 1928—1929 гг. поможет прояснить ситуацию и уточнить наше предположение;

2) архитектурная реконструкция винодельческих комплексов ВК-2 и ВК-3, выполненная архитектором Н.П. Андрущенко, показала, что эти комплексы идентичны. Они относятся к последней четверти IV—II вв. до н. э.

Укрепленное поселение на западном берегу Казачьей бухты (перешеек Маячного п-ова). В 2008 г. были продолжены исследования в его Северном и Южном кварталах. Проведены также раскопки куртин восточной и западной оборонительных стен на перешейке.

В *Южном квартале* открыты здание античной эпохи и конструкция из нескольких стен, относящихся к средневековью. Комплекс построек античной эпохи представляет собой прямоугольное в плане здание, состоящее из двух помещений. Возникновение этого здания относится к римскому периоду, когда произошла коренная перестройка изначальных строений Южного квартала. Основания стен здания впущены в слой предшествующего строительного периода. При раскопках этого слоя обнаружен черепичный развал эллинистического периода. В развале найдена терракотовая статуэтка, изображающая жреца-куротрофа и мальчика. Она относится к редким экземплярам аттической коропластики. По аналогии с подобными экземплярами из Ольвии и кургана Большая Близница, статуэтка датируется IV в. до н. э.

Конструкция из четырех стен (79, 84, 86 и 101) имеет форму буквы Ш: к вытянутой с юго-запада на северо-восток нижней перекладине (стене 79) с юго-востока пристроены три короткие и широкие стены-площадки (84, 86 и 101). Слой, в котором открыты эти стены, насыщен материалом средневекового периода. Очевидно, данная система трех стен-площадок имела какое-то производственное назначение и была связана с сооружениями находящегося в непосредственной близости монастыря св. Климента в Казачьей бухте.

Северный квартал. В северо-восточном углу помещения 35 эллинистического периода открыта яма конусовидной формы с диаметром устья 1,0 м, вырубленная в материковой скале. Яма засыпана бутовыми камнями и очень рыхлым темно-коричневым влажным грунтом. Камни залегали слоями, перемежаясь с небольшими прослойками (0,15—0,20 м) коричневого грунта. В грунте попадались кости животных: лошади, барана, козы, собаки, кошки, мышей, а также раковины травяных и виноградных улиток. В каменном завале найден обломок якорного камня. На глубине 2,5 м в заполнении ямы обнаружены небольшие комки очень пластичной желтоватой глины и угольки. Ниже, до самого дна на уровне 2,8 м, шел чистый коричневый суглинок, насыщенный костями животных и раковинами травяных улиток.

Дно ямы диаметром 2,8 м — выровненная известняковая скала. На дне найден фрагмент борта корыта или лотка, сделанного из песчаника. Можно предположить, что эта конусовидная яма была выкопана во время функционирования помещения 35, о чем свидетельствует ее расположение точно в углу помещения. При сооружении ямы, попав на карстовые полости, строители пытались сохранить круглую форму и слишком выходящие за ее границы каменные полости-ниши заложили стенками. Вероятнее всего, первоначально эта яма существовала как погреб. Позднее она использовалась как мусоросборник для органических остатков. Впоследствии яму законсервировали — послойно засыпали грунтом и камнями.

Куртины восточной и западной оборонительных стен на перешейке Маячного п-ва. В задачи 2008 г. входило проведение исследова-

ния культурных слоев и планировки первой—четвертой куртин восточной и первой куртины западной оборонительных стен. Исследуемый участок находится на юго-западной оконечности перешейка Маячного п-ова и является частью территории укрепленного поселения аграрной округи Херсонеса Таврического, существовавшего здесь в IV—II вв. до н. э.

Исследовалась первая куртина восточной оборонительной стены. Раскопками 2008 г. открыта ее часть, расположенная в 11,57 м от берегового обрыва, на 21,5 м в направлении с юго-запада на северо-восток. Высота в наивысшей точке 1,80 м, ширина 2,80 м. Сохранилась на девять рядов кладки. Сложена на глиняном растворе. Кладка по западному фасу постелистая регулярная (трехслойная двухлицевая), сложена из подтесанных камней размерами от 10 до 25 см, по восточному фасу — полигональная, сложена из бутовых камней различной величины. Поставлена на земляную подошву толщиной от 5 до 40 см, лежащую на скале.

Характерной особенностью данного участка куртины является укрепление основной стены дополнительной. Раскопанная часть куртины построена на крутом склоне, вследствие чего под воздействием природных или иных факторов ее первичная стена накренилась под углом на восток и, дабы исправить такое положение, с внутренней (западной) стороны куртину укрепили дополнительной стеной шириной 1,10 м. Типологически и по датированным аналогиям относится к системе кладок конца V — первой половины IV вв. до н. э.

Вторая куртина восточной оборонительной стены открыта на 6,9 м в направлении с юго-запада на северо-восток. Высота в наивысшей точке 1,10 м, ширина 1,65 м. Сохранилась на 3–4 ряда кладки. Сложена на глиняном растворе. Кладка по западному фасу трехслойная двухлицевая постелистая, сложена из плохо подтесанных камней размерами от 20 до 25 см, по восточному фасу — полигональная, сложена из бутовых камней различной величины. Поставлена на земляную подошву толщиной от 5 до 20 см, лежащую на скале.

Третья куртина восточной оборонительной стены открыта на 1,0 м в направлении с юго-запада на северо-восток. Высота в наивысшей точке 1,30 м, ширина 1,70 м. Сохранилась на пять рядов кладки. Сложена на глиняном растворе. Кладка по западному фасу постелистая регулярная (трехслойная двухлицевая), сложена из подтесанных камней размерами от 20 до 30 см, по восточному фасу — полигональная, сложена из бутовых камней различной величины. Поставлена на земляную подошву толщиной от 5 до 20 см, лежащую на скале. Здесь же раскопан башенный выступ III, сложенный вперевязь с третьей и четвертой куртинами, размером 4,75 × 6,80 м. Сохранился на три ряда кладки. Кладка полигональная, сложена из бутовых подтесанных камней различной величины. Внутреннее пространство башенного выступа было забутовано.

Раскопками 2008 г. открыта часть четвертой куртины восточной оборонительной стены на 1,25 м в направлении с юго-запада на северо-восток. Высота в наивысшей точке 1,40 м, ширина 1,65—1,70 м. Сохранилась на пять рядов кладки. Сложена на глиняном растворе. Кладка по западному фасу постелистая регулярная (трехслойная двухлицевая), из подтесанных камней, по 10—25 см каждый, по восточному фасу — полигональная, сложена из бутовых камней различной величины. Поставлена на земляную подошву толщиной от 5 до 20 см, лежащую на скале. К куртине пристроена башня IV, от которой сохранились фрагменты южной и северной стен. Южная стена сохранилась на 4,25 м, северная — 3,50 м. Ширина стен 1,0 м. Сохранилось от 2 до 4 рядов кладки. Кладка постелистая регулярная.

Западная (внутренняя) оборонительная стена была исследована на сохранившейся части первой куртины, раскопанной К.К. Косцюшко-Валюжиничем в 1890 г., а также на территории раскопок башенного выступа I и расположенного рядом «храмика». Первая куртина западной оборонительной стены, расположенная в 5,5 м от берегового обрыва, открыта на 5,25 м с юго-запада на северо-восток. Высота в наивысшей точке 0,60 м, ширина 1,65 м. Сохранилась на 2–3 ряда кладки. Сложена на глиняном растворе. Кладка по восточному фасу постелистая регулярная (трехслойная двухлицевая), сложена из подтесанных камней, по 10—25 см каждый, по западному фасу — полигональная, сложена из бутовых камней различной величины. Поставлена на земляную подошву, лежащую на скале, толщиной 0,60 м. Типологически и по датированным аналогиям относится к системе кладок первой половины IV в. до н. э. На исследуемой территории было заложено три квадрата (α, β, γ) размером 5 × 5 м. Только квадрат α содержал строительные остатки, включавшие фрагмент первой куртины западной оборонительной стены. В квадратах β и γ, где по описаниям предыдущих исследователей находились башенный выступ I и примыкавший к нему «храмик», прослежены следы планировочных работ, проводившихся военным ведомством, и послевоенных мероприятий, при которых античные остатки были полностью уничтожены.

Г.О. Пашкевич

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2008 р.

The paper presents the data of palaeobotanic research of the following monuments from the territory of Ukraine dated from the Early Neolithic to the Mediaeval periods: Baiv of the Early Neolithic Volyn-Lyublin culture, Ostrih of Malytska culture, Kolomyitsiv Yar of Trypillya culture, Dykyi Sad of Biloserska culture, Yosypivka III of Velbarska culture, and Kyiv of Ancient Rus period.

У 2008 р. досліджувались матеріали з розкопок різночасових пам'яток, від неоліту до середньовіччя.

Найдавніші матеріали походять з ранньонеолітичної пам'ятки волино-люблінської культури біля с. ***Баїв*** Луцького р-ну Волинської обл. Їх надав доцент Волинського державного університету Г.В. Охріменко. На шматках обмазки є значна кількість слідів від загладжування соломою і один відбиток зернівки ячменю плівчастого. На фрагментах кераміки зафіксовано поодинокі відбитки зернівок пшениці голозерної (*Triticum aestivum s. l.),* ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare),* проса звичайного (*Panicum miliaceum)* та насінин вики ервілії *(Vicia ervilia)* і, можливо, коноплі (*Cannabis sp.).*

Матеріали малицької культури з розкопок біля м. ***Острог*** (розкопки О.Л. Позіховського). Для аналізу отримано 54 шматки обмазки та два фрагменти кераміки з розкопу II, об'єкт 20/б. Значна кількість рослинної домішки міститься в обмазці. В деяких випадках залишились колоскові або квіткові плівки світло-жовтого кольору, які зазвичай з часом зникають, а при спробі відділити їх від глини перетворюються на порох. У деяких місцях на обмазці залишились порожнини, що зберігають форму зернівок. Пластилінові зліпки з цих порожнин мають форму зернівок ячменю плівчастого (9 відбитків) та плівчастої пшениці двозернянки (1 відбиток). На одному з фрагментів, а саме на зовнішній поверхні стінки посудини, є відбиток зернівки ячменю плівчастого, що добре зберіг морфологічні ознаки.

На фрагментах кераміки Трипільської культури етапу BI—BII з поселення ***Коломійців Яр*** добре видно сліди загладжування соломою та подекуди — відбитки колосків плівчастих пшениць: двозернянки та однозернянки.

Експедиція Миколаївського університету продовжувала розкопки під керівництвом К.В. Горбенка укріпленого поселення білозерської культури XII—X ст. до н. е. ***Дикий Сад***. Отримані промиванням вмісту різних об'єктів зразки проаналізовано в ІА НАНУ. Всі шість зразків містять зернівки та насіння культурних і бур'янових рослин. Найбільша кількість зернівок виявилась у зразках з ями 3. В зразках із заповнення приміщення, ями 17 та кострища 2 були поодинокі зернівки та насіння. Серед усіх проб переважають зернівки двох зернових культур — проса посівного (307 зернівок) та ячменю плівчастого (155 зернівок). Є також кілька зернівок пшениці: дев'ять пшениці голозерної (*Triticum aestivum s. l.)* та шість пшениці плівчастої двозернянки (*Triticum dicoccon)*. У зразку з кострища знайдено кісточку винограду культурного (*Vitis vinifera*). Ймовірно, вона свідчить про торговельні відносини мешканців поселення і потрапила сюди чи з вином, чи з родзинками.

Найбільша кількість насіння та зернівок бур'янових рослин була також у зразках із ями 3. Склад їх є типовим для посівів зернових культур: підмаренник чіпкий (*Galium aparine*), мишій сизий (*Setaria glauca*) та мишій зелений *(Setaria viridis),* плоскуха звичайна, куряче просо *(Echinochloa crus-galli*), щавель горобиний *(Rumex acetosella)*, лобода біла (*Chenopodium album*).

Під час розкопок поселення вельбарської культури (кінець III — початок IV ст.) ***Йосипівка III*** Буського р-ну Львівської обл. Олеською археологічною експедицією НДЦ РАС ІА НАНУ під керівництвом Т.Р. Миляна відібрано

зразки з заповнень трьох об'єктів. Їх промито і проаналізовано в ІА НАНУ.

У 19 пробах із заповнення зерновика об'ємом 23—25 л абсолютну перевагу має насіння бобових рослин — сочевиці харчової (*Lens culinaris*; 45 %) та гороху посівного (*Pisum sativum*.; 48 %) з невеликою домішкою ще однієї бобової рослини — вики ервілії (*Vicia ervilia*).

Значно відрізняються за складом проби з об'єкта 4а та зі стовпових ям. У них основу складають зернівки трьох злаків: ячменю плівчастого (значно переважає), вівса посівного та пшениці плівчастої двозернянки. Є також невелика домішка зернівок жита посівного, проса звичайного та пшениці однозернянки. Сочевиця, на відміну від проб із зерновика, представлена поодинокими насінинами. Більше тут виявлено насінин та зернівок бур'янових рослин.

Отже, асортимент рослин, які використовувало населення Йосипівки III, це плівчаста пшениця двозернянка, ячмінь плівчастий, овес посівний. Плівчаста пшениця однозернянка, скоріш за все, була лише засмічувачем у посівах зернових. Очевидно, в посівах могли бути також пшениця голозерна, жито посівне, просо звичайне. І хоча знахідки залишків цих рослин тут незначні, ми маємо відомості про їх вирощування в цей час на землях і України, і сусідньої Польщі. Крім зернових, ще вирощували бобові — сочевицю та горох. Знахідка зерновика, заповненого насінням цих бобових, є унікальною, адже насіння бобових рослин у викопних матеріалах трапляється нечасто і, як правило, у незначних кількостях.

З розкопок Київської експедиції у ***провулку Ярославському, 3/1*** надійшов зразок зі споруди 5 обвугленої глини завбільшки 10 × 15 см з чорним шаром завтовшки 1—2 см на поверхні (друга половина XII — початок XIII ст.). Цей прошарок складається з обвугленого насіння льону (*Linum usitatissimum*). Після розмочування у воді вдалося відділити частину насінин об'ємом 15 мл. Але більшість так міцно припеклися до глини, що звільнити їх не вдається.

К.Ю. Пеляшенко, Ю.В. Буйнов

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННЯХ ДОБИ БРОНЗИ ЗАВОД КОМСОМОЛЕЦЬ ТА МЕРЕФА 4 НА ХАРКІВЩИНІ

The paper describes concise results of excavations at Zavod Komsomolets and Merefa 4, the Bronze Age settlements in Kharkiv region. The diverse and interesting materials typical for Multiraised Border Pottery culture, Berezhnivsko-Mayivska Zrubna culture, Malobudkivsk stage of Bondarykhynska culture and post-Zrubna chronological horizon have been discovered.

У 2008 р. співробітники Слобідської археологічної служби за участю студентів історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна провели охоронні розкопки на поселенні доби бронзи Завод Комсомолець у м. Харкові та Мерефа 4 у Харківській обл. (керівник К.Ю. Пеляшенко).

Завод Комсомолець. Пам'ятка виявлена у травні 2008 р. під час археологічної експертизи земельної ділянки, розташованої по вул. Заводу «Комсомолець» у Дзержинському р-ні м. Харкова. Було проведено шурфування та встановлено орієнтовні межі розповсюдження культурного шару.

Поселення розташоване на дюнному піщаному підвищенні у заплавній частині лівого берега р. Харків (рис. 1, *1*). Встановити орієнтовні межі всього поселення неможливо через інтенсивну забудову території (житлова та промислова зони). Територію поряд перетинає мережа підземних комунікацій. На захід від ділянки — насосна станція та резервуар. Дослідженнями встановлено, що культурний шар центральної та східної частин знищено трьома рядами комунікацій водопостачання та автодорогою (вул. Заводу «Комсомолець»).

Траншеї розкопу були закладені по лінії північний-схід — південний-захід та північний-захід — південний-схід згідно конфігурації ділянки і напрямку мереж підземних комунікацій, що перетинають культурний шар. Розкоп складався з шести траншей, загальна площа яких склала 246 м^2 (рис. 1, *2*). Культурний шар слабко насичений знахідками, переважну більшість складають уламки ліпного посуду, зовсім мало кісток тварин. Від рівня сучасної поверхні до 0,30—0,40 м залягає шар перевідкладеного піщаного ґрунту, насиченого сучасним будівельним сміттям, нижче від якого починався непорушений давній культурний шар — піщаний ґрунт чорного кольору, потужність його у різних місцях коливається від 0,50 до 0,60 м, з глибини 0,80—0,90 м — шар жовто-білого материкового піску. У південно-західній та західній частинах розкопу замість материкового піску фіксується шар сірого замуленого болотяного піску, нижче якого на глибині 1,10—1,20 м проступають ґрунтові води.

Таким чином, встановлено, що розкоп охоплює тільки північно-західну околицю поселення. Про це свідчать слабка насиченість культурного шару артефактами, відсутність господарських комплексів, а також природній рельєф (схил дюнного підвищення) і стратиграфічні спостереження. По закінченню робіт кути розкопу були прив'язані до світової системи координат (GPS).

Аналіз археологічного матеріалу вказує на наявність чотирьох культурних традицій. Дві перші пов'язуються з бережнівсько-маївською зрубною культурою (БМЗК), дві останні — з малобудківським етапом бондарихинської культури.

Особливості форм і орнаментації уламків посуду вказують на наявність культурних нашарувань, пов'язаних із раннім етапом БМЗК (XV—XIV ст. до н. е.). Кераміка представлена уламками вінець та стінок, прикрашених горизонтальними наліпними гладенькими трикутними у перетині пружками, іноді розчленованими пальцево-нігтьовими вдавленнями (рис. 1, *21—24*).

Зрубна культура репрезентована уламками банок та гостроребероного посуду. Перші домінують

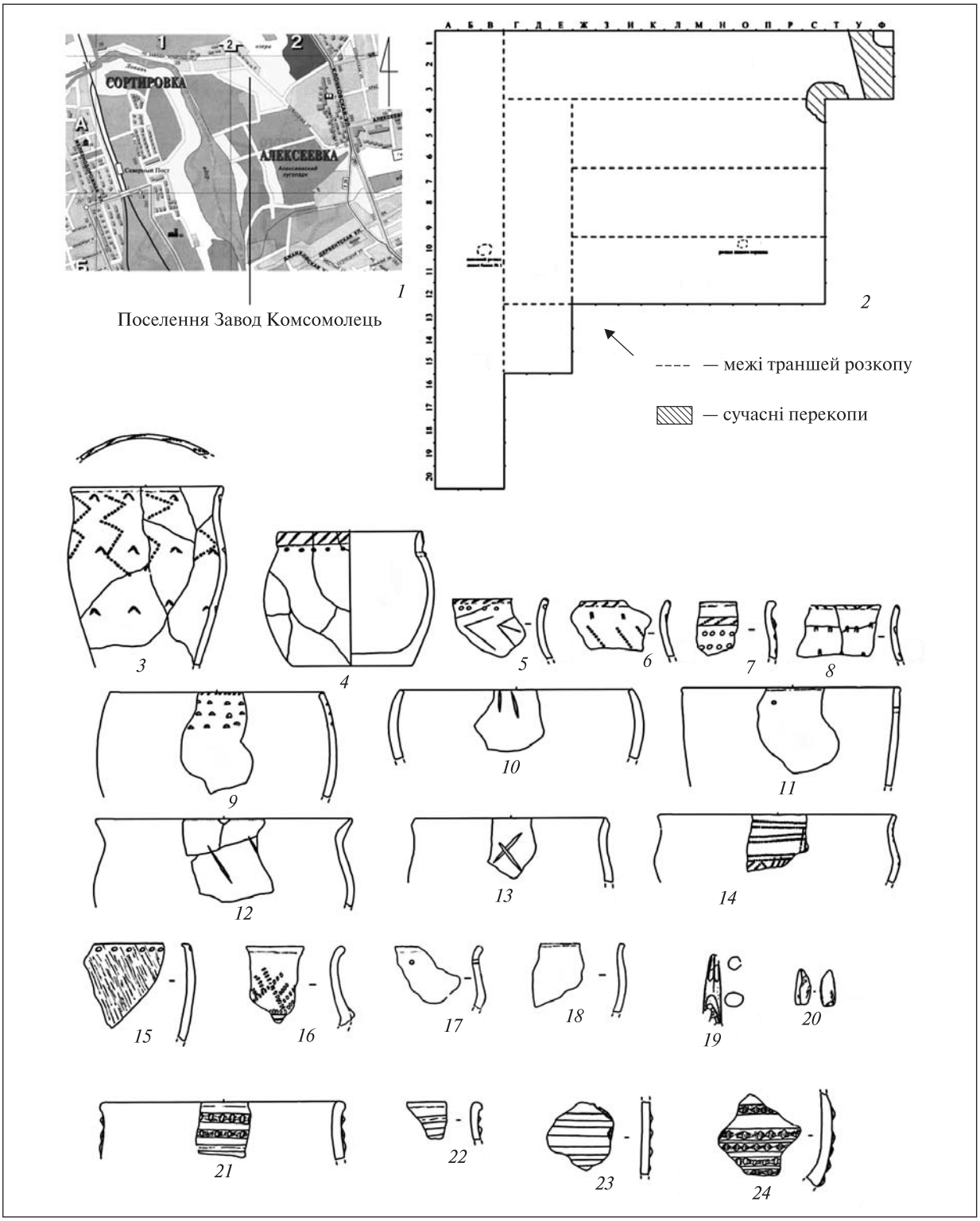

Рис. 1. Поселення Завод Комсомолець. Локалізація, схема розкопу та знахідки

і сягають близько 90 %. За формою вони поділяються на три типи: 1 — банки з загнутим краєм, більшість без орнаментації, а інша частина прикрашена заглибленим візерунком у вигляді підовальних зерноподібних ямок або прокреслених рисок (рис. 1, *9, 10, 15*); 2 — банки з тулубом конічної форми та прямими вінцями, усі неорнаментовані (рис. 1, *11*); 3 — банки з наміченою шийкою та коротким відігнутим краєм, оздоблені заглибленим орнаментом у вигляді прокреслених ліній, круглих ямок, скісних насічок, «хрестиків» або зернин (рис. 1, *12, 13, 18*).

Гостроребериий посуд прикрашено відбитками крупнозубчастого штампу, які утворюють

різноманітні геометричні композиції (рис. 1, *14, 16*). На ребрі однієї посудини додатково нанесено пружок. Ще один екземпляр був без орнаменту, але мав наскрізний отвір для ремонту (рис. 1, *17*). З цими культурними відкладеннями пов'язується невелика крем'яна скребачка з одним ретушованим краєм (рис. 1, *20*). Не виключено, що до БМЗК належить уламок рогового псалія з невеликими отворами на кінці (рис. 1, *19*).

Кераміка малобудківського періоду бондарихинської культури стратиграфічно не відділяється від попереднього комплексу, але легко упізнається за типологічними ознаками та орнаментацією (рис. 1, *3—8*). Типовими малобудківськими зразками є уламки тюльпаноподібного горщика, прикрашеного трьома горизонтальними рядами вдавлень у поєднанні з ялинковою композицією, нанесеною відбитками зубчастого штампу, слабковідігнуті вінця широкогорлих горщиків, прикрашених великими підтрикутними ямками та тичками від натискання поставленою навскіс паличкою (рис. 1, *3*). Їхні краї мають характерні скісні насічки, виконані тонкою паличкою або зубчастим штампом. У двох випадках ямки та тички поєднані з прокресленим та штампованим орнаментом (рис. 1, *5, 6*).

До фрагментів посуду малобудківського типу належить майже цілий банкоподібний горщик приземкуватих пропорцій. Він має комірцеве потовщення на краї вінця та випуклини, зроблені вдавленнями кінцем круглої палички з середини тулуба (рис. 1, *4*). До посуду з комірцевими вінцями віднесено ще три фрагменти. Подібна кераміка і раніше траплялась на пам'ятках малобудківського типу, її пов'язують з культурами фінальної бронзи Поволжя. На сучасному рівні знань малобудківські пам'ятки датуються XII — серединою XI ст. до н. е.

Мерефа 4. Пам'ятку виявила І.В. Голубєва навесні 2008 р. під час археологічної експертизи земельної ділянки. Шурфуванням було встановлено орієнтовні межі розповсюдження культурного шару та культурну атрибуцію.

Поселення розташоване на дюнному піщаному підвищенні у заплавній частині лівого берега р. Мжа неподалік від впадіння в неї р. Мерефа (рис. 2, *1*). Нині територія задернована та займає південно-східну околицю м. Мерефа, східний край дюни перерізає автодорога місцевого значення до с. Кукулівка. На мапах 80—90-х рр. XX ст. за 50 м на захід були будівлі молочнотоварної ферми та водокачка. Орієнтовні розміри дюни, на якій фіксується культурний шар, 150 × 100 м (по лінії північний-захід — південний-схід).

Через охоронний характер дослідження розкоп завбільшки 110 м^2 було закладено на західному краю поселення — на пологому схилі дюнного підвищення до заболоченої місцевості. Культурний шар містив переважно уламки ліпного посуду та кістки тварин. Насиченість його зменшується у південному та південно-західному напрямках. Від рівня сучасної поверхні (дерен) до 0,25—0,30 м, залягає шар перевідкладеного піщаного ґрунту, в якому знайдено дрібні фрагменти кераміки, а також залишки сучасного будівельного сміття (скоріш за все, ця територія певний час перебувала під ріллею). Нижче починався непорушений давній культурний шар — піщаний ґрунт чорного кольору, потужність якого складає 0,20—0,25 м, з глибини 0,40—0,50 м — шар давнього похованого ґрунту, що відрізняється кольором — темно-брунатний супісок, у верхніх шарах якого ще трапляються знахідки. З глибини 0,60—0,75 м похований ґрунт поступово переходить у світло-сірий супісок, і з цього рівня проступають ґрунтові води.

На площі розкопу зафіксовано дві господарські ями: яма 1 — 1,30 м у діаметрі, з прямими стінками, глибина 1,10 м від рівня сучасної поверхні; яма 2 — 0,60 × 0,80 м, з прямими стінками, глибина 1,20 м від рівня сучасної поверхні. Окрім цього, на рівні давнього похованого ґрунту у центральній та південно-західній частинах розкопу зафіксовано три неповні розвали ліпних посудин. Розвал 1 знайдено в стані догори дном, зверху лежав крем'яний наконечник стріли.

По закінченню робіт кути розкопу було прив'язано до світової системи координат (GPS).

Культурний шар містить відкладення трьох стратиграфічно невідокремлених груп знахідок доби бронзи. Найпізніші з них належать до фіналу цієї доби і пов'язуються з так званим «постзрубним» культурно-хронологічним горизонтом у Лівобережній Україні. Датується він XII—X ст. до н. е. Переважно це уламки ліпного посуду. У трьох випадках вдається встановити форму горщиків та однієї банкоподібної посудини. Перший горщик має слабко профільований тулуб з трохи звуженою шийкою, коротким вінцем та округлими плічками, виділеними у верхній третині висоти. На шийці і плічках він прикрашений трьома рядками круглих, підтрикутних та у формі півмісяця ямок (рис. 2, *2*). Другий горщик більш

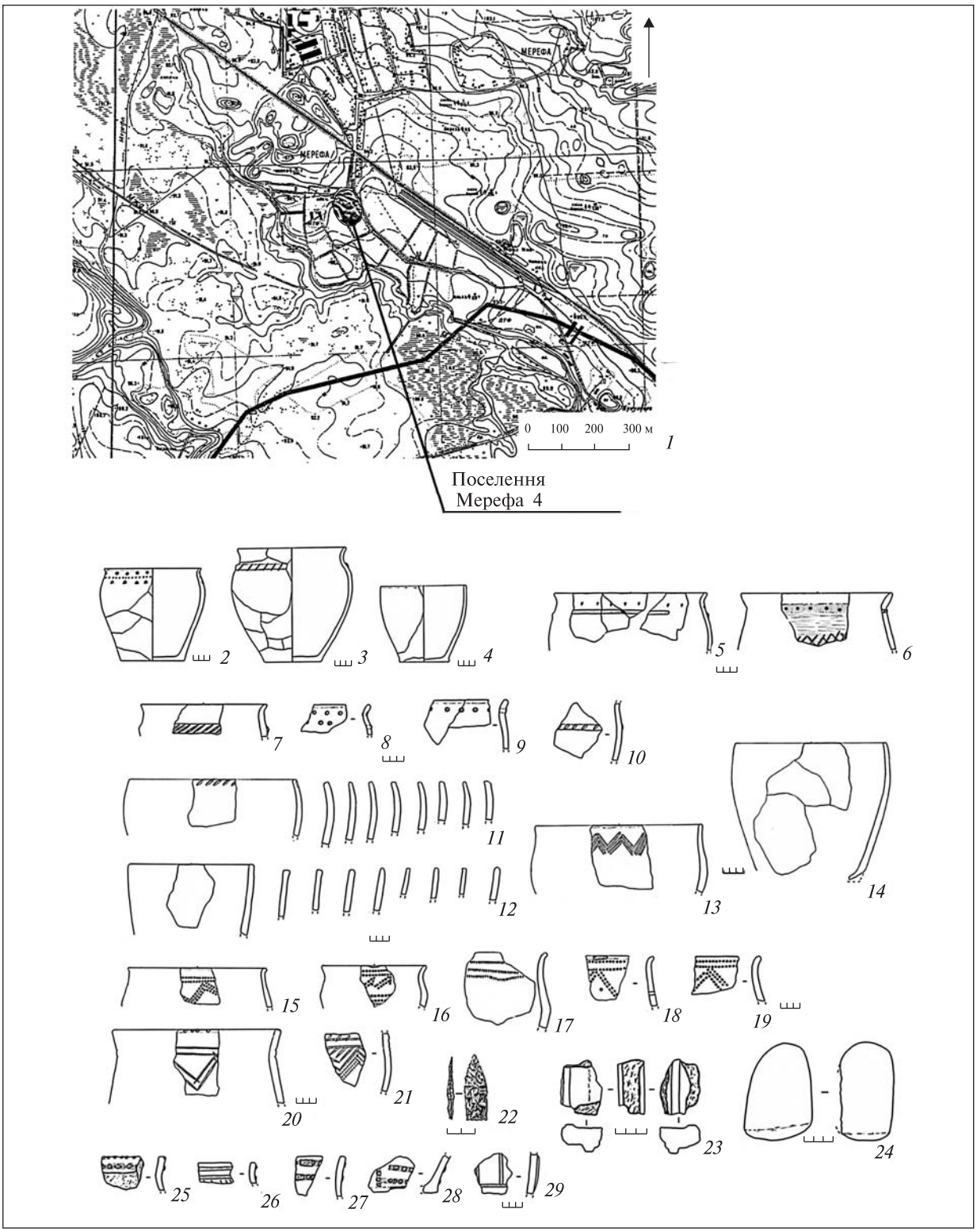

Рис. 2. Поселення Мерефа 4. Локалізація та знахідки

профільований, має добре виражену шийку та відігнуті вінця. На початку плічок він прикрашений наліпним пружком, розчленованим тонкими скісними насічками, зробленими паличкою (рис. 2, *3*). Банка має вертикально поставлений бортик (рис. 2, *4*).

Інші фрагменти також належать слабко профільованим горщикам та банкоподібним посудинам. Вони були прикрашені гладкими або розчленованими наліпними пружками (рис. 2, *7*, *10*). В одному випадку над пружком нанесено ряд підтрикутних ямок (рис. 2, *5*). Трапляєть-

ся посуд із заглибленим орнаментом — ямками, зробленими паличкою, нігтьовими вдавленнями або прокресленнями. Кілька фрагментів оздоблені «перлинами» (рис. 2, *8, 9*), які не тільки є прикметою постзрубного часу, але й відображають вплив з боку позняківської культури. Кілька уламків вінець оздоблено комірцевими потовщеннями, що притаманно посуду студенківського типу, атабаївської та маклашеївської культур. Поверхня такого посуду добре загладжена або покрита гребінчастими розчосами. Цікавим виявилося ще одне вінце з «перлинами» та рядком хрестоподібних відбитків зубчастого штампу (рис. 2, *6*). Він також має аналогії у Поволжі доби фінальної бронзи. Доказом наявності контактів місцевого населення з племенами Волго-Камського регіону є знахідка крем'яного вістря стріли листоподібної форми з прямою основою (рис. 2, *22*), аналогії якому знаходимо серед атабаївських пам'яток.

Зі зрубною культурою, а, можливо, й з постзрубним горизонтом, пов'язана значна кількість банкоподібного посуду трьох типів: 1 — банки з загнутим досередини бортиком (рис. 2, *11*, *14*); 2 — з прямим бортиком (рис. 2, *12*); 3 — з наміченою шийкою (рис. 2, *13*). Більшість із них неорнаментована. В кількох випадках по краю вінця проходить рядок скісних насічок, зроблених паличкою, заглиблень місяцеподібної форми або круглих ямок. Банки третього типу частіше бувають прикрашені. Це зигзагоподібні відбитки зубчастого штампа, скісні насічки та місяцеподібні вдавлення. На деяких фрагментах зафіксовано круглі ямки.

Горщики мають подібну орнаментацію (рис. 2, *20, 21*). Це відбитки зубчастого штампу у вигляді трикутників верхівками донизу або ямок різної форми.

Цікавими є гостроребериі посудини. Майже всі вони прикрашені відбитками зубчастого штампа, які утворюють зигзаги та трикутники (рис. 2, *15, 16, 18, 19*). По шийці обов'язково проходить подвійний горизонтальний рядок з таких самих відбитків. Одна посудина цього типу прикрашена трьома рядками підтрикутних вдавлень (рис. 2, *17*). Є всі підстави віднести ці знахідки до першого періоду БМЗК, XV—XIV ст. до н. е. На це вказують і інші фрагменти гостроребериого посуду, прикрашені геометричним візерунком з відбитків зубчастого штампа та рядків насічок паличкою. З ранньозрубною керамікою можна пов'язати уламок глиняної матриці (рис. 2, *23*). Через фрагментованість важко встановити, які знаряддя в ній відливали. Негативи нанесені з двох боків. Можливо, це були долота і кинджали. Не виключено, що зі зрубною культурою пов'язана знахідка кам'яного розтирача (рис. 2, *24*) та кістяний виріб круглої форми.

Третя хронологічна група посуду представлена дрібними уламками вінець та стінок, прикрашених у багатопружковій манері (рис. 2, *25—29*). Пружків буває два, три і більше, і розташовані вони на шийці, тулубі й нижче, горизонтально або вертикально. В одному випадку пружки поєднувалися з прокресленим візерунком. Пружки у перетині підтрикутні, бувають гладенькими або розчленованими пальцевонігтьовими відбитками. Вінця короткі й прямі. Все це вказує на належність цього посуду до культури багатопружкової кераміки XVIII—XVII ст. до н. е. За типами та системою орнаментації згадана кераміка чітко відрізняється від ранньозрубної іншими домішками (дрібнозернистий пісок) і краще обробленою поверхнею. Скоріш за все, у нашому випадку кераміка з багатопружковою орнаментацією ні хронологічно, ні культурно не пов'язана зі зрубною культурою.

Таким чином, розкопки описаних пам'яток, по-перше, вказують на існування у дозрубний період окремого культурно-хронологічного горизонту, пов'язаного з культурою багатопружкової кераміки; по-друге, дозволяють виділити на поселенні Мерефа 4 матеріали постзрубного типу фіналу доби бронзи.

К.Ю. Пеляшенко, О.О. Крютченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ЦИРКУНИ НА ХАРКІВЩИНІ У 2008 р.

The paper presents the results of 2008 excavations at the Scythican time hill-fort near Tsyrkuny village of Kharkiv Oblast. The works concentrated at two lots: at the Trench 6, in a cultural layer of a south-eastern part of the First yard, and at the Trench 8, in a line of a rampart and a ditch in the north-eastern area of the First yard. Obtained results allow the authors to propose a new date of the hill-fort foundation and to trace the dynamics of its development.

Навесні та влітку 2008 р. спільна експедиція Слобідської археологічної служби та історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна продовжила розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу (керівник розкопок К.Ю. Пеляшенко, керівник студентської археологічної практики Ю.В. Буйнов). Роботи зосереджувалися на двох ділянках: розкопах 6 та 8 (рис. 1).

Розкоп 6, закладений у південно-східній частині «Першого двору» городища, неподалік південної оборонної лінії, продовжував траншею 2005 р. (розкопки Д.С. Гречка). Загальна розкрита площа 60 м^2: три траншеї та одна прирізка орієнтовані за лінією схід—захід. Стратиграфія у різних частинах розкопу відрізняється. У центральній та північно-західній характер нашарувань подібний до основної частини городища: від 0 до 0,05—0,10 м — шар лісового дерну, від 0,05—0,10 до 0,40—0,50 м — культурний шар (чорноземний ґрунт, насичений знахідками), від 0,40—0,50 м — рівень давньої поверхні (суглинок), у якому ще фіксуються поодинокі знахідки; суглинок поступово (через 0,10—0,15 м) переходить у материкову глину. У південно-східній частині (ближче до валу) зафіксовано іншу стратиграфію: від 0 до 0,05—0,10 м — шар лісового дерну, від 0,05—0,10 до 0,30—0,40 м — культурний шар (чорноземний ґрунт, насичений всілякими рештками), від 0,30—0,40 до 0,80—1,10 м — шар золистого ґрунту, також насиченого залишками. Цей шар різко переходить у материк. На підставі стратиграфічних та планіграфічних спостережень з'ясовано, що у південно-західній частині розкопу розкрито частину виїмки перед валом, що проходила паралельно до оборонних споруд.

На всій площі розкопу зафіксовано вісім комплексів. Серед них дві стовпові ями (3 та 9), заглиблені у материк на 0,20—0,40 м і по 0,40 м у діаметрі, вогнище і яма перед ним з південного боку (яма 2). Яма 2 мала підовальну в плані форму (1,0 × 1,6 м), глибину 1,8 м від рівня сучасної поверхні і підбої у нижній частині. Чотири ями мали господарське призначення (4, 5, 7 і 8). Яма 4 округлої в плані форми, глибина 0,60 м від рівня сучасної поверхні, стінки прямі, південна частина порушена грабіжницьким розкопом. Західний край ями 5 теж порушений грабіжниками, східний — корінням великого дерева, тому встановити її розміри не вдалося, найбільша глибина від рівня сучасної поверхні 1,56 м. Яма 7 мала округлу в плані форму і прямі стінки, розміри 0,70 × 0,80 м та глибину 0,92 м від рівня сучасної поверхні. Яму 8 досліджено тільки у західному секторі. Її глибина від рівня сучасної поверхні 1,75 м, стінки з підбоями. У північно-східній частині розкопу зафіксовано частину заглибленого у материк приміщення зі стовповою ямою у південно-східному кутку (яма 6). Встановити розміри та конструкцію приміщення не вдалося, оскільки над ним росте велике дерево з густою кореневою системою, а північно-східна частина знищена воронкою.

Речовий матеріал представлений здебільшого виробами з глини, переважно ліпним посудом: уламки горщиків, мисок, тарного посуду. Реконструюються дві маленькі посудини. Окрім цього, знайдено глиняні прясла і уламки глиняних конусів. Культурний шар досить

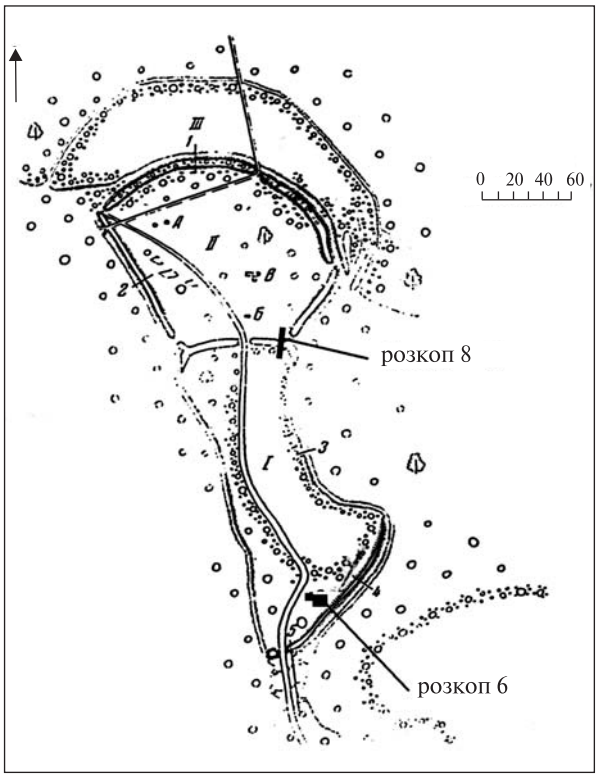

Рис. 1. Циркунівське городище. План (за Б.А. Шрамком) з нанесенням місця розкопів

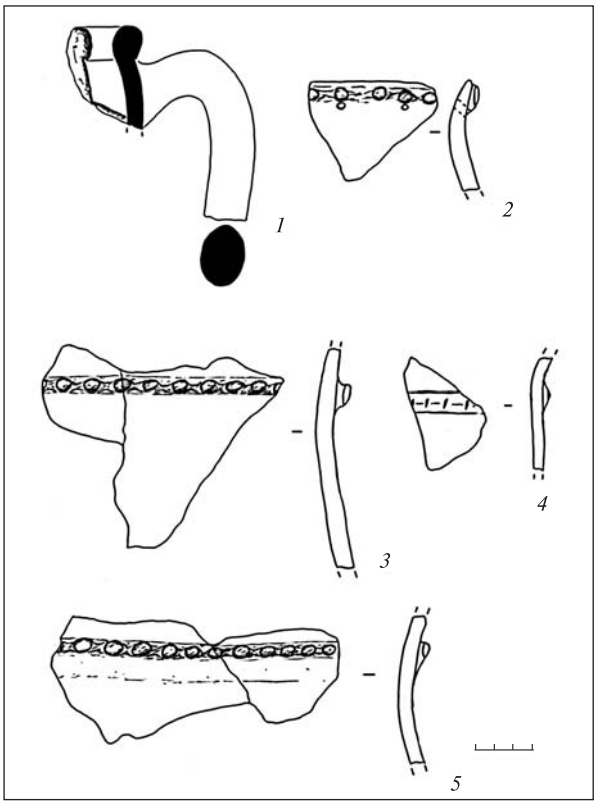

Рис. 2. Знахідки з культурного шару кінця VI — початку V ст. до н. е.

насичений фрагментами античних амфор, а також кістками тварин. Серед виробів з кістки слід вказати на дві проколки, одна з яких із просвердленим отвором. Вироби з металу представлені лише уламками стінок бронзових котлів та фрагментом залізного ножа. Стратиграфічні спостереження у розкопі 6 дозволяють виділити на території «Першого двору» Циркунівського городища матеріали кінця VI — початку V ст. до н. е., тоді як результати досліджень минулих років обмежували час існування городища серединою V—IV ст. до н. е. Знахідки середньоскіфського часу представлені уламками ліпних горщиків, орнаментованих наліпними розчленованими пальцевими вдавленнями валиками, розташованими на шийці, по плічку або по краю вінця (рис. 2, *2—5*). Окрім цього, знайдено фрагмент вінця з ручкою хіоської амфори (рис. 2, *1*), що за основними ознаками датується кінцем VI — першою чвертю V ст. до н. е. Стратиграфічно ці матеріали виявлено у нижній частині золистої засипки виїмки перед валом у східній частині розкопу.

Таким чином, нові дослідження на городищі біля с. Циркуни дозволяють висунути нову дату заснування городища: кінець VI — початок V ст. до н. е.

Розкоп 8 (розріз валу та рову) закладено у північно-східній частині «Першого двору». Він являв собою траншею 20 × 2 м, орієнтовану перпендикулярно до лінії укріплень. Метою дослідження було отримати інформацію про призначення головного двору у системі укріплень та простежити зміни стратиграфічних нашарувань, пов'язаних з періодами зведення, функціонування та загибелі оборонних споруд.

Попередньо на обраній ділянці зроблено інструментальну зйомку поверхні та встановлено центральний репер — найвищу точку валу, який являв собою насип заввишки до 1 м, глибина рову 2,1 м від репера (–1,1 м від рівня сучасної поверхні).

Розтин укріплень показав щонайменше чотири будівельних періоди. Перед початком будівництва на обраній для зведення валу ділянці була випалена вся рослинність. Над похованим ґрунтом чітко фіксується тонкий (до 0,05 м) прошарок вуглин чорного кольору. Потім викопано траншею завширшки 1 м у верхній частині та 0,2 м у нижній (заглиблена в материк на 0,2 м), що проходила уздовж майбутнього валу з боку городища. Далі було викопано рів, який чітко простежувався за стратиграфією та мав у перетині підтрикутні обриси. На дні виявлено

невеликий майданчик 0,6 м завширшки. Він заглиблений у материк на 2,3 м (–3,8 м від центрального репера). Земля, вийнята з рову, стала основою валу. Стратиграфічно цей прошарок простежувався як глиняна лінза з домішками чорнозему.

З часом цей рів замулився. Потужність нашарувань становила 1,8 м. Попередній вал став основою для насипу другого будівельного горизонту. Крім того, варто відзначити відсутність у валі будь-яких натяків на залишки деревини.

Рів другого будівельного періоду був на відстані 2 м від першого і, напевно, теж мав трикутну в перетині форму. Його східна частина пошкоджена земельними роботами третього будівельного періоду. Частина ґрунту з нього була використана на досипку валу, інша склала частину нового бойового майданчика. Цей рів був заглиблений на 3,8 м, на дні був майданчик завширшки 1 м. З часом вал, основу якого тепер складала суміш різних ґрунтів, оплив. Частину замулення було вичищено, але не по всій глибині. Потім рів знову замулився. З цим пов'язується початок третього будівельного періоду.

Рів третього будівельного періоду був викопаний на незначній відстані від попереднього та прорізав його. Він був заглиблений на 4,1 м від центрального репера. На дні простежено невеликий майданчик 0,7 м в довжину. Його форму визначити важко, адже верхній контур майже повністю зруйнований наступним будівельним періодом.

Останній, четвертий, рів заглиблений на 4,7 м від центрального репера, його ширина у верхній частині складала 5 м. Він теж мав у перетині трикутну форму. Викид з нього було використано для подовження та планування бойового майданчика. Заповнення останнього рову складається з багатьох лінзоподібних прошарків змішаного ґрунту, насиченого побутовим сміттям на глибину до 2 м. Цей факт свідчить, що рів четвертого будівельного періоду припинив своє функціонування та використовувався як сміттєва яма.

Доказом цього є верхній гумусовий прошарок завтовшки 0,2—0,5 м, який фіксується по всій довжині траншеї та досить добре насичений знахідками. Інтерпретується він як культурний шар, що накопичився після припинення функціонування лінії укріплень «Першого двору».

Таким чином, дослідження системи оборонних споруд на вказаній ділянці дозволили простежити динаміку розвитку фортеці: спочатку мешканці заснували невелике городище, укріплене земляними валами лише з напольної сторони; згодом площу було збільшено та зведено потужнішу лінію укріплень.

А.В. Петраускас, І.А. Готун, О.А. Коваль

ПОСАД ЛІТОПИСНОГО ВИШГОРОДА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОБІТ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 2008 р.

The publication acquaints with the results of the rescue research of «posad» (trading quarter) of Ancient Rus Vyshhorod. Despite a small area revealed, the Northern expedition discovered quite remarking material describing various aspects of life of ancient habitants. A dwelling with a peculiar construction is of a special interest.

Північна експедиція ІА НАНУ продовжила розпочате наприкінці минулого сезону вивчення ремісничого осередку давньоруського Вишгорода (сучасна вул. Межигірського Спаса), яке загалом проводить з 2005 р. Необхідність останніх розкопок була зумовлена земельними роботами, які здійснював користувач ділянки, підприємство «Сігал Груп ЛТД». Відкрито 150 м^2, де виявлено досить потужний шар давньоруської доби з об'єктами житлового та господарсько-побутового призначення. Вище зафіксовано матеріали козацької доби, перекриті суцільним шаром поховань нового часу (на плані Вишгорода кінця XVIII ст. ця ділянка зайнята «старим кладовищем»).

Серед вивчених на ділянці споруд доби Київської Русі привертає увагу ***об'єкт 1*** житлового призначення. Його заглиблена частина підквадратна в плані, розміри на рівні фіксації 5,0—5,40 × 5,0—5,35 м, зорієнтована стінами по сторонах світу з незначним (сезонним?) відхиленням. Вдалося вивчити нижні 0,45—0,55 м заповнення, оскільки вище нашарування пошкоджені згаданим могильником. Одне з поховань перетнуло також опалювальний пристрій та західну стіну житла. Материкові стіни котловану мають досить чітко виражену своєрідну приступку, пов'язану, ймовірно, з конструкцією дерев'яних стін будівлі. Показово, що остання відсутня у південно-західному кутку, де опалювальний пристрій розташовувався близько до стіни. В долівці простежено значну кількість ям. Їх слід пов'язувати з конструкцією печі, нерухомих меблів, особливостями настилання долівки. Наявні у східній стінці могли стосуватися влаштування входу. Попри ями у центрі північної стінки, логічно все-таки припустити широко розповсюджену на Русі орієнтацію входу на теплі румби. Сходинок в материковій породі чи входу-пандуса в цьому об'єкті простежити не вдалося. В умовах світлого забарвлення материка (де темне заповнення читати вдається) ймовірно припустити використання дерев'яних драбини чи внутрішніх сходів. Опалювальний пристрій розташовувався, як вказувалося, в південно-західному кутку і був спрямований челюстями на північ. Привертає увагу збільшення на певному етапі експлуатації товщини його західної стінки, прилеглої до стіни житла (з протипожежних міркувань?). Тоді ж були підмазані і чергові шари череня, ями від кілків з цього рівня прорізають первинні напластування нижньої частини опалювального пристрою. Серед знахідок з житла — кераміка XI ст., кістяні проколки, бронзові та залізні вироби, зокрема добре вціліла ліроподібна пряжка.

Біля східного рогу будівлі вивчено ***об'єкт 2*** — синхронну житлу побутово-господарську споруду підпрямокутної в плані форми з розмірами близько 3,0 × 2,2 м. Відхилення (за годинниковою стрілкою) від орієнтації стінками за сторонами світу в цьому випадку виражене ще більше і наближає до орієнтації кутами (з огляду на певну асиметрію, викликану видовженою формою). Серед конструктивних особливостей споруди — наявність стовпових ям по кутках. Більше шансів, що у цьому випадку ми маємо справу з каркасом стін, а не з підкладками під зруб.

У зруйнованому будівельними роботами шарі простежено залишки давньоруських гончарних горен. Вони розташовані на відстані близько 100 м від горна, музеєфікованого експедицією в складі Вишгородського історико-культурного заповідника і потребують подальшого вивчення.

О.Л. Позіховський

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕНЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ В м. ОСТРОГ (уроч. ЗЕМАН) У 2008 р.

The materials from the object 21 of Malytska culture studied in 2008 are published in the paper.

У 2008 р. експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острог продовжила дослідження поселення малицької культури в Острозі в уроч. Земан, розкопки якого розпочато у 2006 р. Воно розташоване на південно-західній околиці Острога і займає мисоподібне плато високої розчленованої яружно-балковою ерозією лесової рівнини. Цьогоріч розпочато дослідження терасоподібної частини плато, на якій у попередні роки на поверхні зафіксовано скупчення культурних залишків малицької культури. Слід зазначити, що внаслідок господарської діяльності тераса зазнала ерозії, тому гумусний шар переміщено на край та у вузьку долину.

Розкоп 42 м^2 був закладений на місці виявлення уламків кераміки, знарядь праці з кременю та інших знахідок. Візуально це місце виділялося темним кольором на тлі жовтуватих суглинків. Встановлено, що це був об'єкт складної форми з довжиною 5,5 м, максимальною шириною 3,4 м та глибиною 0,7—0,8 м. Стінки прямі, лише у північно-східній частині звужувалися донизу, дно пласке, втоптане. На дні об'єкта виявлено дві ями, заповнені щільним ґрунтом чорного та коричневого кольорів. Яма А мала овально-видовжену форму із заокругленими кутками і була заглиблена на 0,15—0,25 м в материк, її розміри 1,64 × 1,10 м. У заповненні знайдено неорнаментовані стінки посуду малицької культури, фрагмент кістки людини, вкритий зеленою патиною, дві фаланги пальців. Яма Б мала прямокутну форму із трохи заокругленими кутами, прямовисні стінки та рівне дно, її розміри 1,94 × 0,8 × 0,3 м. У північній частині на дні трапився хребець людини, на долівці були помітні плями деревного вугілля, у південній частині виявлено ще один фрагмент кістки. Обидві ями орієнтовані по лінії північ—південь з незначним відхиленням на північний схід (рис. 1).

У південній та західній частинах об'єкта виявлено три стовпові ями підпрямокутної форми, які виходили за його межі і були вкопані до рівня долівки. Завершуючи опис споруди, звернемо увагу на цікаву деталь: гумусований суглинок був пухкий і містив знахідки дуже подрібнених кісток тварин, панцирів черепах, відщепів, цілі та фрагментовані знаряддя праці, уламки посуду малицької та трипільської культур, грудки вохри вишневого кольору. Ближче до долівки та в поховальних ямах ґрунт був щільним і майже не містив знахідок. Слід зазначити, що знахідки виявлено у верхній частині заповнення в західній та східній частинах об'єкта.

Найбільш представницькою групою є кераміка. Відповідно до прийомів приготування керамічної маси вона поділяється на шість технологічних груп: перша — з домішкою піску, друга — з домішкою піску, шамоту та подрібнених черепашок, третя — зі значною кількістю дуже дрібного піску, четверта — зі значною домішкою грубого кварцу, п'ята — з домішкою подрібненої черепашки, шоста — з відмуленої глини. Перші чотири характерні для малицької культури, інші дві — для трипільської. Поверхня більшості посуду загладжена, рівна, лише в кераміці четвертої технологічної групи — горбкувата від домішок. Посуд із значною кількістю дрібного піску, з домішкою піску, шамоту та відмуленої маси має лощену поверхню. Товщина стінок коливається в межах 0,3—1 см. Забарвлення посуду сіре, темно-сіре, коричневе різних відтінків.

Морфологічно виділено такі типи посуду: вази, кубки, миски, амфори, посуд для приготування та зберігання фарби. Переважають

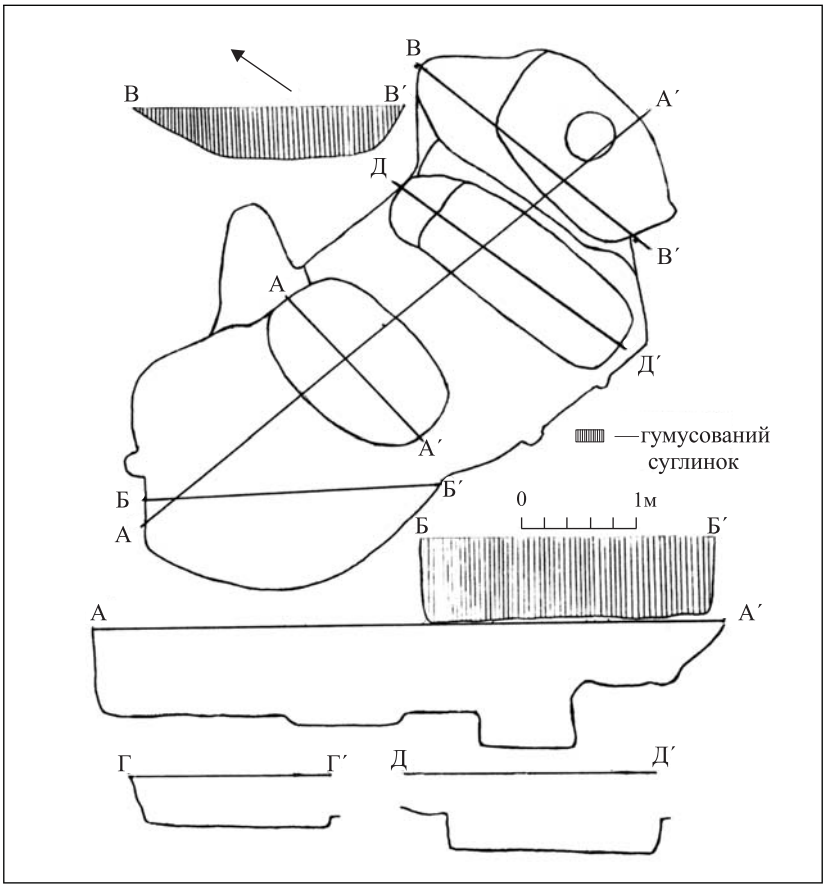

Рис. 1. Острог-Земан, 2008. План та перетин об'єкта 21

вази, характерною ознакою яких є високо розміщені випуклі або ребристі плічка, увігнута шийка різної висоти, прямі або трохи відігнуті вінця (рис. 2, *1*). Край вінець заокруглений, зрізаний рівно або навскіс з різними кутами нахилу. Нижня частина тулуба струнких пропорцій, конічної форми, з прямими або ледь випуклими стінками переходить у пласке або дещо увігнуте дно. Посуд має дві зони орнаментації. Край вінець прикрашено скісними насічками, відбитками овального або трикутного штампа, прогладженими овальними ямками. На плічках нанесено відбитки штампа овально-видовженої чи трикутної форми, «нігтьоподібні» насічки, овальні загладжені ямки.

Друге місце посідають миски. Всі вони належать до однієї форми — конічних, але різняться формою стінок. Перша форма — глибокі конічні миски з верхньою випуклою частиною, друга — конічні мілкі з прямими стінками (рис. 2, *2—4*). На відміну від ваз, миски не орнаментовані. Проте відсутність орнаментації компенсована лощеною поверхнею, яка надає посуду естетичного вигляду.

Рідко трапляються амфори, шийка яких невисока, наближено циліндричної форми, з прямими або трохи відігнутими вінцями (рис. 2, *5, 6*).

Надзвичайно цікавою групою посуду є кубки, які відзначаються певною стандартизацією форм, розмірів, технологією виготовлення. Вони мають приземкуватий кулястий тулуб, невисоку увігнуту шийку з плавно відігнутими або прямими вінцями, їх край заокруглений, потоншений з обох сторін і рівно зрізаний. Денця, як правило, увігнуті, не виділені, одне по краю прикрашене рядком овальних ямок. Виявлено лише один фрагмент кубка, оздобленого орнаментом, виконаним білою пастою. Орнамент має вигляд скісних смуг різної ширини, які утворюють трикутники, обернені вершинами в різні сторони. Цей художній прийом і технологія виготовлення пасти притаманні культурі волинсько-люблінської мальованої кераміки.

Традиційним типом для пам'яток пізньої фази малицької культури в Середньому Погоринні є посуд для зберігання та виготовлення фарби. Він має конічну форму з прямими або ледь випуклими стінками й пласке товсте дно. Поверхня горбкувата. Всі зразки мають сліди повторного випалу та червоної вохри на внутрішніх стінках. Посуд для зберігання фарби репрезентовано фрагментами ємкостей наближено циліндричної форми із загнутими під

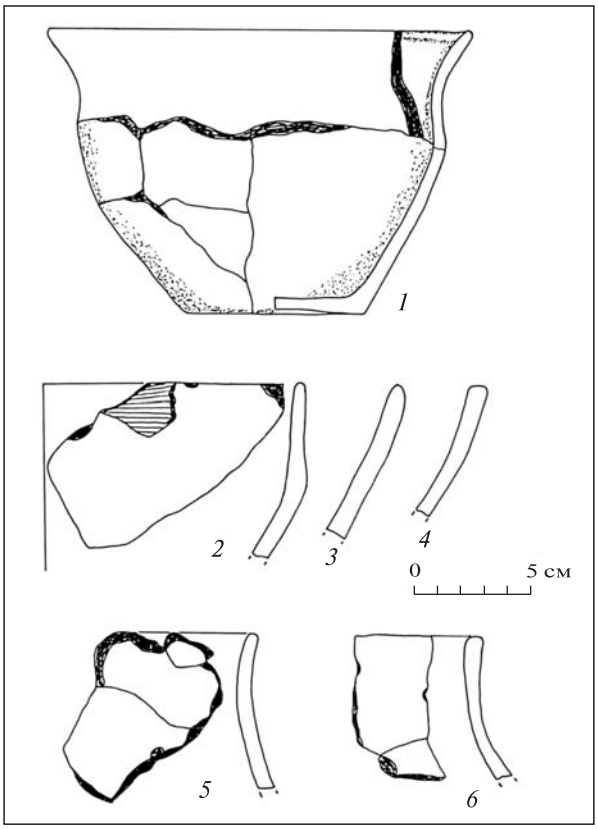

Рис. 2. Острог-Земан, 2008. Об'єкт 21. Посуд малицької культури

прямим кутом вінцями. Його виготовлено зі щільної маси. Одна із посудин по краю оздоблена горизонтальною канельованою смугою.

Посуд трипільської культури традиційно поділяється на дві групи — кухонний та столовий, які представлені в об'єкті приблизно в рівних пропорціях. У кухонному посуді виділено лише один тип — горщики. Як правило, вони мають великі розміри, діаметр вінець сягає 30—36 см. Виділено два підтипи. Перший — посуд з випуклими плічками, увігнутою шийкою та розхиленими вінцями, край яких заокруглений, косо або рівно зрізаний назовні. Другий підтип — посуд із різко профільованими плічками, різко відігнутими вінцями та заокругленим або рівно зрізаним краєм. Незалежно від форми всі вироби мають ідентичну орнаментацію. Край вінець прикрашений скісними насічками, вінця та шийка — розчосами, плічка — хвилястими або прямими ритованими лініями. В окремих випадках під краєм вінець наліплено псевдовушка, інколи нанесено рядок «нігтьового» орнаменту. На поверхню більшості посуду нанесено розчоси, а в одному випадку вони є і зсередини.

Різноманітнішим є посуд столової групи. В ньому виділено кубки й миски. Кубки мають приземкуватий кулястий тулуб, увігнуту шийку з прямими або розхиленими вінцями. Край вінець заокруглений, потоншений з обох сторін, назовні зрізаний навскіс. Невиділене дно пласке або ледь увігнуте. Орнамент вцілів погано, через те його можна відновити лише наближено. Це — горизонтальні лінії на тулубі та під краєм вінець і вертикальні лінії, які розпочинаються з верхньої частини тулуба і закінчуються під краєм вінець. Усі миски конічної форми з прямими, увігнутими стінками, край вінець потоншений зсередини, рівно зрізаний або заокруглений. Масивне дно пласке, невиділене. Орнаментаційні схеми через значні втрати відновити не вдалося. Інші форми посуду дуже фрагментовані, тож не піддаються визначенню. Можна припустити можливість існування амфор та посуду з високими лійчасто розхиленими вінцями. Орнамент на посуді столової групи виконано коричневою фарбою на природному тлі кераміки, а на кубках тлом служить червона пофарбована основа.

Друге місце за кількістю знахідок посідають вироби з кременю. Сировиною слугував західно-волинський туронський кремінь темно-сірого й сірого кольорів, жовнова кірка жовтого, рідко сірого кольорів. З об'єкта походять знаряддя праці, основну кількість яких складають скребки. Кінцеві скребки представлені, головно, зразками з випуклим робочим краєм правильної напівкруглої форми. Лезо сформоване у вигляді вузьких фасеток. Більшість виробів виготовлена на трапецієподібних пластинах і лише один на первинному відщепі. Поздовжні краї одного скребка підправлені косо-струменистою ретушшю. Одним екземпляром репрезентовано скребок з двома лезами, виготовлений на первинному відщепі.

Різці виготовлені на уламках пластин або пошкоджених знаряддях, рідше — відщепах та належать до двох типів: кутових і серединних. Кременеві ножі знайдені у фрагментованому стані і виготовлені на трикутних в перетині пластинах, один з країв підправлений косо-струменистою ретушшю.

До сільськогосподарських знарядь праці віднесено два вкладні серпів, один з яких виготовлений на первинній пластині, а робоче лезо сформоване зубчастою ретушшю, інший — на правильній пластині. Заполірування на обох пластинах поздовжнє.

Значне місце серед знахідок посідають пластини, краї яких суцільно оброблені косо-струменистою ретушшю. Заготовками для них слугували правильні пластини, які мають в перети-

ні трикутну або трапецієподібну форму, в бічній проекції пластини прямі або слабко вигнуті.

Єдиним зразком репрезентована проколка, виготовлена на первинному відщепі, її робоче вістря підправлене дрібно-фасетковою косоструменистою ретушшю.

Клас третій складають пластини трапецієподібні і трикутні та їхні перетини і відщепи без вторинної обробки. Останніх знайдено найбільше. Домінують відщепи аморфної форми з ділянками кірки. Вони є продуктами підготовки нуклеусів. Клас четвертий містить вироби, пов'язані з розколюванням кременю, — відбійники. Вони виготовлені зі спрацьованих циліндричного та призматичного нуклеусів. Клас п'ятий складають шматки кременю з безсистемними сколами і уламки жовен.

Аналіз матеріалу з об'єкта 21 дозволяє зробити такі висновки. По-перше, кераміка та знаряддя праці, предмети озброєння, вироби з кістки та рогу подібні до знайдених у попередні сезони в об'єктах в уроч. Земан і датовані заключною фазою розвитку малицької культури. Від раніше досліджених об'єктів ця споруда має одну суттєву відмінність: на дні знайдено поховальні ями, в яких виявлено окремі кістки людей та поодинокі уламки кераміки. Цей факт може свідчити і про ритуальне порушення поховань, і про цілеспрямоване перепоховання в іншому місці та ймовірну кремацію. Останнє припущення є лише гіпотезою і потребує або доведення, або спростування. На польській території поширення малицької культури поховання в господарських ямах виявлені у північній частині поблизу жител, однак факти їх ритуального порушення або перепоховання невідомі. Виходячи з цього, можемо припустити, що спочатку була зведена заглиблена споруда наближено прямокутної форми з каркасно-стовповою конструкцією стін, а після припинення функціонування як «оселі мертвих» її стали використовувати для скидання побутових відходів.

Наявність трипільської кераміки дає можливість датувати об'єкт 21 кінцем V — початком IV тис. до н. е. Враховуючи значну наукову цінність пам'ятки, а також зважаючи на її постійну руйнацію внаслідок сільськогосподарської діяльності, вважаємо за необхідне продовжити дослідження, які допоможуть поточнити хронологію та періодизацію енеоліту Західної Волині.

О.Л. Позіховський, А.І. Бардецький

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ У с. РОЗВАЖ НА РІВНЕНЩИНІ

The materials of a dwelling and household complex of Malytska culture from a multilayer settlement in Rozvazh village of Rivne region, studied for the first time at the eastern territory of this culture, are presented to the scientific circulation. The material of the 1st millennia BC found in the cultural layer and in objects has been analysed.

У липні—серпні 2005 р. експедиція Державного історико-культурного заповідника м. Острог розпочала рятівні археологічні дослідження в с. Розваж (уроч. Кошара) Острозького р-ну на Рівненщині. Необхідність проведення досліджень була викликана тим, що на пам'ятці протягом багатьох років функціонує літня кошара і з її площі механічним способом через певні проміжки часу знімається гній разом з культурним шаром, внаслідок чого на окремих ділянках він знищений до материка.

Пам'ятка розташована в широкій заплаві лівого берега р. Горинь на піщаному останці завбільшки 250 × 60 м, видовженому по лінії північний захід — південний схід. Найбільша висота над рівнем заплави не перевищує 2 м.

Стратиграфію пам'ятки розкривають наступні пласти. До глибини 0,2—0,4 м від сучасного рівня залягає шар гною та перегною, нижче — чорний супіщаний ґрунт завтовшки 0,1—0,5 м, під ним — світлий материковий пісок. Зауважимо, що чіткої вертикальної стратиграфії залягання знахідок різних археологічних культур не встановлено.

Розкопками охоплено центральну частину підвищення і досліджено 176 м^2 багатошарового поселення. Крім артефактів малицької культури, здобуто матеріали доби бронзи та ранньго заліза.

Найдавнішим хронологічним горизонтом є малицька культура (за старою номенклатурою — костянецький етап лендельської культури), до якої належать знахідки кераміки, вироби з кременю, відходи кременевого виробництва, окремі знахідки остеологічного матеріалу, а також частково досліджене в північно-західній частині розкопу наземне житло. Воно являє собою споруду прямокутної форми з заокругленими кутками, орієнтовану по лінії південний схід — північний захід. Довжина розкритої частини об'єкта 4,4 м, ширина — 3,4 м. Його основу простежено у вигляді заглиблених рівчаків із заокругленим дном завширшки 0,5 м і завглибшки 0,25—0,3 м. У північній частині поздовжньої стіни простежено розрив у коричневому заповненні рову. По обидва боки від нього були дві ями, одна з діаметром 1 м і глибиною 0,4 м, друга — 0,39 × 0,22 м. Цілком ймовірно, що з цієї сторони був вхід до житла. Біля північного кутка досліджено яму 0,74 × 0,58 × 0,5 м (рис. 1).

У заповненні ровів житла та на площі розкопу здобуто досить значну кількість кераміки, яка має спільні технологічні і типологічні риси, що дає підстави віднести її до одного хронологічного горизонту. Кераміка за технологією чітко поділяється на три групи: з домішками дрібного піску та мікрочастинок шамоту; з домішками грубого піску; із значними домішками дуже дрібного піску. Посуд першої і третьої груп відзначається наступними рисами: поверхня ангобована і лощена, випал дуже якісний, злам стінок — чорний або рожевий. Різноманітнішими є форми: конічні та напівсферичні миски, вази, кубки, амфори, посуд для приготування та зберігання фарби (рис. 2, *1, 2, 8, 10, 12*). На окремих посудинах поверхня суцільно зафарбована в червоне, на кубках нанесено складний геометричний орнамент, виконаний білою крейдяною масою (рис. 2, *11*). Штампований орнамент у вигляді трикутних та круглих заглиблень наносився по краю вінець і на максимальній випуклості тулуба на посуді тільки третьої технологічної групи. Пластичний

декор у вигляді заокруглено-конічних виступів був на максимальній випуклості і на кухонному посуді. Значно рідше використовувалися паралельні прямолінійні скісні нарізки та пальцеві заглиблення.

Значний інтерес представляють знахідки трипільської культури етапу ВІІ, виявлені в тих самих умовах, що й кераміка малицької культури. Традиційно посуд трипільської культури поділяється на дві технологічні групи: кухонну і столову. В останній виділяються кубки, біконічні посудини з високими лійчастими вінцями, конічні миски. На деяких з них частково зберігся орнамент, виконаний червоною та коричневою фарбами у вигляді прямих і скісних ліній різної ширини. Одна з мисок була декорована білою та червоною фарбами. Кухонна кераміка представлена опуклобокими горщиками з прямими ледь розхиленими вінцями, глиняна маса яких містить значну домішку подрібненої черепашки. Вінця прикрашені розчосами та нігтьовими відбитками.

В енеолітичному шарі виявлено також кераміку, яка має синкретичні риси: глина з численними домішками дрібного піску (третя група малицької культури), орнаментована розчосами (кухонна кераміка трипільської культури).

Колекція виробів з кременю репрезентована відходами і знаряддями: ножами, скребками, різцями і вістрям стріли (рис. 2, *3—5, 9*). Використовувався виключно західно-волинський туронський кремінь. Знаряддя з інших матеріалів поодинокі: сокири з опоки із Середнього Подністров'я, рогова мотика, шліфувальні плитки з дрібнозернистого пісковику.

Частково досліджене житло, згідно розробленої Л. Черняком типології жител землеробських культур Центральної Європи, належить до споруд із суцільними фундаментними ровами і має аналоги, перш за все, в бжесць-куявській групі пам'яток.

Таким чином, виявлені матеріали дозволяють віднести їх до пізньої фази розвитку малицької культури і синхронізувати з етапом ВІІ трипільської культури. Вони не тільки значно доповнюють джерельну базу енеоліту Західної Волині, але й дають можливість уперше у згаданому регіоні зафіксувати поселення зі змішаним складом населення. Виявлені трипільські знахідки допомагають поточнити хронологію і періодизацію малицької культури і дозволяють висунути припущення про пересування трипільських племен вгору за течією р. Вілія.

До доби бронзи віднесено незначну кількість кераміки городоцько-здовбицької культури. Вона зазвичай виготовлена з маси із домішками перепаленого кременю, піску, мінералів і прикрашена горизонтальними одинарними чи

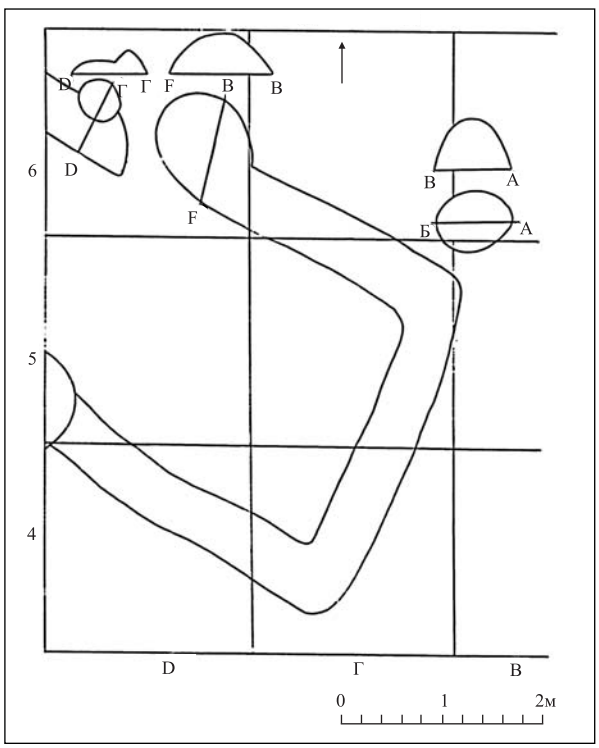

Рис. 1. Розваж-Кошара, 2005. План житла. Малицька культура

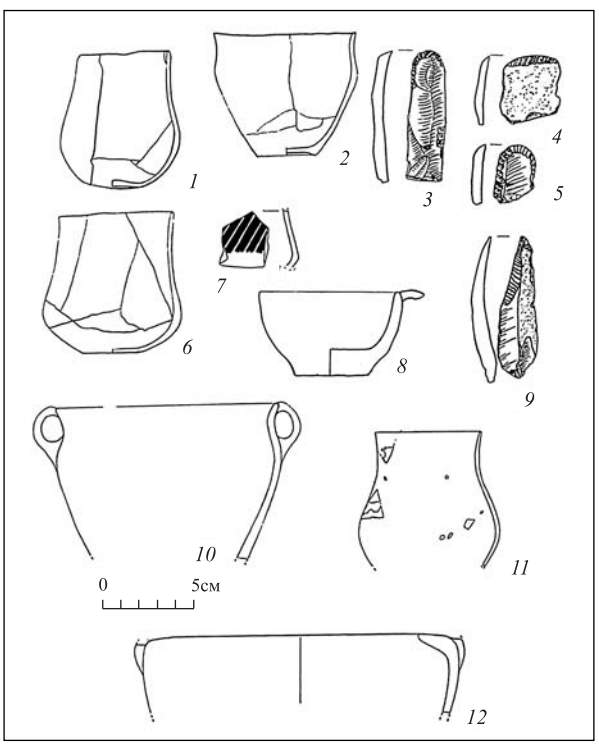

Рис. 2. Розваж-Кошара, 2005. Знахідки з житла (1, 2, 6, 7) та культурного шару. Малицька культура

парними відбитками шнура в поєднанні з підківками, штампованим орнаментом тощо. Цікавими є знахідки двох кубків кулястої форми з високими лійчастими вінцями, прикрашеними мотивами горизонтальної «ялинки», які належать до середньодніпровської культури.

У процесі розкопок досліджено вісім господарських споруд і три ями-сховища I тис. до н. е. та доволі значну кількість рухомого матеріалу, переважно кераміки. Споруди являли собою видовжені по лінії захід—схід або північ—південь округлі в плані заглиблення з похилими стінками і рівним дном, завглибшки 0,12—0,4 м. Три з них складалися з кількох овальних чи круглих заглиблень, розділених материковими перегородками. У трьох спорудах в долівці були круглі ями з діаметром 0,7—0,8 м і глибиною 0,2—0,3 м. Їх заповнення складалося із супіску чорного кольору і містило шматки обмазки з відбитками прутиків і обпаленої глини, керамічний і крем'яний матеріал. Ями мали овальну або круглу в плані форму діаметром d=1,1—1,2 м, похилі стінки, рівне дно завглибшки 0,25—0,50 м та заповнення, аналогічне заповненню споруд.

Речовий матеріал із культурного шару і заповнення об'єктів складався з кераміки і крем'яних виробів. Кераміку представлено ліпним посудом і пряслами. За технологічними ознаками посуд можна поділити на три типи. До першого типу належить, виготовлений з добре вимішаної глини жовтого, коричневого чи сірого кольорів з домішками шамоту, рідше жорстви. Інколи трапляються блискітки слюди та обкатані зерна кварцу. Поверхня найчастіше лощена або добре загладжена, рідко рустована. До цього посуду належать горщики тюльпаноподібної форми з ледь відігнутими горизонтально зрізаними вінцями, конічні миски з потовщеними вінцями і профільованими плічками, мініатюрні посудини, які повторюють форму мисок, а також пласкі круглі диски-покришки. Орнаментація горщиків і мисок складається з перлин під вінцями, розчленованих валиків на вінцях, шийці або тулубі, насічок на вінцях, рядка ямок або краплеподібних заглиблень. У деяких мисок наявні декілька виступів по краях вінець. Одна миска має складний заглиблений орнамент на горизонтальній площині вінця.

Посуд другого типу темно-сірого чи темно-коричневого кольорів, маса з домішками жорстви, кременю, слюди, рідше шамоту. Поверхня загладжена, інколи нерівна. Цей посуд репрезентований переважно опуклобокими горщиками з дуже відхиленими зрізаними або потоншеними вінцями, інколи виділеною шийкою. Орнаментовані вони рідко, здебільшого рядами перлин та ямок на шийці. Значно менше знайдено мисок. Вони мають напівсферичну форму з дещо загнутими вінцями. Трапилась також мініатюрна посудина, яка повторює форму горщика. З глини другого типу виготовлені і два прясла біконічної форми з округлими краями. Одне з них має багату орнаментацію із заглиблених ліній, що утворюють складну композицію, інше — із загладженою поверхнею .

Третій тип представлений посудом, виготовленим з погано вимішаної глини коричневого, червонуватого чи жовтого кольорів з домішками грубих зерен жорстви та кварцу. Поверхня нерівна, трохи загладжена, шорстка. До нього віднесено уламки горщика з дуже високою дещо нахиленою досередини шийкою, трохи відігнутим назовні заокругленим вінцем і профільованими плічками. В комплексі з ним були уламки профільованої тонкостінної миски з жовтою лощеною поверхнею.

Крем'яні вироби нечисленні. Серед них листкоподібний наконечник дротика з ледь виділеним черешком, відбійник, різальні знаряддя на первинних відщепах.

У заповнені однієї споруди і однієї ями, розташованих поруч, виявлено кераміку третього типу. Зі всіх інших об'єктів отримано змішані комплекси з кераміки першого і другого типів. Посуд першої групи за більшістю ознак можна віднести до могилянської групи гальштатського періоду. Горщик з рустованою поверхнею не є типовим для цієї групи. Звичай покривати зовнішню поверхню горщиків рустом існував у лежницькій групі та висоцькій культурі.

Миски з профільованими вінцями мають аналогії на близькому до лежницької групи поселенні 1 у Стшижуві на лівобережжі Західного Бугу. Я. Домбровський виділив їх в окремий тип мисок S-профілю. Миски з профільованими плічками та розхиленими вінцями траплялись і на сусідніх з уроч. Кошара поселеннях могилянської групи в околицях с. Хорів. Миски з широкими краями і виступами з їх зовнішнього боку поширились на пам'ятках Волині завдяки впливам Середнього Подністров'я, де вони з'явилися раніше внаслідок тісних контактів з південними Карпато-Дунайсько-Балканськими районами.

Диски-покришки відомі з комплексів майже всіх локальних груп лужицької культури, особливо в Центральній Польщі, Сілезії, Чехії

і Словаччині. Звідси вони у VII—VI ст. до н. е. поширились на пам'ятках лісостепу.

Посуд другого типу належить до милоградської культури і має аналоги на багатьох поселеннях басейну Горині. Значна кількість прясел із врізним орнаментом походить із поселень милоградської культури в Південній Білорусі. Звідти ж відомі численні мініатюрні посудини, подібні до знайдених в уроч. Кошара. Кераміка третього типу має аналоги в поморській культурі.

Привертає увагу факт змішаності в закритих комплексах матеріалів могилянської та милоградської культур, що свідчить про контакти їх носіїв і спільне проживання на одному поселенні. Аналогічна ситуація мала місце при дослідженнях поселення в с. Хорів в уроч. Підлужжя.

Таким чином, виділяємо дві фази існування поселення: гальштатський період, коли тут разом проживали носії милоградської культури та могилянської групи, і латенський час, яким датуються об'єкти з керамікою поморської культури.

Ця пам'ятка не тільки доповнює археологічну карту Західної Волині, але й дає вагомі докази для уточнення хронології та періодизації культур енеоліту, бронзи і I тис. до н. е. на цій території. Тож вмотивованим є питання про нагальну потребу подальшого дослідження пам'ятки у с. Розваж.

Б.А. Прищепа, О.А. Бондарчук, О.Л. Позіховський

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ В ОСТРОЗІ НА просп. НЕЗАЛЕЖНОСТІ, 3

The publication includes the results of archaeological works in 2007 and 2008 in Ostrih at 3, Nezalezhnosti Avenue. On the area allotted for the construction of the edifice of the National University «Ostrih Academy» the cultural layers and objects of the three periods of development of the settlement were revealed: the Slav-Rus (8th—11th c.), Lithuanian-Polish (16th—18th c.) periods and the period from the end of the 18th c. to the beginning of the 20th c.

Рівненська філія ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ в 2007—2008 рр. проводила роботи в центральній частині м. Острог, на просп. Незалежності, 3. На цій ділянці завбільшки 1,1 га стояв незавершений Будинок культури, а в 2007 р. розпочався його демонтаж у зв'язку із запланованим будівництвом нового корпусу Національного університету «Острозька академія».

Ділянка розташована в межах старого міста, між колишньою Ринковою площею і Луцькою брамою, тут проходила Луцька вулиця, яка згадується в документах з XVII ст. Середньовічне місто сформувалося на мисі, зверненому в бік заплави рік Вілія та Горинь, а з півдня обмеженому долиною, по якій проходить просп. Незалежності. На південь від цієї долини, на мисах високого корінного берега Вілії, був збудований замок князів Острозьких.

У 1988 р., на початковому етапі будівництва Будинку культури, в котловані було виявлено та частково досліджено співробітниками Державного історико-культурного заповідника м. Острог об'єкти слов'янсько-руського часу IX—XI ст. і литовсько-польської доби XV—XVIII ст. Таким чином, відкрито сліди найдавнішого слов'янського поселення в центральній частині Острога. Котлован 50 × 45 м має глибину понад 4 м і на його площі культурні шари знищені.

У сезони 2007—2008 рр. проведено археологічну експертизу ділянки: прокопано сім шурфів, а також обстежено підвальні приміщення, виявлені в траншеї каналізаційного колектора (рис. 1).

Шурф 1, 3 × 3 м, закладено за 5 м на південний захід від південно-західної стінки старого котловану, на середині її довжини. Стратиграфія нашарувань: від сучасної денної поверхні до глибини 0,8—1,0 м простежено порушений шар з будівельним сміттям XIX—XX ст.; до 1,8—2,5 м залягає сірий щільний ґрунт із знахідками XVII—XVIII ст., він заповнює давній рівчак, що утворився вздовж середньовічної вулиці внаслідок водної ерозії; темно-коричневий однорідний ґрунт потужністю до 0,6 м містить знахідки лише у верхніх пластах — це уламки глиняного гончарного посуду княжої доби X—XI ст., шматки печини, кістки тварин; передматериковий шар виявлено на глибині 2 м у північному куті і 2,6 м у південному куті шурфу, його товщина 0,1—0,15 м, нижче залягає жовтий лесоподібний суглинок. Господарську яму і вогнище, досліджені в шурфі, датовано XI ст.

Шурф 2 завбільшки 3 × 4 м був за 15 м на північний схід від північного кута старого котловану. У цій частині ділянки ґрунт було знято під час нівелювання будівельного майданчика. Культурні нашарування та археологічні об'єкти не збереглися.

Шурф 3, 2 × 3 м, закладено за 23 м на північний схід від північно-східної стінки котловану. Стратиграфія нашарувань: до глибини 0,4—0,8 м залягає шар піску, перекритий зверху чорним гумусним ґрунтом завтовшки 0,3—0,4 м, ці відклади слід пов'язати з будівельними роботами кінця 80-х рр. XX ст.; нижче, до 1,8—2,0 м, залягає шар, насичений будівельним сміттям та речами XIX—XX ст.; від 1,8—2,0 м до 2,2—2,25 м йде чорний гумусний ґрунт із незначною кількістю дрібних уламків цегли, він визначає

денну поверхню XIX ст.; на глибині від 2 м до 3,0—3,2 м досліджено шар коричневого ґрунту, насиченого органікою та знахідками XVI—XVIII ст.; далі, на рівні 3,2—3,7 м, простежено чорний м'який ґрунт, що містить знахідки XV—XVI ст., а зверху перекритий прошарком тліну органіки рудого кольору завтовшки до 0,1 м; від 3,2—3,7 м до 5,05—5,15 м залягає чорний однорідний м'який ґрунт, у верхніх пластах якого трапилися уламки гончарного посуду X ст., а у нижніх знахідки відсутні; передматериковий шар має товщину 0,15—0,2 м, а материк (жовтий лесоподібний суглинок) починається на глибині 5,2—5,3 м.

Шурф 4 з розмірами 4 × 5 м розташовувався за 20 м на південний захід від південно-західної стінки старого котловану. Стратиграфія нашарувань: до глибини 0,8—0,9 м від рівня сучасної поверхні залягає порушений шар з будівельним сміттям XIX—XX ст.; від 1,0 до 1,5—1,6 м йде шар сірого ґрунту із різноманітними знахідками XVII—XVIII ст., зруйнований у північній частині шурфу будівлею кінця XIX — першої половини XX ст.; від 1,6 м до 1,9 м — шар ґрунту коричневого кольору із включеннями вугілля та попелу, насичений уламками глиняного посуду та іншими знахідками X—XI ст.; від 1,8—1,9 м до 2,2—2,4 м залягає темно-коричневий однорідний ґрунт без знахідок; нижче зафіксовано передматериковий шар завтовшки 0,2—0,25 м, материк залягає з глибини 2,35—2,55 м. На площі шурфу досліджено три об'єкти княжої доби: частину напівземлянки XI ст. та дві господарські ями. Ще дві частково досліджені будівлі належать до литовсько-польської доби.

Шурфи 5 (4 × 3 м) і 7 (6 × 9 м) закладені поряд із західним кутом старого котловану. На цій ділянці культурний шар поруйнований, простежено пониження материка на південь, він залягає на глибині 1,0—1,6 м. Виявлено котлован підвалу та ями, в яких копали глину, датовані XVII—XVIII ст.

Шурф 6 з розмірами 1 × 1 м прокопаний у траншеї каналізаційного колектора (рис. 1, *б*). Стратиграфія нашарувань така: під трьома послідовними замощеннями пішохідної доріжки завтовшки 0,4 м до глибини 1,1 м лежить шар сірого ґрунту із незначними включеннями будівельних решток; від 1,1 м до 1,6 м простежено шар щільної глини — це материковий суглинок, вибраний при побудові виявлених поряд давніх підвалів, який використали для підсипки давньої поверхні подвір'я, у ньому трапилися кахлі XVI—XVII ст. та уламки цегли, такої ж, як у кладці склепінь підвалів; від 1,6 м до 1,75 м — сірий ґрунт із керамічними виробами XVI—XVII ст.; нижче прошарок чорного ґрунту завтовшки до 0,1 м із керамічними виробами XV—XVI ст.; на рівні від 1,8 м до 2,25 м — темно-коричневий ґрунт, що містить уламки гончарних горщиків княжої доби X—XI ст.; передматериковий шар має товщину до 0,4 м, а материк виявлено на глибині 2,65 м від рівня сучасної поверхні.

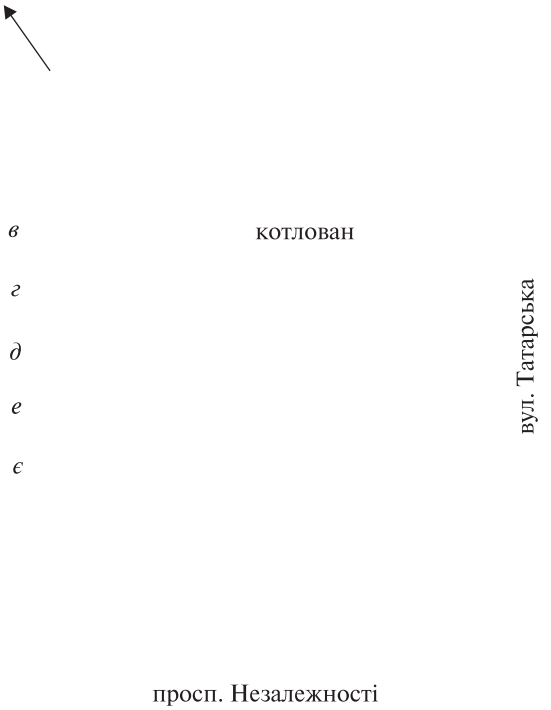

По трасі каналізаційного колектора в траншеї, яку викопали вздовж вул. Татарської, на ділянці в 115 м простежено рештки дев'яти підвалів, склепіння яких були частково зруйновані при земляних роботах. Найвищі точки склепінь зафіксовано на глибині від 0,9 м до 1,5 м від рівня сучасної поверхні. Більшість підвалів заповнені землею, але два приміщення не були повністю засипані, тож вдалося встановити їх внутрішні розміри: підвал 4 сягав 11 × 2,5 м, підвал 6 мав довжину 19 м. Стіни підвалів мурована з каменю, а склепіння — із цегли на вапняковому розчині. Формат цегли 26 × 12,5 × 7 см (підвал 9) і 25 × 12 × 6,5 см (підвал 7). Товщина склепінь 0,3—0,35 м. Підвали є рештками житлово-господарських будівель, що попере-

А.С. Пробейголова, К.И. Красильников

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНА 6 МОГИЛЬНИКА У с. КАМЕНКА В 2008 г.

The article presents the results of the excavations of barrow 6 of the Bronze Age and Mediaeval period burial ground near Kamyanka village of Luhansk region in 2008. Four burials of the Late Bronze Age have been discovered, one of which had been covered with the anthropomorphic stele. In the mound of the barrow an iron sword and a Middle Age pottery fragment were found.

В 2008 г. экспедицией Луганского отделения Восточноукраинского филиала ИА НАНУ проводились раскопки кургана 6 могильника у с. Каменка Лутугинского р-на Луганской обл. Исследование могильника ведется с 2006 г., за это время изучено три из девяти насыпей (курганы 1—3). Курганы расположены на водоразделе двух балок на правобережье р. Большая Каменка (приток р. Северский Донец).

Курган 6 находился в центральной части могильника, насыпи которого вытянуты по линии юго-запад — северо-восток. Насыпь имела вид восьмерки, ориентированной длинной осью с северо-запада на юго-восток (рис. 1, *1*). Размеры кургана: длина 18,5 м, ширина в наиболее узкой части 8 м, высота 0,7 м. Сверху насыпь выложена мелкими камнями песчаника.

В процессе исследования кургана были оставлены две пересекающиеся в центре под углом 90° бровки, ориентированные по сторонам света. Прослежена следующая стратиграфия: 0—0,2 м — пахотный слой; 0,2—0,45 м — каменный панцирь; 0,45—0,7 м — насыпь из темногумусированного суглинка; 0,7—0,9 м — предматерик, с 0,9 м — материк (глинистый сланец). Горизонт погребенной почвы практически не прослеживался. Кроме основной насыпи, в северо- и юго-западных частях кургана фиксировалась линза светлого гумусированного суглинка — видимо, локальная подсыпка, возникшая на одном из этапов формирования кургана.

В кургане исследованы четыре погребения бережновско-маевской срубной культуры. Кроме того, в насыпи найдены фрагмент горловины красноглиняного сосуда и обломок железного меча. Обе находки имеют отношение к позднекочевническим древностям эпохи средневековья.

Меч находился в 5 м к северу от репера, воткнут в вертикальном положении в предматериковый грунт. Клинок однолезвийный, острие и часть лезвия отсутствуют, перекрестие слабо выражено, плоский черенок загнут в виде спирали. Размеры изделия: длина 49,1 см, ширина лезвия 3,4 см, ширина черенка у основания 2,3 см.

Погребение 1, впускное в юго-западную полу кургана, совершено за пределами каменной облицовки насыпи, выкид из него прослежен на камнях панциря к северу от захоронения. Вымостка над погребением размером 5,75 × 4,4 м состояла из плоских плит песчаника, уложенных параллельно друг другу, ориентирована в направлении восток—запад. Форма погребальной ямы прямоугольная в плане, размер 0,95 × 0,55 м.

Судя по сохранившимся костям ног и черепа, погребение совершено скорчено на левом боку головой к востоку. Возле черепа находился сосуд баночной формы, орнаментированный вдавлениями по срезу венчика. Высота сосуда 8,1 см, диаметр венчика 14 см, дна — 10 см.

Погребение 2, основное, обнаружено в 3,3 м к западу от репера. Перекрыто массивными плитами песчаника, конструкция имеет прямоугольный вид и размеры 2,2 × 1,5 м, ориентирована по линии северо-восток — юго-запад. Центральные камни просели внутрь ямы. Возле юго-западного края вымостки и частично на камнях находились челюсть и конечности крупного животного, предположительно, лошади.

Могила прямоугольной в плане формы размером 1,2 × 0,75 м, вытянута с востока на за-

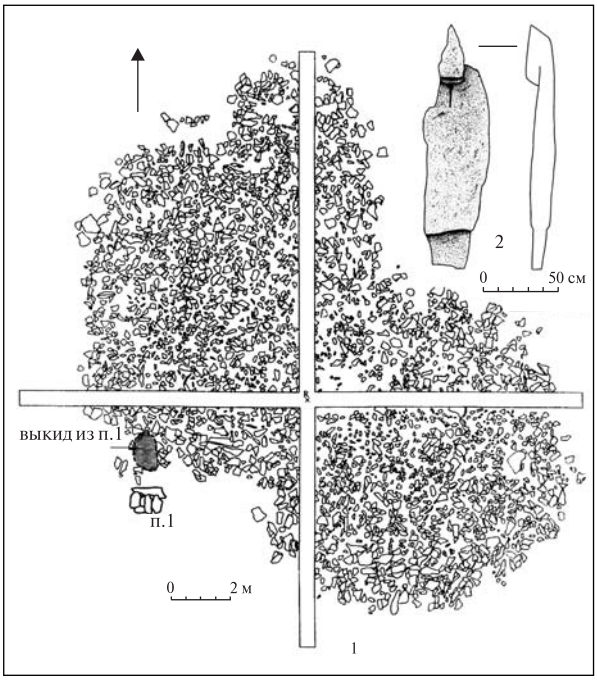

Рис. 1. Каменка*: 1* — план кургана 6; *2* — стела из погребения 4

пад. В засыпке найдено керамическое прясло биконической формы. Его диаметр 3,1 см, высота 2,4 см.

Погребенный лежал в скорченной позе на левом боку головой к востоку. Ноги согнуты в коленях, стопы прижаты к тазу. На костях правой голени видны четыре глубокие зарубки. Перед грудью находился сохранившийся на две трети высоты сосуд горшковидной формы, орнаментированный косыми насечками в месте наибольшего расширения тулова. Срез венчика также украшен косыми насечками. Диаметр венчика 19,5 см, шейки — 18,5 см, тулова — 20 см.

Погребение 3 впущено в центр кургана с его вершины. Погребальная яма прорезала каменный панцирь, насыпь и вошла в предматерик. Плиты перекрытия выложены в виде прямоугольника со сторонами 1,97 × 1,35 м, ориентированного с северо-востока на юго-запад.

Яма правильной прямоугольной формы, размерами 1,4 × 0,7 м, ориентирована с северо-востока на юго-запад. Скелет не сохранился; в северо-восточном углу ямы стоял остроребериый сосуд, орнаментированный в верхней трети оттисками шнура. Орнаментальная композиция состоит из двух параллельных линий, между которыми изображен зигзаг. Высота сосуда 10,7 см, диаметр венчика 16 см, тулова — 15,5 см, дна — 10 см.

Погребение 4, впускное, обнаружено в 2,05 м к северо-западу от репера. Сверху над захоронением находилась стеловидная плита, лежащая под углом 45°. Верхняя часть стелы лежала на горизонте предматерика, нижняя непосредственно под камнями панциря. «Голова» стелы обращена к западу-северо-западу и обозначена небольшим рельефным треугольным выступом. Размеры изваяния 1,57 × 0,43 × 0,14 м.

Стенки ямы в насыпи не сохранились, дно было на уровне предматерика. Умерший находился в скорченной позе на левом боку головой к востоку. Ноги согнуты в коленях, кисти рук у лица. Возле локтей находился неорнаментированный сосуд баночной формы. Его высота 10,7 см, диаметр венчика 12,8 см, дна — 8,2 см.

Поскольку погребение 2 (основное) является наиболее ранним, то именно с ним следует связывать возникновение курганной насыпи. Следующим по времени, видимо, было совершено погребение 4 с антропоморфной стелой. Признаков разрушений панциря над захоронением не наблюдалось, скорее всего, оно было впущено в насыпь еще до создания каменной облицовки кургана. Вполне вероятно, что именно над погребением 4 была совершена небольшая досыпка, а, возможно, и строительство каменного панциря. Во всяком случае, последующие погребения 1 и 3 впущены в курган уже после формирования каменной облицовки насыпи и являются, таким образом, наиболее поздними в кургане.

А.Е. Пуздровский, П.М. Ляшук, Г.В. Медведев

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ 2008 г. НА ТЕРРИТОРИИ МЕМОРИАЛА «ПОЛЕ АЛЬМИНСКОГО СРАЖЕНИЯ»

The article is devoted to the protective research on the territory of the Memorial «Battlefield of Alma Battle» (Vilino village of Bakhchisaray Region in the Crimea).

На месте Альминского сражения, произошедшего 8 (20) сентября 1854 г. между русскими войсками и армией коалиции европейских государств, находится Мемориал, где возвышается обелиск и памятники погибшим воинам, и где есть братские могилы.

Исследования 2008 г. проводились Крымским филиалом ИА НАНУ (А.Е. Пуздровский, Г.В. Медведев) совместно с Музеем героической обороны и освобождения Севастополя (П.М. Ляшук) и БИКЗ (С.Ф. Сундуков) и были связаны с работами по благоустройству территории (площадки, дорожки), а также проектируемым строительством часовни и административного здания. Раскоп площадью 66 м^2 и глубиной 0,5 м был разбит в восточной оконечности эполемента (земляное укрепление). В северной части открыт фундамент стены длиной 5 м (ориентирована по линии запад—восток), примыкавшей к траншее с остатками ограды конца XIX — начала XX вв. К югу от нее обнаружен каменный завал с фрагментами черепицы, строительных материалов и бытового мусора (обломки посуды, орудий труда, утвари, медная монета 1899 г.), а также вымостка (дорожка) и хозяйственные ямы.

Находки времени Крымской войны (1854 г.) обнаружены в дерновом слое в переотложенном состоянии. Это латунные пуговицы 31-го Владимирского и 32-го Казанского полков, свинцовые пули, капсюли, подкурочник от русского пехотного ружья, предметы амуниции (пряжки, пластины, шайбы), нательный серебряный крест и др.

Проведены наблюдения за земляными работами на площади около 1200 м^2 по благоустройству территории. Обнаружены латунные пуговицы, свинцовые пули, наконечники штыковых ножен, капсюли, бронзовые и железные пряжки, латунные прорезные пластины, накладки, кольца, крючки, сапожные гвозди и др.

При выборке грунта вокруг обелиска найден известняковый обломок надгробного (?) рельефа предположительно римского времени с изображением боковой стены постройки с колоннами. В основании обелиска и забутовке использованы известняковые квадры, возможно, привезенные в конце XIX в. из руин античного поселения Вилино (Рассадное), находящегося в 2,5 км к западу от Мемориала. Не исключено, впрочем, что камень для строительства брался всего в 0,5 км к западу от объекта — у современного шоссе Севастополь—Евпатория, где на английской карте (съемка 1854 г.) обозначены «Walls in ruins» — еще одно античное поселение (?).

А.Е. Пуздровский, Г.В. Медведев, А.Е. Соломоненко, А.А. Труфанов

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ АЛЬМИНСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В 2008 г.

The paper is devoted to the protective research of Ust-Alma Late Scythian necropolis (Pishchane village), of an ancient cistern at Vilino settlement in Bakhchisaray Region of the Crimea, and of Bus Station settlement in Simferopol.

Охранные работы на Усть-Альминском некрополе проводились в юго-западном (раскопы 1 и 3), центральном (раскоп 2) и западном (раскоп 4) секторах памятника. Общая площадь раскопов 163 м^2. Всего изучено 13 погребальных сооружений: пять грунтовых склепов, три подбойные могилы, три могилы с заплечиками и перекрытием, простая грунтовая, а также конское захоронение. Хронологический диапазон объектов: вторая половина I — первая половина III вв. Приводим краткое описание наиболее интересных комплексов.

Склеп 972 по конструкции представлял собой продольно-осевую катакомбу. Погребальная камера овальных очертаний, размерами 1,60 × 1,35 м, расположена к северо-северо-западу от входной ямы. В юго-восточном углу вырублена ниша. В склепе находились два разновременных погребения головами на юго-юго-восток.

Погребение 1 (верхнее) сопровождалось краснолаковой посудой, бронзовой лучковой подвязной фибулой 5-го варианта (по А.К. Амброзу), бронзовым браслетом, железной пряжкой, оселком и ножом. С этим же захоронением связана лепная курильница в нише.

Погребение 2 (нижнее). Рядом с черепом зачищена серьга из желтого металла. На поясе зафиксирована пряжка, у правого плеча — лучковая фибула «лебяжьинской» серии. Поверх костей левой ноги обнаружены остатки колчана (древесный тлен и мелкие обрывки кожи, окрашенные в красный цвет) с набором железных наконечников стрел. С этим погребением связаны кружальная красноглиняная курильница с двойным дном, находящаяся внутри нее лепная курильница с отверстиями и кость животного.

Погребение 2 датируется серединой I в. После продолжительного перерыва склеп вторично использован для погребения 1 (первая половина III в.).

Могила 978 грунтовая, с заплечиками и (деревянным?) перекрытием. Могильная яма прямоугольной формы, размерами 2,40 × 0,95—1,10 м, расположена по оси северо-запад-запад — юго-восток-восток. В ее засыпи найдены обломок ручки светлоглиняной узкогорлой амфоры типа А (по Д.Б. Шелову), фрагменты горла светлоглиняной широкогорлой амфоры с двуствольными ручками и лепного «ладьевидного» светильника.

На дне могилы зачищено погребение взрослого человека в вытянутом положении на спине, головой на юго-юго-восток, ноги слегка расставлены и чуть согнуты в коленях. У левой ключицы лежала бронзовая фибула, на берцовых костях — ряды мелких бус. В ногах погребенного находились лепная реберчатая курильница и внутри нее — маленькая лепная курильница с отверстиями, гончарный флакон и железное шило. В восточном углу обнаружены краснолаковая тарелка с лежащей в ней костью животного, а также краснолаковый амфориск, орнаментированный черной краской. Захоронение датируется серединой I в.

Склеп 977. Входная яма склепа обнаружена при доследовании шурфа, выкопанного современными грабителями. Второй шурф находился над камерой склепа. Именно через него грабители проникли в камеру и разрушили часть погребений. Погребальная камера трапециевидной формы, размерами 3,10—2,70 × 2,40 м, расположена к юго-востоку от входной ямы. В

склепе найдены остатки девяти погребений, расположенных на разной глубине и условно разделенных на три яруса. Время функционирования склепа: вторая половина I — первая половина II вв.

Склепы 973 и 974. Отличительной особенностью является общая входная яма прямоугольной формы размерами 2,40 × 1,10—1,15 м. Ориентирована она по оси северо-запад — юго-восток. Сооружение камеры склепа 973 является более ранним по отношению к вырубке камеры склепа 974. В заполнении входной ямы на различной глубине найдено множество обломков керамики, преимущественно амфор. На одной из стенок сохранилось граффито.

Склеп 973 ограблен в древности и в недавнем прошлом. Погребальная камера трапециевидных очертаний, размерами 2,20—2,35 × 2,40 м, расположена к северо-западу от входной ямы и слегка смещена к юго-западу от ее оси. В нижней части заполнения камеры обнаружены остатки смещенных погребений и погребального инвентаря второй половины I — первой половины II вв., на ступеньке — плита заклада. Особый интерес представляет обломок известнякового греческого надгробия первых веков с изображением верхней части женской фигуры в покрывале с прижатой к груди правой рукой, попавший в камеру, возможно, во время древнего ограбления из входной ямы, где он был использован в забутовке.

Склеп 974. Погребальная камера трапециевидной формы, размерами 2,05 × 1,80—2,15 м, находилась к юго-востоку от входной ямы. Из ямы в камеру прорублен вход размерами 1,00 × 0,85 м, закрытый известняковой плитой и бутом. В камере зафиксированы останки 12 погребений, разделенных в ходе зачистки на четыре яруса. Хронологический диапазон погребений — вторая половина I — первая половина II вв.

На западной периферии могильника погребальных сооружений не обнаружено. Здесь проходила древняя дорога от городища через могильник к устью балки и далее вдоль левого берега р. Альма. Эта трасса зафиксирована и на расшифровке данных аэрофотосъемки.

Охранные работы проводились также на ***поселении Вилино (Рассадное)***, расположенном на обрывистом мысу левого берега р. Альма, в 3,5 км выше ее устья и в 1,0 км к юго-западу от окраины с. Вилино, над с. Рассадное. В 1990 г. определены границы памятника, хронология и этнокультурная принадлежность (С.Г. Колтухов, В.М. Зубарь, В.Л. Мыц). Во время разведок по долине р. Альма в октябре 2007 г. в центре поселения, в одном из грабительских шурфов, был обнаружен угол каменной постройки. Раскоп 2008 г. заложен с целью выяснения характера и датировки этого сооружения. Общая исследованная площадь 16 м^2.

Раскрыта античная цистерна, вероятно, для сбора и хранения воды. Верхняя часть кладок зафиксирована на глубине 1,0—1,1 м. Размеры в верхней части почти квадратной в плане цистерны, ориентированной по сторонам света, 2,8 × 2,6 м. Ко дну сооружение несколько расширяется — 3,3 × 3,2 м. Высота стен до 3,0 м. Кладка состоит из тесаных известняковых квадров, она однолицевая, орфостатно-постелистая. В центре южной стены отсутствовал один камень. На стенах сохранились остатки штукатурки. На полу она прослежена на всей площади. Пол имел наклон от стен к центру цистерны, у юго—западного угла обнаружена небольшая яма овальной формы 0,7 × 0,5 м. В центре сооружения находились два известняковых столба прямоугольной формы высотой 2,4 и 2,8 м, установленные на каменных базах. Такая конструкция, вероятно, служила основанием для перекрытия.

В заполнении цистерны обнаружены крупные обломки известняковых камней и целые квадры, а также фрагменты керамической тары и черепицы (херсонесской, синопской) IV—III вв. до н. э. В нижней части заполнения найдены разрозненные человеческие кости вперемешку с предметами инвентаря: краснолаковой и лепной посудой, пряслами, точильными камнями, бронзовой фибулой, бусами, бронзовыми браслетами, гривнами, перстнями, кольцами, кремневыми отщепами. Находки позволяют отнести время функционирования склепа к I в. до н. э. — первым векам н. э. Вход в камеру, очевидно, находился с южной стороны, где в стене отсутствует камень. В восточной стене вырублена ниша, вероятно, для установки светильника.

После того, как городище было оставлено греческим населением, цистерна была использована поздними скифами в качестве подземного склепа. Исходя из подсчета количества костей, обнаруженных в сооружении, в нем было погребено более 30 человек. Через некоторое время после совершения последних захоронений склеп был полностью ограблен, а вскоре и засыпан грунтом (культурным слоем поселения). В западном борту раскопа зафиксированы остатки кладки и помещения позднескифского времени, которые примыкали к стене цистерны.

Необходимо дальнейшее изучение этого неординарного памятника для выяснения его роли в истории Западного Крыма в эпоху эллинизма и римского времени.

Поселение Автовокзал первых вв. н. э. обнаружено в 2004 г. при прокладке силового кабеля по ул. Фрунзе (г. Симферополь) между строениями 36/1, 36/2 и 36/3. Тогда же проведено обследование и зачистка бортов траншеи. Обнаруженный в 2004 г. объект под названием «Поселение Автовокзал» (ранний железный век) включен в январе 2008 г. в подготовленный Свод памятников культурного наследия г. Симферополя. В конце 2008 г. на стыке ул. Киевской и Фрунзе (Автовокзал) вырыто два котлована площадью 500 м^2 и 1500 м^2 под строительство торгового центра. Большая часть этой территории в недавнем прошлом была застроена (кафе, пекарни, парикмахерская, бары, магазины, корпус автоколонны с боксами и смотровыми ямами и др.), что значительно повредило расположенное на этом месте поселение.

В первом из котлованов (в южном борту) зафиксированы полуземлянка и две хозяйственные ямы с находками керамики I в. до н. э. — I в. н. э. Культурный слой (золистый гумус) толщиной 0,1—0,2 м, слабо насыщенный керамикой, прослежен в обрезе над северным бортом котлована на протяжении 30 м. Восточный участок поселения нарушен при прокладке современных коммуникаций.

Во втором котловане зачищен стратиграфический 50-метровый срез по северному борту, в котором зафиксирован культурный слой толщиной 0,2 м и две полуземлянки с находками II—I вв. до н. э., частично исследовано их заполнение. В северо-западном углу котлована прослежены остатки каменной постройки с остатками пола и очага. В 8 м к юго-западу исследована еще одна полуземлянка с очагом открытого типа, заполненная большим количеством лепной керамики и фрагментами амфор I в. до н. э. — I в. н. э. В южном борту котлована удалось зафиксировать обрывок кладки с находками керамики II—III вв.

В целом, как показали охранные работы 2008 г., поселение Автовокзал было вытянуто узкой полосой (50—60 м) вдоль правого берега р. Салгир, занимая первую надпойменную террасу. Остатки памятника, вероятно, сохранились под щебнево-асфальтовым покрытием по ул. Фрунзе и на прилегающих участках придомовых территорий. Поселение принадлежит ближайшей округе Неаполя Скифского, а в 200—300 м к востоку (ул. Мате Залки) находится Битакский могильник конца II в. до н. э. — III в. н. э.

В.Ф. Романець, Л.Г. Мацкевий, І.Т. Кочкін

НОВІТНІ РОБОТИ ПРИКАРПАТСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

The main works related to the preparation of the monuments to the 30th anniversary of excavations on the territory of Starunya. Protective research resulted in discovering the sites Bukivna XV (Palaeolithic), Bukivna XVI (Mesolithic), Luka XVIII (Trypillya BI), and Bukivna XVII (a barrow).

Дослідження здійснювалися згідно планової теми відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ «Західна Україна — зона контактів давніх європейських культур і цивілізацій», зокрема за підтемою «Палеоліт і мезоліт заходу України». Ця тематика висвітлена у договорах між НАН України, Польською АН і Польською АУ про дослідження у Старуні (М. Котарба, О.М. Адаменко, Л.Г. Мацкевий) та між Інститутом українознавства НАНУ ім. І. Крип'якевича й Івано-Франківським національним технічним університетом нафти та газу (Л.Г. Мацкевий, О.М. Адаменко), Національним заповідником «Давній Галич» і Прикарпатським університетом за темою «Археологія Галицько-Тлумацького Подністер'я» (Л.Г. Мацкевий, Т.М. Ткачук, І.Т. Кочкін, Г.І. Панахид).

Прикарпатська археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (Л.Г. Мацкевий) і Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (І.Т. Кочкін) працювала у складі та за Відкритим листом Дочірнього підприємства «Культурна спадщина Прикарпаття» РНДЦ ОАСУ ІА НАНУ (В.Ф. Романець). Основним завданням експедиції було здійснення охоронно-рятівних досліджень у місцях будівельно-господарських робіт, завдяки яким на території Івано-Франківської обл., а саме, у Тлумацькому р-ні біля с. Буківна, відкрито та обстежено майстерню Буківна XV доби пізнього палеоліту, поселення Буківна XVI доби мезоліту і курган Буківна XVII невизначеного часу. У Богородчанському р-ні біля с. Старуня обстежено поселення Старуня V доби мезоліту та культури лійчастих кубків, а в Городенківському р-ні біля с. Лука відкрито поселення Лука XVIII трипільської культури.

Археологічні роботи в околицях с. Буківна проводяться вже майже 100 років. Тут відкрито та стаціонарно досліджено 14 пам'яток, зокрема багатошарових, датованих від палеоліту до давньоруського часу.

Пункт Буківна XV відкрито на високому правому березі р. Дністер, на орному полі, що належить мешканцям с. Буківна, на віддалі 2,3 км на схід від центру села (рис. 1, *2*). За допомогою приладу GPS Magellan Explorist 210 визначені координати західної частини цього пункту: 48°57′.480 С; 25°00′.002 В; східна — 48°57′.460 С; 25°00′.085 В. Підйомний матеріал зібрано на площі 100 × 300 м. Знахідки поділено на два комплекси — доби пізнього палеоліту (45 крем'яних артефактів) і доби енеоліту (пластина-ніж із струменевою ретушшю, що заходить на спинку виробу). У складі пізньопалеолітичного комплексу зафіксовано сировину (4 екз.), нуклеуси (10), відщепи (24), уламок пластинки, різець-скобель та відходи (5 екз.). Із знахідок крем'яної сировини — галька та три уламки жовен. Серед нуклеусів, представлених виробами сплощеними (3) та пропорційними (7), зі скісною ударною площиною (3) та з прямою площиною (7), наявні одноплощинні (6), двоплощинний та багатоплощинні форми (3). Нуклеусів призматичних пропорційних — 4, зрізано-пірамідальних — 3, пірамідально-конусоподібних — 2, є також один аморфний. Із 24 відщепів 13 патинізованих і з новітніми ушкодженнями (псевдоретуш). Мінімальна кількість пластинчастих сколів (уламок пластинки) і знарядь (лише одне

Рис. 1. Пам'ятки поблизу с. Буківна, позначені на супутниковому знімку: *1* — Буківна XVI (мезоліт); *2* — Буківна XV (пізній палеоліт); *3* — курган

знаряддя, представлене комбінованим різцем-скобелем), а також поодинокі відходи (5) і відщепи (24) характерні для пунктів типу майстерень зі спрацьованими нуклеусами, з яких використовували лише пластинчасті сколи. У цілому типолого-статистичний аналіз дозволяє віднести знахідки до доби пізнього палеоліту оріньякоподібного типу, характерного для регіону, і датувати комплекс 20 000 ± 5 000 рр. до наших днів.

Значну кількість крем'яних артефактів зібрано на поселенні Буківна XVI — на поверхні ґрунтової дороги вздовж поля на площі 150 × 200 м (рис. 1, *1*). Поселення розташоване за 3,3 км на схід від с. Буківна. Пам'ятка представлена гомогенним комплексом із 135 артефактів. Зафіксовано чотири нуклеуси, серед яких по одному сплощеному і зі скісною ударною площиною. Три нуклеуси одноплощинні і один — двоплощинний. Із них два призматичних пропорційних і по одному призматичному видовженому та пірамідально-конусоподібному. Відщепів значно менше (25), ніж пластинчастих сколів (59). З-поміж пластинчастих найбільше пластин (46), за наявності пластинок (11) і макропластин (2). Дещо менше 10 % комплексу крем'яних предметів складають знаряддя (11). Відзначимо скребки (2): кінцевий півкруглий і бічний. Серед знарядь найбільше скобелів (5), з-поміж яких переважають одновиїмкові (3), по одному двовиїмковому та кінцевому виїмковому. Дещо менше 40 % знарядь складають різці (4): два бічні, кутовий і серединний. Відходи нараховують 36 екз. Типолого-статистичний аналіз дозволяє віднести комплекс до мезолітичної культури Незвисько—Оселівка, зокрема, групи пам'яток типу Незвисько XXI—Молодове V, і датувати IX—VII тис. до н. е.

Неподалік пункту Буківна XV, за 2,1 км на схід від центру с. Буківна, у лісі біля дороги зафіксовано добре збережений курган (Буківна XVII) заввишки 2 м і приблизно 25 м в діаметрі (рис. 1, *3*). Лісосмуга, що розмежовує орні поля, має довжину близько 200 м і ширину майже 60 м. Курган розташований на краю ґрунтової дороги (невелика частина насипу зрізана) і стрімкого схилу до річища Дністра. Відстань до краю ріки становить близько 210 м. Отримано таку геодезичну прив'язку кургану, здійснену за допомогою приладу GPS Magellan Explorist 210, 48°57′.896 С; 24°59′.843 В.

Сто років тому в с. Старуня було зафіксовано унікальну фауну і флору доби останнього зледеніння, що дозволило припускати наявність на цій території давніх пам'яток. Археологічні матеріали в околицях і поблизу цього села (30 пам'яток на 17 пунктах) виявлені та частково стаціонарно досліджувалися лише з 1975 р.

Пункт Старуня V зафіксований за 1 км на схід від с. Старуня, у місцевості Верпель. У 1975 р. Л.М. Микитенко обстежував пам'ятку і назвав її Старуня 1. У 1977 р. пункт досліджував Прикарпатський загін Карпато-Волинської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, а з 2007 р. його обстежувано у зв'язку з господарськими роботами та підготовкою до відвідин поселення учасниками наукових конференцій, присвячених ювілею старунських знахідок. На пам'ятці зібрано підйомний матеріал, більшість якого датується добою мезоліту, а решта, зокрема уламок кам'яної сокири, культурою лійчастих кубків.

У 1951 р. О.П. Черниш відкрив палеолітичне поселення Лука I поблизу с. Лука. У наступні роки в околицях і поблизу цього села виявлено і частково стаціонарно досліджено ще 16 пунктів, датованих від мезоліту до давньоруського часу включно; деякі з них — багатошарові.

Поселення Лука XVIII відкрито у 2007 р. на дещо підвищеному лівому березі р. Дністер, на так званому Луканському меандрі, у межах с. Лука, на віддалі 150 м на північний схід від моста через ріку, в місцевості Огруд. Берег у цій частині села внаслідок видобутку глини має змінений рельєф. Підйомний матеріал зібрано на площі 10 × 30 м у природних силових відслоненнях берега та у стінках старого глиняного кар'єру і нової ями для видобутку глини, що продовжує експлуатуватися. Він нараховує 102 предмети, з них 86 фрагментів кераміки та 16 кам'яних артефактів епохи енеоліту.

Керамічний комплекс включає 73 фрагменти стінок, зокрема вісім кухонних і 65 столових посудин, з яких 23 уламки належать тонкостінним, а дев'ять мають прокреслений орнамент (рис. 2). Також знайдено 11 фрагментів вінець, з яких один фрагмент кухонної, а 10 — столових посудин. Один фрагмент столової миски має вдавлення по верхній частині вінця і прокреслений орнамент. Два фрагменти вінець, вірогідно від однієї посудини, оздоблені неглибокими поперечними насічками по краю. У керамічному комплексі також представлені два фрагменти денець. На жаль, невелика кількість знахідок вінець і їх фрагментованість не дає можливості у повному обсязі реконструювати основні форми посуду. Серед графічно відтворених форм є кубок з вертикальною горловиною, шоломоподібна покришка з ручкою, кухонна та столова конічні та напівсферична миски, а також столова посудина з відігнутими вінцями. Серед фрагментів вінець і стінок трапляються оздоблені прокресленим орнаментом. Дев'ять фрагментів стінок оформлені досить широкими і глибокими прокресленими лініями, що нагадують канелюри. Столова кераміка виготовлена з глиняного тіста з домішкою шамоту і вкрита ангобом. Кухонна кераміка, крім домішки шамоту, також має включення товченої мушлі, що дає можливість віднести її до етапу BI трипільської культури. Найближчі аналоги спостерігаються серед матеріалів етапу BI поселення Незвисько (розкопки К.К. Черниш).

Кам'яні артефакти складають незначну кількість (16 предметів): 11 з опоки та п'ять з кременю. З опоки виготовлено широке тесло, з цієї ж сировини дев'ять відщепів і уламок. Крем'яна частина комплексу представлена ретушованою пластиною з підправкою ударного горбка, а також відщепом і двома уламками. Кам'яні вироби мають енеолітичний вигляд і, мабуть, належать до трипільського шару. Таким чином, комплексний аналіз дозволяє віднести культурний шар поселення Лука XVIII до етапу BI трипільської культури.

Отже, Прикарпатська експедиція провела 35-й польовий сезон в Івано-Франківській області за плановою проблематикою Інституту

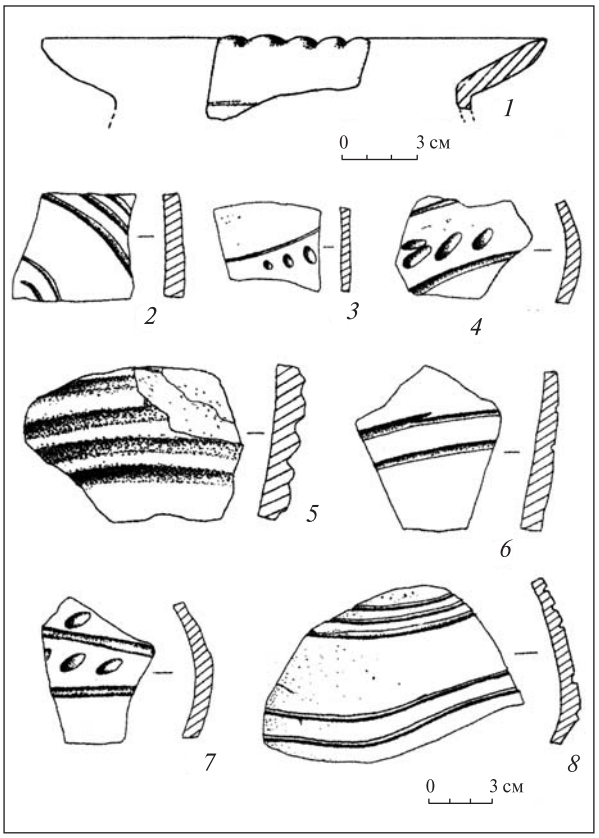

Рис. 2. Поселення Лука XVIII. Уламки посуду з прокресленим орнаментом

суспільних наук АН УРСР та Інституту українознавства НАНУ, а також четвертий рік робіт за програмою комплексних міждисциплінарних проектів із вивчення давнього минулого правобережжя Дністра між містами Галич і Городенка та українсько-польських досліджень у Старуні. Крім підготовки пам'яток до огляду під час польових екскурсій учасниками конференцій, відкрито та обстежено майстерню доби пізнього палеоліту Буківна XV, поселення доби мезоліту Буківна XVI і курган Буківна XVII невизначеного часу в Тлумацькому районі, відкрито поселення трипільської культури Лука XVIII у Городенківському р-ні, а також обстежено поселення Старуня V (Верпель) у Богородчанському районі. У наступні роки найбільш перспективними можуть бути роботи в околицях сіл Старуня, Чортовець і Лука.

В.А. Ромашко, Д.Л. Тесленко

РАБОТЫ НА ПОСЕЛЕНИИ ЛОБОЙКОВКА 1 В 2008 г.

The results of the archaeological prospecting conducted in 2008 at the Loboykivka 1 settlement on the left bank of the Dnipro River are published here. The research at the western part of the site allowed the authors to determine three cultural and chronological horizons with the materials of the Copper Age, Berezhnivsko-Mayivska Zrubna and Zrubna-Bilozerska cultures.

В 2008 г. Днепропетровской целевой археологической экспедицией проводились разведки в с. Лобойковка Петриковского р-на Днепропетровской обл. Поселение Лобойковка 1 обнаружено в 2003 г. в зоне строительства объездной автодороги Днепропетровск—Решетиловка. В 2003—2004 гг. производились раскопки западной части памятника справа от автодороги Лобойковка—Днепродзержинск. В результате проведенных разведок установлено, что поселение в восточной части сохранилось на площади около 3000 м^2. Фиксируется наличие трех культурно-хронологических горизонтов.

Нижний горизонт относится к эпохе энеолита. Керамика этого времени представлена обломками сосуда с отогнутым наружу венчиком, высокой цилиндрической шейкой, отделенной от корпуса желобком и горизонтальной прочерченной линией, опуклобоким туловом и, вероятно, острым дном (рис. 1). Сосуд декорирован тонкими косыми оттисками мелкозубчатого штампа, которые образуют два фриза под венчиком и на уступчатом переходе от шейки к корпусу. Верхний срез каждого фриза ровный, нижний представлен треугольниками, направленными вершинами вниз. Формовочная масса содержит измельченную раковину и растительные примеси, также присутствуют крупинки речного песка. Поверхность сосуда коричневого цвета, тщательно заглажена. На некоторых участках заметны следы полосчатого сглаживания и пустоты, образовавшиеся в результате выгорания при обжиге растительных примесей. Диаметр венчика 19,4 см, шейки на линии максимального расширения — 21,6 см, основания шейки — 21,2 см, корпуса — 26 см, высота шейки 7,6 см, сохранившаяся высота сосуда 12,5 см.

Круг аналогий сосуду ограничивается в Поднепровье керамикой из закладок в балке Квитяной и у с. Ясиноватка, сосудом из тризны кургана 11 группы 2 у г. Каменка-Днепровская, подводной находкой у Наумовой балки о. Хортица, на Северском Донце — материалами поселений Серебрянское, Надтеррасное, Подпесочное и др. Вместе с подобными сосудами, отличающимися раздутым горлом и высоким плечом, а также с горшками S-видного профиля со стянутым горлом (выделенными Д.Я. Телегиным в особый «майорский» тип) такая керамика относится к «квитянскому» типу. Последняя, согласно концепции В.Н. Даниленко, маркирует отдельную фазу первого периода сложения ямной культуры. Под характерной чертой данной посуды автор термина понимал, в первую очередь, особен-

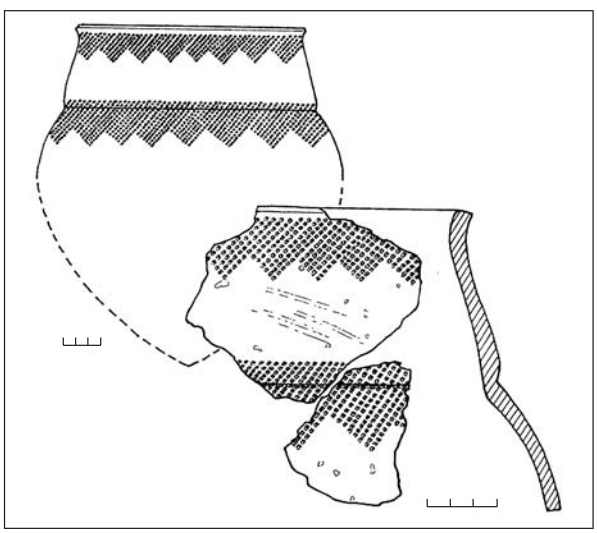

Рис. 1. Поселение Лобойковка 1: сосуд энеолитического времени

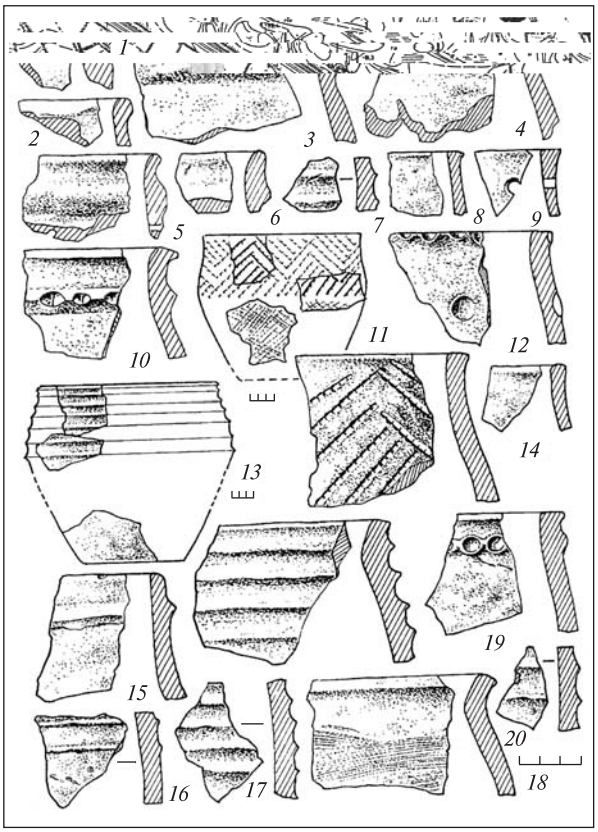

Рис. 2. Поселение Лобойковка 1: керамика эпохи бронзы

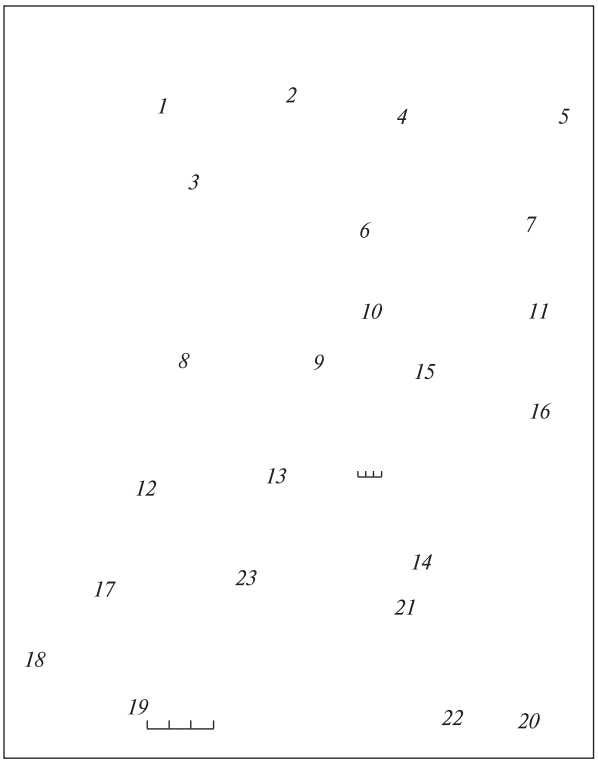

Рис. 3. Поселение Лобойковка 1: материал эпохи бронзы

ности «квитянской» глины — пористость, обильную примесь раковины и так далее.

Неоднократные наблюдения свидетельствуют, что находки «квитянской» керамики на бытовых памятниках представлены незначительным количеством фрагментированных сосудов, насыщенные культурные слои неизвестны. По мнению исследователей, это свидетельствует о подвижном образе жизни населения, использовавшего «квитянскую» керамику. В данном контексте не являются исключением и материалы энеолитического времени поселения Лобойковка 1.

Наиболее дискуссионным остается вопрос о культурной принадлежности керамики квитянского типа. В отличие от В.Н. Даниленко, считавшего последнюю маркером начальной фазы древнеямной линии развития степного энеолита, Д.Я. Телегин включил квитянский комплекс в круг памятников первого этапа дошнурового периода среднестоговской культуры. Близкой точки зрения придерживалась и О.Г. Шапошникова. В 90-е гг. XX в. концепция среднестоговской культуры подверглась пересмотру. И если Ю.Я. Рассамакин, опираясь на материалы из тризн, связывает «квитянскую» керамику с погребениями постмариупольской культуры, считая правомерным изменение названия последней, то Н.С. Котова рассматривает сегодня керамику квитянского типа в рамках дереивской культуры. В свою очередь И.Ф. Ковалева констатирует неразработанность критериев определения культурной принадлежности степной энеолитической керамики и недостаточность аргументации в пользу квитянской принадлежности керамики из тризн постмариупольских погребений.

По нашему мнению, выделение квитянской культуры требует дополнительных оснований, но постмариупольский контекст керамики квитянского типа сегодня просматривается все отчетливей. Косвенным подтверждением сказанному могут служить материалы исследованно-го нами кургана 3 у с. Лобойковка, где основное постмариупольское погребение сопровождалось тризной, обломки керамики из которой имеют параллели в материалах известного Новоалександровского кургана, раскопанного И.Ф. Ковалевой.

Верхние горизонты памятника относятся к позднему бронзовому веку (рис. 2, 3). Они содержат стратиграфически неразделенные материалы бережновско-маевской срубной культуры и срубно-белозерской культур. Это позволяет предварительно определить общие хронологические рамки существования горизонта XIV—XI вв. до н. э. Полученные материалы позволяют констатировать перспективность дальнейшего исследования памятника и потенциальную научную значимость его результатов.

несены, соответственно, к первому-второму и финальному горизонтам ямной культуры региона. Однако практически идентичная планиграфия погребений, во всех трех случаях совпадение деталей обряда захоронений в зависимости от места в кургане, скорее, свидетельствует о том, что ямный могильник сооружался по единым канонам, принятым в определенном коллективе носителей этой культуры, по всей вероятности, в течение ограниченного времени. Данный факт, очевидно, требует дальнейшего осмысления.

Катакомбные погребения по обряду и особенностям инвентаря могут быть отнесены, согласно Е.Л. Фещенко, к раннему этапу культуры.

Срубные захоронения находились в верхнем отделе насыпей, контуры могил не зафиксированы. Погребенные лежали в скорченном положении на левом боку, иногда с разворотом на грудь. Доминирует восточная ориентировка с незначительными отклонениями, что, по мнению В.В. Отрощенко, является ведущим признаком погребений бережновско-маёвской срубной культуры.

Завершало функционирование кургана 4 кочевническое погребение (рис. 2), произведенное в подбойной могиле с деталями повозки, которое по обряду и инвентарю может быть датировано XII—XIII вв. и интерпретировано как половецкое.

В.А. Ромашко, Е.Л. Фещенко

РАСКОПКИ КУРГАНА ПОКРОВСКОЙ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ У пгт КИРОВСКОЕ В НИЖНЕМ ПРИСАМАРЬЕ

The paper presents the results of excavations at the mound in the Samara River lower region. The Late Bronze Age burials discovered there widen the circle of a few monuments of Pokrovska Zrubna culture in Steppe Zone of Ukraine.

В 2008 г. Днепропетровской целевой археологической экспедицией проведены охранные раскопки кургана в пгт Кировское Днепропетровского р-на и обл.

Курган входил в группу Зелюкова Могила, расположенную в левобережной пойме Орели, в 5 км от впадения ее в Днепр. Группа состояла из трех курганов — двух больших, высотой до 4 м, и одного небольшого. Последний и был исследован.

Ориентированная по оси восток-юго-восток — запад-северо-запад насыпь имела овальную в плане форму, ее размеры 34 × 27 м, высота над уровнем поля 0,6 м. Насыпь задернована, но недавно систематически распахивалась, вследствие чего ее вершина уплощена, а полы сильно растянуты. В южной поле находилась свежая выборка грунта, засыпанная черноземом, перемешанным со строительным мусором.

Курган возведен из темно-серого террасового песчанистого чернозема в два строительных периода. Толщина дернового слоя 0,2 м, погребенная почва залегала на глубине 0,8 м, материковая супесь — на глубине 1,1 м от репера.

Первичная насыпь (Н I) круглой в плане формы диаметром 9,5 м сооружена над срубным погребением 2. Ее высота не установлена в связи с тем, что верхний отдел уничтожен распашкой. Насыпь окружена кольцевым рвом, внешний диаметр которого равен 11 м, ширина — 0,5—0,8 м, глубина от уровня погребенной почвы — около 0,5 м. Диаметр подкурганной площадки с сохранившейся погребенной почвой достигал 8,0—8,5 м. Линия древнего горизонта визуально не просматривалась и установлена по большей плотности слоя погребенной почвы по сравнению с грунтом насыпи. За пределами первичной насыпи, на расстоянии 2 м к востоку от рва, с уровня древнего горизонта произведено однокультурное основному погребение 1, над которым возведена досыпка (Н II), увеличившая курган до современных размеров. Линия древнего горизонта под Н II не фиксировалась. В районе погребения 1 она установлена по слою мелкой гранитной крошки и положению в насыпи его заклада. С уровня Н II впущены погребения 3—5 (рис. 1, *1*).

Всего в кургане исследовано пять погребений, из них два (1, 2) срубных, два (3, 5) средневековых и одно (4) неопределенной культурной принадлежности.

Погребение 1 (срубное, основное для Н II) находилось на расстоянии 3 м на северо-северо-восток от условного центра на глубине 0,5 м от поверхности насыпи и 0,8 м от репера. На уровне древнего горизонта лежала гранитная плита-заклад неправильной треугольной формы с плоским основанием, ориентированная длинной осью с северо-северо-востока на юго-юго-запад. Размеры ее 1,7 × 1,1 × 0,65 м. Рядом с ней, на уровне древнего горизонта, находился еще один камень размерами 0,2 × 0,1 × 0,1 м и мелкая гранитная крошка. Под закладом зафиксирована ориентированная по оси север—юг яма овальной в плане формы размерами 0,95 × 0,55 м и глубиной 0,4 м от уровня древнего горизонта. В черноземе заполнения в южной части ямы отмечены вкрапления древесного угля. Кости скелета отсутствовали, что позволяет отнести обьект к кенотафам. Не исключено, что в яме мог быть погребен ребенок, останки которого полностью истлели.

Погребение 2 (срубное, основное для Н I) находилось на расстоянии 6,9 м на запад от

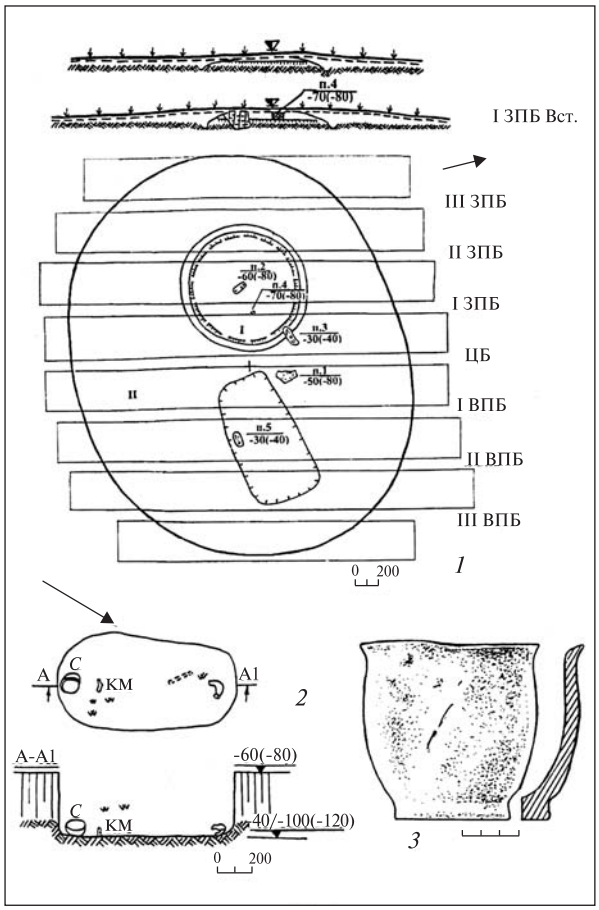

Рис. 1. Курган у пгт Кировское: *1* — общий план и стратиграфические разрезы; *2, 3* — погребение 2

условного центра на глубине 0,6 м от поверхности насыпи, 0,8 м от репера. Могильная яма неправильной овальной в плане формы ориентирована по оси северо-северо-запад — юго-юго-восток. Длина ее 1,1 м, ширина в северной части 0,5 м, в южной — 0,6 м, глубина от уровня древнего горизонта 0,4 м. В черноземе заполнения присутствовали древесные угли.

Скелет ребенка почти полностью истлел. Сохранились остатки черепа и одна из костей рук, судя по которым погребенный лежал скорченно на левом боку головой на север или северо-северо-запад (рис.1, *2*). В ногах погребенного, под южной торцевой стеной ямы, выявлены горшок и гранитный камень. Горшок с отогнутым наружу венчиком, край которого приострен, слабо опуклым мешковидным ассиметричным корпусом и плоским дном с закраиной. Внешняя поверхность грубая, бугристая, охристо-коричневого цвета. Высота 9,1 см, диаметр венчика 9,8 см, корпуса — 9,4 см, дна — 6,2 см (рис. 2, *3*). Гранитный камень неправильной треугольной в плане и клиновидной в сечении формы. Размеры 7,9 × 5 × 1 см.

Погребение 3 (средневековое? впускное) находилось на расстоянии 4,5 м на север от условного центра на глубине 0,3 м от поверхности насыпи и 0,4 м от репера. Могильная яма вытянутой овальной в плане формы размерами 1,3 × 0,4 м, глубиной от уровня впуска 0,8 м, ориентирована по оси запад-юго-запад — восток-северо-восток.

Скелет подростка лежал вытянуто на спине черепом на запад-юго-запад. Правая рука вытянута вдоль туловища, левая — незначительно согнута в локтевом суставе, кисть покоилась на крыле таза. В ногах погребенного находилось пятно рассеянных по дну мелких древесных углей диаметром 0,25 м.

Погребение 4 (не определено, впускное) находилось на расстоянии 4,5 м на запад-северо-запад от условного центра. Судя по фиксируемому в восточном профиле I западной бровки разрезу ямы шириной 0,8 м, погребение совершено с уровня современной насыпи, что соответствует 0,2 м от поверхности или 0,3 м от репера. Контуры могилы не зафиксированы. Ее глубина от уровня поверхности насыпи 0,7 м, от репера — 0,8 м. От погребения сохранились обломки раздавленного черепа взрослого человека.

Погребение 5 (средневековое? впускное) находилось на расстоянии 6 м на восток-юго-восток от условного центра на глубине 0,2 м от поверхности и 0,4 м от репера. Могила овальной в плане формы размерами 1,1 × 0,5 м, глубиной от уровня впуска 0,8 м, ориентирована по оси восток—запад. В заполнявшем яму черноземе находились остатки истлевшего деревянного продольно-поперечного перекрытия. Скелет подростка лежал вытянуто на спине черепом на запад.

Особенности обряда погребений 1 и 2, в том числе меридиональная ориентация могил, северная ориентация скелета в погребении 2 и специфическая форма сопровождающего его горшка, позволяют отнести их к покровской срубной культуре (ПСК). Нижнее Приорелье, где находится исследованный курган, является частью одного из основных районов концентрации памятников бережновско-маевской срубной культуры, на которых И.Ф. Ковалевой и С.С. Волкобоем выделен маевский локальный вариант. Вероятно, погребения ПСК кургана в пгт Кировское подтверждают мнение В.В. Отрощенко об инфильтрации лесостепного покровского населения в степную зону и сосуществовании носителей двух срубных культур.

О.Я. Савеля, Э.А. Кравченко, Р.В. Лысенко,
А.А. Филиппенко, Д.А. Шевченко

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОСЕЛЕНИЯ УЧ-БАШ В 2006—2008 гг.

The paper is a preliminary publication of archaeological research at Uch-Bash settlement in the South-Western Crimea, provided by the National Preserve «Tauric Chersonesos» and the IA NASU.

Поселение Уч-Баш, расположенное на левом берегу р. Черная около ее устья на выположенном плато внешней куэсты Крымских гор, — один из наиболее важных памятников кизил-кобинской культуры Юго-Западного Крыма. Исследования на памятнике проводились в 1920-х гг. Л.Н. Соловьевым, который произвел сборы подъемного материала, и в 1952—1953 гг. С.Ф. Стржелецким, который провел раскопки поселения, предоставившие объемный археологический материал. В 2006 г. Инкерманский отряд Севастопольской археологической экспедиции начал проводить охранно-спасательные исследования этого памятника. Целью проведения работ было выяснение размеров разрушений культурных напластований для дальнейшего проведения раскопок археологических объектов, срезанных котлованами, и исследования площадей, подпадающих под зоны снятия культурного слоя работами по извлечению взрывоопасных объектов и боеприпасов, проводимыми МЧС.

Разведки 2006 г. позволили наметить места будущих раскопов и прояснить стратиграфию и планиграфию поселения (рис. 1). Исследованиями были выявлены археологические объекты в восточной, западной и центральной частях памятника. На мысу, образованном обвалом скалы и Каменоломенным оврагом, в северной части памятника мощных культурных напластований не наблюдается, однако подъемный материал встречается повсеместно. Крупные археологические объекты фиксируются в основном в зонах положительных магнитных аномалий. В центральной части городища зафиксированы отдельные археологические объекты, но верхняя часть культурного слоя была снята дорожно-строительными работами в 1960-х гг.

Поселение раннего железного века, материал которого атрибутирует кизил-кобинскую культуру, расположено широкой полосой в восточной части сохранившейся части скалы над обрывом и занимает большую часть площади мыса. В северной части мыса зафиксированы наиболее ранние комплексы и слои поселения позднебронзового—раннежелезного времени (УБ-I)[1], в центральной — объекты с материалом кизил-кобинской культуры разного времени (УБ-II — УБ-V), в западной части открыты комплексы, связанные с поселением кизил-кобинской культуры, но имеющие производственный характер. Шурфовка показала, что культурные слои в этой части занимают все пространство над обрывом и тянутся в восточном направлении примерно на 80—100 м.

Средневековые строительные остатки зафиксированы в основном в центральной части скального мыса на самой высокой его точке и связываются с монастырским комплексом, исследованным С.Ф. Стржелецким в 1950-х гг. Они врезаны в слои кизил-кобинского поселения самого раннего его горизонта (УБ-I). Еще один средневековый комплекс открыт в центральной части кизил-кобинского поселения, вблизи северной оконечности мыса. Однако наличие материала VI—VII вв. не позволяет связывать его с монастырским комплексом на вершине скалы, датированным IX—XI вв.

В ходе раскопок 2007 г. вскрыта не исследовавшаяся ранее западная часть поселения площадью 39 м^2 с производственными комплексами, вероятно в древности вынесенная за жи-

[1] УБ-I—УБ-V — горизонты кизил-кобинской культуры, выделенные по материалам поселения Уч-Баш.

лую зону, исследованную на востоке Уч-Баша. Открытый объект представляет собой сооруженный на подрезанном и снивелированном материковом склоне наземный металлургический комплекс с частью площади мастерской[2], состоящий из остатков наземного сыродутного (кузнечного?) горна и предгорновой ямы. Отверстие шлаковыброса зафиксировать не удалось. И сохранившаяся южная стенка горна, и углубление от северной, и линия углублений от столбов, а также орфостатно стоящие камни ориентированы широтно. Конструкция горна была пристроена к материковой стенке подмазками в 5—6 слоев. К западу от него располагалась предгорновая яма, видимо, с углублением для мехов, сообщающееся воздуховодом с углублением горна. В восточной части стенки горна прослежено еще одно отверстие, горизонтально отходящее от углубления в его стенку, где под углом 90° оно поворачивало вверх. Возможно, с ним в верхней части сообщалось отверстие в стенке центральной части горна, ведшее от его пода. Вероятно, так отводился дым или создавалась тяга в воздуховодах и камере горна до его реконструкции.

Наблюдается два периода функционирования горна. Изначально была сооружена вертикальная конструкция высотой до 0,70 м от зафиксированного уровня пода на материке, имевшая одну стенку, примыкающую к материку, и вторую, сооруженную на специально подготовленной площадке. Позже была надстроена верхняя часть стенки (около 0,70 м) и поднят уровень пола путем наращивания бентонитовой площадки, что хорошо видно в северной части конструкции. Внутренняя поверхность всех сохранившихся стенок покрыта сажей, а верхняя достроенная часть имеет следы нескольких реконструкций. Стенки сложены из бентонитового раствора, в который были вмурованы мергелевые камни — средний и мелкий бут. Центральная часть конструкции в нижней части сохранила незначительно отошедшие от обмазки мергелевые плиты и орфостатно стоящие камни фундамента, на которых помещалась, видимо, основная функциональная конструкция. Между двумя нижними камнями южной стенки на уровне пода прослежено полукруглое отверстие, представляющее собой выход воздуховода, ведущего по горизонтальной дуге к внешнему отверстию для мехов и выложенного внутри камнями, обмазанными бентонитом. Зачистка камней внутренней поверхности южной стенки углубления показала, что они были наполовину вмазаны в бентонитовую обмазку, а наполовину (отошедшей верхней частью) засыпаны золистым слоем с большим количеством углей и головешками выгоревших прутьев.

Заполнение углубления горна на уровне пода включало уголь, железный шлак, капли кричного железа (шлак), головешки прутьев, обожженные камни; заполнение углубления предгорновой ямы — мергелевую крошку, незначительное количество керамики, костей и др.

В северном углу раскопа комплекс сооружен на слое более раннего зольного выброса. Видимо, перестраивая горн, древние ремесленники не стали вычищать предыдущий зольник, а перекрыли его мощным слоем бентонитовой трамбовки.

Не противоречит такой интерпретации открытого на Уч-Баше комплекса и его предварительная датировка горизонтом УБ-IV. Металлургический комплекс был перекрыт суглинистым слоем, который, в свою очередь, перекрывался зольником мощностью 1,20—0,30 м с материалом горизонта УБ-V. Материал зольника — большое количество керамики, костей, костяные и кремневые орудия. В суглинистом слое, кроме керамики, пищевых остатков, костяных, кремневых орудий и их заготовок, встречены следы полностью коррозированных неопределимых железных изделий, отходы ковки, приваренные к обломкам камней, обожженные камни, в том числе флюсовые конкреции. Между слоем зольника и суглинистым слоем зафиксирована тонкая (0,10—0,12 м), но перекрывающая всю поверхность раскопа прослойка супеси, лежащая на древней дневной поверхности слоя суглинка с пятнами горения. В супесчаной прослойке найдена коррозированная бронзовая пуговицевидная бляшка раннего типа.

В ходе полевого сезона 2008 г. доисследованы ями нижней террасы раскопа (площадь раскопа с прирезками 53 м^2) к северо-востоку от горна 2007 г. были открыты остатки еще шести металлургических горнов (рис. 1). Горны представляют собой конструкции со шлаковыбросом для получения кричного железа. Горн 2 имеет ямную конструкцию с выведенным вверх воздуховодом и одной искусственной стенкой (рис. 1, *13—16*). Такая конструкция является наиболее архаичной из открытых в этом комплексе. Четыре других имеют более

[2] Определение сделано С.В. Паньковым. Авторы выражают благодарность Г.А. Вознесенской и С.В. Панькову за предоставленные консультации в ходе исследований комплекса.

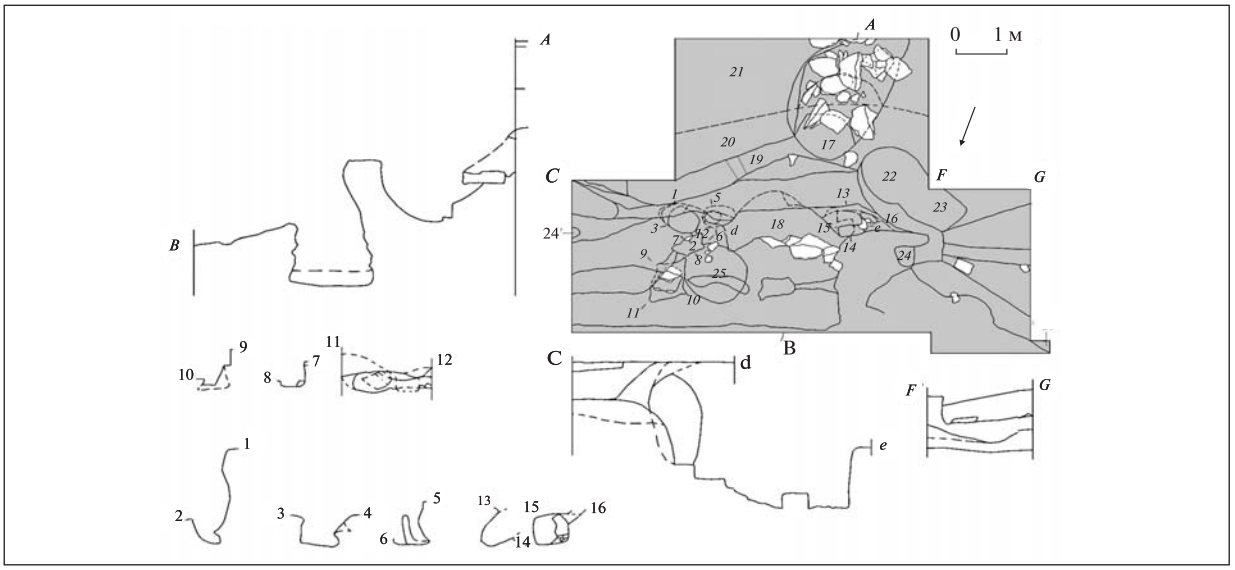

Рис. 1. Поселение Уч-Баш. План, разрезы и проекции раскопа 1 2008 г.: *A—B* — разрез средней и нижней террас раскопа с углублением наковальни и древней выработкой под горном 1 2007 г.; *C—d* — проекция уступов и подрезок материка нижней террасы в северном углу раскопа; *d—e* —продольный разрез древней выработки на нижней террасе под горном 1 2007 г.; *F—G* — проекция уступов и подрезок материка нижней террасы в западном углу раскопа; *1—4* — разрезы горна 5; *5, 6* — разрез горна 6; *7, 8* — разрез горна 4; *9, 10* — разрез горна 3; *11, 12* — разрез площадки с горнами 3 и 4; *13—16* — разрезы горна 2; *17* — углубление наковальни; *18* — древняя выработка на месте горна 1 2007 г.; *19* — проход от углубления к уступам подрезки нижней террасы; *20* — материковый наплыв на подрезке средней террасы; *21* — материковый останец, повышающийся до уровня верхней террасы в восточном углу раскопа; *22* — яма, впущенная с уровня перекрывающего суглинистого слоя; *23* — углубление, прорезающее яму в суглинистом слое; *24* — ямки в материке; *25* — остатки разрушенного пода горна 7; *26* — место находки черепа мелкого рогатого скота

сложные конструкции (рис. 1, *1—12*). В заполнении горнов фиксировались сажа, древесные угли, ококсованный бентонит, железный шлак, пережженные кости животных, обожженные камни конструкций горнов.

На искусственной средней террасе материкового склона под суглинистым слоем открыт котлован некоего сооружения овальной формы, ориентированный меридионально, с завалом крупных подтесанных плит (рис. 1, *17*). Положение камней, характер их поверхности и конструкция углубления котлована позволяют предполагать в этих остатках древнюю наковальню. Вдоль средней террасы от выположенной ее части к котловану вел углубленный проход, зафиксировано две ступени для спуска перед углублением наковальни (рис. 1, *19*). Углубление котлована было заполнено просевшим перекрывающим суглинистым слоем с малым количеством находок. К северо-востоку и юго-западу от наковальни зачищены искусственные уступы в материковом склоне, ведшие с нижней на верхнюю террасу (рис. 1, *C—D, F—G*).

В западном углу раскопа после обвала борта котлована была зачищена обнажившаяся поверхность, на материке был обнаружен целый череп и кости ног мелкого рогатого скота (рис. 1, *26*).

Предварительный анализ комплекса находок из слоев и конструкций нижней и средней материковой террасы подтвердил датировку функционирования металлургического комплекса временем УБ-IV (НаВ3—НаС/ранний). Видимо, речь идет об одном из самых ранних центров производства железа в Восточной Европе.

Слои зольника по структуре и наполнению археологическим материалом не отличаются от исследованых на основной площади раскопа. Их датировка не изменилась. Поскольку слои и комплексы металлургического центра уходят в борт раскопа, его исследование необходимо продолжать.

М.А. Сагайдак, Н.В. Хамайко, О.І. Вергун

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНО-РЕМІСНИЧИХ САДИБ ДАВНЬОКИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ

The paper presents the results of the protective archaeology research conducted in Kyiv at 35, Spaska Street in 2007 and 2008.

Охоронні археологічні дослідження по вулиці Спаській, 35 тривають два сезони (2007—2008 рр.). Всього на ділянці досліджено 17 хронологічних горизонтів (не враховуючи підгоризонтні розшарування та алювіальні відкладення), що включали шари від межі X—XI ст. до XXI ст. Найвище залягали культурні шари й об'єкти XIX—XX ст., серед них — бруківка XIX ст. та рештки пожежі початку XIX ст. (ймовірно, 1809 р.). Їх підстилали горизонти XVII—XVIII ст., у складі яких було виявлено дерев'яний підвал з матеріалом першої половини XVIII ст., значну частку якого складали фрагменти керамічного і скляного посуду, побутові ями початку XVIII ст. та двошарова горизонтальна викладка з цегли-«пальчатки», частково зруйнована каналізаційною системою XIX — початку XX ст. Поодинокі знахідки XIV—XV ст. наявні в пізніших культурних горизонтах у перевідкладеному стані і представлені лише керамічним матеріалом.

Шари домонгольського часу найбільш насичені. Це дві великі садиби з житловими, господарськими й ремісничими спорудами, розділені парканом. Загалом до давньоруського часу віднесено понад 40 досліджених об'єктів. Значна кількість об'єктів і більшість шарів містили залишки ювелірного, склоробного та косторізного виробництв і торговельний інвентар. Дослідженням ділянки встановлено, що протягом майже двохсот років — з середини XI до першої половини XIII ст. — основна лінія житлової забудови тут не змінювалась. Більшість різночасових об'єктів сконцентровані у трьох місцях по осі північний-схід — південний-захід і розташовані стратиграфічно один над одним. Таку лінію забудови можна вважати орієнтованою вздовж вулиці, що йшла у напрямку Дніпра і співпадає з сучасною червоною лінією вул. Спаської.

Горизонти початку — першої половини XIII ст. найбільше постраждали від перекопувань, особливо у межах розкопів 2 і 3. Вони містили рештки двох об'єктів, один з яких був дуже пошкоджений ямами XVII—XVIII ст. та підземними комунікаціями XIX—XX ст. Обидва перекривалися шаром пожежі.

Серед інших варто згадати споруду зрубної конструкції третьої чверті XII ст. (рис. 1), що загинула у сильній пожежі. Велику (близько 7 × 5 м у межах розкопу) наземну споруду було зведено з брусу і поставлено впритул до дерев'яного паркану, довгою стороною по осі північний-захід — південний-схід з незначним відхиленням на північ. Цікаво, що в нижньому ярусі споруди виявлено чималу кількість давньоруської плінфи межі XI—XII ст. та першої половини XII ст. у вторинному використанні. Матеріали з заповнення містять значну кількість решток бронзоливарного виробництва (уламки тиглів, шлаки, «виплески» мідного сплаву) та предметів з мідного сплаву, здебільшого дуже перегорілих та кородованих, великі (до 25 см) шматки заліза, кілька дуже кородованих залізних виробів, а також дрібні (0,3—0,6 см) шматки золота, моток золотокрученої нитки та фрагмент тигля з золотими краплями на внутрішньому боці вінчика (рис. 2). Також виявлено давньоруські скляні вироби (намистини, браслети, каблучки, лійчастоподібні посудини), а ще фрагменти скляного флакона й полив'яного блюда візантійського виробництва.

Сильна пожежа і, як наслідок, умови закритого комплексу зумовили збереження тут іще однієї індивідуальної знахідки — меча. Він належить до VI типу, за А.М. Кірпічниковим, —

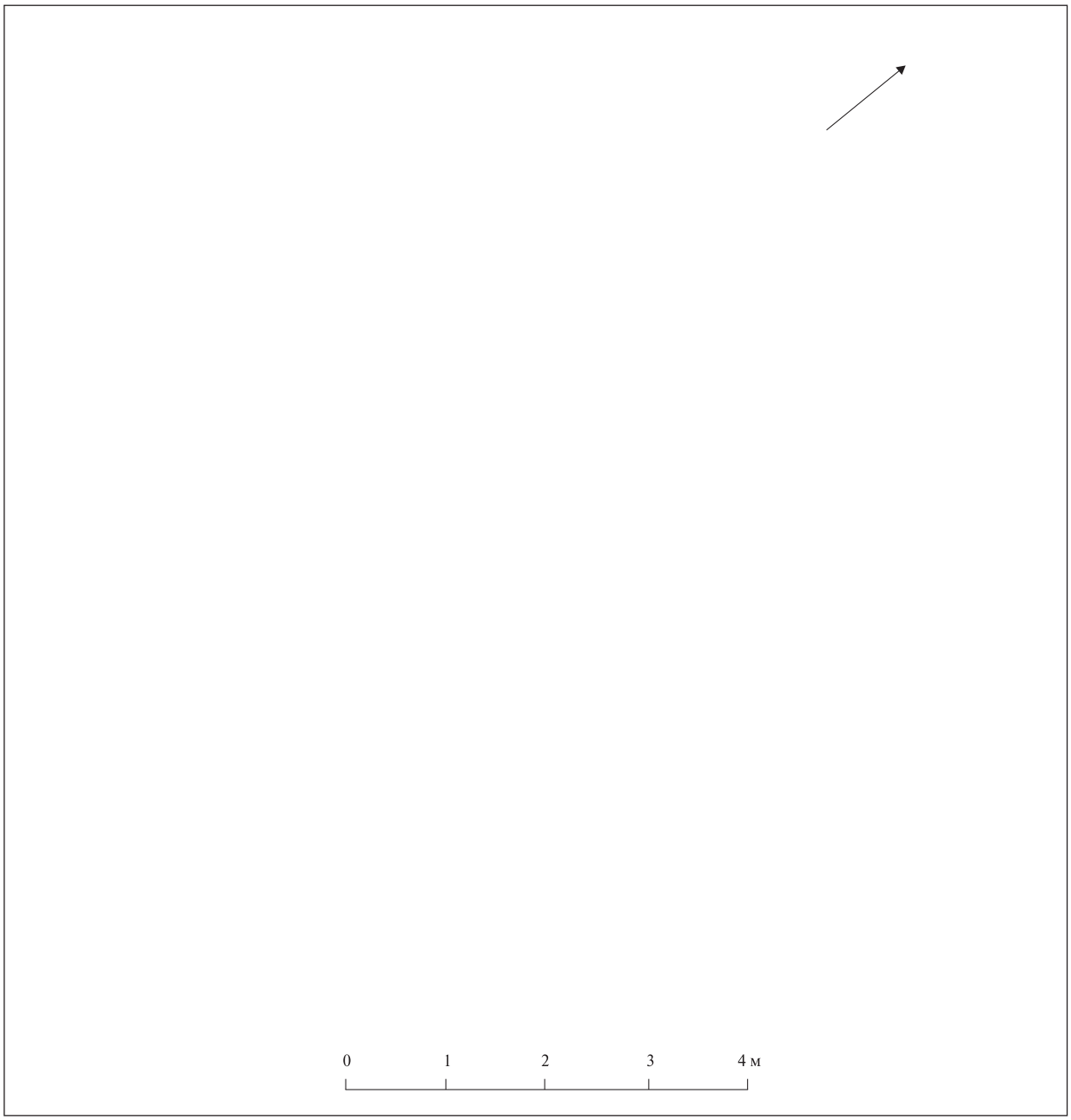

Рис. 1. Київ, Поділ. План згорілого зрубу третьої чверті XII ст.

з видовженим прямим перехрестям і дископодібним навершям руків'я. Меч зазнав дії високих температур і значного тиску ґрунту (споруда стратиграфічно залягала між заглибленим котлованом об'єкта XI ст., що з часом заповнювався ґрунтом з горизонтів розташованих вище, і звалищем з будівельного сміття XVIII—XIX ст.), внаслідок чого сильно деформувався. Поряд з ним виявлено два залізні предмети з розмірами 20 × 10 см та 22 × 15 см, які перегоріли в пожежі, що призвело до швидкої втрати цілісної структури й тотальної дефрагментації при контакті з повітрям. Неподалік меча знайдено залізний спис та кільця з мідного сплаву, що вірогідно були деталями портупеї (усі вцілілі предмети з комплексу передано на реставрацію).

Друга садиба розташовувалася безпосередньо поряд з першою. Будинки обох стояли на відстані близько 10 м один від одного. Тут вдалося дослідити два комплекси з торговельним інвентарем. Один з них — дерев'яна наземна зрубна споруда середини — третьої чверті XII ст., яка загинула в сильній пожежі разом із сусідньою садибою. В заповненні об'єкта виявлено значну кількість амфорної тари XII ст., а також фрагмент плетеного з лози кошика. Споруда, що передувала їй, роташовувалася на тому самому

Поисковые раскопочные работы на крайнем юге Черкасской обл. в 2008 г., несмотря на краткие сроки и небольшие объемы, позволяют прийти к важным выводам. Так, впервые в указанном регионе обнаружены достоверные среднепалеолитические изделия в стратифицированном контексте. Это означает, что удалось получить первые четкие указания на геохронологическое положение среднепалеолитических памятников бассейна левых притоков р. Южный Буг. Артефакты обнаружены на разных уровнях в отложениях, датируемых в промежутке от 100 до 30 тыс. лет назад, следовательно, впервые получены данные о длительном пребывании здесь носителей среднепалеолитической культуры. Неожиданным явилось обнаружение на юге Черкасской обл. стратифицированных материалов среднеплейстоценового возраста. До находки артефактов в завадовских отложениях на пункте Маслово 5в на территории континентальной Украины к востоку от Карпатской дуги было известно лишь одно достоверное местонахождение артефактов возраста порядка 300—400 тыс. лет назад — Меджибож. Обнаружение древних артефактов в бассейне Юного Буга является первым указанием на освоенность этого региона современной Украины не менее 300 тыс. лет назад.

О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк

АРХЕОЛОГІЧНІ ОБСТЕЖЕННЯ У ПОНИЗЗІ СУХОГО КОБЕЛЯЧКА НА ПОЛТАВЩИНІ

The results of the archaeological prospecting in mouth of the Sukhyi Kobelyachok River in Kremenchuk Region of Poltava Oblast are published. 138 barrows of 22 barrow groups and 9 separate mounds are discovered. On and near the barrows 9 anthropomorphic stelae of the Copper Age and the Bronze Age, as well as stone tombs of the 18th—19th c. Cossacks' cemeteries, were found.

Навесні 2008 р. Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ провела археологічні розвідки з метою здійснення обстежень та виконання експертизи території, обраної під розміщення 4-го відсіку хвостосховища ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат», в адміністративних межах Салівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

Обстеження, що включали суцільні розвідки, охопили площу 1000 га, а також північно-західну, східну і частково південну округи на відстані 0,5—3,5 км від проектованих меж землевідводу (загальна площа обстежень близько 1400 га). На сьогодні цю ділянку займає забудова шести населених пунктів — сіл Салівка, Карпівка, Петрашівка і Махнівка Салівської сільської ради, с. Роботівка та південної околиці с. Пришиб Пришибської сільської ради, а також знесені хутори і села, сільськогосподарські угіддя, лісосмуги, луки, солонці та болота, обвідний гідрозахисний канал Горішньо-Плавнівського і Лавриківського кар'єрів, заплави рік Сухий Кобелячок і Лизька, траси проходження комунікацій, доріг. Територія дослідження розташована на межі Кременчуцького р-ну і території, адміністративно підпорядкованої Комсомольській міській раді Полтавської обл.

Зазначимо, що розвідковими роботамии у межах ділянки керував Д.Я. Телегіна у 1960—1961-х рр., вибіркові обстеження — під час розкопок Є.В. Махно Компанійцівського могильника у 1960-х рр., огляд курганів проводила Г.М. Некрасова 1986 року, суцільні розвідки — археологи Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (ЦОДПА) у 2006—2007 рр., розкопок на цій території не було.

30 % площі досліджень розташовано на підвищеннях і останцях другої-третьої, а здебільшого першої терас обох берегів рік Лизька і Сухий Кобелячок. Сюди також належить край масиву вододілу Сухого Кобелячка — Дніпра, яким є плато тераси перед схилом високого лівого берега останнього, за 2—5 км від його сучасної долини, спотвореної Дніпродзержинським водосховищем. З північного заходу на південний схід ділянку перетинають русло р. Лизька й канал гідрозахисту Лавриківського та Горішньо-Плавнівського кар'єрів, зведений у 1980-х рр.; на північному сході її обмежує заплава р. Сухий Кобелячок. Безпосередньо вздовж каналу і русел річок є ділянки заболочених солонців і висолених водойм стариць водозборів.

Більшість угідь на підвищеннях терас та довколишніх вододілах інтенсивно розорюються з останньої третини XVIII ст. і долучені до сучасної сільськогосподарської сівозміни. Близько 20 % ділянки землевідводу зовсім не використовуються для сільськогосподарського виробництва, залишаючись громадськими випасами з масивами бур'янів. З 1980-х рр. вони поросли новітньою степовою рослинністю солонцевих лук. Понад 30 га таких земель займають щойно насаджені молоді ліси.

Наведені особливості рельєфу та місцезнаходження ділянки зумовили й характер здійснення розвідкових робіт, спрямованих на виявлення курганних пам'яток на підвищеннях терас і

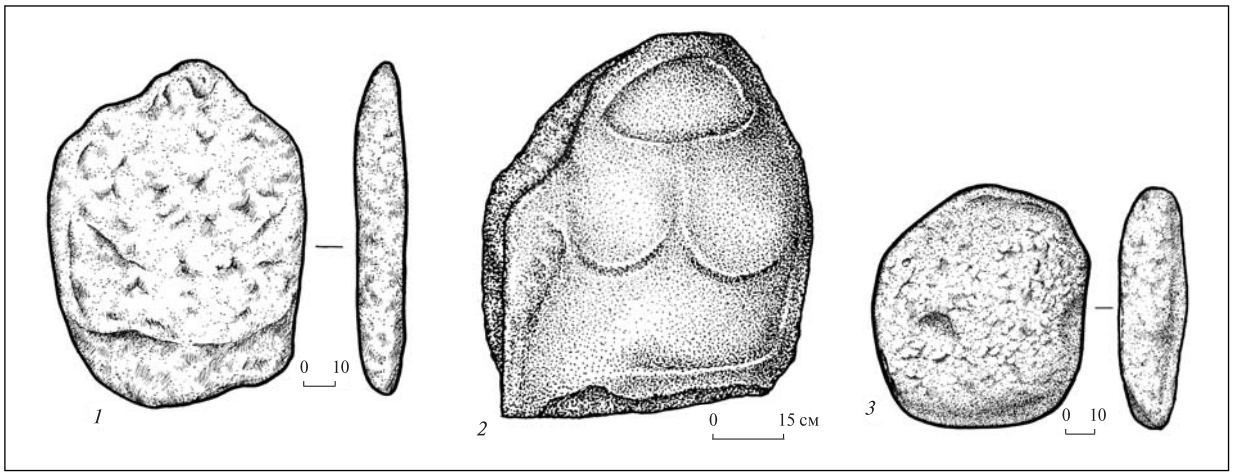

Рис. 1. Стели епохи раннього бронзового віку: *1* — курган 1 групи I, куток Дахнівка у с. Петрашівка; *2* — курган 1 групи III поблизу с. Пришиб; *3* — поблизу кургану 2 групи IV у с. Петрашівка. Граніт

вододілах, а також поселень доби бронзового—раннього залізного віків на мисах вздовж схилів терас та на підвищеннях у заплаві.

Здобутком розвідок стало виявлення на площі ділянки чотирьох поселень катакомбної (Петрашівка III), зрубної (Петрашівка III, Роботівка III) та черняхівської (Петрашівка I, II і IV, Роботівка I, II) культур. Ці поселення задовільного стану збереженості і їх можна досліджувати археологічно. На них наявні культурні нашарування, що впевнює в доцільності проведення стаціонарних досліджень і перспективності цих пунктів для вивчення старожитностей епохи пізньої бронзи та фіналу раннього залізного віку.

Крім цих поселень, виявлено й місцезнаходження зруйнованих невеликих стійбищ ямно-катакомбного і скіфського часу, культурні нашарування на яких відсутні (наприклад, Роботівка IV). Вони можуть стати об'єктами наглядових досліджень.

Найбільш масовими пам'ятками обстеженої території та її округи є кургани. Вони представлені, переважно, малими і середніми за розмірами групами (5—22 насипи), зосередженими навколо великих курганів (Махнівка, Петрашівка, Роботівка та Салівка), а також менш значними і більш масовими з двох—чотирьох курганів, яких обстежено 10 скупчень. Частина з них має у складі більші за розмірами кургани, заввишки 3,6—4,5 м, із задернованими насипами.

Поодинокі та згруповані компактними «гніздами» або «ланцюгами» кургани займають підвищені краї плато терас, миси і вершини останцевих та берегових вододілів. На найбільших мисах і вершинах плато височать найпомітніші з них — курган 1 групи I поблизу с. Махнівка, курган 2 групи Могили Трьох Братів біля с. Пришиб, Могила Масловського і Зозулина Могила (Махнівка) неподалік с. Салівка. На поверхні кількох значних насипів (курган 1 групи II поблизу с. Пришиб, Зозулина Могила у с. Салівка) і дещо менших (курган 1 групи I біля кутка Дахнівка, два насипи в групі V у с. Петрашівка) розташовані новітні кладовища XIX—XX ст., що є регіональною обрядовою особливістю українського населення цього кутка Кременчуччини.

Цікавим результатом стало виявлення на кількох насипах чи поряд з ними пам'яток монументальної скульптури епохи енеоліту—бронзи. Так, на кургані 1, заввишки 1,5 м і з діаметром 60 м, у складі групи I (куток Дахнівка), що на північно-західній околиці с. Петрашівка, з північного боку від вершини насипу, серед огорож новітніх поховань, виявлено плиту архаїчної стели, що на п'яту частину піднімалася над сучасною поверхнею. Стелу зафіксовано *in situ* оберненою широкими сторонами у меридіональні боки. Вона була встановлена у масиві однорідної досипки чорноземного насипу верхньою частиною (з виступом голови) вниз. Це примітивна антропоморфна стела підпрямокутної форми зі схематично оформленим широким виступом голови і плечей, з ледь модельованими виступами рук. Стела виготовлена з плити граніту, краї якої трохи сколоті для надання антропоморфних обрисів. Лицевий бік зберіг сліди сколювання з метою сплощення, зворотній — гладку природну вивітрену поверхню гранітного плитчака. Її розміри: висота 113 см, ширина 85 см, товщина 14—21 см, вага понад 400 кг (рис. 1, *1*). Стела належить до зразків найдавнішої монументальної кам'яної

поховальної скульптури, залишеної, вірогідно, пізньоямними племенами.

Під час огляду групи курганів III поблизу с. Пришиб із чотирьох насипів заввишки 0,3—2,3 м та з діаметром 12—35 м на найбільшому з них виявлено кам'яну гранітну стелу з вирізьбленим контуром голови і торса (груди, руки), характерну для статуарних монументів епохи ранньої бронзи, і кладовище козацького часу. Стела та надмогильні камені над похованнями XVIII—XIX ст. розміщені на схилі кургану, над його північною полою. На поверхні помітні численні насипи могил старого кладовища, подекуди позначені гранітними брилами надгробків призматичної, кубічної й аморфної форми. Збереглося понад 10 таких просілих у насип пізніх стел, з-поміж яких на північному схилі була антропоморфна скульптура.

Вірогідно, надгробки є рештками крепідоподібного кільця навкруги первинного насипу або ж деталями кромлеху. Їх виявило під час копання могил і перевикористало як надгробки українське козацьке населення хут. Богомази на південній околиці с. Пришиб. Антропоморфна стела стоїть же на своєму первинному місці, позначаючи вершину насипу початку раннього бронзового віку. Надбудова кургану відбувалася пізніше і південніше, де й сформована сучасна вершина насипу.

Стела належить до групи примітивних антропоморфних з виділеним виступом голови («широкоголових», за Д.Я. Телегіним), позначеними приступками плечима. Лицевий бік доволі старанно оброблений, бокові грані сколоті, зворотний бік вивітреної плити із сірого граніту має загладжену поверхню. Лицевий бік має сліди протертих і частково гравійованих зображень: позначена низьким овальним сколом поверхня обличчя (голови), контури плечей, плечова частина правої руки вздовж тулуба і лівої зігнутої під прямим кутом у лікті. У центрі на тлі поверхні помітні рельєфні виступи грудей (рис. 1, *2*). Висота скульптури 83,5 см, ширина 61,2 см, товщина 11—12 см. Стела, вірогідно, є зразком монументальної скульптури племен епохи ранньої бронзи.

Таким чином, всього обстежено і картографовано 138 курганів у складі 22 курганних груп та 9 поодиноких, 74 % з яких розорані, 26 % — задерновані. На курганах і біля них виявлено 9 антропоморфних стел епохи бронзового віку, понад 10 кам'яних надгробків на козацьких кладовищах, серед яких — монументи із зображеннями. Вперше відкрито, картографовано й описано 20 об'єктів, зокрема три поселення,

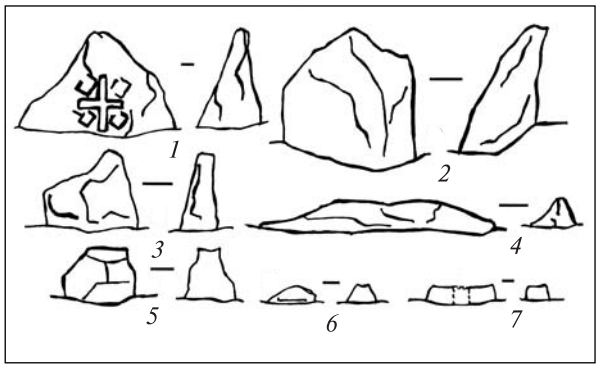

Рис. 2. Роботівка. Група курганів V — кладовище. Козацькі надгробки-стели над могилами кінця XVIII—XIX ст. Граніт

місцезнаходження, 13 груп курганів і три поодинокі насипи.

Проводилося шурфування підвищень хатищ XIX — початку XX ст. задля їх вилучення з переліку курганоподібних насипів та перевірки наявності (відсутності) під ними курганів або культурних нашарувань археологічного характеру. Таких підвищень перевірено більш, ніж 10. В одному випадку шурфування дало позитивний результат — у зондажі на південний схід від с. Петрашівка виявлено гранітну стелу межі енеоліту — раннього бронзового віку, перенесену із сусіднього кургану (група IV).

Це архаїчна примітивна антропоморфна скульптура овально-підпрямокутних обрисів зі схематично оформленим незначним виступом голови, скошеними плечима, з модельованими протертими круглими заглибинами позиціями рук (рис. 1, *3*). Стела виготовлена з товстої плити сірого граніту, краї її трохи загладжені з метою надання антропоморфних обрисів. Лицевий та зворотний боки гладенькі, затерті до шліфування. Розміри стели: висота 90 см, ширина 79,5 см, товщина 18—24 см, вага понад 160 кг.

Проведені деякі пам'яткоохоронні заходи охоплювали не тільки опис та картографування курганів і решток поселень, а й вивезення сімох масивних гранітних стел, розкиданих край польових доріг, на садибах і кладовищах. Усі доправлено до лапідарія Комсомольського історико-краєзнавчого музею і встановлено на оглядовому майданчику. Монументи-надгробки козацьких могил на насипах курганів у Пришибі, Роботівці і Петрашівці було очищено від рослинності, сміття і бруду та залишено над похованнями кладовища.

Заслуговує на увагу відкритий розвідками новий козацький цвинтар з кам'яними надгробками, розташований на курганах 1—4 групи V

у с. Роботівка. Ці насипи, заввишки 0,4—1,0 м і з діаметром 15—30 м, всуціль вкриті могилами чинного кладовища. Серед них є примітивні надмогильні монументи, цілком ідентичні до надгробків, відкритих під час розвідок 2004—2007 рр. поблизу с. Келеберда та колишніх сіл Шведівка і Павлівка. Загалом на некрополі виявлено шість менгіроподібних стел, одна з яких містить зображення християнської символіки, а також своєрідну стелу-надгробок з уламку жорна для подрібнення глини, яка, певно, вказує на професійну належність похованого. Виготовлена із жорна стела є нетиповою для мікрорегіону Кременчуччини, оскільки нестачі у камінні тут не спостерігається. Виявлені новітні стели є типовими надмогильними монументами, що побутували з кінця XVIII до початку XX ст. на півдні Полтавщини. Привертає увагу стела, на якій вирізьблено простий «грецький» хрест, обрамлений чотирма прокресленими ромбами (рис. 2, *І*). Зауважимо, що такі хрести часто містилися на подібних пам'ятках, але обрамлення із ромбічних фігур виявлено вперше.

Майже ідентичні надмогильні монументи відомі на некрополі Кодацької фортеці, де Д.Я. Телегін виявив стели менгіроподібної форми з карбованими зображеннями. Вірогідним часом появи цих поховальних пам'яток є кінець XVIII—XIX ст.

С.Ю. Тайкова

ПТАХИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВНІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 2007 р.

The paper is devoted to the analysis of osteological materials found during the archaeological excavations at the settlement Khodosivka-Roslavske in 2007.

За археологічними даними, давньоруське населення значну увагу приділяло полюванню та рибальству. Це підтверджує остеологічний матеріал, знайдений у т. зв. «кухонних відходах» при розкопках середньовічного поселення Ходосівка-Рославське у 2007 р. Скоріш за все, поширенню полювання на пернату дичину сприяло вдале розташування поселення. На прилеглих водоймах заплави Дніпра масово гніздилися і зупинялися під час сезонних міграцій водоплавні птахи. В зимовий період, за умов відсутності качок та гусей, мисливці могли добувати борову дичину, яка у значній кількості водилася в околишніх лісових масивах. Загалом, перната дичина, як джерело їжі, мала істотне значення в житті наших пращурів протягом багатьох століть. Окрім глухарів, тетеруків, качок та гусей, мисливці часів Київської Русі полювали на журавлів, лебедів та чапель, які незмінно подавалися як коронні страви на князівських бенкетах.

Інформаційні матеріали тих часів (літописи, грамоти, билини тощо) вказують, що птахів ловили за допомогою різних пристосувань: сіток, перевісів, силів (силків), пруглів, кляпців та ін. Пруглами (пастками), кляпцями і силами (петлями) ловили переважно лісових мешканців; сітки та перевіси (перевісища) слугули для добування водоплавних птахів. Перевіси являли собою великі сітки, які встановлювались на стовпах на шляхах кормових перельотів качок і гусей біля берегів озер та рік. За наявності пересіченої місцевості, сітками перегороджували яри або урвища. За відсутності ярів, у лісі біля водойми за напрямком прольоту прорубували просіки (плохи) завширшки 10—12 м. По обидва боки плохів встановлювали довгі, врівень із верхівками дерев або вищі, сухі та гладкі палі, прикріплені до сусідніх дерев так, щоб їх можна було вільно піднімати й опускати. Над палею розміщували дерев'яні блоки (векши), через які пропускали мотузки. До мотузок прив'язували міцну тонку сітку-перевіс, яка сягала верхівки стовпа. Коли качки або гуси з розгону вдарялись у перевісище, мисливець, що сидів у схованці, швидко опускав стовпи, накриваючи дичину сіткою зверху. З літописів відомо, що перевіси застосовували повсюдно в часи княгині Ольги (середина X ст.). Вони розташовувалися і в околицях Києва, і в інших слов'янських поселеннях по Дніпру і Десні. Цікаво, що така методика ловлі водоплавних птахів зберігалась у Західному Сибіру до середини минулого століття.

Окрім встановлення ролі полювання на диких птахів у житті мешканців уроч. Ходосівка-Рославське, отримані кісткові матеріали дають змогу частково відстежити видовий склад та відносну кількість орнітофауни і порівняти їх із сучасними показниками.

Матеріал і методика. Визначення остеологічного матеріалу проводилося за методом порівняння з кістками скелету сучасних птахів. Для визначення видової належності фрагментів кісток птахів використовувалася порівняльна колекція Палеонтологічного музею Національного науково-природознавчого музею НАНУ. Використана термінологія відповідає сучасним міжнародним нормам. При описі біології видів птахів ми спиралися на власні дані та інформацію, наведену у відповідних томах «Фауни України».

Результати. Із 69 знайдених залишків 49 було віднесено до виду. Не піддаються визначенню через значне пошкодження 20 фрагментів. Кісткові рештки, видову належність яких визначено, належать до дев'яти видів птахів; один фрагмент ідентифікований на рівні роду (табл.).

У видових нарисах наводяться відомості про птахів, залишки яких знайдено при розкоп-

ках поселення Ходосівка-Рославське: сучасний стан в Україні та регіоні розкопок, особливості біології, викопні знахідки з інших пам'яток України тощо.

Ряд гусеподібні — *anseriformes*.

Родина качкові — *anatidae*.

Лебідь-шипун *(Cygnus olor)*. Гніздовий, перелітний, зимівний птах України. Гніздиться на всій території, крім гір. Мігрує скрізь. Регулярно зимує в південних районах, на заході країни та на дніпровських водосховищах. Взимку його можна зустріти на незамерзаючих водоймах. Рештки шипуна знайдено при розкопках давньоруського Вишгорода XI—XIII ст. На поселенні Ходосівка-Рославське виявлено два фрагменти кісток однієї особини лебедя-шипуна.

Крижень *(Anas platyrhynchos)*. Гніздовий та перелітний птах. Найчисленніший серед качок України. Мешкає по всій території. Населяє майже всі типи прісних водно-болотяних угідь. Гніздиться окремими парами. Під час міграцій і зимівлі утворює великі зграї. Харчується дрібними безхребетними. У багатьох великих містах зараз існують осілі угруповання цих качок. Численні кістки і шкаралупу яєць виявлено у відкладеннях на багатьох слов'янських поселеннях XI—XIII ст. Чернігівської обл. Крижень нерідко використовується для розведення дичини. Кількість залишків (29) та особин (13) крижнів становлять 50 % і значно переважає чисельність інших викопних птахів з поселення. Кістки диких і свійських птахів цього виду практично не відрізняються за морфологічними ознаками. Але, скоріше за все, ми маємо справу з дикими крижнями, яких мешканці поселення могли масово добувати в гніздовий період, під час линяння та міграцій.

Чирок-тріскунець *(Anas querquedula)*. Гніздовий та перелітний птах. В Україні за чисельністю та розповсюдженням поступається тільки крижню. За біологією подібний до попереднього виду. Кісткові залишки чирка-тріскунця виявлено на слов'янських поселеннях XI—XII ст. у Полтавській обл. та околицях Києва. Серед решток (3) та особин (1) птахів з «кухонних відходів» поселення Ходосівка-Рославське ця качка займає третє місце. Значна розбіжність у чисельності кісткових залишків у порівнянні з крижнем, скоріш за все, вказує на те, що крижень був більш бажаною здобиччю через удвічі більші розміри.

Чирок-свистунець *(Anas crecca)*. Гніздовий та перелітний птах. Мешкає по всій території України, але розповсюджений нерівномірно. Найбільш характерний для водойм Полісся, але за чисельністю значно поступається чиркутріскунцю. Віддає перевагу оселенню на невеликих лісових і заплавних озерах і болотах. Гніздиться окремими парами. Під час міграції і зимівлі тримається зграями. Живиться водяними безхребетними. Про те, що чирка-свистунця здавна добували заради м'яса, свідчать численні знахідки доби первісності в м. Новгород-Сіверський, з поселень XI—XIII ст. на середньому Дніпрі та в Житомирській обл. За чисельністю викопних решток (2) та особин (2) з поселення Ходосівка-Рославське свистунець переважав тріскунця. Це може слугувати доказом, що в середні віки цей птах був більш розповсюджений на всій території України, ніж зараз, і однаково успішно добувався давньоруськими мисливцями.

Нерозень *(Anas strepera)*. Гніздовий та перелітний птах. Кількість і ареал виду в Україні дуже скоротилися з першої половини XX ст. До того вид за чисельністю не поступався крижневі. Окрім озер Волині та Азовсько-Чорноморського узбережжя, ця качка зараз є рідкісною у більшості регіонів країни. Не гніздиться на більшій частині Чернігівської і Київської областей. У пониззях Прип'яті, можливо, ще оселяються

Таблиця. **Видова належність і кількість фрагментів та особин викопних птахів середньовічного поселення Ходосівка-Рославське**

Вид	Кількість залишків	Кількість особин	%
Чирок-свистунець (Чирок-свистунок) — *Anas crecca*	2	2	7,7
Крижень (Кряква) — *Anas platyrhynchos*	29	13	50,0
Чирок-тріскунець (Чирок-трескунок) — *Anas querquedula*	3	1	3,8
Anas sp.	1	1	3,8
Нерозень (Сіра качка) — *Anas strepera*	1	1	3,8
Лебідь-шипун — *Cygnus olor*	2	1	3,8
Курка домашня — *Gallus domesticus*	5	4	15,4
Тетерук (Тетерев) — *Lyrurus tetrix*	1	1	3,8
Крех малий (Луток) — *Mergus albellus*	1	1	3,8
Слуква (Вальдшнеп) — *Scolopax rusticola*	4	1	3,8
Всього	49	26	

окремі пари нерозня. Гніздиться на різних типах водойм, але обов'язково з щільними заростями вищої водяної рослинності. Гніздо будує на сухому місці, часто далеко від води. Виводки, на відміну від інших качок, не об'єднуються у спільні зграї. Харчується переважно рослинною їжею. Викопні залишки нерозня виявлено серед матеріалів доби первісності в Новгород-Сіверському та на нижньому Дніпрі. З розкопок поселення Ходосівка-Рославське походить одна рештка цього виду. Можливо, в часи Київської Русі щільність нерозня була значно більша, ніж сьогодні.

Крех малий, або луток *(Mergus albellus)*. Нечисленний пролітний вид України. До 50-х рр. XX ст. окремі пари гніздилися в пониззях Дніпра. Після зарегулювання русла вид зник на гніздуванні. Може залишатися на зимівлю в південних регіонах. Гніздовий ареал охоплює лісову та лісотундрову зону Євразії. Оселяється по берегах озер, де гніздиться в дуплах дерев. Під час міграцій зустрічається невеликими зграйками по всій території країни. Живиться водяними комахами. Вдруге знайдений у викопному вигляді на території України, перший раз — при розкопках середньовічного Чорнобиля. У розкопках поселення Ходосівка-Рославське луток представлений одним кістковим фрагментом.

Ряд куроподібні — *galliformes*.

Родина тетерукові — *tetraonidae*.

Тетерук *(Lyrurus tetrix)*. Осілий птах. У незначній кількості гніздиться у лісовій зоні України. Населяє різні типи лісів з домішкою берези. Уникає суцільних лісових масивів. Відкриті простори (вирубки, поля, великі галявини) використовує для токування в шлюбний період. Взимку під час лютих морозів птахи ночують у ямках під снігом, пробиваючи своєю вагою сніжний покрив. На цьому і було засноване зимове полювання на тетеруків. Викопні рештки птаха знайдено в шарах поселення Воїнська Гребля XI—XII ст. та в давньоруському Вишгороді. З розкопок поселення Ходосівка-Рославське походив один фрагмент кістки тетерука. Птахів могли добувати за допомогою різних пасток, на токах або зі снігових ямок.

Ряд сивкоподібні — *charadriiformes*.

Родина баранцеві — *scolopacidae*.

Слукка *(Scolopax rusticola)*. Гніздовий, перелітний, зимівний птах України. Гніздиться в Поліссі, Лісостепі. Під час міграції трапляється скрізь. При розкопках поселення Ходосівка-Рославське знайдено чотири фрагменти, що належали одній особині слукви. Раніше в розкопках середньовічних поселень на території України вид не траплявся.

Висновки. Докладне вивчення викопних решток птахів є важливим для з'ясування історичних закономірностей поширення представників сучасної орнітофауни та пізнання побуту наших пращурів, зокрема характеру і обсягів полювання та виникнення свійських форм.

Більшість решток птахів з поселення Ходосівка-Рославське належить до т. зв. «кухонних відходів». Переважно це кістки верхньої кінцівки — 32 залишки, нижньої кінцівки — 4 та плечового поясу — 8. Значна частина знайдених фрагментів пташиних кісток пов'язана з господарською діяльністю людини. Окрім полювання, в часи Київської Русі почало набувати особливого місця і птахівництво. Хоча на поселенні Ходосівка-Рославське, за наявними даними, відносно мало займались розведенням домашньої птиці і худоби, рештки курей все-таки складають значний відсоток серед матеріалів розкопок (табл.). Що стосується свійської качки, то вихідною формою для неї був крижень *(Anas platyrhynchos)*. Його значне поширення і легкість приручення сприяли тому, що він був одомашнений в кількох країнах одночасно. Вказати точний час одомашнення зараз практично неможливо. Римляни приручили качок ще в I ст. У давніх римських переказах говориться, що качок ловили сітками, розтягненими вздовж берегів річок. Римський письменник і агроном Луцій Колумелла у праці «Про сільське господарство» радив збирати яйця диких качок і виводити з них птахів, яких можна утримувати у дворах, закритих згори сіткою. Мешканці Давнього Єгипту качок також ловили сітками. Частково їх убивали, частково відгодовували, однак тоді качка ще не була свійським птахом. Відрізнити кістки качки домашньої від кісток дикого крижня практично неможливо. Мінливість птахів у домашніх умовах незначна. Кістки сучасних домашніх качок є більш масивними.

Стверджувати, що знайдені залишки належать тільки домашнім або тільки диким качкам не можна. Не виключено, що там наявні обидві форми. Але, на наш погляд, більшість фрагментів повинні належати дикому крижню, оскільки локалізація поселення Ходосівка-Рославське сприяла розвиткові полювання на водяно-болотяну дичину, про що свідчить значне видове розмаїття викопних птахів. До того ж, у матеріалах із розкопок давньоруських поселень серед птахів майже завжди значно переважали залишки свійських курей, чого немає на селищі Ходосівка-Рославське, де кісткові фрагменти крижня суттєво переважають. Скоріш за все, причиною цього стало і безпосереднє полювання на крижня (зокрема, масова заготівля під час линяння), і збір яєць з подальшим сезонним вирощуванням качок у домашніх умовах.

Д.А. Тетеря

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПЕРЕДМІСТЯ ПЕРЕЯСЛАВА РУСЬКОГО В 2008 р.

The article presents the materials of rescue archaeology research conducted on the territory of outskirts of Pereyaslav Ruthenian in 2008. New data on the history of shaping of this part of the mediaeval city was obtained, and one of the Ancient Rus trading centres of bone processing was localised.

Навесні та влітку 2008 р. постійна археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» провела дослідження на території передмістя Переяслава Руського. Охоронно-рятівні роботи охоплювали ділянки по вул. Кірова, 6 та Можайська, 4, виділені під нове будівництво.

Вони розташовані на території передмістя середньовічного Переяслава в уроч. Заальтиччя, на захід від історичної частини міста, на плато правого берега р. Альта. Урочище охоплювало територію між правими берегами річок Трубіж та Альта, обмежену курганними некрополями давньоруського часу в уроч. Альтицьке та Вигон. У давньоруський час його площа орієнтовно складала до 10 га. У XVIII ст. ця місцевість називалась Альтицьке передмістя. Археологічні дослідження тут проводились у 1981 р. по вул. Можайській, де досліджено залишки печі з житла та виявлено кераміку XI ст. У 2000 р. на передмісті по правому березі Альти та Трубежа в межах вул. Літописна та пров. Літописний проведено розвідкові дослідження, якими виявлено культурні нашарування XI—XIII ст.

Під час попереднього обстеження на поверхні ділянки по вул. Кірова, 6 зібрано дрібні фрагменти кераміки XII — початку XIII ст. та XVII—XVIII ст. Після вибірки котловану завбільшки 100 × 20 м було проведено зачистку східної та західної стінок з дослідженням культурних нашарувань та виявлених об'єктів, пов'язаних з ними. Загальна довжина досліджених стін 200 м. Проведено фіксацію східної стіни котловану вздовж 100 м та західної стіни вздовж 50 м. Глибина котловану сягала 1,60—1,80 м. Котлован зорієнтований довгою віссю по лінії північ—південь з плавним поворотом на південний захід (від 45—50 м) і спрямований під прямим кутом до русла р. Альта. Простежено незначне підвищення поверхні вглиб плато на 100-метровому відрізку приблизно на 0,70 м.

При зачистці східної стіни котловану встановлено таку картину культурних нашарувань. На перших 30 м, ближче до ріки, зафіксовано досить потужний (0,80 м) шар з будівельними рештками XX ст., шматками асфальту та ямами зі сміттям, датованими XX ст. На 14—24 м більш ранні культурні нашарування знищені — сучасний чорноземний шар лежить безпосередньо на лесі. З 34 м перетину стінки зафіксовано шар XVII—XIX ст. потужністю від 0,3 до 0,7 м та виявлено яму (1) давньоруського часу. Над синхронними ямами 1, 2, і 6 давньоруський шар не фіксувався, оскільки був зрізаний потужними нашаруваннями XVII—XIX ст. З 66 до 100 м перетину фіксується культурний шар давньоруського періоду з потужністю від 0,10 до 0,40 м. Давньоруські ями 7, 8, 9 та 10 впущені з цього шару, що чітко простежується стратиграфічно (рис. 1).

Культурний шар давньоруського часу потужністю 0,3—0,4 м складав світло-сірий золистий ґрунт з вкрапленнями вугілля, в якому виявлено дрібні фрагменти кераміки XI — першої половини XIII ст. та кістки тварин. З цим шаром пов'язано дев'ять господарських ям, в заповнені яких виявлено значну кількість оброблених кісток та рогів тварин.

Західну стіну котловану зафіксовано з південного краю вздовж 50 м. Фіксація решти 50 м в напрямку до річки не проводилась з огляду на значне порушення культурних нашарувань майже суцільними пізніми ямами XX ст. У роз-

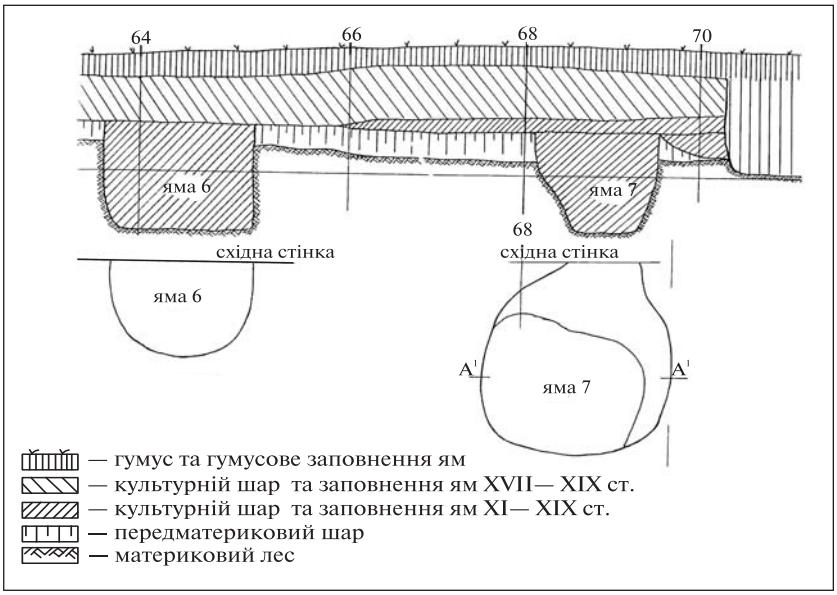

Рис. 1. Переяслав. Фрагмент профілю східної стіни котловану на ділянці по вул. Кірова, 6

різі простежено ті ж культурні нашарування, що й на протилежній східній стінці, а саме: до 0,20—0,40 м — чорнозем, пов'язаний із сучасними городами на садибах приватної забудови, знесеними наприкінці XX ст.; цього шару стосується заповнення пізніх ям XX ст.; від 0,20 до 0,50—0,70 м — сіро-коричневий суглинок з матеріалами XVII—XIX ст.; 0,50—0,70 — 0,70—1,10 м — світло-сірий золистий ґрунт, культурний шар давньоруського часу; з 0,70—1,10 м йде передматериковий шар — рівень давнього горизонту; з 0,70—1,10—1,40 м (на різних ділянках) фіксується материковий лес.

У профілі цієї стіни та на дні котловану виявлено дві давньоруські ями та яму XVIII—XIX ст. Культурний шар давньоруського часу з потужністю від 0,10 до 0,40 м складав світло-сірий золистий ґрунт з вкрапленнями вугілля. З шаром пов'язані господарські ями 12 та 13.

Яму 12 виявлено між 6 та 10 м, зафіксовано у профілі та в плані. Вона мала грушоподібну форму. Дно нерівне, заглиблене по центру. Яма впущена з давньоруського культурного шару і фіксується від рівня передматерикового шару. В плані вона округлої форми, діаметр 2,40 м, заглиблена в материк на 1,30 м, глибина від рівня давнього горизонту 1,90 м, від сучасної поверхні — 2,40 м. Заповнення ями складав коричнювато-сірий золистий суглинок з прошарками деревного вугілля та золи на дні, по краях ями — насипна глина, змішана з чорноземом. У заповненні виявлено уламки давньоруської кераміки та кістки тварин, частина з яких має сліди обробки — розпилювання та шліфування.

Яма 13 виявлена на дні котловану, західним краєм частково перекривала яму 12. Зафіксована лише в плані. Мала округлу форму, діаметр 2,20 м. Заглиблена в материк на 0,90 м, глибина від сучасної поверхні 2,0 м. Дно рівне, у східній частині було заглиблення на 0,40 м. У заповненні виявлено уламки давньоруської кераміки та кістки тварин, зокрема, зі слідами обробки.

Проведені дослідження на ділянці по вул. Кірова, 6 дозволяють зробити певні висновки щодо ступеню і характеру освоєння цієї території в різний час, меж заселеної території. Так, давньоруські матеріали фіксувались за 30—40 м від північної стіни котловану, що вказує на те, що далі на північ була понижена заплавна територія р. Альта, і виявлені матеріали позначають північну межу передмістя, яке простягалося в цій частині вздовж заплави. Те, що нашарувань і матеріалів XV—XVI ст. не виявлено, може свідчити про незаселеність цієї території у пізньосередньовічний час. Ця частина передмістя Переяслава почала заселятися лише у другій половині XVII ст., про що свідчить поява заглиблених об'єктів та потужного культурного шару XVII—XIX ст., який лежить безпосередньо на шарі давньоруського часу.

Матеріали, зібрані в ямах давньоруського часу, датовані XI—XIII ст. На досить значній площі в кількох заглиблених об'єктах виявлено залишки косторізного виробництва, що вказує на ремісничий характер цієї частини передмістя. Матеріали дають змогу локалізувати на цій території один з осередків обробки кістки та рогу. Відкриті об'єкти належать до господарських та виробничих споруд. Ями XVII—XVIII ст. мають інший характер — їх можна віднести і до господарських, і до житлових приміщень.

Дослідження на ділянці по вул. Можайській, 4 були обумовлені також початком закладання котловану під будівництво нового багатоквартирного будинку. Після спостереження за вибіркою котловану, з розмірами 16 × 33 м, глибиною 1,90 м, з метою фіксації культурних нашарувань та пов'язаних з ними об'єктів проведено зачистку його східної, північної та південної стін вздовж 67 м. Виявлено таку стратиграфію культурних нашарувань: до 0,20—0,30 м — коричневий ґрунт з рештками будівельних матеріалів XX ст.; 0,30—0,60 м — сіро-коричневий гумусований суглинок з матеріалами XIX—XX ст.; 0,60—1,20 м — сірий золистий ґрунт з матеріалами давньоруського часу; 1,20—1,40 м — жовто-коричневий суглинок, який починався від рівня давнього горизонту; від 1,40 м — материк (рис. 2).

Культурний шар давньоруського часу, в якому знайдено уламки горщиків, виявлено в зачистці східної стіни впродовж 9 м, в іншій частині він зруйнований пізнішими об'єктами та перекопами. З культурним шаром пов'язана яма 2, виявлена між 10 та 14 м зачистки. Вона мала пологі стінки і заокруглене дно, заглиблена в материк на 0,35 м, глибина від сучасної поверхні 1,75 м. Заповнення складав сірий суглинок. У ньому виявлено значну кількість уламків давньоруських горщиків та бронзовий перстень (?). У зачистці між 2 та 8 м виявлено яму 1 з матеріалами XVIII—XIX ст. Вона мала прямовисні стінки, ширина в перетині складала 3,60 м.

При зачистці північної стіни зафіксовано дві давньоруські ями (3 та 5). Яму 3 виявлено між 1 та 4 м. Її верхня частина зрізана пізнішою ямою 4. Глибина в материку 1,70 м, від сучасної поверхні — 3,10 м. Яма мала в розрізі лійчасту форму та нерівне дно, в плані — округлу форму (рис. 2). Заповнення складав сірий золистий ґрунт, в нижній частині якого були вкраплення деревного вугілля, шматки печини. В заповненні виявлено уламки давньоруської кераміки та кістки тварин. Яму 5 зафіксовано між 14 та 18 м. Стінки пологі, дно, з незначним пониженням до середини, було на рівні материка. Глибина від сучасної поверхні 1,40 м. Заповнення тотожне культурному шару, в ньому виявлено поодинокі фрагменти кераміки давньоруської доби.

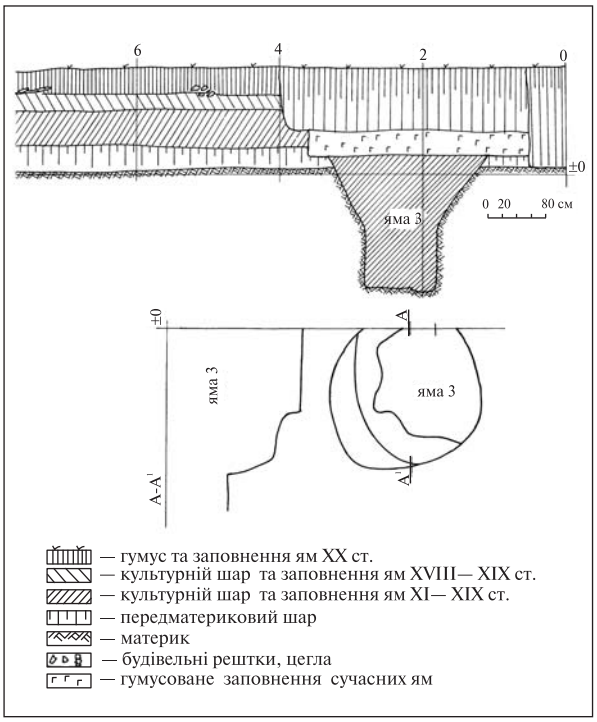

Рис. 2. Переяслав. Фрагмент профілю північної стіни котловану на ділянці по вул. Можайська, 4

Яма 4 мала прямовисні стінки та рівне дно. Східна частина перерізана сучасною траншеєю, зверху зрізана ямою XIX ст. Глибина від сучасної поверхні 1,20 м. Заповнення складав коричневий суглинок, у якому знайдено уламки посуду, пічних кахлів, гутного скла XVIII ст. Виявлений об'єкт, можливо, є залишками житлової споруди пізньосередньовічної доби.

При зачистці південної стіни встановлено, що культурні нашарування зруйновані пізніми перекопами та траншеями.

Таким чином, завдяки дослідженням у передмісті Переяслава, яке простяглося на захід від історичної частини, отримано нові дані щодо історії формування та функціонування цього району середньовічного міста.

А.П. Томашевський, С.В. Павленко

ДОСЛІДЖЕННЯ ОВРУЦЬКОЇ ВОЛОСТІ У ПІВНІЧНИХ р-нах ЖИТОМИРСЬКОЇ обл. У 2008 р.

The paper presents the results of field research in the northern regions of Zhytomyr Oblast by the Ovruch archaeological expedition of IA NASU. The works have been conducted within the program «Code of historic and cultural monuments» of Zhytomyr Oblast. The information about the most important monuments and their archaeological characteristics is published. The rescue excavations on the site of a national value near the village of Horodets in Ovruch Region are also described.

У 2008 р. було продовжено перервані 2006 р. (внаслідок припинення фінансування) археологічні розвідки за програмою Житомирського обласного «Зводу пам'яток історії та культури». Нагальна необхідність проведення польових досліджень зумовлена малою кількістю відомих пам'яток (порівняно з іншими областями), незадовільним станом археологічної дослідженості території та дуже низьким рівнем наукової вірогідності основної маси наявних статей про пам'ятки археології цієї області. Розвідки спрямовувалися на перевірку даних про вже відомі пам'ятки, а також на пошук нових.

На сьогодні в межах Овруцького р-ну за роки реалізації програм Овруцького проекту обстежено та документовано понад півтори сотні археологічних пам'яток. Це практично в п'ять разів перевищує кількість пам'яток, відомих в межах району до початку наших спеціальних досліджень. За результатами досліджень сформовано новий варіант «Реєстру археологічних пам'яток Овруцького р-ну Житомирської обл.», який передано до Обласної інспекції з охорони історико-культурної археологічної спадщини, а також до відділів культури та земельних ресурсів Овруцького р-ну. Цей список стане основою Словника для написання відповідних статей до Житомирського обласного «Зводу пам'яток історії та культури».

Роботи проводилися на виконання весняного та осіннього договорів з Обласною редакцією «Зводу пам'яток історії та культури» в межах програми складання «Зводу пам'яток Житомирської області» (відповідальний за археологічну частину А.П. Томашевський) за відкритими листами № 133/0169 та 134/0168 і дозволами Держкультспадщини № 22-128/08 та 22-130/08. Експедиційні роботи проводилися навесні та восени 2008 року.

Всього виявлено 58 нових окремих археологічних пам'яток, інформація про які вміщена в таблиці. Пам'ятки віднесено до давньоруського часу, доби пізнього середньовіччя, епохи бронзи (?) та кам'яної доби. Детальна прив'язка та координати відображені в польовій документації. Також експедиція відвідала 22 раніше виявлені пам'ятки з метою поточнення інформації та моніторингу їхнього стану збереження.

Розвідки проводилися в Овруцькому, Коростенському, Лугинському та Олевському р-нах Житомирської обл. Слід окремо підкреслити, що це були фактично перші фахові наукові археологічні дослідження на території Лугинського р-ну і, відповідно, документовано зафіксовані перші пам'ятки. Маючи непевні натяки місцевих краєзнавців про існування ймовірних археологічних пам'яток, нам вдалося виявити низку давньоруських пам'яток Лугинщини, чітко їх локалізувати, встановити культурно-хронологічну належність, скласти плани й профілі, визначити потужність та площу культурних шарів, отримати всю необхідну для повноцінної фіксації інформацію.

Найцікавішим є факт виявлення двох раніше невідомих давньоруських городищ — біля сіл Великий Дивлин і Бучмани (гора Султанка) та біля сіл Кремно — Путиловичі. В «Археологічній карті» В.Б. Антоновича вони не вказані. Перше з них дуже пошкоджене через відбір ґрунту з середини майданчика радянськими

військовими, оточене значним за площею посадом. Матеріали з городища і посаду датуються широко: X—XIII ст. На посаді також знайдено матеріали палеолітичної доби, які в 2008 р. досліджував С.В. Переверзєв. Городище Кремно—Путиловичі («город Путилов») збереглося значно краще. До нього прилягає синхронний посад зі знахідками обробки заліза та зеленавого хлоридового пірофілітового сланцю. Вгору по терасі розташовувався курганний могильник, від якого зберігся один великий дуже пошкоджений курган. Попередньо цей комплекс датується в межах X — початку XI ст.

Цілеспрямовані пошуки городища Сайки поблизу с. Ушомир (згаданого в «Археологічній карті» В.Б. Антоновича та обстеженого свого часу Ф.Р. Штейнгелем, яке деякі дослідники ототожнюють з літописним Ушеськом) на сьогодні не дали позитивного результату.

Під час розвідок відкрито нові виробничі поселення, спеціалізовані на обробітку пірофілітового сланцю та виготовленні прясел із нього. Це, зокрема, поселення поблизу с. Великий Кобилин, Мала Хайча (уроч. Бойдихов), Коптівщина, Покальов, Полохачов. Поблизу с. Збраньки, очевидно, знайдено місце кустарного фабричного виробництва пірофілітових виробів XIX ст., про що існують свідчення в археологічній та краєзнавчій літературі того часу. Відвідано також уже відомі виробничі поселення навколо сіл Нагоряни—Скребеличі та Прибитки, уточнено дані про виробничі поселення Верпа 1 та Левковичі 2. На кількох відомих та нововиявлених виробничих поселеннях зафіксовано залишки виготовлення пірофілітових жорен та плит.

Більшість із нововиявлених давньоруських поселень мають чіткі ознаки промислово-виробничої спеціалізації та сліди територіально-хронологічного поєднання пірофілітообробного та залізообробного виробництв. У цьому сезоні виявлено незвично потужні металургійні залізообробні спеціалізовані поселення на Овруцькому кряжі та в межах історичної Овруцької волості. На виробничих поселеннях поблизу сіл Сорокопень I та II, Великий Кобилин, Левковичі, Черевки, Верпа I та II, Велика Хайча (Хайчнорин), Бовсуни, Михайлівка, Великий Дивлин—Бучмани, Кремно—Путиловичі та ін. знайдено значну кількість усіх відомих різновидів залізоробних шлаків і уламків керамічних сопел на величезних площах. У кількох випадках культурний шар поселень значних площ залягає на потужних шарах покладів болотних руд та продуктів їх переробки.

Цього польового сезону експедиція продовжила обстеження і фіксацію давніх пірофілітових кар'єрів-ровиків на території Овруцького кряжу. Зокрема, знято план давніх розробок Ровки III на правому березі р. Звонка на північ від с. Нагоряни (на ділянці 73 квадратів Нагорянського лісництва). Також проводились пошуки ймовірних давніх розробок родовищ сіро-зеленого стеатитоподібного пірофілітохлоритового сланцю на південних відрогах Білокоровицько-Озерянсько-Топільнянського кряжу (навколо смт Білокоровичі в Олевському р-ні), артефакти з якого ми традиційно знаходимо на давньоруських поселеннях західної частини Овруцького кряжу. Отримані дані свідчать, що давні відкриті поверхневі розробки такого типу сланцю, згадані в геологічній літературі початку XX ст., ймовірно знищені радянськими промисловими кар'єрами.

Тривали цілеспрямовані археологічні дослідження в межах програми Овруцького проекту з вивчення поселень овруцької шляхти. Розвідками виявлено поселення давньоруської доби біля сучасних сіл, де проживали роди овруцької околичної шляхти. Крім раніше виявлених нами давньоруських поселень біля сіл Білка, Верпа, Кобилин, Левковичі, Можари, Гаєвичі, Васьковичі, в цьому сезоні було відкрито пам'ятки X—XIII ст. навколо сіл — родових гнізд овруцької шляхти: Товкачі, Заріччя–Острів (Шваби), Піщаниця, Корчівка, Круки, Радчиці (Речичі), Гошів, Бовсуни. Після проведеної спеціальної розвідки навколо цих пунктів сформовано колонки культурного розвитку протягом давньоруської, пізньосередньовічної доби XIV—XVIII ст. аж до сьогоднішнього часу.

Знову доводиться вести мову про загрози для пам'яток археологічної спадщини. Експедицією зафіксовано численні факти сучасного нищення нерухомих пам'яток археології та унікальних історичних ландшафтів Овруцького р-ну. До злочинних грабіжницьких «розкопок» додалися події весни 2008 р., які розгорнулися на унікальному археологічному комплексі пам'яток з трьох городищ, укріпленого посаду, величезного селища, трьох курганних могильників та кількох супутніх поселень X—XIII ст. біля с. Городець Овруцького р-ну. Докладний опис цих подій і самого комплексу пам'яток Городця подано в розлогій роботі «Городець. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Городець Овруцького району Житомирської області», що вже опублікована у другому томі збірки «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради».

Таблиця. **Археологічні пам'ятки, досліджені Овруцькою експедицією протягом 2008 р.**

№ п/п	Населений пункт	Пам'ятка	Місцезнаходження	Датування	Нові (Н)/ перевірені (П)
			Овруцький р-н		
1	Бігунь	поселення 1	центральна частина села, уроч. Навоз	Давня Русь, пізнє середньовіччя	П
2	—//—	поселення 2	південно-західна частина села, уроч. Коноплянка (Синій Рів)	Давня Русь	Н
3	Білка	поселення	північно-східна частина села, уроч. Чернецький лан	те саме	Н
4	Верпа	поселення 1	на захід від села, уроч. На камінні	Давня Русь, пізнє середньовіччя	П
5	—//—	поселення 2	на захід від села, уроч. Долина	Давня Русь	Н
6	Гаєвичі	курган	південно-східна околиця села	те саме	Н
7	Городець	комплекс пам'яток (3 городища, посад, селище, 2 курганних могильники)	на схід від села, уроч. Городки (Городище-Церковище)	Давня Русь, пізнє середньовіччя	П (охоронні роботи)
8	Гошів	поселення	східна околиця села	мезоліт—неоліт (?), Давня Русь	Н
9	—//—	поселення	північно-східна околиця	пізнє середньовіччя	Н
10	Довгиничі	поселення	на південний схід від села	Давня Русь	Н
11	Заріччя (Шваби)	поселення	західна околиця села, уроч. Тузи	те саме	Н
12	Збраньки	поселення	східна околиця села, уроч. Ковальові поля	пізнє середньовіччя (Давня Русь ?)	П
13	—//—	курган	на схід від села	Давня Русь	П
14	Збраньки—Папірня	поселення	на південний захід від села	неоліт—бронза (?)	П
15	Клинець	поселення	на північ від села, уроч. Фоса	Давня Русь (бронза ?)	П
16	—//—	місцезнаходження	на північний захід від села	Давня Русь (бронза ?)	Н
17	Кобилин Великий	поселення	на південний захід від села, уроч. Низи	Давня Русь	Н
18	—//—	курган	південно-західна частина села	те саме	Н
19	—//—	місцезнаходження	на схід від південно-східної околиці села	те саме (?)	Н
20	Кобилин Малий	місцезнаходження	північно-західна околиця села	XIV ст. (?)	Н
21	—//—	курган	на південний захід від села	Давня Русь	Н
22	Коптівщина	поселення	на південь від села, уроч. Коптьовський ліс (Селисько)	те саме	П
23	—//—	курганна група (3—6)	на південь від села	те саме	Н
24	—//—	курганна група (2)	на південь від села	те саме	Н
25	—//—	курган	на південь від села	те саме	Н
26	—//—	курган	на південь від села	те саме	Н
27	Коренівка (Годотевля)	поселення	південно-східна околиця села	Давня Русь, пізнє середньовіччя	П
28	—//—	місцезнаходження	центральна частина села	неоліт—бронза (?), пізнє середньовіччя	Н
29	Корчівка	курганний могильник (6)	на північно-східній околиці села	Давня Русь	П

Продовження табл.

№ п/п	Населений пункт	Пам'ятка	Місцезнаходження	Датування	Нові (Н)/ перевірені (П)
30	Кошечки	курганна група (6)	північно-західна околиця, урoч. Кургани, верхня група	те саме	П
31	Круки	поселення	південно-східна околиця села, урoч. Кут	те саме	Н
32	Левковичі	поселення	на північний схід від села, урoч. БАМ	те саме	П
33	—//—	поселення	південно-західна частина села, урoч. Льонок	пізнє середньовіччя	Н
34	Левковичі—Можари	місцезнаходження	на захід від с. Левковичі	Давня Русь	Н
35	Мишковичі	поселення	південно-західна частина села	пізнє середньовіччя	Н
36	Нагоряни	курган	на північний схід від села	Давня Русь	Н
37	—//—	курганний могильник (6+4)	на північний схід від села, Нагорянське лісництво	Давня Русь	Н
38	Овруч (Радчиці)	місцезнаходження	на північний захід від села (міста)	бронза—Давня Русь (?)	Н
39	Оленичі	поселення	північна околиця села	те саме	Н
40	Оленичі (Коміщина)	поселення	північно-східна околиця села	пізнє середньовіччя	Н
41	Острів	курганний могильник (≈ 30)	східна околиця села	Давня Русь	П
42	Павловичі	поселення	південно-східна околиця села, урoч. Долина	те саме	П
43	Піщаниця	поселення 2	північно-західна частина села, урoч. Перекоп	те саме	Н
44	—//—	поселення 3	північно-східна околиця села, урoч. Біковка (Біки)	Давня Русь, пізнє середньовіччя	Н
45	Покальов	поселення	на захід від села	Давня Русь	Н
46	—//—	поселення	західна околиця села, урoч. Заріччя	пізнє середньовіччя	Н
47	—//—	курганний могильник (2)	на південний захід від села	Давня Русь	П
48	Поліське (Желонь)	поселення	східна частина села, урoч. Яське селище	те саме	П
49	—//—	курганний могильник (16)	на південний схід від села	те саме	П
50	Полохачів	поселення	на захід від села, урoч. Торфовище	те саме	Н
51	Прибитки	поселення 3	південно-західна околиця села, урoч. Рудка	те саме	Н
52	—//—	курган	на південний захід від села	те саме	Н
53	Рудня Мощаниця	поселення	південно-східна частина села	неоліт—бронза, Давня Русь (?), пізнє середньовіччя	Н
54	Сорокопень	поселення	на північ від села	Давня Русь	Н
55	—//—	поселення 2	на північний захід від села	те саме	Н
56	Товкачі	місцезнаходження	на північ від села	бронза (?)	Н
57	—//—	поселення	південно-східна частина села	Давня Русь, XIV ст. (?)	Н
58	Хайча Велика	курганна група (4)	на північний схід від села, урoч. Рубіж	Давня Русь	П
59	—//—	курганна група (3)	на північний схід від села, на захід від урoч. Рубіж	те саме	П
60	Хайча Велика (Хайчнорин)	поселення	на південь від села	Давня Русь, пізнє середньовіччя	П
61	Хайча Мала	поселення	північно-західна частина села, урoч. Старе селище	те саме	Н
62	—//—	поселення	на північний схід від села, урoч. Бог(й)дихов	Давня Русь	Н

Продовження табл.

№ п/п	Населений пункт	Пам'ятка	Місцезнаходження	Датування	Нові (Н)/ перевірені (П)
63	Хайча Мала—Папірня	поселення	східна частина села	те саме	Н
64	Черевки	поселення	на захід від села	те саме	Н
65	Шоломки (Жуки)	курганний могильник (6)	на північний схід від села	те саме	Н
66	Яцковичі	поселення	на південний захід від села	пізній палеоліт, Давня Русь	П
67	—//—	курганний могильник (6)	південно-східна околиця села, уроч. Курганці	Давня Русь	П
Лугинський р-н					
68	Бовсуни	поселення	на південь від західної околиці села	те саме	Н
69	—//—	курганний могильник (36)	на південь від західної околиці села	те саме	Н
70	—//—	місцезнаходження	на північ від села, територія колишнього полігону	пізній палеоліт—неоліт	Н
71	Дивлин Вел.—Бучмани	городище	на північ від с. Бучмани	Давня Русь	Н
72	—//—	посад	на північ від с. Бучмани	пізній палеоліт, Давня Русь	Н
73	Кремно—Путиловичі	городище	на північний захід від с. Кремно, на південь від с. Путиловичі	X—XI ст.	Н
74	—//—	посад	на північний захід від с. Кремно, на південь від с. Путиловичі	X—XI ст., неоліт (?)	Н
75	—//—	курган	на північний захід від с. Кремно, на південь від с. Путиловичі	Давня Русь	Н
76	Солов'ї	місцезнаходження	на північ від села	XII—XIII ст.	Н
Коростенський р-н					
77	Вигів	поселення	центральна частина села	пізнє середньовіччя	Н
78	Михайлівка (Плещівка)	поселення	на південь від села, уроч. Ринок	мезоліт—неоліт, Давня Русь, пізнє середньовіччя	Н
79	Рудня	вал	уроч. Вільська Гребля	?	П
Олевський р-н (на межі з Ємільчинським р-ном)					
80	Білокоровичі	стоянка	на південний захід від села	пізній палеоліт—неоліт	Н

На єдиній у районі пам'ятці національного значення трапилося злочинне (без будь-якого погодження) і безпрецедентне за масштабами і нахабством знищення культурного шару та численних давньоруських об'єктів X—XI ст. і безцінного історичного ландшафту на території селища в уроч. Городище — Церковище. Для реалізації обласної програми протиерозійних заходів голова сільради обрав саме мисовий відріг із городищами, селищами і курганами для проведення по його боках потужних протиерозійних земляних робіт. Кричущим фактом є те, що масштабні земляні роботи і попередній проект не були погоджені з Обласною інспекцією з охорони історико-культурної археологічної спадщини, яка була у списку обов'язкових інстанцій погодження. Земляні роботи, таким чином, здійснювали незаконно. Овруцька археологічна експедиція 15 квітня 2008 р., під час планових щорічних відвідин і огляду стану збереженості давньоруського Городецького археологічного комплексу, випадково натрапила на ці незаконні земляні роботи на площі селища, що призвели до значних втрат давньоруського культурного шару. Ми негайно припинили земляні роботи, викликали співробітників Обласної інспекції з охорони історико-культурної археологічної спадщи-

ни. Після їхнього приїзду було складено відповідні акти про порушення культурного шару та археологічних об'єктів (які відмовилися підписувати голова сільради та районний землевпорядник) та видано припис на призупинення подальших робіт на пам'ятці.

Одразу співробітники Овруцької експедиції взялися до термінової розчистки сплюндрованих ділянок культурного шару та виявлення пошкоджених об'єктів. Протягом доби невелика розвідкова експедиція під суцільним дощем провела всі можливі рятувальні роботи. Вдалося розчистити завалену зрушеною землею, втрамбованою бульдозером, основну частину ділянки, де були здерті верхній дерновий шар, верхні горизонти культурного шару і материка на площі в 1350 м^2. На цій ділянці виявлено плями і розчищено заповнення 18 об'єктів, кілька стовпових ям, а також кілька плям повністю знищених споруд. У спорудах, крім кераміки X—XI ст., зафіксовано уламки пірофілітового сланцю, залишки обробки та виробництва пірофілітових виробів, видобутку й обробки заліза. Складено загальний план ділянки, плани та розрізи об'єктів, проведено фотофіксацію, вибрано заповнення об'єктів, відібрано палеоекологічні проби.

На превеликий жаль, нам вдалося виявити і зупинити ці роботи вже на тому етапі, коли дві великі ділянки протиерозійних валів були побудовані. Сукупно на всіх ділянках було знищено щонайменше 1,28—1,5 га площі давньоруського культурного шару. Крім цих прямих втрат, унаслідок спровокованої знищенням орно-дернового верхнього шару і оголення суміжних ділянок ерозії зруйновано ще більші площі культурного шару пам'ятки.

Ми чітко обумовили термінове та максимально обережне загортання рушеним ґрунтом оголених ділянок культурного шару та виявлених археологічних об'єктів. Однозначно можна констатувати, що якби ми запізнилися хоч на день, масштаб і обсяг втрат були б набагато більшими. Під загрозою, згідно незаконного і незавізованого органом охорони проекту, опинялися не тільки велика площа давньоруського селища, але й нижня курганна група з унікальними курганами з кам'яними обкладками. Споруди протиерозійних валів не тільки знищили конкретні об'єкти і культурний шар, не тільки поставили під загрозу знищення сусідні ділянки, а й спотворили і знищили безцінний історичний культурний ландшафт цієї пам'ятки археології і природи національного значення. Псевдували зруйнували навіки неповторний краєвид і образ місцевого історичного ландшафту, що формувався тисячоліттями.

А.Н. Усачук, В.А. Подобед,
Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов

РАСКОПКИ КУРГАНА НА ТЕРРИТОРИИ АЭРОПОРТА г. ДОНЕЦК

In 2007, a barrow has been studied on the territory of Donetsk airport. The main burial in it was a complex of Zrubna culture with a youth's tomb and two sacrificial (?) pits made on a separate ground. The end of Bronze epoch is marked by the sunken tomb of a young woman.

В мае—июне 2007 г. археологической экспедицией ДП «Научный союз Донбасса» ГП ОАСУ проводились исследования кургана 1 («Аэропорт») на территории оборудования взлетной полосы аэропорта «Донецк». Курган выявлен в 1998 г. экспедицией Донецкого областного краеведческого музея.

Участок, на котором располагался курган, находится на территории Спартаковского сельсовета Ясиноватского р-на, 1,4 км на север-запад от с. Веселое, на водоразделе между балками Водяная и Вербовая, левых притоков р. Волчья (координаты: 48°04′26,73″ СШ, 37°42′22,96″ ВД). Курган находился на волне рельефа, которая круто понижается к югу и более плавно — к западу и северу. Волна рельефа тянется в восточную сторону (территория взлетно-посадочной полосы современного аэропорта).

Курган имел изначально округлую в плане форму диаметром 22—24 м и высоту до 1,1 м. К моменту раскопок насыпь была задернована, хотя она достаточно долго подвергалась распашке, что сказалось на уменьшении ее высоты. Кроме того, центр занимала триангуляционная вышка, северная пола была разрушена заплывшими современными траншеями, западная — частично срезана. Меньше пострадала восточная пола, хотя и она была потревожена заплывшими ямами, южная пола имела заплывшие большие выемки грунта. На поверхности и в насыпи обнаружены мотки ржавой колючей проволоки и осколки снарядов. Возможно, какие-то разрушения насыпи связаны с периодом Второй мировой войны.

Раскопки проводились по общепринятой методике с использованием бульдозера Т—170. Прокладывались траншеи по линии север—юг с оставлением контрольных бровок. В связи со значительным разрушением кургана было принято решение сделать дополнительный стратиграфический разрез (А—Б) сохранившегося участка насыпи по линии северо-восток — юго-запад (рис. 1, *1, 2*).

Стратиграфическая ситуация следующая: дерновый слой мощностью до 0,20 м; на уровне 1,05—1,15 м от репера в профилях зафиксированы участки погребенной почвы мощностью 0,35—0,5 м; материковый суглинок на уровне 1,45 м; в районе погребений 2—4 зафиксирована срезка погребенной почвы до уровня материкового суглинка, которая, судя по всему, привела к созданию своеобразной углубленной площадки на уровне до 1,56 м от репера; в пределах этой площадки был сооружен единый погребальный комплекс в составе погребения 4 и сопровождающих его погребений 2 и 3 (рис. 1, *1*).

В целом в кургане исследовано четыре погребения, из которых три относятся к срубной культуре (основное погребение 4 и погребения 2—3) и одно — к финалу эпохи бронзы (погребение 1).

Погребение 4 (срубное, основное, рис. 2, *1*) размещено в 3,5 м под углом 67° и на уровне 1,56—1,66 м от репера. Совершено в почти квадратной яме с сильно закругленными углами, которая на 0,2 м углублена в материковый суглинок (0,6—0,65 м от уровня древнего горизонта). Размеры ее 1,26—1,28 × 1,10 м. В северо-западной части ямы найден плоский камень (мелкозернистый песчаник, аналогичный камням из погребений 2 и 3) размерами 0,33 × 0,36 × 0,07—0,08 м, который находился в 3—4 см выше дна.

Западная стенка ямы была частично разрушена норой.

В юго-западной части ямы на дне зафиксированы следы растительной подстилки серого цвета со слабо-лиловым оттенком. Волокна фрагментов подстилки тянулись в направлении восток—запад. На подстилке лежали останки человека (подросток 10—14 лет; здесь и далее антропологические определения выполнены аспирантом Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого А.А. Казарницким). Особенностью данного захоронения является то, что в древности с телом подростка были проведены операции, приведшие труп в сублимированное состояние. Очевидно, с костей скелета были полностью или частично сняты мягкие ткани (экскарнация), а затем проведена деструкция костной ткани путем разбивания и дробления (на костях следы старых сломов). Скорее всего, перед разрушением скелета были проведены обряды выламывания верхней и нижней челюстей (демаксиляция и демандибуляция), поскольку при разборе останков найдены фрагменты черепной коробки и лицевого отдела черепа, но зубы и фрагменты обеих челюстей отсутствовали.

Согласно антропологическому заключению, в юго-западном секторе скопления находились немногочисленные фрагменты черепа, ребер и трубчатых костей, три кости запястья, две пястные, нижний эпифиз бедренной кости, фрагменты малой берцовой и лучевой костей; в центральном секторе — фрагменты позвонков, большая часть фрагментов ребер, фрагменты плечевой, локтевой, костей запястья и пястья, эпифиз большой берцовой кости, фрагменты подвздошной, лобковой и седалищной костей и черепной коробки; а в восточном секторе сконцентрированы фрагменты бедренных и большой берцовой костей, коленная чашечка, крестец, головка бедренной кости и прочие эпифизы длинных костей, фрагменты плюсны, предплюсны, фаланги пальцев ног, фрагмент черепной коробки. Разрозненные мелкие фрагменты костей человека находились и к северу от скопления, в том числе и под камнем в северо-западной части ямы, но только в пределах подстилки (за исключением фрагментов костей ног в восточном секторе скопления).

Однако разрушением скелета обряд погребения не завершился. Мелкие фрагменты раздробленных костей были помещены в могилу с сохранением пусть очень грубой, но схемы обычного захоронения эпохи поздней бронзы.

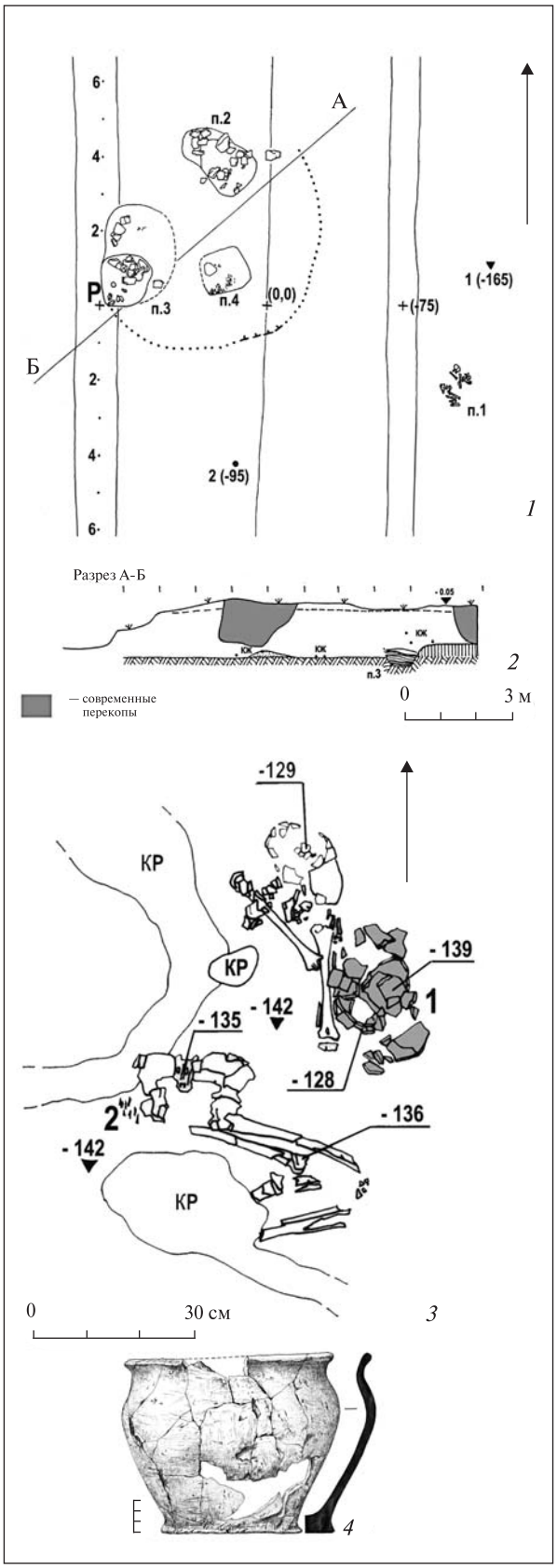

Рис. 1. Курган «Аэропорт»: *1* — план центральной части кургана с погребальными комплексами (1 — кремневый отщеп; 2 — каменное орудие); *2* — профиль разреза А—Б; *3* — погребение 1 (1 — сосуд; 2 — угольки); *4* — погребение 1, сосуд

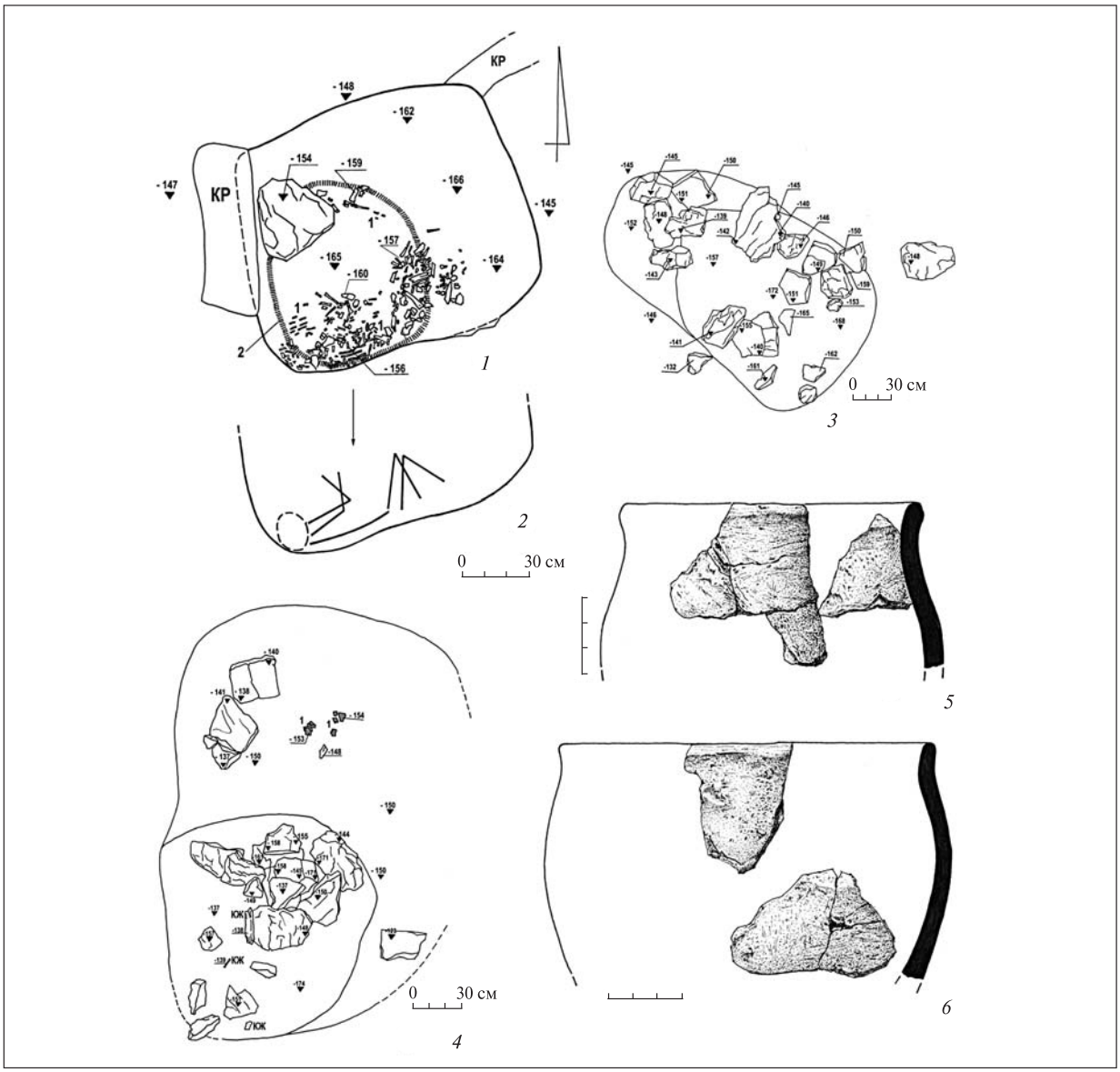

Рис. 2. Курган «Аэропорт»: *1* — погребение 4, план (1 — фрагменты плашек; 2 — контур растительной подстилки); *2* — реконструкция положения скелета в погребении 4; *3* — погребение 2, план; *4* — погребение 3, план (1 — фрагменты сосудов); *5, 6* — погребение 3, сосуды

При этом фрагменты ребер, длинных костей рук, а также кости запястья и фаланги пальцев положены в западной части скопления, чуть восточнее, чем фрагменты черепа. Восточнее фрагментов черепа, костей рук и ребер положены раздробленные длинные кости ног, а также кости стоп и фаланги пальцев ног. Таким образом, масса раздробленных костей человека более-менее маркирует положение умершего в скорченном положении на левом боку головой на запад — юго-запад (рис. 2, *1—2*).

Инвентарь отсутствовал. Очевидно, необычность обряда, выразившегося в манипуляциях с телом и костями умершего, не подразумевала помещение каких-либо вещей в могилу. В южной и центральной частях ямы найдены небольшие фрагменты деревянных плашек (рис. 2, *1*), два фрагмента которых находились и под камнем в северо-западной части ямы. В двух случаях зафиксирована форма плашек, которые имели в сечении подпрямоугольную форму шириной 1,0 и 0,6 см и толщиной до 0,4 см.

Погребение 2 (срубное, сопровождающее основное погребение 1, рис. 2, *3*) располагалась в 5,0 м под углом 31° и на уровне 1,72 м от репера. Могила овальной формы размерами 1,70 × 1,28 м, глубина в материковом суглинке до 0,3 м. Возле погребения была подчищена в материковом суглинке небольшая площадка на глубину до 0,04—0,05 м, которая примыкала к нему с северо-запада. Яма была заполнена камнями (мелкозернистый песчаник), ле-

жащими на дне плашмя в два слоя. Некоторые камни опирались на края стенок вертикально и наискось по отношению ко дну.

Погребение 3 (срубное, сопровождающее основное погребение 1, рис. 2, *4*) — в 1,65 м под углом 35° и на уровне 1,74 м от репера. Овальная яма размерами 1,40 × 1,25 м имела глубину в материковом суглинке до 0,3 м. Довольно большая площадь возле погребения была подчищена в древности на глубину до 0,04—0,05 м в материковом суглинке.

Могила была заполнена камнями (мелкозернистый песчаник), лежащими на дне плашмя в два-три слоя. Некоторые камни опирались на края стенок вертикально и наискось по отношению ко дну. Среди камней зафиксированы фрагменты длинных костей животных (крупные копытные). К северу от ямы на площадке найдены фрагменты разбитых в древности керамических сосудов (не менее двух). Один представлен фрагментом венчика и шейки лепного сосуда с округлым туловом; поверхность серого и желто-коричневого цветов со следами мелких расчесов. Реконструированный диаметр венчика 11,2—11,3 см (рис. 2, *5*). От второго сохранились фрагменты венчика и стенок сосуда с округлым туловом; поверхность серого и желтого цветов со следами мелких расчесов. Реконструированный диаметр венчика 15,0 см (рис. 2, *6*).

Погребения 2 и 3 фактически представляют собой ритуальные комплексы, напрямую не связанные с погребением останков умерших. Их нумерация, как погребений, сохранена в соответствии с полевой документацией.

Погребение 1 (финал эпохи бронзы, впускное, рис. 1, *3*) находится в 9,9 м под углом 105° и на уровне 1,42 м от репера. Контуры ямы не прослеживались, в частности потому, что погребение сильно нарушено норами. Скелет взрослого (женщина 18—25 лет) уложен в скорченном положении на левом боку головой на север. Руки согнуты в локтях, кисти в районе лица, ноги в тазобедренном суставе согнуты почти под прямым углом, в коленях — под острым. Перед грудью и руками был поставлен лепной сосуд, в районе таза зафиксировано скопление мелких углей (горелая древесина?).

Сосуд опуклобокий с плавным ребром в верхней трети тулова, отогнутым венчиком и закраиной у дна, грубой лепки, с разнонаправленными расчесами на внутренней поверхности, поверхность серо-черного цвета с коричнево-оранжевыми пятнами (обжиг неровный). Высота 14,9—15,6 см, диаметр венчика 18,0—18,3 см, тулова — 20,0—20,3 см, дна — 12,1—12,6 см (рис. 1, *4*).

Кроме того, отдельные находки выявлены в насыпи кургана: отщеп первичный эпохи верхнего палеолита — мезолита**;** лощило-терочник из мелкозернистого кварцита; фрагмент стенки красноглиняного кружального сосуда салтово-маяцкой культуры; железный кованый гвоздь XVIII—XIX вв.

Исходя из общего контекста, можно предположить, что погребения 2—4 представляют собой единый погребальный комплекс, объединенный углубленной площадкой, выбранной до материкового суглинка (рис. 1, *1*). Ямы погребений 2 и 3 располагались к северу и западу от основной могилы и выполняли какую-то функцию в ходе совершения погребального обряда, возможно, являлись жертвенными. Сочетание редкой формы погребального обряда (погребение 4) с жертвенными (?) ямами (погребения 2 и 3) и углубленной площадкой в районе всего погребального комплекса, а также наличие костей жертвенных животных и посуды (ритуальной?) позволяют считать погребение 4 социально значимым. Над комплексом погребений 2—4 был насыпан небольшой курган, причем вместе с грунтом в насыпь, а затем и на насыпь были брошены части жертвенных животных, представленных находками костей.

В конце эпохи бронзы (конец II — начало I тыс. до н. э.) курган был использован для впускного погребения 1, которое было совершено к востоку от уже существовавшего небольшого кургана, а затем перекрыто, скорее всего, новой насыпью. В результате курган приобрел современный вид.

С.В. Ушаков, М.И. Тюрин

РАСКОПКИ БАЗИЛИКИ КРУЗЕ В 2008 г.

The article presents the results of field research of Kruse Basilica in Chersonesos in 2008. The investigation of filling under the floor of the southern aisle confirmed that basilica was built at the second half of the 5th c. — the first half of the 6th c. AD. At the area in front of the church the layer of the end of the 3rd c. and the beginning of the 2nd c. BC with numerous fragments of ceramics and a heap of mud bricks was discovered. The cistern, filled during the building of basilica, the base of the stone fence of the church complex, and dwellings of previous periods have been uncovered.

В полевом сезоне 2007 г. археологическая экспедиция Крымского филиала ИА НАНУ, НЗХТ и Черноморского филиала МГУ продолжила исследования района Базилики Крузе — ключевого памятника раннехристианской эпохи, расположенного в северо-восточном районе Херсонеса. Необходимость этих работ заключалось в следующем. Во-первых, несмотря на 180 лет, прошедших со времени первых раскопок памятника (1827 г.), все яснее становится, что один из самых ранних христианских храмов Херсонеса (и всей Восточной Европы) оказался практически неизученным археологически — за все прошлые годы были затронуты только верхние участки культурного слоя. Слабо исследованным остался весь комплекс построек на территории, занятой базиликой и рядом с ней. Во-вторых, археологические исследования Базилики Крузе являются необходимым условием сохранения памятника и превращения его в полноценный экскурсионный объект. Таким образом, актуальность продолжения исследования Базилики Крузе (VII по счету Императорской археологической комиссии) не вызывала сомнения.

В полевом сезоне 2008 г. работы проводились под руководством С.В. Ушакова по Открытому листу № 200/0209 от 30 апреля 2008 г. Базилика располагается в северо-восточном районе Херсонесского городища между нераскопанными кварталами XCVIIIа и XCIX. Эти работы явились непосредственным продолжением раскопок 1998, 2005—2007 гг. и были сконцентрированы на трех основных участках: 1) южный неф (квадрат III) и прилегающий район с внешней стороны храма (квадраты IIа, IIIа, IVа); 2) перед храмом (квадраты IV, IVв, IVг, Vв, Vг); 3) с северной стороны храма (квадраты IIIг, IIIд, IVг, IVд) (рис. 1). При необходимости на границах квадратов в ходе работ оставлялись контрольные бровки шириной 1 м. Общая площадь раскопанного участка 225 м^2. В качестве рабочих использовались студенты-практиканты Черноморского филиала МГУ (г. Севастополь), Российского гуманитарного университета (г. Москва), учащиеся старших классов (гимназия 1552, г. Москва) и добровольцы. Графическая фиксация объектов в поле проводилась группой студентов-практикантов Харьковской национальной академии архитектуры и строительства под руководством И.А. Снитко и В.В. Моора. Бюджетного финансирования раскопок не было. По окончании полевой и камеральной обработки все полевые материалы и находки, имеющие музейное значение, будут сданы на хранение в фонды и архив НЗХТ.

В квадрате III (южный неф) было снято в общей сложности шесть напластований культурного слоя, считая сверху и до материковой скалы, мощностью до 1,5 м. В ходе этих работ мы еще раз удостоверились, что этот грунт представлял собой искусственную подсыпку, которая была сделана строителями при сооружении храма. Слои содержали материалы позднеантичного и ранневизантийского времени, аналогичные находкам с этого участка раскопок (квадраты I, II) за прошлые годы: амфоры, краснолаковую, столовую и кухонную

посуду преимущественно конца IV — начала VI вв. Фрагменты амфор представлены сосудами следующих типов: светлоглиняные узкогорлые, коричневоглиняные тонкостенные со слюдой в тесте, «мирмекийские», Делакеу, с перекрученными ручками. Краснолаковая керамика представлена разными типами сосудов понтийской позднеримской группы и фокейской сигилляты. Имеются немногочисленные фрагменты столовой и кухонной керамики типичных для Херсонеса форм. Самые поздние материалы в этих слоях (единовременных порциях грунта) — амфоры с рифлением стенок типа «набегающей волны» и фокейская сигиллята — позволяют сопоставить верхнюю дату всего массива искусственно насыпанного грунта со временем строительства базилики. Эта дата не выходит за верхние рамки начала — середины VI в.

Рядом, вдоль внешней стены южного нефа храма, удалялся насыпной грунт из старого раскопа К.К. Косцюшко-Валюжинича. В нем содержался разнообразный материал: керамиды XIII в., обломки амфорной тары средневекового времени и поливной посуды. В квадрате IIIа после удаления части старого отвала найден костяк погребенного (могила 9) хорошей сохранности. Сопутствующего инвентаря при погребенном не было.

Перед храмом в районе квадрата IVа зачищены кладки водостока и других строительных остатков средневекового времени. Получен разнообразный материал этого периода. В квадрате IVг зафиксирована небольшая яма конусовидной формы с материалами первых веков н. э.: самые поздние находки — фрагменты амфор и краснолаковой посуды — не выходили за рамки III—IV вв.

Там же, в слое эллинистического времени, обнаружен комплекс керамики второй половины III — начала II вв. до н. э., образованный завалом крупных фрагментов амфор, чернолаковой, простой столовой посуды, «мегарских» чаш (рис. 2). Найдены керамические пирамидальные грузила с оттисками клейм. Большинство среди обнаруженных в завале находок составляет строительная керамика, где выделяется группа синопских соленов с массивными подпрямоугольными бортиками. Из завала происходит часть пифоса во фрагментах. Бытовая толстостенная керамика представлена, главным образом, лутериями с загнутым краем. Фрагменты амфорной тары — третья по численности группа керамики, происходящей из засыпи. Эта категория керамических изделий представлена, главным образом, амфорами Херсонеса, Родоса, Коса, в меньшей степени — Синопы и Гераклеи. Наиболее ранние фрагменты принадлежат херсонесской амфоре, датирующейся последней четвертью IV — первой половиной III вв. до н. э. Примечательна находка еще одной амфоры во фрагментах, вероятно, также херсонесского производства, с конусовидным дном, которая относится к III — началу II вв. до н. э. В завале обнаружено еще несколько фрагментов аналогичных сосудов.

Для датировки комплекса важное значение имеют находки амфорных клейм. Их четыре — два херсонесских и два родосских (определение Е.Я. Туровского). Особый интерес представляет херсонесское клеймо с именем Аполлония, сына Кикона. В каталоге В.И. Каца подобный штамп отсутствует. Обращает внимание орфографическая ошибка, допущенная в написании имени Аполлония — через одну λ. Верхняя граница комплекса определяется родосским клеймом с именем Пифогена, которое относится к концу III — началу II вв. н. э.

Комплекс дополняется простой столовой керамикой, а именно кувшинами и мисками. Основная масса находок — фрагменты донъев херсонесских кувшинов с туловами яйцевидной и биконической формы на кольцевом поддоне (рис. 2, *17, 18*). Аналогичные кувшины известны в Крыму и Причерноморье с начала III по II вв. до н. э. Ближайшие аналогии происходят из помещения 17 и заполнения колодца Южной усадьбы надела 106 хоры Херсонеса на Гераклейском полуострове, прекратившей существование не позднее 80-х гг. II в. до н. э. Имеются фрагменты сосудов с росписью красной краской. Это, в первую очередь, традиционная орнаментация в виде замкнутых полос. Кувшины с подобной росписью обычно относят к продукции Херсонеса, и они широко известны как на городище, так и за его пределами. Можно привести близкие аналогии из цистерны в XCVII квартале, обнаруженной в 1991 г. (раскопки М.И. Золотарева), где найдено более 200 фрагментов подобных кувшинов. Заполнение цистерны датируется в пределах конца первой половины — середины последней четверти III в. до н. э. Аналогичный материал происходит из слоя пожара 70 — начала 60-х гг. III в. до н. э. Калос-Лимена. В завале обнаружены фрагменты столовой посуды и с более сложной растительной орнаментацией (рис. 2, *21*).

Датировка чернолаковой керамики укладывается в хронологические рамки IV — нача-

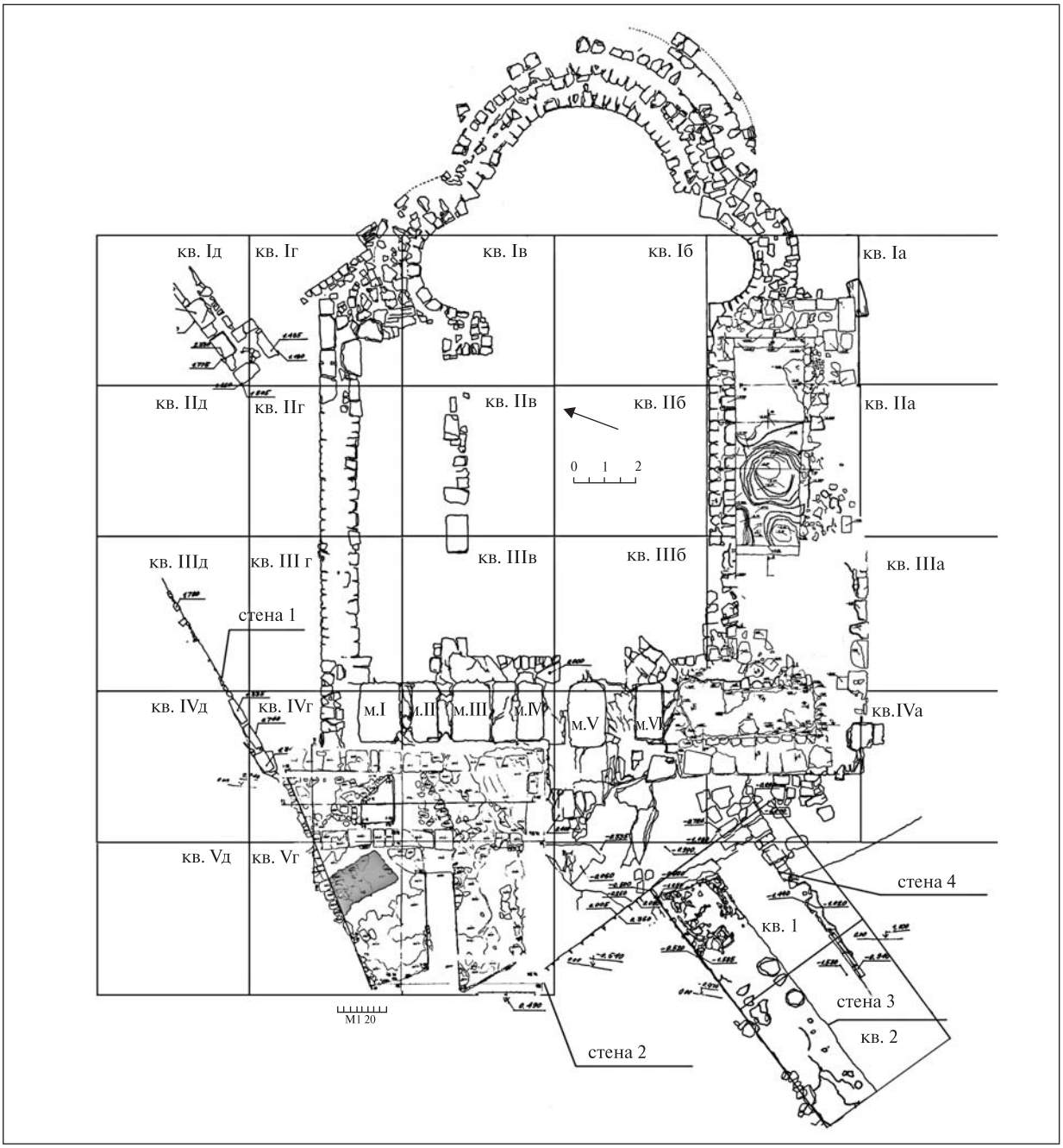

Рис. 1. Херсонес, Базилика Крузе. Генеральный план раскопа 2008 г.

ла II вв. до н. э. Довольно ранней для нашего комплекса является находка солонки с загнутым внутрь краем на кольцевом поддоне. На внутренней стороне — резной орнамент в виде насечек, в центре — четыре штампованные несимметрично расположенные пальметты (рис. 2, *3*). Подобные сосуды довольно часто встречаются на многих эллинистических памятниках. Аналогичная по форме солонка с городища «Чайка» датируется концом IV — первой половиной III вв. до н. э. В нашем комплексе имеются несколько фрагментов мисок как с массивными загнутыми, так и отогнутыми венчиками. Интерес представляет хорошо сохранившаяся полусферическая краснолаковая чаша (рис. 2, *16, 19*). Фрагмент еще одной чаши с отогнутым венчиком покрыт врезными рельефными линиями. Оба сосуда находят подобия среди материалов Афинской агоры и могут быть отнесены ко второй половине III — началу II вв. до н. э.

Особую группу среди керамического материала составляют находки мегарских чаш. Полный профиль одного сосуда собирается из четырех фрагментов. Внешняя поверхность покрыта рельефной орнаментацией, состоя-

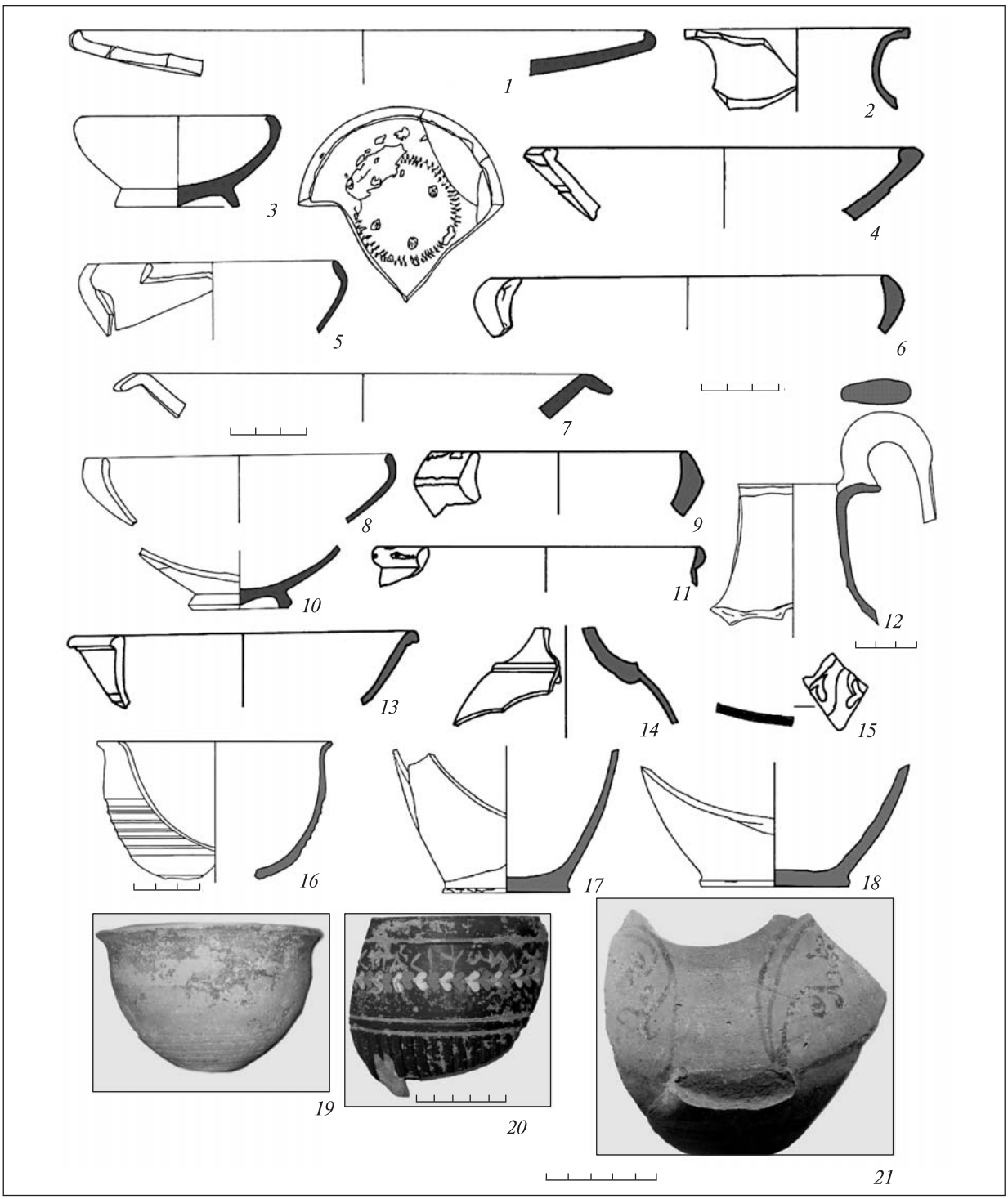

Рис. 2. Образцы находок эллинистического времени на участке перед базиликой

щей из листьев лотоса, аканфа и цветов, над ними — сложный растительный бордюр. На донце с нижней стороны в круглом медальоне находится изображение сатира. Имеются следы ремонта. В завале обнаружены и мелкие фрагменты чаш с растительными орнаментами, более сложными сюжетами. Отдельного упоминания заслуживает крупный фрагмент полусферической чернолаковой чаши (рис. 2, *20*). Нижняя часть ее покрыта рельефными каннелюрами. Выше находится роспись белой и оранжевой накладными красками. Над орнаментом помещена надпись-граффити на греческом языке, состоящая к настоящему моменту из 10 знаков.

Рядом с описанным комплексом керамики, в квадрате IIIг, ниже уровня могилы 6, раскопанной в прошлом году, зафиксирован очень

редкий для Херсонеса завал крупных сырцовых кирпичей, строительной и бытовой посуды, относящийся к эллинистическому времени. Не исключено, что мы затронули один комплекс керамики, но выяснить это удастся только в следующем полевом сезоне при продолжении работ. Пока же мы временно законсервировали участок, присыпав его чистым отработанным грунтом и завалив несколькими слоями бутового камня.

На этом же участке (квадрат Vг) вслед за дерновым слоем были удалены напластования культурного слоя, содержащие мелкий бутовый камень, фрагменты амфор XIII в. (с высоко поднятыми ручками, с плоскими донышами и уплощенными ручками) и поливной красноглиняной посуды. Ниже обнаружен еще один интересный объект — прямоугольная в плане цистерна (верхняя часть размерами не менее 1,45 × 2,00 м), стенки которой покрыты цемянковым раствором (рис. 1, цистерна показана серым цветом). Засыпь ее удалена на глубину 1 м, исследование цистерны предполагается завершить в следующем сезоне. Пока же можно отметить, что она содержала материалы, аналогичные по типам находок и хронологии найденным нами в южном нефе храма. Среди характерных типов амфор можно назвать светлоглиняные с конусовидными донышами, светлоглиняные узкогорлые разных типов, коричневоглиняные с перехватом, красноглиняные со сложнопрофилированными ручками II—III вв., с воронкообразным горлом, красноглиняные с ручками выше венчика, коричневоглиняные тонкостенные со слюдой в тесте и с рифлением стенок типа «набегающая волна». Судя по этим материалам, а также по находкам ранневизантийской краснолаковой керамики, можно заключить, что цистерна была засыпана одновременно со строительством храмового комплекса 1 (базилика V—VI вв.).

У северо-западного угла храма (с наружной части) открыт фундамент ограды, сооруженной из вторично использованных массивных плит известняка размерами до 0,75 × 1,45 м, уложенных с использованием известкового раствора на материковую скалу. Напротив этого угла сохранилось основание стены средневекового квартала XCVIIIа, сложенной из массивных блоков известняка античного происхождения. В квадратах IIIг и IIIд у этой стены (снаружи базилики) зафиксирован слой разрушения XIII в. и верхние части кладок жилой застройки античного времени, на месте которой впоследствии и была сооружена базилика.

По окончании раскопок южный неф храма с целью консервации до уровня современной дневной поверхности был засыпан отработанной землей, ямы на участках, на которых мы проводили работы, также были засыпаны землей и завалены бутовым камнем. В следующем сезоне исследование Базилики Крузе планируется продолжить.

И.Н. Храпунов, В.П. Власов,
С.А. Мульд, А.А. Стоянова, М.С. Шапцев

РАСКОПКИ ПАМЯТНИКОВ РИМСКОГО ВРЕМЕНИ В ПРЕДГОРНОМ КРЫМУ

The paper presents the results of the research of the Roman period burial grounds Neyzats and Opushky. The structural peculiarities of the burials and the material found are viewed. The results of the research of the Late Scythian settlement in Barabanivska gully with two determined periods of its existence are also considered.

Могильник Нейзац расположен в самом центре крымских предгорий приблизительно в 20 км к востоку от Симферополя, в 1,0—1,5 км к юго-востоку от с. Балаково Белогорского р-на АРК, в 1,1—1,5 км к северу от плотины Балановского водохранилища. Регулярные раскопки памятника ведутся с 1996 г., исключая 1998 г. За эти годы раскопано 352 погребальных сооружения.

В 2008 г. исследовано 27 погребальных сооружений: склеп, семь подбойных, 17 грунтовых и плитовая могилы, а также доследован склеп 18, раскопки которого в 1996 г. не были завершены. Таким образом, на территории могильника к настоящему времени раскопано 378 погребальных сооружений, в том числе 60 склепов, 125 подбойных, 192 грунтовых и плитовая могила.

Погребальная камера склепа 18 была заполнена сдвинутыми при подзахоронении костями. Этот обряд, а также погребальный инвентарь (фибулы, зеркало, браслеты, серьги, колокольчики, подвески, бусы и др.) позволяют отнести время захоронений в склепе к первой половине III в. Дата подтверждается найденным серебряным денарием Септимия Севера, чеканенным в 193 г. Склеп 18 по конструктивным особенностям соответствует сооружениям, которые появились в Крыму вместе с переселившимися на полуостров с Северного Кавказа предками средневековых алан. Считалось, что эта миграция относится ко времени после готских походов середины III в. Особенностью могильника Нейзац, выделяющей его среди других однокультурных памятников, является значительное количество погребений коней. В отчетном году раскопано три таких погребения, совершенных в специальных могилах, причем в двух случаях они сопровождались погребениями собак.

Наиболее важным результатом исследований 2008 г. есть обнаружение раннего участка могильника. До раскопок этого года ранний культурно-хронологический горизонт некрополя относился к позднесарматской культуре и датировался концом II — первой половиной III в. В 2008 г. выявлены две могилы более раннего времени. Они расположены на северной окраине раскопанного участка могильника. Есть все основания полагать, что продолжение раскопок в северном направлении позволит значительно увеличить количество ранних могил.

Подбойная могила 355 была частично разграблена в недавнее время. Тем не менее, в подбое сохранились многие вещи. Среди них вкопанная горлом в дно могилы узкогорлая светлоглиняная амфора типа «С», по классификации Д.Б. Шелова, набор сарматских курильниц, многие сделанные из железа и покрытые золотой фольгой детали конской сбруи. Во входной яме этой могилы было скорченное на правом боку захоронение, причем кисти погребенного находились в лепном сосуде необычной формы. Выше уровня погребения человека похоронили собаку.

В могиле 374 захоронения совершены в двух подбоях. Южный подбой был частично разграблен в недавнее время. Однако в нем сохранилось довольно много предметов погребального инвентаря. В частности, многочисленные золотые пронизи и бляшки, которыми была расшита одежда погребенной, серебряные серьги, фибула, бусы, различные железные предметы. В северном подбое выявлено погребение

Рис. Барабановская балка, поселение. Остатки каменных сооружений

мужчины. Оно сопровождалось узкогорлой светлоглиняной амфорой типа «С», лепным сосудом, колокольчиком, мечом с кольцевым навершием и конской сбруей, от которой сохранились многочисленные железные покрытые золотой фольгой детали.

Погребальный инвентарь могил 355 и 374 не оставляет сомнения в их датировке в пределах второй—третьей четвертей II в. и принадлежности к среднесарматской культуре. Благодаря раскопкам этих могил, можно сказать, что сарматы по долине р. Зуя проникали в крымские предгорья гораздо раньше, чем принято считать. Начало их седентаризации теперь следует относить ко II в.

Могильник Опушки расположен приблизительно в 15 км к юго-востоку от Симферополя, в 2,0—2,5 км к юго-западу от с. Опушки Мазанского сельсовета Симферопольского р-на АРК.

Раскопки могильника велись в 2003—2005 и 2007 гг. За это время раскопано 53 погребальных сооружения. В 2008 г. раскопано 12, в том числе три склепа, семь подбойных и две грунтовые могилы. Таким образом, к настоящему времени на территории могильника исследовано 65 погребальных сооружений, в том числе восемь склепов, 36 подбойных, 19 грунтовых, плитовая могила и каменный ящик. Следует иметь в виду, что памятник подвергается тотальному разграблению. На площади 3 га грабителями разрушено несколько сотен погребальных сооружений. Поэтому многие исследованные могилы оказались в той или иной степени разграбленными.

Подбойная могила 57 предназначалась для погребения детей. В небольшом (1,2 × 0,4 м) подбое расчищено семь детских скелетов. При подзахоронении кости погребенных ранее сдвигались. Инвентарь, состоявший из бус и пары браслетов, дает мало оснований для датировки. Однако особенности погребального обряда позволяют отнести могилу к позднескифской культуре. Могилы, предназначенные исключительно для погребения детей, и ранее встречались в могильнике Опушки.

Необычна конструкция склепа 58. В стене его входной ямы сделан подбой, почти полностью разрушенный грабителями. Его погребальная камера не традиционно прямоугольная или овальная, а треугольная в плане. Склеп был, по-видимому, ограблен в древности. Сохранилось два погребения — одно полностью, второе частично. Пряжка с фигурной рамкой и обшивка подола платья бусами позволяют датировать захоронения первой половиной III в.

Склеп 59 представляет собой вполне типичную для поздних скифов конструкцию. В погребальной камере после недавнего разграбления остались лишь кости от двух пар ног. Судя по их положению, погребенные были положены попарно друг на друга. Подолы платьев одной пары погребенных были расшиты бусами.

Подбойная могила 60 содержала обычный для позднесарматской культуры набор инвентаря: фибулы, браслеты, зеркало, краснолаковые сосуды, многочисленные бусы, шкатулку, в которой находились раковины, использовавшиеся, вероятно, в качестве амулетов.

Наибольший интерес представляет погребальное сооружение 42. По конструкции это обычный позднескифский склеп, но погребальный обряд не имеет аналогий ни в позднескифской, ни в какой-либо иной культуре. Главная особенность заключается в том, что для погребений использовалась не только погребальная камера, но и входная яма. Для этого закладная плита была установлена не, как обычно, между входной ямой и погребальной камерой, а в 1,3 м от торцевой стены входной ямы. В расположенной за плитой части входной ямы совершили около 20 погребений в шесть ярусов. В погребальной камере похоронили еще несколько десятков человек. Точное количество погребенных установить не представляется возможным, так как грабителями были разрушены многие костяки. Склепы с многократными многоярусными погребениями наиболее типичные для позднескифской культуры. Однако использование для захоронений и погребальной камеры, и входной ямы зафиксировано впервые. Погребальный ин-

вентарь, обнаруженный в склепе, не богат. Это фибулы, браслеты, серьги, зеркала, различные подвески, несколько сотен бус. Большинство вещей датируются I в., некоторые, возможно, I в. до н. э. и началом II в. н. э.

Большинство погребений, обнаруженных на территории могильника Опушки в 2008 г., относятся к позднескифской культуре. Однако следует иметь в виду, что при раскопках памятника, в том числе и в предыдущие годы, зафиксированы сарматские (относящиеся к средне- и позднесарматской культурам) и аланские погребальные сооружения, а также каменный ящик с трупосожжением германской традиции.

Поселение в Барабановской балке. Памятник расположен в 25 км от г. Симферополь, в 1 км к югу от с. Баланово Белогорского р-на АРК. Раскопки поселения ведутся с 2004 г. В 2008 г. заложен раскоп из пяти квадратов (7—11) размером 5 × 5 м каждый (рис.).

В квадрате 8 открыт западный угол прямоугольной в плане, ориентированной длинной осью по линии запад—восток каменной постройки (помещение 1), частично раскопанной в 2007 г. Возведению помещения 1 предшествовала нивелировка склона: западную часть отведенной под застройку площадки углубили в материк, а восточную выровняли в культурном слое. Необычен использовавшийся при строительстве прием: в конструкцию каменных стен включены вертикально вкопанные деревянные столбы. Южнее помещения 1, в непосредственной близости от него, располагались остатки еще одной каменной постройки (помещение 2), от которой сохранилось три кладки. Кладки обоих помещений однослойные в поперечном вертикальном сечении, сложенные из разномерных уплощенных камней в иррегулярной технике без применения раствора.

В соседних квадратах 7 и 11 обнаружены две примыкающие друг к другу под прямым углом кладки. Они значительно шире всех известных на памятнике и в отличие от них являются двухпанцирными, двухлицевыми, трехслойными в поперечном вертикальном сечении. Внешний и внутренний панцири сложены из довольно крупных камней в иррегулярной технике, а забутовка состояла из мелких и средних камней, смешанных с глиной. Обычно стены такой мощности и конструкции использовались для оборонительных сооружений. Во внутреннем пространстве, ограниченном кладками, зафиксирован слой пожара, который перекрывал большое количество выкопанных в материке ямок. Часть из них могла быть ямами от столбовых конструкций, в двух из них *in situ* зафиксированы нижние части лепных сосудов.

В ходе раскопок 2008 г. выявлена 21 хозяйственная яма. Все они выкопаны в материке, однако впущены с более высокого уровня, определить который не всегда удается. Зафиксировано две хозяйственные ямы, устья которых облицованы каменной кладкой до шести рядов в высоту.

Основные находки, происходящие из напластований, хозяйственных ям и других объектов поселения, это фрагменты светло- и красноглиняных амфор, лепной посуды и печин/жаровен. Обломки гончарных, в том числе краснолаковых сосудов, крайне малочисленны. Среди индивидуальных находок выделяются железный гвоздь и бронзовая фибула, керамические прясла и ткацкие грузила.

Весьма многочисленные остеологические материалы принадлежат количественно преобладавшим домашним (крупный и мелкий рогатый скот, лошадь, осёл, свинья, собака, кот) и редким диким (лиса, заяц, кабан, кулан, сайга, благородный олень) животным, а также птицам, рыбам и лягушкам (определение О.П. Журавлева).

Обнаружено погребение, совершенное в специально выкопанной в материке овальной яме, в которой находились останки двух младенцев. Скелет одного разрушен, и от него сохранились лишь отдельные кости. Второй погребенный лежал скорченно на левом боку по линии северо-запад — юго-восток. Ноги поджаты к животу, руки согнуты в локтях, правая несколько отведена вправо. Оба погребения безынвентарные. Это десятое погребение младенцев, обнаруженное на поселении.

На раскопанных в 2008 г. участках сохранились культурные слои, отражающие два периода существования поселения: I период представлен хозяйственными ямами, перекрытыми каменными кладками и помещениями; II — помещениями 1 и 2, а также кладками, возможно, представлявшими остатки оборонительных сооружений.

Зафиксированные при раскопках строительные приемы, множество хозяйственных ям, погребения младенцев в культурном слое, лепные керамические сосуды и другие находки свидетельствуют о принадлежности поселения позднескифской культуре. Однако датируется оно временем более поздним, чем все остальные известные к настоящему времени позднескифские памятники, — III—IV вв.

В.А. Хршановский

РАСКОПКИ НЕКРОПОЛЕЙ ИЛУРАТА И КИТЕЯ В 2008 г.

The paper is devoted to the research of the necropoleis of Bosporan cities Ilurat and Cytae. The structural peculiarities of the burials discovered during the excavations and the analysis of archaeological material obtained are considered here.

В июле—августе 2008 г. археологическая экспедиция Государственного музея истории религии (г. Санкт-Петербург) провела очередные, соответственно, 30-й и 20-й сезоны на некрополях Илурата и Китея.

На некрополе Илурата работа велась на южном участке. В предыдущем сезоне, вслед за открытыми здесь ранее большими склепами 213 и 220, сложенными насухо из блоков известняка, были открыты дромос и часть камеры еще одного склепа такого же типа и масштаба, получившего порядковый № 225. В минувшем сезоне склеп был исследован полностью.

Как выяснилось в ходе раскопок, дромос (длина 1,9 м, ширина 1,6 м) с юга подводил к камере склепа. Внутри дромоса находилась лестница из девяти состыкованных, уплощенных, грубо обработанных камней-ступеней, размером от 0,25 × 0,55 м до 0,4 × 0,6 м. С обеих сторон она была обрамлена врытыми в землю (или лежащими на грунте) небольшими камнями, повторяющими линию стен дромоса. По всей вероятности, эта конструкция появилась при повторном, более позднем, использовании склепа. Продолжение лестницы открыто и в южной половине камеры.

Ширина камеры склепа 3,4 м, длина — 4,6 м; стены сохранились на высоту до 2,4 м (!). Камера была перекрыта полуциркульным сводом. В задней (северной) торцовой стенке имелась ниша, судя по сохранившимся нижним блокам, также перекрытая полуциркульным сводом. Пол в камере был вымощен известняковыми плитами (рис.).

Склеп 225, как и два предыдущих, использовался неоднократно. По предварительным данным, он был сооружен немного раньше — в I в. Затем его вторично использовали для коллективных захоронений во II—III вв., а последние зафиксированные в нем следы относятся к раннему средневековью.

Вещевой материал, обнаруженный в ходе раскопок камеры склепа, состоял из многочисленных фрагментов светлоглиняных (в том числе двуствольных и ранних узкогорлых) и красноглиняных боспорских амфор, а также фрагментов буролаковых, краснолаковых и красноглиняных сосудов, развалов лепных горшков, обломков стеклянных сосудов (в том числе оплавленных), стеклянных, гагатовых, янтарных и сердоликовых бусин, фрагментированных железных ножей, обломков меча, гвоздей, изделий из бронзы (браслет, перстень, кольца, сережки, пряжка, фибулы, игла), подвески из желтого металла со стеклянной вставкой. Самой значительной находкой, судя по всему, синхронной времени сооружения склепа, является терракотовая протома богини в высоком головном уборе, с ожерельем на шее и височными кольцами, предварительно датированная I—II вв.

В грунте заполнения камеры на разных уровнях обнаружены многочисленные сильно фрагментированные кости людей (не менее 22 взрослых и 7 детей) и животных (лошади, коровы, свиньи, мелкого рогатого скота, собаки), лежащие в беспорядке.

В непосредственной близости от склепа 225, за его северной задней стеной, обнаружен погребальный комплекс из двух сооружений — 226 и 227, сложенных насухо из блоков и плит известняка. Они представляли собой сравнительно небольшие склепы, длиной 2,3—2,5 м, шириной 1,0—1,2 м, высотой 1,3—1,4 м, имеющие общую внутреннюю стенку. Первый был обращен входом на юг, второй — на север. Вход-

Рис. Некрополь Илурата. Склеп 225 и склепы-кенотафы (?) 226 и 227. Вид с юга

ные проемы закрывали, по-видимому, непотревоженные закладные плиты.

Однако после вскрытия и расчистки в склепах были обнаружены лишь светильники (в одном — сероглиняный, в другом — красно-лаковый) и несколько различающиеся между собой по сюжетам наборы гипсовых налепов. Отсутствие каких-либо следов гробов и останков погребенных позволяет предположить, что склепы 226 и 227 являются кенотафами, сооруженными в I в. Необходимо отметить, что к этому времени склеп 225, по всей вероятности, был уже частично разрушен, так как при строительстве этого комплекса были использованы его архитектурные детали.

С южной стороны, к востоку от входа в склеп 226, обнаружены следы поминального обряда: врытое вертикально в землю горло светлоглиняной амфоры I в., под которым, в нижнем слое, находился дискообразный камень — жертвенник. Это подтверждает датировку всего комплекса склепов 226 и 227 I в. и одновременно определяет верхнюю границу первоначального функционирования склепа 225.

Вопрос об этнокультурной принадлежности трех больших склепов 213, 220 и 225, открытых в последнее десятилетие в юго-западной части илуратского плато, и погребального комплекса из двух склепов-кенотафов (?) 226 и 227, требует отдельного и специального исследования.

На некрополе Китея в августе 2008 г. произведена топографическая съемка всех исследованных участков. Полученные материалы являются основой для создания нового топографического плана китейского некрополя. При осмотре осыпей и доследовании грабительских отвалов сделано несколько находок, среди которых заслуживают упоминания фрагментированная терракотовая маска, фигурная фибула-брошь в виде лошади (?), орнаментированная эмалевыми вставками, и серьга из желтого металла.

О.Є. Черненко, А.Л. Казаков, Є.В. Печений

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ У 2008 р.

In 2008, the rescue archaeological works on the territory of dytynets (citadel) of Ancient Chernihiv were provided at the area near the Annunciation Church and near the building of Collegium. During the work the new materials for the study of various periods of Chernihiv fortress in the Mediaeval period were obtained.

Влітку 2008 р. експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ продовжила дослідження на території дитинця стародавнього Чернігова. Рятівні археологічні розкопки проводилися на північно-східній ділянці Чернігівського кремля (у зоні новобудови) та поблизу споруди Колегіуму XVI—XVIII ст., зведеної на останці середньовічного валу (дослідження пов'язані з проектно-реставраційними роботами).

Розкоп на північно-східній ділянці дитинця (сучасна вул. Горького, 1) був розташований безпосередньо на краю тераси р. Стрижень, неподалік від залишків Благовіщенського собору кінця XII ст., розкопаних Б.О. Рибаковим у 1946—1947 рр. Загальна розкрита площа складає близько 600 м^2. Потужність культурного шару сягає 3 м.

Культурний шар на дослідженій ділянці досить чітко стратифікується на кілька горизонтів. Під рівнем сучасної поверхні до глибини близько 1,5 м залягають напластування насипного ґрунту (підсипка краю тераси) та будівельного сміття XX ст. Вони перекривають відкладення, які містять матеріали XVIII—XIX ст. (уламки керамічного та скляного посуду, кахлі, цегла тощо). З цього рівня впущено кілька ям та котловани семи споруд, що прорізають давніші нашарування до рівня материка.

Нижче від горизонту XVIII—XIX ст., майже по всій площі розкопу, фіксувався шар будівельного сміття (плінфа, цем'янка, полив'яна плитка, фрагменти тиньку зі слідами фрескового розпису тощо), пов'язаний з руйнуванням Благовіщенського собору. При розбиранні цього шару виявлено значну кількість (кількасот) пластин мозаїки для підлоги. За кольоровою гамою та форматом вони ідентичні тим, що походять з розкопок Б.О. Рибакова 40-х рр. XX ст. Там само знайдено уламок білокам'яного блоку з рештками різьблення (плетиво). Серед інших матеріалів окремо можна відзначити фрагмент молочно-білої смальти із рельєфним зображенням ока.

Як відомо за повідомленнями писемних та картографічних джерел, руїни Благовіщенського храму розібрали у XVII ст., тоді ж на місці знищеної споруди збудували дерев'яну церкву, навколо якої влаштували цвинтар. Церква та цвинтар функціонували близько 100 років. Під час розкопок 2008 р. виявлено 18 поховань, котрі можна віднести саме до цього періоду. Всі поховання здійснені за християнським обрядом у ямах, які прорізали шар руйнування собору, проте не сягали рівня материка. Привертає увагу специфічна риса поховального обряду, простежена в кількох випадках: під голову та під ноги померлим були покладені уламки плінфи, взяті з розташованого поруч храму.

Напластування будівельного сміття з руїн Благовіщенського собору перекривали шари попереднього часу. У верхньому ярусі містилась незначна кількість уламків кружального посуду XIII—XV ст. Нижче були відкладення X — початку XIII ст.

У стратиграфії досить чітко простежується шар, пов'язаний з будівництвом Благовіщенського собору, який містить цем'янку та дрібні уламки плінфи. Фіксуються також сліди нівелювання поверхні навколо храму: котловани комплексів ранішого періоду (X—XI ст.) затрамбовано ґрунтом з домішками будівельного розчину.

Загалом досліджено вісім житлових та господарських будівель, низку ям та канав, рештки

огорож домонгольської доби. Привертають увагу сліди огорожі, спорудженої з трьох паралельних, розташованих впритул один до одного, рядів масивних колод. Виходячи з конструктивних рис та характеру розташування, її можна пов'язати з оборонними спорудами (огорожа, в'їзна брама) княжого двору XII — початку XIII ст., які досліджував на прилеглій ділянці у 1985 р. В.П. Коваленко. У цьому випадку є підстави точніше визначити північну межу княжого двору: вона проходила паралельно до стіни Благовіщенського собору, приблизно за 6 м на південь від неї.

Виявлений під час розкопок речовий матеріал давньоруської доби численний та різноманітний. Серед найцікавіших знахідок — висла свинцева печатка архаїчного типу зі слідами перекарбування (рис.), зроблена з плінфи однобічна ливарницька форма для виготовлення хрестика і підвісок, бронзові книжкові застібки, бронзова сокирка-амулет.

На ділянці поблизу споруди Колегіуму (сучасна вул. Преображенська, 1) загальна розкрита площа становить близько 40 м^2. Потужність культурного шару майже 5 м. Як вже вказувалося, роботи проводились на останці середньовічного валу. Оскільки ця ділянка оборонних споруд чернігівського дитинця недостатньо досліджена археологічно, доцільно більш детально зупинитися на її характеристиці.

Нижче від рівня сучасної поверхні залягає шар будівельного сміття XX ст. та відкладення чорного гумусованого ґрунту XIX ст. Вони перекривають нашарування, котрі складають останець середньовічного валу Чернігівської фортеці. Останець розподіляється на кілька послідовних ярусів: до глибини близько 2 м від сучасної поверхні залягають напластування XVII—XVIII ст., утворені темно-сірим та жовтим супіском. Під ними виявлено щільний шар темно-сірого супіску завтовшки 0,6 м, який не містить археологічних матеріалів. Нижче насип валу складається з жовтого материкового супіску. Під час розбирання нашарувань цього ярусу знайдено окремі уламки гончарного посуду X—XI ст. і деякі інші матеріали.

Насип валу підстилають рештки культурного шару, котрий утворився на ділянці Чернігівського дитинця на час виникнення оборонних споруд. Ці відкладення (чорний, насичений вуглинами гумусований супісок) сягають потужності 0,3 м. Вони містять фрагменти кружального посуду X ст. та значну кількість за-

Рис. Висла свинцева печатка архаїчного типу

лізних шлаків. Звідси походить також уламок кістяного однобічного гребеня з трьох частин, який датується X ст.

Археологічні об'єкти на дослідженій ділянці представлені рештками цегляної стічної труби початку XVIII ст. та дерев'яної кліті давньоруського часу. Залишки кліті (входила до території розкопу частково) збереглися на рівні материка у вигляді скупчення горілого дерева та завалу обпаленої глини.

Рештки цегляної стічної труби виявлено нижче, ніж рівень сучасної поверхні, безпосередньо під дерновим шаром. Вона була прибудована впритул до стіни Колегіуму та вела на дно розташованого поруч рову. Вдалося простежити ділянку труби на відрізку завдовжки близько 7 м. Як можна встановити, це мурована споруда завширшки 2,85 м з прямими паралельними стінами (товщина 0,7 м) та циліндричним склепінням. Її складено з жолобчастої цегли на вапняковому розчині. Заповнення труби містило матеріали XIX ст. (уламки столового та кухонного посуду та інше).

Каналізація аналогічної конструкції кінця XVII — початку XVIII ст. відома на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. В Чернігові вона зафіксована вперше.

Тож археологічними розкопками 2008 р. на території Чернігівського дитинця отримано нові цікаві матеріали до вивчення різних періодів історії Чернігівської фортеці за доби середньовіччя.

Д.Е. Чистов

РАБОТЫ БЕРЕЗАНСКОЙ (НИЖНЕБУГСКОЙ) ЭКСПЕДИЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА НА о-ве БЕРЕЗАНЬ В 2008 г.

The paper presents the main results of archaeological research of Berezan expedition of the State Hermitage in 2008, which was a part of Berezan expedition of the IA NASU according to the contract between the IA NASU and the State Hermitage.

В июле—августе 2008 г. экспедиция Государственного Эрмитажа продолжила раскопки на участке «О», расположенном в северо-западной части о-ва Березань[1]. В ходе работ сделаны две прирезки, расширяющие участок 2006—2007 гг. в западном направлении. Северная прирезка, площадью 70 м^2, была заложена на территории квадратов (Б-V) 309, 310, 329, 330 единой координатной сетки. Основной задачей исследований на этой площади являлось раскрытие западной части здания, погибшего в пожаре в последней четверти VI в. до н. э. Одно из помещений этого комплекса (6) было раскрыто в 2006 г. восточнее, на квадратах 311, 312, 331—332, давая основания ожидать выявления аналогичного помещения по соседству. Однако в ходе работ 2008 г. выяснилось, что строительные остатки второй половины VI в. до н. э. на указанной площади оказались практически полностью уничтожены более поздним подвалом, датируемым первой третью V в. до н. э. Слой пожара последней четверти VI в. до н. э. удалось зафиксировать лишь на небольшом участке к западу от ограничивавшей помещение 6 кладки (28). К этому же строительному периоду относятся остатки еще одного помещения, раскрытые на небольшой площади в южной части прирезки, к юго-западу от помещения 6. Примечательно, что стены этого помещения не имели каменных цоколей, а были целиком сложены из сырцовых кирпичей. Три сырцовые кладки удалось зафиксировать на высоту 0,30—0,58 м, что для Березанского поселения является весьма редким явлением. Помещение с сырцовыми стенами также погибло в пожаре последней четверти VI в. до н. э. Подвал, прорезавший слой второй половины VI в. до н. э., имел прямоугольную форму (4,36 × 4,54 м). Хорошо сохранилась лишь однолицевая кладка его южной

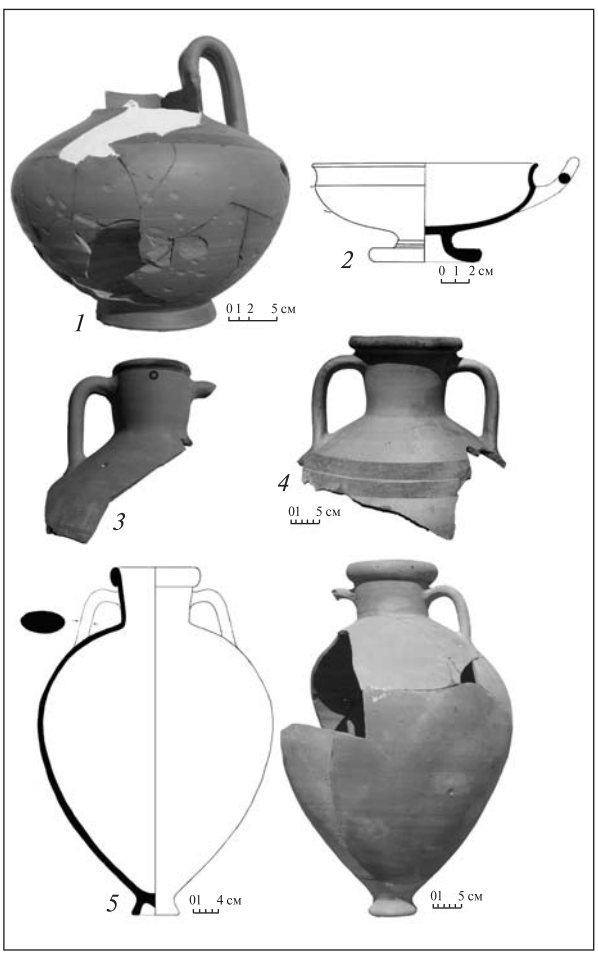

Рис. 1. Березань. Находки 2008 г.

[1] Работы велись на основании открытого листа, выданного на имя начальника Березанской экспедиции ИА НАНУ В.В. Крутилова.

Рис. 2. Березань. Находки из хозяйственных ям 2008 г.

стены (38) и часть восточной, остальные кладки были разобраны в древности. Синхронные подвалу строительные остатки начала V в. до н. э. имели очень плохую сохранность, не позволяющую достоверно восстановить план сооружения, которому он принадлежал.

Более масштабные исследования проводились в 2008 г. в юго-западной части участка «О». Их задачей стало раскрытие сооружений, находившихся к западу от городской улицы, выявленной в предыдущем полевом сезоне. Для этой цели была заложена прирезка общей площадью 195 м^2, охватившая целую серию крупных грабительских шурфов, возникших на этой территории в межсезонье 2007—2008 гг. (квадраты Б-V 367, 368, 387, 388; В-V 7—9, 27—29). Эти работы привели к совершенно неожиданным результатам. Выяснилось, что с запада улицу ограничивает мощная стена (37), сложенная в один ряд из крупных слабо обработанных известняковых плит. Эта кладка имела толщину до 0,9 м и была надстроена сырцом, развалы которого хорошо фиксировались в стратиграфии западного борта раскопа 2007 г. В ходе раскопок 2008 г. она была раскрыта на протяжении около 17 м, причем каких-либо иных кладок, образующих с ней угол, выявлено не было. Очевидно, кладка 37 представляет собой основание ограды, ограничивавшей открытое пространство значительной площади, расположенное к западу от нее. В южной части прирезки раскрыта также часть сооружения, находившегося в пределах этой ограды.

Выявлены остатки трех стен этого здания (42, 45, 46), состоявшего, по меньшей мере, из двух помещений. Сохранность кладок достаточно плохая, однако на всем их протяжении выявлен фундамент, выложенный из крупных окатанных валунов вулканических пород, очевидно, доставленных в Борисфен в качестве корабельного балласта. Надфундаментная часть цоколя хорошо сохранилась лишь у одной стены (42). Она представляет собой двухлицевую трехслойную орфостатную кладку, сложенную из хорошо обработанных плит известняка подпрямоугольной формы средними размерами 0,40 × 0,50 × 0,20 — 0,40 × 0,35 × 0,15 м. К сожалению, реконструировать планировку комплекса будет возможно только после дальнейшего расширения участка в западном и южном направлениях. Время возведения данного сооружения и ограды 37 предварительно определяется как конец VI — начало V вв. до н. э.

При исследовании слоев, подстилающих описанные выше постройки, выяснилось, что они были возведены на мощном слое пожарища. Синхронные пожару строительные остатки на вскрытой площади практически отсутствовали. Из находок в слое пожара отметим фрагментированный ионийский кувшин, орнаментированный полосами красной краски (рис. 1, *1*). Примечательно, что слой пожара оказался прорезанным серией хозяйственных ям, а также котлованами двух полуземлянок (41 и 42). Обе полуземлянки имели форму, в плане близкую к овальной. Размеры полуземлянки 41 3,6 × 2,5 м, полуземлянки 42 — 3,2 × 2,7 м; зафиксированная глубина котлованов не превышала 0,20 м. Расположение столбовых ям позволяет предполагать шатровое перекрытие; в южной части полуземлянки 41 была выявлена невысокая приступка или «лежанка». Находки из заполнения этих комплексов позволяют датировать их последней четвертью — концом VI в. до н. э. В их числе — аттический чернолаковый килик типа «С» с изогнутым венчиком (рис. 1, *2*), крупные фрагменты амфор различных центров конца VI в. до н. э. (рис. 1, *3, 4*), а также самосская тарная амфора конца VI — начала V вв. до н. э. (рис. 1, *5*). По всей видимости, указанные комплексы относятся к короткому этапу возобновления жизни после разрушений последней четверти VI в. до н. э., являясь своего рода «времянками», и предшествуют возведению на этой же территории новых капитальных построек.

В ходе работ 2008 г. также выявлены и раскрыты пять хозяйственных ям, относящихся к раннему периоду существования Березанского поселения и датирующихся первыми двумя четвертями VI в. до н. э. В их заполнении найден достаточно выразительный керамический материал. В числе находок ионийской расписной керамики из этих комплексов отметим фрагменты большого чернофигурного скифоса (рис. 2, *3*), фрагментированный килик типа *rosette bowl* (рис. 2, *2*), полосатую тарелочку с палочным орнаментом (рис. 2, *4*). В заключение отметим также находку в слое фрагментированного костяного псалия (рис. 2, *1*).

Подводя итог, можно сказать, что работы 2008 г., проводившиеся силами экспедиции Эрмитажа в северо-восточной части острова, принесли достаточно важные результаты для уточнения хронологии архаического Борисфена. По всей видимости, исследуемый район пострадал в ходе каких-то катастрофических событий, фиксируемых для последней четверти VI в. до н. э. Тем не менее, жизнь на поселении не прерывалась, и в течение весьма короткого промежутка времени площади пожарищ были вновь застроены.

В.М. Шалобудов, І.Ф. Ковальова

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

The territory of «posad» (trading quarter) in Novobohorodytsya hill-fort, a famous monument of the Late Ukrainian Mediaeval time, has been researched.

2008 року експедиція науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету (ДНУ) подовжувала роботи на посаді Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Пам'ятка займає площу 79,2 га на мису, утвореному р. Самара та її колишньою притокою р. Кримка, в межах м. Дніпропетровськ на північній околиці селища Шевченко.

Регулярні дослідження пам'ятки проводяться археологами ДНУ з 2001 р. За цей час локалізовано розташування на місцевості «старовинного козацького містечка Самарь з перевозом» і встановлено його існування з XVI ст. Також відкрито залишки валу і рову, що оточував посад (нижнє місто) фортеці, який до нашого часу втратив візуальні ознаки. Впродовж 2005—2007 рр. досліджено шинок біля перевозу, який припинив існування під час будівництва Новобогородицької фортеці у 1688 р.

Цього польового сезону роботи на посаді провадилися з метою встановлення меж, наявності, потужності і сучасного стану культурного шару в межах охоронної зони пам'ятки (57 га) та подальшого обстеження берегового схилу, де, окрім насиченого шару козацьких часів XVII—XVIII ст., наявні численні матеріали черняхівської культури.

На всій території посаду закладено 41 розвідковий шурф (рис.) зі стандартними розмірами 2 × 2 м, відстань між якими коливалася від 50 м у південній частині до 100 м у північно-західній. Розвідки довели, що у XVII—XVIII ст. найбільш заселеною була саме північна територія посаду, яка значною мірою перекриває старовинне козацьке поселення Самарь, центре, своєю чергою, частково розташоване під приватними садибами між вул. Кадровою та Заозерною селища Шевченко.

Найбільш насиченими знахідками виявилися шурфи південної групи 1—6 та 11—13, звідки походять численні люльки, фрагменти коробчастих кахлів, кухонного та скляного посуду XVII—XVIII ст. Серед монет початку XVII ст. — польські півтораки, драйпелькери Швеції та Прусії, а також російські дротяні копійки часу правління царя Михайла Федоровича (1613—1645). Шурф 5 потрапив у північно-східний кут козацької землянки XVII ст., дослідження якої заплановано на 2009 р.; шурф 15 — у господарську яму XVII—XVIII ст. У шурфі 11, одному з найближчих до берега р. Самара, зафіксовано два поховання в трунах, які були законсервовані до з'ясування часу виникнення та функціонування відкритого кладовища. Картографічні матеріали XVIII—XIX ст., як і більшість свідчень місцевих мешканців, не дають інформації про наявність цвинтарів у цих місцях; існують поодинокі повідомлення про випадіння домовин з берегової смуги у 50—60-і рр. XX ст. під час розливів річки.

Загалом культурний шар козацьких часів залягає на глибині до 0,45 м і тяжіє до берегової лінії. Шурфування західної частини посаду засвідчило слабку заселеність території, де за межами зовнішнього валу культурний шар XVII—XVIII ст. майже не простежується. При цьому в горішньому пласті ґрунту в попередні роки траплялись окремі індивідуальні знахідки — натільні хрести, монети і дукач козацької доби.

Шурфи, закладені на північній частині мису, містили здебільшого матеріал черняхівського часу. Окрім ліпного та кружального посуду, в шурфі 39 знайдено бронзову підв'язну двочленну фібулу, яка датується кінцем IV ст. Група шурфів (25, 29, 30, 34, 36) підтвердила наявність культур-

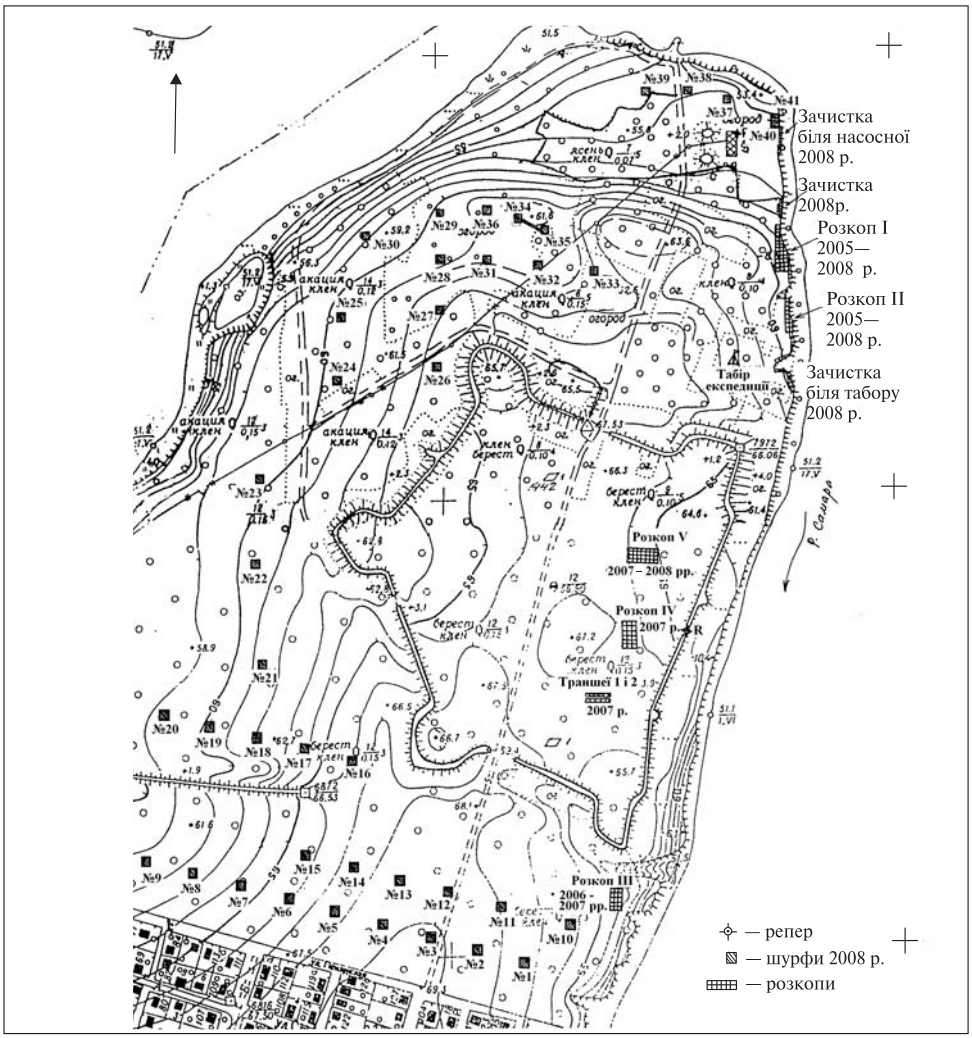

Рис. Богородицька фортеця, 2006—2008 рр. Локалізація шурфів, зачисток берегової смуги, розвідкових траншей і розкопів на території м. Самарь

ного шару XVII—XVIII ст. на території передмістя фортеці. Знахідки козацьких часів відносно численні і представлені фрагментами кухонного посуду, коробчастих кахлів, формованої цегли, виробів зі скла і заліза. До індивідуальних знахідок віднесено мідну російську монету «полушка» 1735 р., точильний брусок, фішку зі стінки білоглиняної миски і чавунне ядро від фальконета.

У зачистках берегової смуги зафіксовано залишки жител черняхівської культури та різні за призначенням ями. Серед знахідок ліпна та кружальна кераміка III—IV ст., бронзові фібули, глиняні прясла, важки від рибальських сіток та інше знаряддя.

Цікавим, на наш погляд, є поховання бронзової доби під кам'яною закладкою та ще одне поховання цього ж часу у шурфі 41. На жаль, інвентар в обох похованнях відсутній.

Дослідження берегової смуги дало також поховання козацького часу у труні. Кістяк дорослого чоловіка лежав черепом на південний захід. Збереглися пласкі бронзові ґудзики з припаяною петлею, за якими поховання датується кінцем XVIII ст. Під час зачисток берегових відслонень 2005—2008 рр. зібрано численні свідчення бойових дій, а саме, уламки чавунних ядер та кніпелів, чавунну та свинцеву картеч, деформовані при входженні у ґрунт берегового схилу кулі. Все це можна пов'язати зі спробою штурму фортеці у липні 1692 р. воїнами самопроголошеного гетьмана Петрика (П. Іваненка) та подіями російсько-турецької війни 1711 р.

Проведення шурфування і зачисток берегових відслонень дали можливість отримати інформацію щодо меж, наявності, потужності і сучасного стану культурного шару пам'ятки, визначити перспективні ділянки для дослідження, Передовсім уваги потребують території, котрим загрожують наслідки антропогенного впливу, а саме, розростання юридично закритого сучасного цвинтаря, котрий продовжує розширюватися, захоплюючи охоронну зону (6 га на 2008 р.)

В.В. Шерстюк, В.В. Лямкін

ПОСЕЛЕННЯ ПАВЛІВКА II ПОБЛИЗУ КОМСОМОЛЬСЬКА

The paper contains a description of the inspection results at the Bronze Age and Ancient Rus period settlement Pavlivka II in the mouth of the Sukhyi Kobelyachok River, of some finds in destroyed cultural layers, as well as of a Bilozerska culture burial studied in the washed areas.

Під час роботи Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ (керівник О.Б. Супруненко) у 2008 р. проводилися рятівні і розвідкові дослідження в околицях м. Комсомольськ. Зокрема, неодноразово оглядалися розмиви різночасового поселення Павлівка II, розташованого на захід від сучасного гирла р. Сухий Кобелячок, за 0,45 км на південний схід від с. Келеберда Кременчуцького р-ну Полтавської обл.

Поселення можна ототожнити із пам'яткою доби бронзи Павлівка II, відкритою експедиціями під керівництвом Д.Я. Телегіна на початку 1960-х рр. у зоні спорудження Дніпродзержинського водосховища. Рештки пам'ятки нещодавно вкотре було виявлено при обстеженні розмивів узбережжя ставків місцевого рибгосподарства.

Залишки культурних нашарувань щорічно зазнають руйнувань унаслідок водної ерозії. Кілька знахідок із розмивів репрезентують широкий хронологічний проміжок часу існування поселення — від епохи бронзи до пізнього середньовіччя — та вже опубліковані. Результати цьогорічних обстежень виявилися найцікавішими.

Так, серед матеріалів можна виділити серію предметів епохи бронзи. З-поміж численних зразків кераміки катакомбної, зрубної та білозерської культур вирізняється кілька індивідуальних артефактів. Це, зокрема, уламок бронзового тесла з прямокутним перетином і загостреним до краю розширеним лезом, зміщеним до однієї зі сторін (рис. 1, *1*). Вцілила висота 5,6 см, ширина леза 2,8 см, максимальна товщина 0,8 см. Верхня частина сколота і має сліди додаткової обробки (ковальське паяння або спроба переплавлення).

Знаряддя аналогічного призначення, виготовлені з міді та бронзових сплавів, відомі серед комплексів багатьох культур доби ранньої, середньої та пізньої бронзи. У середовищі катакомбних культур подібні монофункціональні знаряддя переважно мають потоншення на основі та розширення до п'ятки. Культурам пізньобронзової доби, зокрема зрубній, теж притаманні видовжені за формою тесла, щоправда, і для цього часу таких масивних товстих знарядь відомі одиниці. Найближчі аналогії таким теслам і матриці ливарних форм для їх виливу походять з поселень зрубного часу в Подонні та Подонців'ї.

Ще два знаряддя — це бронзові шила: перше з них ціле, прямокутне у перетині в середній частині, округлене і загострене до країв, дещо несиметричне (жало, передбачене для руків'я, коротше); фрагмент другого також прямокутний у перетині посередині та загострений до краю (рис. 1, *2, 3*). Як зазначає Є.М. Черних, на території Північного Причорномор'я бронзові голки і шила епохи енеоліту—бронзи «*для вопросов хронологии и связей практического значения не имеют..., они распространены в пространстве и во времени широчайшим образом*».

Виявлено також два бронзові вістря стріл скіфського часу. Одно з них — дволопатеве втульчасте VII—VI ст. до н. е., з лавроподібним пером і розширеною до основи втулкою з обламаним шипом (рис. 1, *5*), друге — тригранне втульчасте зі зрізаними під тупими кутами гранями (рис. 1, *4*) датується V ст. до н. е.

До рідкісних знахідок належить мідна дуже затерта монета. Це провінційний бронзовий сестерцій римського імператора Севера Олек-

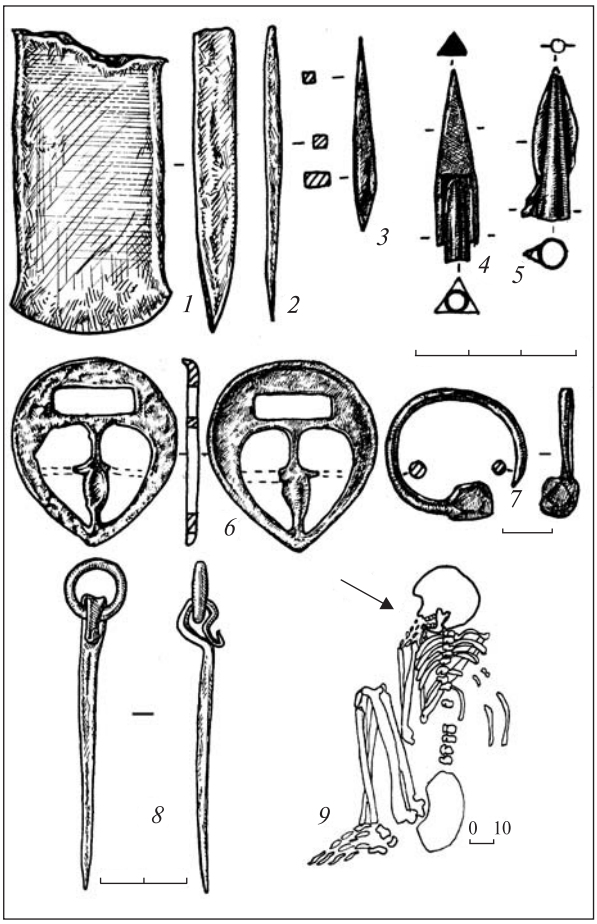

Рис. 1. Павлівка II. Знахідки (*1—8*) та план поховання 2 (*9*)

сандра (222—235 рр.). На аверсі досить добре прослідковується бюст імператора з написом по колу «AV.K.M.AV.CE.AΛE≡ANΔPOC.C.» (визначення В.М. Шалобудова). Реверс дуже пошкоджений.

Не менш виразною серією знахідок представлена давньоруська епоха. Серед них бронзова шпилька (рис. 1, *8*). Нетиповою для мікрорегіону є бронзова лита сережка (скроневе кільце) з округлого в перетині дроту, один кінець якого погострений, а інший закінчується багатогранником (рис. 1, *7*). Подібні прикраси більш характерні для східних регіонів та кочових культур. Зокрема, значну кількість сережок з багатогранником на кінці знайдено у Східному Передкавказзі, що дало привід дослідниці того регіону В.Б. Ковалевській назвати їх «специфічною дагестанською формою». З'являються вони з раннього середньовіччя (VII—VIII ст.) і продовжують існувати в XI—XII ст.

Гіпотетично до цього ж періоду належить овоподібна пласка бронзова «пряжка» з фігурними перетинками всередині (рис. 1, *6*). Її форма та особливості конструкції схиляють до думки про належність цього виробу до категорії пасково-ремінних розподілювачів чи наконечників ременів. Не виключене її датування пізньосередньовічним часом, до якого належить найчисленніша серія знахідок з поселення. Серед останніх — значна добірка нумізматичних матеріалів, що засвідчують існування с. Павлівка принаймні з другої половини XVII ст. та його розквіт у XVIII ст.

Досліджено рештки двох частково розмитих поховань епохи фінальної бронзи, які очевидно входили до зруйнованого ґрунтового могильника на околиці поселення. Обидва вони безінвентарні. Поховання 2 (рис. 1, *9*) збереглося задовільно, що дозволило припустити, зважаючи на позу та орієнтацію кістяка (дуже скорчений на правому боці головою до південного заходу), їх належність до білозерської культури, комплекси якої вже неодноразово виявляли в пониззі Сухого Кобелячка.

Поселення Павлівка II на сьогодні, на жаль, практично знищене. Стаціонарні дослідження на цьому місці проводити вже неможливо. Але, зважаючи на численність і неординарність знахідок з нього, доцільним залишається проведення періодичних розвідкових обстежень.

И.Б. Шрамко

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗОЛЬНИКА 10 НА ЗАПАДНОМ УКРЕПЛЕНИИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА В 2008 г.

The paper presents materials of new research on the burnt mound 10 of the Western fortification of Bilsk hill-fort. Several husbandry complexes, remains of a room, animal sacrifices, numerous and various Early Scythian period materials have been discovered on the area studied, as well as an excavation trench of V.O. Horodtsov, who studied the hill-fort in 1906, was found.

Летом 2008 г. экспедицией ДП ОАСУ Слобожанская археологическая служба совместно с Харьковским национальным университетом им. В.Н. Каразина было продолжено исследование Бельского городища. Объектом изучения стали два зольника (10 и 13). Данное сообщение посвящено итогам исследования зольника 10.

С целью получения новой информации о жизни местного населения, выделения основных этапов формирования зольных насыпей и развития поселения в VIII—V вв. до н. э. исследован зольник 10, расположенный в наиболее древней части укрепления (рис. 1, *1*). Раскоп по линии север—юг был заложен в западной половине зольника, доходя до его центра. Восточная стенка раскопа дала полный стратиграфический разрез зольной насыпи. На северном участке раскопом была охвачена часть межзольничного пространства и прослежена северная граница зольника. Общая вскрытая площадь составила 237 м^2. Обнаружено восемь ям различного назначения, остатки одного помещения и жертвоприношения животных.

В центре зольника обнаружены две траншеи В.А. Городцова, ориентированные по линии север—юг. Они заметно отличались от окружающего нетронутого слоя мешаным грунтом и четко читались как при зачистке дна раскопа, так и в бровках. Дно траншей находилось на уровне погребенной почвы. В южных частях раскопа 1906 г. обнаружен выброс невзятого материала, а на глубине 1 м от уровня современной поверхности прослежены остатки углубленного на 0,5 м в материк помещения подпрямоугольной в плане формы, размером 7,0 × 4,5 м. Раскоп В.А. Городцова заканчивался на уровне начала помещения, которое осталось нетронутым. Заполнение комплекса было мешаным: с

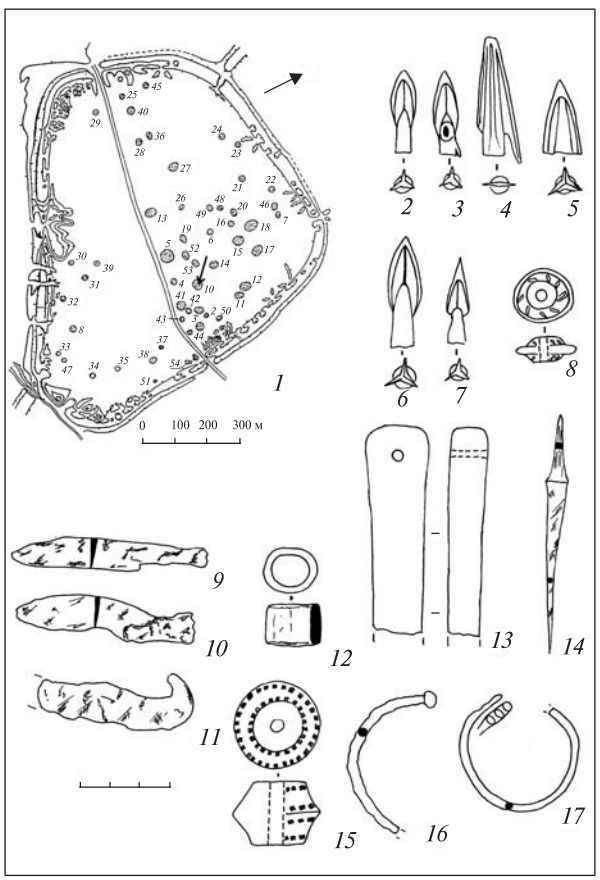

Рис. 1. Западное укрепление Бельского городища. Зольник 10, 2008 г.: *1* — схема Западного укрепления Бельского городища с обозначением места раскопок; *2—6* — бронзовые наконечники стрел; *7* — железный наконечник стрелы; *8* — свинцовое прясло; *9, 10* — железные ножи; *11* — обломок железного серпа; *12* — костяная пронизь; *13* — каменный оселок; *14* — железное шило; *15* — глиняное прясло; *16* — обломок железного браслета; *17* — бронзовый браслет

кусками чернозема, прослойками золы и углей. На дне помещения прослежены пять ям с остатками дерева от опорных столбов.

При исследовании западной части укрепления в 1998—2008 гг. оказалось, что зольники, исследованные В.А. Городцовым, не точно нанесены на современные схемы. Идентифицировать их можно только с помощью раскопок. В настоящее время установлено соответствие зольника 5 зольнику 4 в нумерации В.А. Городцова, зольника 13 — зольнику 5, зольника 10 — зольнику 3.

В пределах раскопа зольник имел следующую стратиграфию: до глубины 0,25—0,4 м — слой ежегодной распашки, ниже, на всем участке раскопа (кроме траншей В.А. Городцова) залегал нетронутый культурный слой зольника мощностью от 0,4 до 0,8 м. В центральной части раскопа под пахотой находился культурный слой, состоящий из многочисленных прослоек светлой, темной и белой золы, а также углей. Ниже начиналась древняя поверхность. В северной части раскопа, за зольником, под пахотой прослеживался чернозем культурного слоя без примеси золы, ниже начиналась погребенная почва, которая по всему раскопу плавно сменялась материковым суглинком.

В раскопе обнаружено пять хозяйственных ям, дно одной из них было преднамеренно прокалено, возможно, для предотвращения поступления влаги. Ямы круглой в плане формы. Вертикальные в верхней части стенки постепенно расширялись ко дну. В среднем они имели размеры от 1 × 1 м до 2,5 × 2 м, глубину от 1,5 м до 2,5 м.

Вещественный материал относится к раннескифскому времени. Найдены многочисленные обломки горшков, корчаг, мисок, черпаков. Некоторые фрагменты столовой лепной керамики украшены резным геометрическим орнаментом, заполненным белой пастой. Изделия из глины представлены пряслами разных форм (рис. 1, *15*), обломками конусов и кирпичей. Среди импортной керамики преобладают обломки античных амфор. К столовой можно отнести находки нескольких стенок ойнохой третьей четверти VII — первой четверти VI вв. до н. э.

Металлические изделия представлены бронзовыми двух- и трехлопастными наконечниками стрел (рис. 1, *2—6*), железными трехлопастным наконечником стрелы (рис. 1, *7*), шильями (рис. 1, *14*), обломками ножей (рис. 1, *9, 10*) и серпа (рис. 1, *11*), двухдырчатым Г-образным псалием, бронзовыми булавками, обломками браслетов (рис. 1, *16, 17*), бляшки в виде грифона и стремячковидных удил. Интересны изделия из кости: костяная пронизь (рис. 1, *12*), колчанная застежка и две бутероли. Одна из них исполнена в зверином стиле. Найден также обломок каменного оселка (рис. 1, *13*).

Кроме того, на поверхности Западного укрепления найдена ольвийская монета — бронзовый дельфинчик. В настоящее время это уже шестая античная монета, обнаруженная на территории Бельского городища. В дальнейшем планируется продолжить изучение данного участка Западного укреплния.

І.Б. Шрамко, І.В. Голубєва, С.А. Задніков,
В.М. Окатенко, К.Ю. Пеляшенко

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В м. ХАРКІВ І ХАРКІВСЬКІЙ обл. У 2008 р.

The paper presents the results of scientific archaeological examinations made in 2008 on the territory of Kharkiv city and Kharkiv Oblast. The important information has been obtained on the life of local habitants during the various periods: from the Bronze Age to the Late Mediaeval epoch.

Співробітники ДП ОАСУ Слобідська археологічна служба протягом 2008 р. здійснювали археологічні експертизи на території м. Харків і Харківської обл., під час яких виявлено нові поселення та могильники широкого хронологічного діапазону та оглянуто вже відомі пам'ятки.

Місто Харків.

Поселення доби бронзи Завод Комсомолець, вул. Заводу «Комсомолець», Дзержинський р-н. Пам'ятка розташована на дюнному підвищенні у заплаві лівого берега р. Лопань. На момент огляду територію спланованo насипними ґрунтами, більшу частину пошкоджено підземними комунікаціями, через що неможливо встановити розміри поселення. Потужність культурного шару складає 0,40—0,50 м. Рятівні розкопки поселення здійснив К.Ю. Пеляшенко (див. його повідомлення).

Посад Харківської фортеці, вул. Клочківська, 8, Дзержинський р-н. Розташована у заплаві лівого берега р. Лопань біля підніжжя високого схилу. Культурний шар у деяких місцях зберігся на глибину від 0,5 до 2 м. Рятівні розкопки провела І.В. Голубєва (див. її повідомлення).

Поселення Рівний доби бронзи — раннього залізного віку, пров. Рівний, 3-а, Дзержинський р-н. Розташоване в заплаві лівого берега р. Лопань, вірогідно на дюні, але через щільну забудову та наявність потужних насипних нашарувань топографію і орієнтовні розміри точно встановити неможливо. Культурний шар має потужність 0,6 м і розміщується під сучасними насипними ґрунтами, насиченими побутовим та будівельним сміттям.

Поселення зрубної культурно-історичної спільноти Циркуни (Кромська), Київський р-н (виявив С.А. Задніков у 2007 р.). Розміщується на дюнному підвищенні правого берега р. Харків. Його південна та південно-східна частини, по запроектованій вул. Тищенківській, 9 та 11 (50 × 100 м), лежать під самовільно влаштованими городами, північна та північно-західна — під приватним сектором (вул. Кромська, 21—25), що ускладнює визначення меж. Культурний шар сягає 1 м.

Поселення І тис. Чуйківська, вул. Ново-Чуйківська, пров. 1-ий та 2-ий Чуйківський, Київський р-н. Розташоване на невеликому підвищенні правого берега безіменного струмка, під приватними городами. Культурний шар має потужність 0,6 м. Орієнтовні розміри 100 × 200 м. Рятівні археологічні розкопки поселення здійснила І.В. Голубєва.

Поселення доби бронзи Інтернаціональна, вул. Інтернаціональна, 15-В, Червонозаводський р-н. Межує із зоною приватного сектора на розі вул. Інтернаціональна та Новосибірська, розташоване у заплавній частині лівого берега р. Уди. Нині через інтенсивну забудову встановити орієнтовні розміри пам'ятки неможливо. Потужність культурного шару 0,50 м.

Балаклійський р-н.

Поселення доби бронзи Ляховка, м. Балаклія, вул. Балтійська. Розташоване на дюнному піщаному підвищенні на схилі, що йде в північно-західному напрямку в бік р. Ляховка (правий берег). Поселення вільне від забудови та задерноване. Потужність культурного шару, що лежить під наносними супіщаними ґрунтами, близько 1 м.

Валківський р-н.

Поселення черняхівської культури Валки—вул. Колгоспна, м. Валки, вул. Колгоспна, 4.

Розташоване у південно-східній частині міста в зоні промислової та громадської забудови вздовж проїжджої частини вул. Колгоспної, на схилі, що йде в бік р. Мжа. Потужність культурного шару складає 0,4 м.

Поселення скіфського часу Високопілля 2, територія колишнього с. Вівче. Розташоване на пологому схилі лівого берега р. Коломак, за 2 км на південний захід від с. Високопілля. Зараз пам'ятка задернована. Потужність культурного шару 0,60 м. Орієнтовні розміри поселення 200 × 150 м.

Поселення скіфського часу Високопілля 3, с. Високопілля. Займає пологий схил правого берега р. Коломак на південно-західній околиці с. Високопілля. Нині пам'ятка під ріллею. Потужність культурного шару 0,50 м. Орієнтовні розміри поселення 80 × 100 м.

Поселення доби пізньої бронзи Литвинівка, біля с. Литвинівка. Розташоване на пологому схилі лівого берега р. Карамушна. Простежено культурний шар потужністю до 0,5 м. Розміри поселення 150 × 100 м.

Вовчанський р-н.

Багатошарове поселення бондарихинської та салтівської культур Хотімля, с. Хотімля, вулиця Набережна, 25Б. Займає лівий пологий берег Печенізького водосховища. Більша частина ділянки поросла чагарником та очеретом, частина задернована, на ділянці розміщуються некапітальні споруди. Культурні нашарування простежуються до глибини 0,9 м. В окремих місцях культурний шар зруйновано.

Археологічний комплекс бондарихинської та салтівської культур Металівка (виявлений у 1959 р. Д.Т. Березовцем), біля с. Металівка. Шурфуванням південної та північної умовних околиць комплексу його межі не виявлені (в шурфах є уламки кераміки). Це частково підтверджує гіпотезу першовідкривача, що площа могильника складає понад 14 га. На цей час розкопами археологів та грабіжників вкрита доволі велика площа, проте всі вони переважно зосереджені в південній частині могильника.

Дергачівський р-н.

Поселення доби бронзи Березівське 32, с. Березівське. Розташоване на дюнному підвищенні першої надзаплавної тераси правого берега р. Уди, на південний захід від ст. Курортна.

Поселення доби бронзи — раннього залізного віку Малі Проходи—вул. Радіонівська, с. Малі Проходи, вул. Радіонівська, 36. Розташоване в зоні індивідуальної житлової забудови на території приватних садиб. Займає схил, що веде на південь в бік заболоченого русла протоки р. Харків. Потужність культурного шару складає 0,3 м.

Поселення скіфського часу Польова — вул. Гієвка, с. Польова. Лежить на пологому схилі одного з відрогів великого яру (правий берег р. Лопань). Пам'ятка задернована. Потужність культурного шару 0,30 м. Орієнтовні розміри 50 × 100 м.

Поселення скіфського часу Солоницівка — вул. Сонячна, смт Солоницівка, по вул. Сонячна, 4. Розташоване в зоні індивідуальної забудови на схилі, який у південно-західному напрямку виходить до р. Уди (лівий берег). Потужність культурного шару складає 0,3 м.

Золочівський р-н.

Поховання пізньоримського часу, м. Золочів, вул. Чалого. Виявлене в кар'єрі для видобутку піску. Кістяк та речі були вилучені з поховання і пізніше передані археологам. Вдалося з'ясувати, що могила мала прямокутну за планом форму, вірогідно з підбоєм, орієнтована по лінії захід—схід і сягала глибини 2,70 м від рівня сучасної поверхні. Похований лежав головою на захід. Інвентар складався з восьми посудин (глечик, три миски, чотири горщики), меча, дротика, ножа, скляного кубка та пряжки до паска. Поховання датовано другою половиною IV ст.

Ізюмський р-н.

Поселення доби бронзи Ізюм—вул. Балаклійська. Розташоване на піщаній дюні у заплавній частині лівого берега р. Мокрий Ізюмець. Нині територія задернована. Потужність культурного шару 0,30—0,40 м. Орієнтовні розміри поселення 40 × 60 м.

Поселення доби бронзи Ізюм—вул. Пушкінська. Розташоване по вул. Пушкінська, 3/1 на правому корінному березі р. Сіверський Донець. З заходу ділянка обмежена яругою. Потужність культурного шару 0,40 м. Через інтенсивну забудову встановити навіть орієнтовні розміри неможливо.

Поховання доби раннього середньовіччя біля с. Куньє. Виявлене на схилі одного з великих ярів. Являє собою залишки болгарського ґрунтового поховання, яке попередньо можна датувати IX ст. Воно частково зруйноване зливами та докопане місцевими мешканцями. Частина знахідок (глиняні кухоль та горщик) передані археологам. Візуальним обстеженням схилу зафіксовано плями ще від трьох могил, які не вціліли.

Поселення козацької доби Співаківка в с. Червоний Шахтар (стара назва — Співаківка). Розта-

шоване на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Сіверський Донець поміж сучасною житловою забудовою. Культурний шар сягає 1,9 м.

Поселення доби бронзи — раннього середньовіччя Яремівка—вул. Стеденецька, с. Яремівка. Виявлене на пологому схилі правого берега р. Сіверський Донець в зоні житлової забудови села. Потужність культурного шару до 0,6 м.

Коломацький р-н.

Поселення доби бронзи Нагальне. Займає західну околицю с. Нагальне на краю невеликого рівчака. Північна та південна частини поселення зайняті приватними будівлями. Потужність культурного шару до 0,6 м. Орієнтовні розміри поселення 200 × 100 м.

Красноградський р-н.

Кургани біля с. Берестовенька, Октябрська сільська рада. Три кургани заввишки від 0,5 до 1,0 м на північно-західній околиці села картографовані та прив'язані до світової системи координат. Поверхня курганів розорюється, один перерізаний ґрунтовою дорогою.

Нововодолазький р-н.

Поселення черняхівської культури Винники, с. Винники, вул. Механізаторська. Розташоване на пологому схилі, що веде до ставків правого берега р. Камишеваха, правої притоки р. Орчик. Простежено культурний шар потужністю до 0,4 м.

Печенізький р-н.

Поселення салтівської культури Мартова 5, Мартівська сільська рада. Розташоване на березі затоки Печенізького водосховища (лівий берег) у заболоченій місцевості. Займає першу надзаплавну терасу біля невеликого озера. Поселення вільне від забудови та поросло очеретом. Потужність культурного шару складає 0,6 м.

Поселення доби бронзи Мартова—вул. Набережна, с. Мартове, вул. Набережна, 24. Пам'ятка займає схил надзаплавної тераси лівого берега р. Сіверський Донець (Печенізьке водосховище), однак встановити її розміри через приватну забудову неможливо. Потужність культурного шару 0,70 м.

Харківський р-н.

Поселення доби енеоліту—бронзи Велика Данилівка 5, Циркунівська сільська рада (виявлене співробітниками ОАСУ 2005 р.). Розташоване на дюнному підвищенні лівого берега р. Харків, повністю задерноване. Зі сходу, півночі та заходу оточене луками ріки. Культурний шар сягає в різних місцях до 1,1 м. Орієнтовні розміри 150 × 100 м.

Поселення черняхівської культури Вільхівка, с. Вільхівка (виявлене С.А. Задніковим у 2006 р.). Займає пологий схил першої надзаплавної тераси лівого берега р. Роганка.

Поселення черняхівської культури В'ялівське, Русько-Тишківська сільська рада. Виявлене на березі В'ялівського водосховища. Пам'ятка займає частину пологого мису поміж двома витоками р. В'ялий, лівої притоки р. Харків, за 1 км на південний схід. Територія зайнята рілею. Потужність культурного шару 0,35 м. Орієнтовні розміри поселення 150 × 60 м.

Поселення зрубної культурно-історичної спільноти Мерефа IV, Мереф'янська міська рада. Розташоване на невеликому дюнному підвищенні лівого берега р. Мжа. Ділянка задернована. Потужність культурного шару 0,9 м. Орієнтовні розміри 150 × 100 м.

Багатошарове поселення Пісочин-Мобіль 2, с. Пісочин. Воно займає першу надзаплавну терасу правого берега р. Уди. Частина поселення зруйнована сучасним будівництвом. І.Б. Шрамко та С.А. Задніков здійснили рятівні розкопки поселення і виявили матеріали доби бронзи, скіфського та пізньоримського часів (див. інформацію у цій збірці).

Поселення скіфської доби Санаторій Роща, смт Пісочин. Розташоване в зоні житлової забудови поміж перспективних вул. Інженерна та Ясна, на вододілі, має ухил, що йде в південно-західному напрямку в бік яру.

Поселення доби бронзи Циркуни 12, Циркунівська сільська рада (виявлене у 2007 р. І.В. Голубєвою). На поселенні проведено додаткове дослідження і встановлено орієнтовні розміри 160 × 50 м.

Багатошарове поселення Циркуни 13, Циркунівська сільська рада. Виявлене на дюнному підвищенні лівого берега р. Харків. Більша частина поселення зруйнована видобутком піску та сучасним сміттєзвалищем. Культурний шар простежено на глибину до 0,7 м. Знайдено уламки кераміки доби бронзи (бондарихинська та зрубна культури) і раннього середньовіччя (пеньківська культура). Орієнтовні розміри поселення 1000 × 200 м.

Поселення доби бронзи Циркуни 14, Циркунівська сільська рада. Займає дюнне підвищення у заплаві лівого берега р. Харків, неподалік від кільцевої дороги. Пам'ятка розташована у сосновому лісі, через що важко встановити розміри. Потужність культурного шару 0,70 м.

Чугуївський р-н.

Поселення доби бронзи Фрунзе, м. Чугуїв, вул. Фрунзе, 11. Розташоване на пологому схи-

лі лівого берега р. Сіверський Донець, під сучасною забудовою. Культурний шар простежено на глибину до 1,5 м.

Поселення салтівської культури Клугіно-Башкирівка 1, с. Клугіно-Башкирівка, вул. Соснова (виявлене у 2007 р. І.В. Голубєвою). Розташоване в заплавній частині лівого берега р. Сіверський Донець. Додатковим оглядом встановлено орієнтовні розміри 70 × 50 м.

Поселення салтівської культури Клугіно-Башкирівка 2, с. Клугіно-Башкирівка, вул. Піщана та Горішного (виявлене у 2007 р. К.Ю. Пеляшенком). Займає дюнне підвищення лівого берега р. Сіверський Донець. Більша частина поселення зайнята житловою забудовою. Культурний шар у шурфах простежено на глибину до 0,5 м, виявлено уламки амфор. Уточнено західну межу поселення.

Поселення доби бронзи — салтівської культури Клугіно-Башкирівка 3, с. Клугіно-Башкирівка, пров. Задонецький. Розташоване на дюнному підвищенні лівого берега р. Сіверський Донець. Зараз під житловою забудовою.

Кургани біля с. Тернова, Введенська селищна рада. Шість курганів заввишки від 0,3 до 2 м та один курганоподібний насип картографовано та прив'язано до світової системи координат. Могильник розташований на водороздільному плато з незначним ухилом на південний схід. Насипи ушкоджені багаторічною оранкою, існує ймовірність виявлення окремих поховань, що не фіксуються через нівелювання насипу внаслідок сільгоспробіт.

Загалом, за 2008 р. здійснено понад 2 тис. археологічних експертиз на території м. Харків і Харківської обл., якими відкрито 34 нових пам'ятки (поселення та могильники різних епох) та оглянуто вже відомі пам'ятки і об'єкти археологічної спадщини.

И.Б. Шрамко, С.А. Задников

ОХРАННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МНОГОСЛОЙНОГО ПОСЕЛЕНИЯ ПЕСОЧИН-МОБИЛЬ 2 ПОД ХАРЬКОВОМ В 2008 г.

The materials on protective archaeology research at the multilayer settlement Pisochyn Mobil 2, discovered on the territory of Kharkiv Region in Kharkiv Oblast, are described in the paper. During the excavations there have been uncovered layers of various periods from the 2nd millennia BC to the 1st millennia AD.

В 2008 г. при проведении археологической экспертизы в микрорайоне Мобиль пгт Песочин (Харьковский р-н) было обнаружено новое многослойное поселение Песочин-Мобиль 2. Поселение занимает песчаный мыс первой надпойменной террасы р. Уды, правого притока Северского Донца. Рядом, на соседнем мысу, находилось поселение Песочин-Мобиль с отложениями бронзового века и скифского времени, которое частично удалось раскопать в 2006 г. В настоящее время оно полностью уничтожено жилой застройкой.

Поселение Песочин-Мобиль 2 также расположено возле реки, рядом с многоэтажной застройкой пгт Песочин (рис. 1, *1*). Часть поселения до проведения археологического обследования была уничтожена строительным котлованом под многоэтажный дом. В стенках котлована были видны пятна древних разрезанных комплексов. Кроме того, на поверхности поселения в разных местах заметны многочисленные ямы от выборки песка. Значительная часть селища перекрыта слоем строительного мусора.

В местах, перспективных для археологического изучения, были заложены два раскопа. Раскоп 1, ориентированный по линии север—юг, примыкал к строительному котловану и находился в центре поселения. В некоторых местах культурный слой оказался разрушенным. На вскрытой площади 162 м^2 прослежен следующий порядок залегания слоев: до глубины 0,1—0,5 м — строительный мусор, от 0,1—0,5 м до 0,3—0,7 м — слой недавней распашки, от 0,3—0,7 м до 0,6—1,0 м — нетронутый культурный слой, ниже которого начиналась погребенная почва.

В западной части раскопа обнаружены две хозяйственные ямы. В одной из них, имевшей в плане круглую форму, диаметр 1,9 × 2,0 м и глубину 1,25 м встречены фрагменты серолощеных гончарных сосудов и бортик жаровни второй четверти I тыс. Единичные фрагменты этого времени также встречались в культурном слое раскопа. В другой яме, круглой в плане, диаметром 1,0 × 1,5 м и глубиной 0,9 м, встречено несколько костей животных и фрагменты керамики скифского времени.

Основная часть найденных в раскопе материалов относится к скифскому времени. Среди них фрагменты венчиков горшков с пальцевыми защипами по краю и сквозными проколами, встречаются венчики без орнамента. Миски представлены обломками бортиков с загнутым внутрь краем. Из глиняных изделий можно отметить прясла разных форм, небольшую целую миску и культовую зооморфную статуэтку (рис. 1, *11*). Среди особых находок бронзовые трехлопастные наконечники стрел (рис. 1, *3—5*), костяная проколка (рис. 1, *7*), заготовка костяного наконечника (рис. 1, *6*), обломок лезвия железного ножа (рис. 1, *9*) и глиняное прясло (рис. 1, *12*). Время жизни на данном участке поселения определено по фрагментам античных амфор V—IV вв. до н. э., а также нескольким бронзовым наконечникам стрел, обычных для того же времени. Таким образом, раскоп 1 в основном содержал материал V—IV вв. до н. э.

Раскоп 2 был заложен в западной части поселения. Здесь на площади около 800 м^2 обнаружено 18 хозяйственных ям, относящихся к бронзовому и раннему железному векам. Куль-

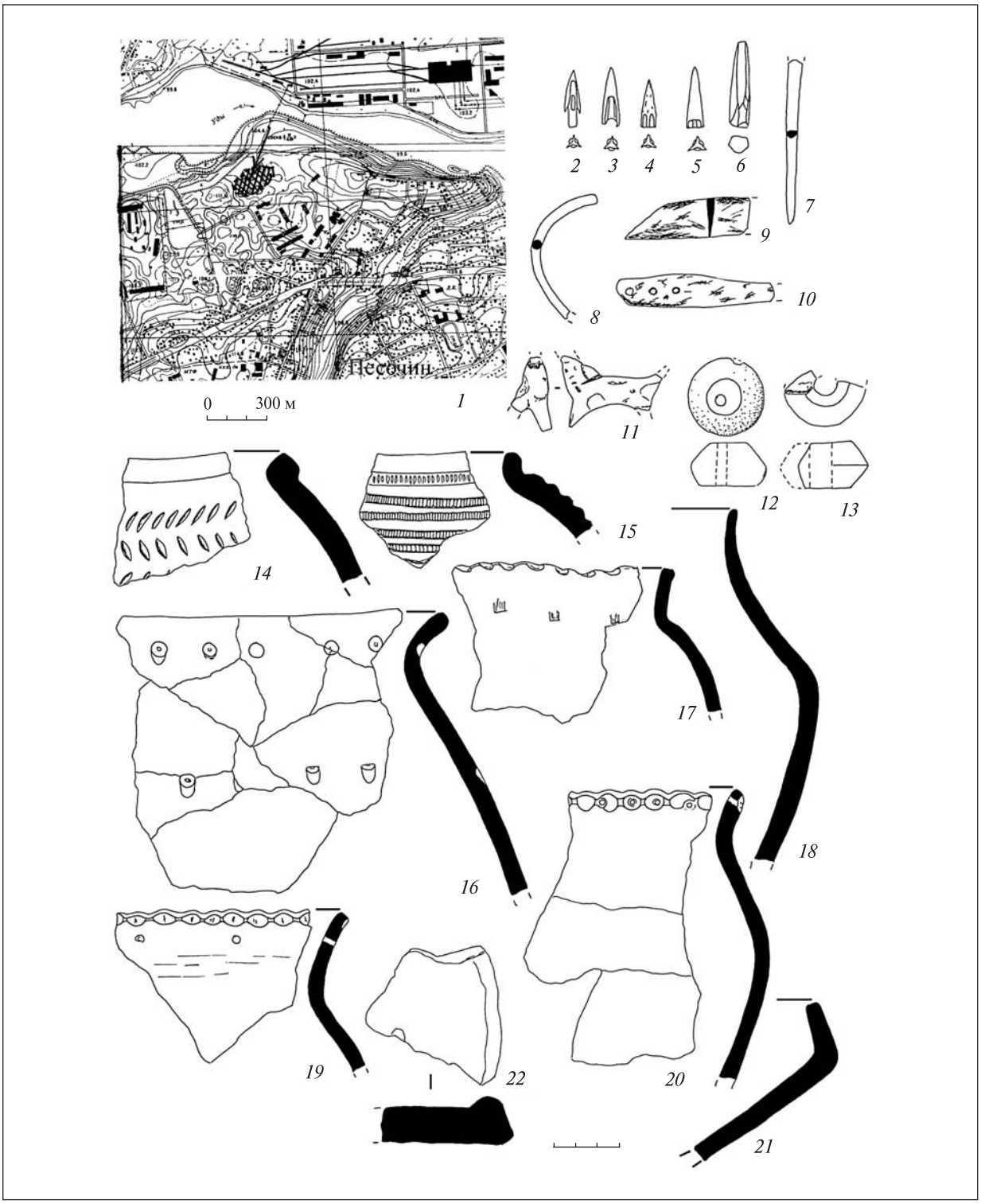

Рис. 1. Многослойное поселение Песочин-Мобиль 2: *1* — локализация поселения в пгт Песочин; *2—5* — бронзовые наконечники стрел; *6* — костяная заготовка наконечника; *7* — костяная проколка; *8* — обломок бронзового браслета; *9, 10* — обломки железных ножей; *11* — статуэтка; *12, 13* — глиняные прясла; *14—22* — фрагменты керамики

турный слой в этой части поселения сильно разрушен и во многих местах срезан землеройной техникой, перекрыт современным строительным мусором. Нетронутый культурный слой имел мощность всего 0,2—0,4 м. С глубины 0,2—0,6 м начиналась погребенная почва, сменяющаяся материковым суглинком.

Хозяйственные ямы округлой или овальной в плане формы имели размеры 1,0—2,4 × 1,0—2,15 м и глубину от 0,4 до 1,51 м. В чер-

ноземном или золистом заполнении встречены фрагменты керамики скифского времени и кости животных. Ямы других периодов не обнаружены.

Вещественный материал из раскопа 2 немногочисленный, но достаточно выразительный, и относится в основном к эпохе бронзы. Наиболее ранние фрагменты лепных горшков характеризуют позднюю ямную культуру (рис. 1, *14, 15*). Небольшое количество фрагментов относится к керамике бондарихинской культуры (рис. 1, *16—18*) и скифскому времени (рис. 1, *19—21*). В культурном слое найдены два развала бондарихинских горшков. Отдельными экземплярами представлена посуда и изделия второй четверти I тыс. (рис. 1, *13, 22*). Металлических изделий немного: железный нож (рис. 1, *10*), обломок бронзового браслета (рис. 1, *8*) и бронзовый наконечник стрелы скифского времени (рис. 1, *2*). Встречены небольшие фрагменты античных амфор V—IV вв. до н. э.

В результате раскопок были получены новые материалы, касающиеся заселения округи г. Харьков во II тыс. до н. э. — I тыс. н. э.

НАШІ АВТОРИ

БАЛАКІН Сергій Анатолійович — заввідділом археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій Ігорович — студент Національного університету «Острозька Академія»

БАЮК В.Г. —співробітник Волинської філії ДП НДЦ Охоронна археологічна служба України Інституту археології НАН України.

БЕКІРОВ Тімур Шевкетович — науковий співробітник відділу «середньовічного міста» Музею археології печерних міст Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника

БЕРЕСТ Роман Ярославович — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка

БЕРНАЦКИ Анджей — доктор гуманітарних наук в галузі археології, науковий співробітник Інституту історії ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща)

БЄЛОВІНЦЕВА Н.І. — аспірант Московського державного університету

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології доби раннього заліза Інституту археології НАН України

БОНДАРЧУК Олександр Ананійович — заввідділом охорони пам'яток Державного історико-культурного заповідника м. Острог

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент Донбаського державного технічного університету, завідувач Донбаським відділом Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України

БУЙНОВ Юрій Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, заступник начальника Ольвійської археологічної експедиції

ВАХОНЄЄВ Віктор Васильович — молодший науковий співробітник Департаменту підводної спадщини Інституту археології НАН України

ВАХТІНА Марія Юріївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії античної культури Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург, Росія)

ВЕКЛЕНКО Віктор Олексійович — завідувач навчальної лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, науковий співробітник науково-дослідної Лабораторії археології Подніпров'я ДНУ

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзової доби Інституту археології НАН України

ВЄТРОВ Денис Олександрович — молодший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ВЛАСОВ Володимир Петрович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії давнього світу і середньовіччя Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

ВНУКОВ Сергій Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології Російської академії наук

ВОРОНОВ Сергій Олександрович — директор Департаменту підводної спадщини Інституту археології НАН України

ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — доктор історичних наук, голова Польового комітету Інституту археології НАН України, науковий консультант Бахчисарайської археологічної експедиції.

ГОЛУБЄВА Ірина Володимирівна — старший науковий співробітник охоронної археологічної служби України «Слобідська археологічна служба». Пошукач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної академії наук України.

ГОРБЕНКО Кирило Володимирович — старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Інституту історії та права Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського, директор Науково-дослідного центру «Лукомор'є» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ДІДЕНКО Сергій Васильович — старший науковий співробітник відділу фондів Національного музею історії України, аспірант Інституту археології НАН України.

ДЖАНОВ Олександр Віталійович — старший науковий співробітник відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»

ЄГОРОВА Тетяна Валеріївна — кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник історичного факультету Московського державного університету (Росія)

ЗАГОРОДНЯ Ольга Миколаївна — молодший науковий співробітник, Центрально-Донецька археологічна експедиція Інституту археології НАН України

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович — Музей археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділом археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Е. Кримського НАН України, керівник Боспорської охоронно-археологічної експедиції

ЗІНЬКО Олена Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А.Е. Кримського НАН України

ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович — директор ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

ЗУБРИЦЬКА Анна Олександрівна — співробітник Житомирської археологічної експедиції Інституту археології НАН України

ІБРАГІМОВА Аліє Мустафаївна — заввідділом археології середньовічного міста Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника, начальник Бахчисарайської археологічної експедиції.

ІВАКІН Гліб Юрійович — член-кореспондент НАН України, професор, заступник директора, заввідділом археології Києва Інституту археології НАН України

ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ІЄВЛЕВ Михайло Михайлович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ІОАННІСЯН Олег Михайлович — доктор історичних наук, Державний Ермітаж, Санкт-Петербург

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат історичних наук, завкафедри археології та історії України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

КАЗАКОВ Андрій Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КАЗИМІР Олександр Миколайович — Інститут археології НАН України

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

КАРАШЕВИЧ Ірина Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України

КАРМАЗИНЕНКО Сергій Петрович — провідний інженер, відділ палеогеографії Інституту археології НАН України

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігоревич — аспірант Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

КВІТНИЦЬКИЙ Максим Валерійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

КЕДУН Іван Станіславович — науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

КЛЕНІНА Олена Юріївна — кандидат історичних наук, вчений секретар Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

КОБЕЦЬ Віктор Данилович — науковий співробітник кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КЛЮЧНЄВА Ірина Миколаївна — науковий співробітник, Центрально-Донецька археологічна експедиція Інституту археології НАН України

КОВАЛЕНКО Оксана Валентинівна — старший викладач Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

КОВАЛЕНКО С.А. — аспірант Московського державного університету (Росія)

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна — доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, науковий керівник науково-дослідної Лабораторії археології Подніпров'я ДНУ

КОЗАК Деонізій Никодимович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, керівник Старокиївської археологічної експедиції, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КОЗЮБА Віталій Костянтинович — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

КОМАР Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович — керівник експедиції, старший викладач кафедри етнології Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, керівник Інкерманського загону Севастопольської археологічної експедиції

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, начальник Ольвійської археологічної експедиції

КРАСИЛЬНІКОВ Костянтин Іванович — кандидат історичних наук, доцент Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

КРАСИЛЬНІКОВА Людмила Іванівна — кандидат історичних наук, завідувач НДЦ з археології та етнографії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — лаборант І категорії відділу археології Києва Інституту археології НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ Сергій Дмитрович — член-кореспондент НАН України, професор, заввідділом античної археології Інституту археології НАН України, керівник Ольвійської археологічної експедиції

КРУТІЛОВ Валерій Вікторович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, начальник Березанської археологічної експедиції

КРЮТЧЕНКО Олексій Олександрович — студент Національного університету ім. В.Н. Каразіна

КУШТАН Дмитро Павлович — кандидат історичних наук, начальник археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації

ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзової доби Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзової доби Інституту археології НАН України

ЛИСЕНКО Роман Васильович — лаборант відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ЛУКОМСЬКИЙ Юрій Володимирович — кандидат архітектурних наук, Інститут українознавства НАН Укриїни

ЛУЦЕНКО Роман — аспірант Інституту археології Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

ЛЯМКІН Віталій Віталійович — науковий співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею

ЛЯШУК Павло Михайлович — провідний науковий співробітник Музею героїчної оборони й визволення м. Севастополя

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»

МАНІГДА Ольга Володимирівна — аспірантка Інституту археології НАН України

МАНЬКО Валерій Олександрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України

МАТВІЇШИНА Жанна Миколаївна — доктор географічних наук, заввідділом палеогеографії Інституту географії НАН України

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України (м. Львів)

МЕДВЕДЄВ Геннадій Володимирович — молодший науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України

МЕЗЕНЦЕВ Володимир Ігоревич — ординарний професор, університет в м. Торонто, Канада

МИЦ Віктор Леонідович — кандидат історичних наук, Кримська філія Інституту археології НАН України

МОЛЄВ Євген Олександрович — доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Нижньогородського державного університету ім. М.І. Лобачевського (Росія)

МОЦЯ Олександр Петрович — член кореспондент НАН України, професор, заввідділом давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

МУЛЬД Сергій Альфредович — науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України

НЕРАДЕНКО Тетяна Миколаївна — здобувач ступеню доктора історичних наук відділу археології енеоліту—бронзи

НІКОЛАЄНКО Галина Михайлівна — кандидат исторических наук, заступник Генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ОЗЕРОВ Петро Іванович — краєзнавець

ОНОГДА Олена Володимирівна — лаборант І категорії відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ОСАДЧІЙ Євгеній Миколайович — співробітник Сумської обласної інспекції з охорони культурної спадщини

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

ПАЛЬГУЙ Володимир Іванович — директор Коростенського краєзнавчого музею

ПАНАХИД Галина Іванівна — директор Картографічного видавництва «ЛІГА Львів»

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України

ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович — старший науковий співробітник охоронної археологічної служби України «Слобідська археологічна служба»

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

ПЕЧЕНИЙ Євгеній Вікторович — науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ПЄРЄСВЄТОВ Петро Володимирович — співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ПІСАРЄВ Ігор Борисович — інженер м. Запоріжжя

ПІДОБІД В'ячеслав Анатолійович — старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

ПОЗІХОВСЬКИЙ Олександр Леонтійович — заввідділом нумізматики Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

ПОПОВА Олена Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник історичного факультету Московського державного університету

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — директор Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ПРОБИЙГОЛОВА Олексій Сергійович — науковий співробітник Луганського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України

ПУДОВКІНА Анна Сергіївна — бакалавр Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПУЗДРОВСЬКИЙ Олександр Євгенович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримського філіалу Інституту археології НАН України

РЕЙДА Роман Миколайович — молодший науковий співробітник Департаменту підводної спадщини Інституту археології НАН України

РИЖИЙ Віталій Васильович — науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РОМАШКО Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівоведення Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

РУДЬ Віталій Сергійович — лаборант експедиції Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

САВЕЛЯ Олег Якович — заступник Генерального директора по дослідженню та охороні пам'яток Національного заповідника «Херсонес Таврійський», керівник Севастопольської археологічної експедиції

САГАЙДАК Михайло Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

САМОЙЛЕНКО Віктор Григорович — завідуючий сектором наукової консервації та реставрації пам'яток Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

САМОЛЮК Валерій Олександрович — старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею

СЕНЮК Олег Геннадійович — науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

СИВОЛАП Михайло Павлович — Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

СИТИЙ Юрій Миколайович — старший науковий співробітник Інституту археології Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, заввідділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович — аспірант Інституту археології Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

СМІРНОВ Олександр Ігорович — заступник директора ДП «Науково-дослідницький центр — Лукомор'є» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

СОЛОМОНЕНКО Олександр Євгенович — вчитель СОШ № 40 м. Сімферополь

СОРОКІН Сергій Олексійович — науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

СТОЛЯРЕНКО Павло Геннадійович — Керченський державний історико-культурний заповідник

СТОЯНОВА Анастасія Анзорівна — кандидат історичних наук, доцент Таврійського національного університету ім. В. Вернадського

СТУПКО Михайло Володимирович — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інститут археології НАН України у Полтавській області

СУХОНОС Андрій Михайлович — Інституту археології НАН України

ТВАРДЕЦЬКИЙ А. — Національний музей м. Варшави

ТЕРЕЩЕНКО Олександр Вікторович — Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

ТЕСЛЕНКО Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

ТЕТЕРЯ Дмитро Адольфович — завідувач науково-дослідного відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ТКАЧ В.В. — НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інститут археології НАН України

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

ТРУФАНОВ Олександр Анатолійович — науковий співробітник відділу скіфо-сарматської археології Кримської філії Інституту археології НАН України

УСАЧУК Анатолій Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

УШАКОВ Сергій Володимирович — кандидат історичних наук, Кримська філія Інституту археології НАН України

ФАРБЕЙ Олександр Михайлович — кандидат історичних наук, заввідділом «Судацька фортеця» Національного заповідника «Софія Київська»

ФЕЩЕНКО Евгений Леонорович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівоведення Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології доби раннього заліза Інституту археології НАН України

ФІЛІППЕНКО Андрій Олександрович — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський»

ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України

ХОПТИНЕЦЬ Іван Миколайович — аспірант Інституту археології НАН України

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — професор кафедри історії стародавнього світу і середньовіччя історичного факультету Таврійського національного університету ім. В. Вернадського

ХРШАНОВСЬКИЙ Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, заввідділом архаїчних вірувань та релігії ранніх цивілізацій Державного музею історії релігії (Санкт-Петербург, Росія)

ЧИСТОВ Дмитро Юхимович — старший науковий співробітник Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія)

ЧЕКАНОВСЬКИЙ Андрій Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ЧЕРНЕНКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту бронзової доби Інституту археології НАН України

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ЦИМІДАНОВ Віталій Владиславович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Донецького обласного краєзнавчого музею

ШАЛОБУДОВ Володимир Миколайович — старший науковий співробітник науково-дослідної Лабораторії археології Подніпров'я ДНУ

ШЕВЧЕНКО Дмитро Олександрович — молодший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології НАН України

ШЕРСТЮК Вячеслав Вікторович — науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ШКЛЯРЕВСЬКИЙ Євген Ігорович — Фастівський державний краєзнавчий музей

ШРАМКО Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» Інституту археології НАН України

ЮРОЧКІН Владислав Юрійович — Кримська філія Інститут археології НАН України